

THE ADYAR LIBRARY SERIES

VOLUME THIRTY

GENERAL EDITOR

K. KUNJUNNI RAJA

Hon. Director

संगीतरत्नाकरः १

SAMGĪTARATNĀKARA

OF

ŚĀRṆGADEVA

*WITH THE KALĀNIDHI OF KALLINĀTHA
AND THE SUDHĀKARA OF SIMHABHŪPĀLA*

Vol. I—Adhyāya 1

EDITED BY

PANDIT S. SUBRAHMANYA SASTRI

REVISED BY

SMT. S. SARADA

THE ADYAR LIBRARY AND RESEARCH CENTRE
MADRAS

© The Adyar Library and Research Centre
Adyar, Madras 600 020, India, 1943

First Edition 1943
Second Edition 1992

ISBN 81-85141-08-8

Agents for publications of
The Adyar Library and Research Centre

AMERICAS AND JAPAN

The Theosophical Publishing House,
P.O. Box 270, Wheaton,
Illinois 60189-0270, U.S.A.

EUROPE AND THE UNITED KINGDOM

The Theosophical Publishing House Ltd.,
12 Bury Place,
London, WC 1A 2LE, England.

INDIA AND OTHER COUNTRIES

The Theosophical Publishing House,
The Theosophical Society,
Adyar, Madras 600 020, India.

PREFACE TO THE REVISED EDITION

THE *Samgītaratnākara* of Śārṅgadeva is a comprehensive work on Indian music and dance, next in importance only to Bharata's *Nāṭyaśāstra* and Abhinavagupta's commentary on it. While Bharata treats music as an adjunct of dramaturgy, Śārṅgadeva treats music as the chief topic and the other elements like dance are treated as its adjuncts. The influence of the *Samgītaratnākara* on later works in the field is immense. It acts as a bridge between ancient works like the *Nāṭyaśāstra*, *Bṛhaddeśī* and *Dattilam*, and later works in the field like the *Samgītarāja*, *Rāgavibodha* and works on Carnatic music. The Adyar Library and Research Centre has published the text of the *Samgītaratnākara* with the important commentaries of Simhabhūpāla and Kallinātha, ably edited by Pandit S. Subrahmanya Sastri. A lucid and faithful translation of the first volume by C. Kunhan Raja, and of the fourth volume (on dancing) by Mrs Radha Burnier and K. Kunjuni Raja have also been published. A second edition of Volume II of the text and commentaries revised by Pandit V. Krishnamachari and of Volume III revised by Srimati S. Sarada, granddaughter of Subrahmanya Sastri, have already been brought out. Volume I, revised by Srimati S. Sarada, is now presented to the serious students of Indian music.

Śārṅgadeva's family originally belonged to Kashmir. His grandfather migrated to the South and was patronized by King Siṅghana of the Yādava dynasty at Devagiri (1210-1247 A.D.). Śārṅgadeva's father Soḍhala was also patronized by this king. Śārṅgadeva held the post of Accountant-General under this king. Of the two commentators, Siṃhabhūpāla, son of Anapota of the Recherla dynasty, is the well-known author of *Rasārṇavasudhākara* (Adyar Library Series, 110) and the four-act play *Kuvalayamālā* (Trivandrum Sanskrit Series, 101) and the patron of Viśveśvara, (author of the *Camatkāracandrikā*) and Bommagaṇṭi Appayārya, commentator on the *Amarakośa* (Adyar Library Series, 101). Kallinātha was patronized by Immadi Devarāya of Vijayanagar (1446-1465 A.D.). Volume I dealing with *Svara-s* has eight sections. For the first two sections Kallinātha's commentary is fuller, but for further portions dealing with music proper Siṃhabhūpāla's commentary is very useful. For the last two sections (*Jāti* and *Giti*) Kallinātha's commentary is fuller.

Śārṅgadeva lived during a period of transition when changes were taking place in the field of music. Bharata recognized only two *grāma-s*; but a third, the *gāndhāra*, must have been current even in the early period. Now *madhyama* has gone out of use. The various *svara-s*, both the *śuddha* and the *vikṛta*, have given place to new schemes of *svara-s*. Bharata does not deal with *rāga-s*; he has only the *jāti-s*. In the *Ratnākara* various *rāga-s* are dealt with. But there have been further developments in the *rāga-s* later.

PREFACE TO THE REVISED EDITION

THE *Samgitaratnākara* of Śārṅgadeva is a comprehensive work on Indian music and dance, next in importance only to Bharata's *Nāṭyaśāstra* and Abhinavagupta's commentary on it. While Bharata treats music as an adjunct of dramaturgy, Śārṅgadeva treats music as the chief topic and the other elements like dance are treated as its adjuncts. The influence of the *Samgitaratnākara* on later works in the field is immense. It acts as a bridge between ancient works like the *Nāṭyaśāstra*, *Bṛhaddeśi* and *Dattilam*, and later works in the field like the *Samgitarāja*, *Rāgavibodha* and works on Carnatic music. The Adyar Library and Research Centre has published the text of the *Samgitaratnākara* with the important commentaries of Siṃhabhūpāla and Kallinātha, ably edited by Pandit S. Subrahmanya Sastri. A lucid and faithful translation of the first volume by C. Kunhan Raja, and of the fourth volume (on dancing) by Mrs Radha Burnier and K. Kunjuni Raja have also been published. A second edition of Volume II of the text and commentaries revised by Pandit V. Krishnamachari and of Volume III revised by Srimati S. Sarada, granddaughter of Subrahmanya Sastri, have already been brought out. Volume I, revised by Srimati S. Sarada, is now presented to the serious students of Indian music.

Śārṅgadeva's family originally belonged to Kashmir. His grandfather migrated to the South and was patronized by King Siṅghaṇa of the Yādava dynasty at Devagiri (1210-1247 A.D.). Śārṅgadeva's father Soḍhala was also patronized by this king. Śārṅgadeva held the post of Accountant-General under this king. Of the two commentators, Siṃhabhūpāla, son of Anapota of the Recherla dynasty, is the well-known author of *Rasārṇavasudhākara* (Adyar Library Series, 110) and the four-act play *Kuvalayaṃālā* (Trivandrum Sanskrit Series, 101) and the patron of Viśveśvara, (author of the *Camatkāracandrikā*) and Bommagaṇṭi Appayārya, commentator on the *Amarakośa* (Adyar Library Series, 101). Kallinātha was patronized by Immadi Devarāya of Vijayanagar (1446-1465 A.D.). Volume I dealing with *Svara-s* has eight sections. For the first two sections Kallinātha's commentary is fuller, but for further portions dealing with music proper Siṃhabhūpāla's commentary is very useful. For the last two sections (*Jātī* and *Gītī*) Kallinātha's commentary is fuller.

Śārṅgadeva lived during a period of transition when changes were taking place in the field of music. Bharata recognized only two *grāma-s*; but a third, the *gāndhāra*, must have been current even in the early period. Now *madhyama* has gone out of use. The various *svara-s*, both the *śuddha* and the *vikṛta*, have given place to new schemes of *svara-s*. Bharata does not deal with *rāga-s*; he has only the *jāti-s*. In the *Ratnākara* various *rāga-s* are dealt with. But there have been further developments in the *rāga-s* later.

Srīmatī S. Sarada, grand-daughter of S. Subrahmanya Sastri, has made the necessary revision of the text and commentaries. K. Ramachandra Sarma, who was on the staff of the Library in 1943 and assisted Sastri in preparing the press copy and the indexes, is still with us working in the Library, and has helped in the revision of the Indexes and in seeing the proofs. I have also seen the proofs. The Vasanta Press deserves thanks for the excellent printing and get-up.

K. KUNJUNNI RAJA

INTRODUCTION TO THE FIRST EDITION

IN INTRODUCING the first volume of Śārṅgadeva's *Samgītaratnākara*, containing the first adhyāya, along with the two commentaries, namely, Kallinātha's *Kalānidhi* and Siṃhabhūpāla's *Sudhākara*, my first duty is to record the gratitude of the Adyar Library to that great scholar, the late Pandit S. Subrahmanya Sastri, who undertook the edition of this important work. He had corrected the entire material for all the seven adhyāya-s of the work for the press and the first adhyāya was completely printed before his death. In the normal course, this Introduction would have come from his pen. Having regard to his solid erudition, his profound knowledge of music both on the practical and the theoretical side, his wide reading, his deep insight into subjects allied to music like dancing, I must confess that the present Introduction is only a poor substitute for what could have been expected from him.

The *Samgītaratnākara* of Śārṅgadeva is one of the most important work on music now available. It is besides, one of the longest works on music in Sanskrit. It is a very comprehensive exposition of the subject, dealing with all aspects. Ever since it was written it has remained the standard work on music; it has been drawn upon profusely, as authority, by all subsequent

writers on the subject. Perhaps it has superseded many earlier works and eclipsed them; and they have disappeared from the field. But it has never been superseded till now.

A complete edition of the work was undertaken by Kalivara Vedāntavāgiśa and Śārada Prasāda Ghosha from Calcutta with the commentary of Sīṃhabhūpāla some time back, and the first volume containing the Svarādhyaṃya was published in 1879 from the New Arya Press, Calcutta.¹ In the Preface to that edition,² it had been promised that the remaining portions too would be published; but it does not seem that any further progress had been made in that direction. At that time they had access only to a very defective copy of the commentary of Kallinātha, which, as they say, was "very unintelligible, owing to numerous clerical mistakes."³ As for Sīṃhabhūpāla's commentary appearing in this edition, there is no indication of the source of the manuscripts. The Preface does not mention the point at all. Evidently they must have had access to a complete copy, since they had projected a complete edition. The manuscripts known to us and utilised for this edition will be noticed in the course of this introduction.

The text of *Samgītaratnākara* with the commentary of Kallinātha has been edited in the Anandasrama

¹ The book has become very rare and difficult to obtain.

² p. ii.

³ p. iv.

Sanskrit Series as No. 35 in 1896.¹ In preparing this present edition, Pandit Subrahmanya Sastri has made use of both the editions. The text has been compared with manuscripts available in the various libraries in and near Madras and the commentary of Kallinātha has been compared with the manuscript in the Tanjore Palace Library.² The printed editions have been carefully compared with these manuscripts and the readings have been improved.

The plan was to add an English translation of the text at the end of each volume for the portion contained in it. It is very unfortunate that the late Pandit Subrahmanya Sastri was not able to prepare the translation. That work has devolved on me, along with the responsibility to see through the press the matter for the later portions which he had got ready. The English translation for the first adhyāya is ready. The delay in issuing this first volume, which had been printed more than a year ago, is due to the time taken for getting the English translation ready. At this stage, the problem of printing-paper became a very acute one and it is not found possible at present to print the English translation. Therefore the first volume containing the first adhyāya is being issued, along with the commentaries and also appendices. The Second and the third adhyāya-s have been printed and the printing of the fourth adhyāya has begun and the second volume containing these three adhyāya-s

¹ In two volumes.

² Descriptive Catalogue, Vol. XVI, No. 10749.

will appear very soon. Unfortunately we have to hold up printing any further matter on account of difficulty in securing the needed paper. It is proposed to publish the remaining portion in a few convenient volumes and the English translation will appear in a separate volume for the entire text.

The appendices added in this volume from page 371 illustrate certain details given in the text. Of these the Svaraprastāra-s from page 379 and the next one on p. 474 are given at the end of the whole work in the Anandasrama edition; since the matter relates to the first adhyāya, it is given at the end of this volume containing the adhyāya. It is hoped that these and the other appendices which were prepared by Pandit Subrahmanya Sastri, and the index of half verses will be of help to the readers in making use of the book.

As is well known, the *Samgītaratnākara* is divided into seven adhyāya-s dealing with:

1. Svara	4. Prabandha	7. Nṛṭya
2. Rāga	5. Tāla	
3. Prakīrṇaka	6. Vādya	

The first adhyāya containing the Svara is divided into eight sections, called prakaraṇa-s and they deal with:

1. Padārthasaṃgraha
2. Piṇḍotpatti
3. Nāda-sthāna-śruti-svara-jāti-kula-daivata-rṣi-chando-rasa
4. Grāma-murchanā-krama-tāna

Sanskrit Series as No. 35 in 1896.¹ In preparing this present edition, Pandit Subrahmanya Sastri has made use of both the editions. The text has been compared with manuscripts available in the various libraries in and near Madras and the commentary of Kallinatha has been compared with the manuscript in the Tanjore Palace Library.² The printed editions have been carefully compared with these manuscripts and the readings have been improved.

The plan was to add an English translation of the text at the end of each volume for the portion contained in it. It is very unfortunate that the late Pandit Subrahmanya Sastri was not able to prepare the translation. That work has devolved on me, along with the responsibility to see through the press the matter for the later portions which he had got ready. The English translation for the first adhyāya is ready. The delay in issuing this first volume, which had been printed more than a year ago, is due to the time taken for getting the English translation ready. At this stage, the problem of printing-paper became a very acute one and it is not found possible at present to print the English translation. Therefore the first volume containing the first adhyāya is being issued, along with the commentaries and also appendices. The Second and the third adhyāya-s have been printed and the printing of the fourth adhyāya has begun and the second volume containing these three adhyāya-s

¹ In two volumes.

² Descriptive Catalogue, Vol. XVI, No. 10749.

will appear very soon. Unfortunately we have to hold up printing any further matter on account of difficulty in securing the needed paper. It is proposed to publish the remaining portion in a few convenient volumes and the English translation will appear in a separate volume for the entire text.

The appendices added in this volume from page 371 illustrate certain details given in the text. Of these the Svaraprastāra-s from page 379 and the next one on p. 474 are given at the end of the whole work in the Anandasrama edition; since the matter relates to the first adhyāya, it is given at the end of this volume containing the adhyāya. It is hoped that these and the other appendices which were prepared by Pandit Subrahmanya Sastri, and the index of half verses will be of help to the readers in making use of the book.

As is well known, the *Samgītaratnākara* is divided into seven adhyāya-s dealing with:

1. Svāra	4. Prabandha	7. Nṛtya
2. Rāga	5. Tāla	
3. Prakīrṇaka	6. Vādyā	

The first adhyāya containing the Svāra is divided into eight sections, called prakaraṇa-s and they deal with:

1. Padārthasamgraha
2. Piṇḍotpatti
3. Nāda-sthāna-śruti-svāra-jāti-kula-daivata-rṣi-chando-rasa
4. Grāma-murchanā-krama-tāna

5. Sādhāraṇa
6. Varṇālāṅkāra
7. Jāti
8. Gīti

In the Calcutta edition,¹ the first of these prakaraṇa-s is called the Introductory section and the rest of the adhyāya is divided into seven sections. In the Preface² there, the fifth section is called Sādhāraṇa and the Varṇālāṅkāra is spoken of as the fourth; but in the text itself the order of these sections is as given in the present edition. I am adding a detailed list of contents, which, it is hoped, will be of use to the readers to understand the whole subject matter at a glance.

Śārṅgadeva, the author of the *Samgītaratnākara*, gives some information about himself in the beginning of the work,³ before he begins the summary of the work, in the first prakaraṇa of the first adhyāya. The first verse is a maṅgala. Then he speaks of his family,⁴ which traces its origin to Kashmere.⁵ The family goes back to the sage Vṛṣagaṇa.⁶ In that family there was one Bhāskara,⁷ who migrated to the south.⁸ His son was Soḍhala.⁹ He was patronized by King

¹ Preface, p. ii.

² p. iii.

³ Verses 2-14.

⁴ अस्तिस्वस्तिमूहं वंशः verse 2.

⁵ श्रीमत्काश्मीरसंभवः ibid.

⁶ ऋषेर्वृषगणाज्जलः ibid.

⁷ तत्ताभूद्भास्करप्रख्याः verse 4.

⁸ अलंकर्तुं दक्षिणाशां यश्चक्रे दक्षिणायनम् ibid.

⁹ तस्याभूत् तनयः . . . श्रीसोढलः verse 5.

Siṅghaṇa.¹ This is a king of the Yadava dynasty, who ruled in Deogiri (modern Doulatabad) from 1210 to 1247 A.D.² Śārṅgadeva was the son of this Soḍhala.³ He speaks about his own learning in detail.⁴

Many commentaries are known to have been written on this work of Śārṅgadeva. The editors of the work from Calcutta say⁵ that they have known of seven commentaries of which four are in Sanskrit, one in Hindi and two in Telugu. But they had seen only two of the Sanskrit commentaries (evidently those by Kallinātha and Siṃhabhūpāla) and the one in Hindi. The late Dr. M. Krishnamacharyar mentions the following commentaries on it, in his *Classical Sanskrit Literature*⁶: Siṃhabhūpāla, Keśava, Kallinātha, Haṃsa-bhūpāla, Candrikā, and the Hindi commentary by Gaṅgārāma. Of these the commentaries by Siṃha-bhūpāla and Kallinātha will be taken up for detailed consideration presently.

The commentary by Keśava is called Kaustubha, according to Dr. Krishnamacharyar.⁷ A commentary by Keśava is mentioned in the *Samgītasudhā*⁸ of

¹ येन . . . न्यधापि महती श्रीसिद्धये श्रीरिषि ibid.

² śaka 1132-1169.

³ तस्मात् . . . जातः शाङ्गदेवः verse 9.

⁴ verses 10-14.

⁵ Preface, p. 4.

⁶ para 1004, page 853.

⁷ foot-note 2 on p. 853.

⁸ *Samgītasudhā* of Govinda Dikṣita mentions Keśava's commentary in:

एतां स्फुटीकर्तुमिह प्रवृत्तौ यो ब्राह्मणो केशवकल्लिनाथो ।

Edition of Music Academy, Madras, No. 1, p. 152, verse 408.

Govinda Dikṣita,¹ which is published by the Music Academy, Madras.² For the commentary of Haṃsa-bhūpāla, Dr. Krishnamacharyar gives no reference. This must be the commentary mentioned in the Catalogue of Sanskrit Manuscripts from Gujerat, Karachi, Sindh and Kandesh.³ Evidently this is a mistake for Siṃhabhūpāla. For the commentary by Kumbha-karṇa, there is not enough evidence.⁴ For Candrikā also Dr. Krishnamacharyar gives no reference and simply says that it is anonymous.⁵ Dr. V. Raghavan says that he has information that there are two commentaries, one called Kaustubha and another only a paraphrase of the text.⁶ Dr. Krishnamacharyar,

¹ This is given as by King Raghunātha of Tanjore, in the colophon; but Govinda Dikṣita's son Venkaṭamakṣin says that the work was by his father in the following verses of his *Caturdaṇḍi-prakāśikā*.

वेव्याच्युतभूपालरघुनाथनृपिद्विते ।

अस्मत्तातकृते ग्रन्थे प्रोक्तम्, श्लोकान् लिखामि तान् ॥

(p. 14, verses 154)

in the edition of the Music Academy, Madras, No. 3. The verses quoted are found on p. 155, verses 440-443 in the edition of the Music Academy, Madras.

² No. 1.

³ p. 274.

⁴ Dr. V. Raghavan also mentions this commentary in the Journal of the Music Academy, Madras, Vol. iv, p. 18. In this article he mainly gives the information he had himself gathered in his researches; but he records also what information he had received from others. This is a point of the latter variety.

⁵ Foot-note 4 on p. 853. Oppert mention this as No. 6258.

⁶ Journal of the Music Academy, Madras, Vol. iv, p. 19.

considers Kaustubha to be the work of Keśava.¹ The commentary in Hindi is by Gaṅgārāma, of which there is a good manuscript in the Tanjore Palace Library.² A Tamil translation of the work also is available in the Tanjore Palace Library.³

Of the two important commentaries, those by Kallinātha and Siṃhabhūpāla, the commentary of Siṃhabhūpāla is earlier. Siṃhabhūpāla belongs to the Recherla dynasty. His father was Anapota, who had a younger brother called Mada. They built up a strong kingdom and they divided the kingdom between themselves, the northern part going to Anapota with the capital at Rajukonda and the southern part to Mada with the capital at Devarakonda.⁴ Anapota had two sons; Devagiriśvara was the elder, who must have died young since it is Siṃhabhūpāla who succeeded Anapota.⁵ About Siṃhabhūpāla there is enough material available in his own works. In the commentary on *Samgītaratnākara* itself, there is not much information available. He simply says that he has discussed the matter with scholars well-versed in

¹ See foot-note 8 on p. XIV.

² Descriptive Catalogue, Vol. XVI, No. 10754.

³ Tamil Catalogue by L. Olaganatha Pillai, No. 634, b.

⁴ See Velugoṭivāri Varṃśāvali, edited by Dr. N. Venkata Ramanayya, No. 6, Bulletin of the Department of Indian History, University of Madras, p. 13, for this information. For names Anapota and Mada see note 6 on p. XVIII, below.

⁵ This is not mentioned in the book referred to in the note just above; but see note 12 on p. XVIII, below.

the science of music.¹ He adds that he has studied all the subjects also.² But he has written other works which are now available in print.

A great Alampkāra work called *Rasārṇavasudhākara* by Siṃhabhūpāla has been published in the Trivandrum Sanskrit Series by the late Mahāmahopādhyāya Dr. T. Ganapati Sastri as No. 50 in 1916. Here there is a long introductory portion³ where the author gives much information about himself. There is the caste born of the feet of Viṣṇu (the Śūdra caste).⁴ Belonging to that caste there is the dynasty of Recalla where there was the king named Dacana.⁵ He defeated the Pāṇḍya king,⁶ and he had the Title of Khaḍga-nārāyaṇa.⁷ His wife was Vocamāmbā⁸ who belonged to the Tāmarasa dynasty.⁹ They had three sons,¹⁰

¹ संगीतागमसारविद्विखिलैः सार्धं विचार्य स्फुटम् verse 9 in the commencement of his commentary.

² विद्याजातविशारदः ibid.

³ verse 1-44.

⁴ तस्य (विष्णोः) पादाम्बुजाज्जातो वर्णः verse 4.

⁵ तत्र रेचलवंशाब्धिश रद्राकामुधाकरः ।

कलानिधिस्दारश्रीरासीद् दचननायकः ॥ verse 5. The name of the dynasty is *recherla* and *lla* in the printed edition must be a mistake for *rlla*.

⁶ यस्यासिधारामार्गेण दुर्गोपाणि रणाङ्गणे ।

पाण्ड्यराजगजानीकाज्जयलक्ष्मीरुपमाता ॥ verse 6.

⁷ खड्गनारायणे यस्मिन् verse 7.

⁸ तस्य भार्या महाभार्या . . . वोचमाम्बा गुणोदारा verse 8.

⁹ जाता तामरसान्वयात् ibid.

¹⁰ तयोर्भूवन् . . . पुत्रास्त्रयः verse 9.

Śiṅga Prabhu, Vennama Nayaka, and Reca.¹ Śiṅga became the king² after the death of Dacana. His brother Reca had a son named Nāgaya Nāyaka³ who had the Title of Kuṭhārīrāya⁴ and who was also called Rāhuttarāya.⁵ Śiṅga Prabhu had two sons named Ananta and Mādhava.⁶ This Mādhava had many sons⁷ of whom Vedagiriṇdra was the eldest.⁸ The elder brother of Mādhava, namely, Ananta became known as Anapota also.⁹ His wife was Annamāmbā.¹⁰ They had two sons;¹¹ the elder was Devagiriśvara¹² and the second was Siṃhabhūpati.¹³ He lived in his ancestral city of Rājācala.¹⁴ His kingdom lay between the Vindhya mountains and the Śrīśaila.¹⁵

¹ शिङ्गप्रभुर्वेन्नमनायकश्च वीराग्रणीरेचमहीपतिश्च verse 9.

² तत्र शिङ्गमहीपाले पालयत्यखिलां महोम् verse 11.

³ श्रीमान् रेचमहीपतिः . . . लब्ध्वा . . . पुत्रं तामयनायकम् verse 14.

⁴ लब्धकुटारिरायविरुद्धम् ibid.

⁵ राहुतरायाङ्कितम् ibid.

⁶ अन्तमाधवी यस्य तनूजौ verse 15. They are Anapota and Mada referred to in note 4 on p. XVI above.

⁷ तत्रानुजौ माधवनामकेन्द्रः . . . यस्याभवन् वंशकरा नरेन्द्रास्तनूभवः verse 16.

⁸ तनूभवा वेदगिरिन्द्रमुख्याः ibid.

⁹ तस्याग्रजन्मा भुवि राजदोषैः प्रोतमावादनपोतसंज्ञां दधाति verse 17.

¹⁰ अन्नमाम्बोति विख्याता तस्यासीद्धरणीपतेः देवी verse 24.

¹¹ तयोरभूतां पुत्रौ द्वौ verse 26.

¹² आधो देवगिरिश्चरः ibid.

¹³ द्वितीयस्त्वद्वितीयोजौ यशसा सिङ्गभूषतिः ibid. His date is towards the close of the 14th century A.D.

¹⁴ राजा स राजाचलनामधेयामध्यास्य वंशक्रमराजधानीम् verse 41.

¹⁵ विन्ध्यश्रीशैलमध्यक्षमामण्डलं पालयन् verse 42.

Another work of Siṃhabhūpāla is *Kuvalayāvalī* or *Ratnapāñcālikā*, published in the Trivandrum Sanskrit Series by Dr. L. A. Ravi Varma as No. 146 in 1941. This is a small drama in four Acts. In the Prologue the author is mentioned as Śrī Siṃhabhūpāla,¹ otherwise known as Khadganārāyaṇa² who lived at the capital city named Rājāśaila.³ His mother was Annamātā.⁴ It is also stated there that one Viśveśvara had spoken very highly of his poetry.⁵ The Viśveśvara mentioned in the Prologue must be the author of *Camatkāracandrikā*; in the colophon of this work there is the mention of Siṃhabhūpāla.⁶

There is a Telugu work called *Velugoṭivārivaṃśāvalī*.⁷ In the Introduction to that work, Dr. Venkata Ramanayya deals with Siṃhabhūpāla on pages 13ff.

¹ श्रीमता श्रीशिङ्गभूपालेन प्रणीताम् p. 2, ll. 9, 10.

² खड्गनारायणेन p. 2, l. 8. His grandfather too had this Title. See note 7 on p. XVII above. Perhaps this is a Family Title.

³ राजशैलाभिधानां राजधानीम् p. 1, last line.

⁴ श्रीयन्नमातात्मजः p. 2, verse 4. In his other work the name is Ānnamāmbā. See note 10 on p. XVIII above. If अन्नमातु = अन्नमान्बा, the form ought to be अन्नमातात्मजः; perhaps the word is अन्नमान्मात्मजः.

⁵ अहो साहित्यसौभाग्यं श्रीशिङ्गधरणीपतेः ।

श्लाघार्थं यस्य सन्नद्धा विश्वेश्वरसरस्वती ॥ p. 2, verse 3.

⁶ The colophon mentions Siṃhabhūpāla as a patron of Viśveśvara. The colophon is: इति सरससाहित्यचतुर्गुणीण श्रीविश्वेश्वरकविवन्द्यप्रणीतायां श्रीसिंहभूपालकविसुधासारज्ञोतलायां चमत्कारचन्द्रिकायाम् etc. Government Oriental Manuscripts Library, Madras, R. 2679 and India Office, Eggingel 3966.

⁷ See note 4 on p. XVI above.

Siṃhabhūpāla is a versatile scholar and a profuse writer. Apart from his *Kuvalayāvalī* and *Rasārṇavasudhākara*, both published in the Trivandrum Sanskrit Series, he must have written many other works. In the *Rasārṇavasudhākara*, he mentions a work called *Kandarpasambhava* as his own composition.¹ In the whole of this *Rasārṇavasudhākara*, he quotes from his own works about twenty-five verses in illustration of various statements he makes, with the remark, *yathā mamaiva*. A few of them are traceable to his *Kuvalayāvalī* as is mentioned in the Preface to that drama in the Trivandrum Sanskrit Series. We have as yet no information about the other verses quoted from his works.

In Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*, there is an entry of Nāṭakaparibhāṣā as a work of Siṅghadharāṇī-sena. The entry is made on p. 284 as found in Buhler's Report and on p. 791 as found in the India Office. The manuscripts in the India Office are described by Eggeling under Nos. 1201 and 1202. Evidently the author is Siṅghadharāṇīśa and Siṅghadharāṇī-sena must be the Instrumental Singular form with sa for śa.² It is not a separate work; it is only a part of Siṃhabhūpāla's *Rasārṇavasudhākara* beginning from verse 290 on p. 298.

¹ He says: यथा कन्दर्पसंभवे मयैव—

उभे तदानीमुभयोस्तु चित्ते कदुष्णनिःश्वासचरिष्णुकेन ।
एकीकरीष्यन्ननुसगशिल्पी रागोष्मणैव द्रवतामनैषोत् ॥

P. 151, under verse 112.

² Eggeling gives the name as Siṅghadharāṇīśa.

There is no reason to believe that the *Rasārṇavasudhākara* was written by Viśveśvara on the ground that in *Camatkāracandrikā*, Viśveśvara refers to *Rasārṇavasudhākara* for details.¹ It is becoming a fashion now-a-days to refer all works bearing the name of a king to some court poet or court pandit. Unless there is definite evidence as in the case of *Śaṅkatasudhā* assigned to king Raghunātha and mentioned as by Govinda Dikṣita by his son Veṅkaṭamakṣin,² we have to accept that the king himself wrote these works. The kings in ancient and even in medieval India were not mere figure-heads in administration; nor were they mere administrators. They were the true representatives of the civilization of the country. In intellectual equipments, in cultural accomplishments and in every aspect of their lives, they represented the civilization in its ideal form. They maintained Dharma, which is another word for civilization; they lived according to Dharma also. Besides being warriors, conquerors and rulers, they were learned scholars, poets, philosophers and authors, and patrons of learning and arts. They recognized only an Indian Dharma or civilization without any racial prejudices. Siṃhabhūpāla himself says that he belonged to the lowest caste;³ at the same time he honoured the Brahmins and protected religion. Neither caste distinction nor sectarian differences

¹ cf. Dr. M. Krishnamacharyar's *Classical Sanskrit Literature*, para 879, p. 771.

² See note 1 on p. XV, above.

³ See note 4 on p. XVII, above.

interfered with the unity of culture under the rule of those great Indian kings.

Dr. M. Krishnamacharyar says that Sīṃhabhūpāla who wrote the commentary on the *Samgītaratnākara* is different from the author of *Rasārṇavasudhākara*.¹ He does not give any explanation. It is true that while he gives an elaborate description of his ancestry in the introductory portion of the *Rasārṇavasudhākara*, he gives little information about himself in his commentary. This must be due to the fact that he wrote the commentary after he wrote the *Rasārṇavasudhākara*. It is not possible at this stage to investigate the point on the basis of any internal evidence. I must wait for that till the whole of the commentary is published. But the colophon in the two works proves the identity of the authors beyond any doubt.² The question of a work called *Nāṭakaparibhāṣā*, the question of *Rasārṇavasudhākara* having been written by another person who was a favourite in the court and the question of the authors of the two works being different—such questions should not have been raised, and if the points had been properly investigated such doubts would not have been raised. But since they are

¹ See *Classical Sanskrit Literature*, footnote 1, p. 853.

² The colophon in *Rasārṇavasudhākara* read as follows:

इति श्रीमदध्रमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डर्भैरवश्रीयन्पोतनरेन्द्रनन्दनभुजबल-
भीमश्रीशिङ्गभूपालविचिते रसाण्वसुधाकरनाम्नि etc.

This may be compared with the colophon at the end of the first chapter of the commentary. Further the identity of the names सुधाकर in both works too points out to the identity of the authors.

found in works well known and relied on by many, it has become necessary for me to investigate the points and make certain remarks on them.

Three manuscripts of Sīṃhabhūpāla's commentary on the *Samgītaratnākara* have come to our notice. One is in the collection at the Fort at Bikaner and we were able to secure a transcript of it.¹ There is another work in the Oriental Library at Baroda and for this also, we were able to have a transcript.² The third is in the Bhandarkar Research Institute, Poona.³ It is found that this last manuscript consists of a few stray leaves and so we did not utilise it. Another manuscript is known to exist in Kashmere.⁴ We tried very much to secure a loan or a transcript of it. But we are informed that the manuscript is not available there.

Kallinātha also gives some information about himself in the introductory portion of his commentary.⁵ He speaks about the Kārṇāṭaka country⁶ with the Kāverī and the Kṛṣṇā on the south and the

¹ Sīṃhabhūpāla's commentary is not noticed in Rajendralal Mitra's Catalogue. No. 1120 there is a part of Kallinātha's commentary. A new and complete Catalogue is under preparation. But the numbers have not been finally assigned and as such no number is given here for the Manuscript.

² The Catalogue has not yet been printed.

³ Descriptive Catalogue, Vol. XII, No. 327.

⁴ The MS. is not noticed in any catalogue. But its existence in the Raghunath Temple, Srinagar is known through private information.

⁵ Verses 5-14 in the commencement of the commentary.

⁶ आस्ते कर्णाटदेशः verse 5.

north of the country,¹ which extends to the eastern and the western coasts.² Here on the banks of the Tuṅgabhadra there is the city called Vidyānagari (Vijayanagar)³ where there ruled the king Devarāya, son of Vijaya of the Yaḍava dynasty.⁴ Devarāya's son was Immaḍi Devarāya.⁵ Kallinātha lived there at that time.⁶ His grand-father was Vallabhadeva;⁷ his mother was Nārāyaṇī⁸ and father Lakṣmīdhara.⁹ He belonged to the Śaṇḍilya Gotra.¹⁰ Under the orders of the king, he commented on the *Samgītaratnā-kara*.¹¹

Vijaya I, mentioned by Kallinātha reigned from 1418 to 1423; his son Devarāya II reigned from 1423

¹ कावेरीकृष्णवैणीतरलतरतरङ्गाद्वक्षोत्तरांसः ibid.

² हृष्टः सश्लिष्य पूर्वापरनिजवपूषा प्राञ्चपाश्चात्यवेले ibid.

³ पुरीह विद्यानगरी चकास्ति तुङ्गातरङ्गाद्वरितः पवित्रा verse 6.

⁴ एतां शास्ति . . . प्रौढः श्रीदेवरायो विजयनृपसुतो यादवानां वरेण्यः verse 7.

⁵ तस्यास्ति पुत्रः . . . इम्मिडिदेवरायः verse 8.

⁶ सुधर्मैव सभा यस्य verse 9 and तस्यामस्ति . . . कल्लिनाथाचार्यवर्यः verse 10.

⁷ बल्लभेश्वरदेवो हि यस्य साक्षात् पितामहः verse 11 Anandasrama edition reads the name as तुल्लेश्वरदेव.

⁸ माता नारायणी यस्य verse 12.

⁹ पिता लक्ष्मीधरः स्वयम् ibid.

¹⁰ शाण्डिल्यलोचनः सोऽयम् ibid.

¹¹ तमाह कल्लिनाथार्य स राजा बहुमानतः ।

रत्नाकरं व्याकुर्व्व लक्ष्यलक्षणकोविदः ॥ verse 13.

अतः रा कल्लिनाथार्यो रत्नाकरनिबन्धनम् ।

कलानिधि निबध्नाति । verses 14.

to 1446.¹ Immaḍi Devarāya reigned from 1446 to 1465. Thus Kallinātha must have lived in the second half of the fifteenth century.

Śārngadeva the author of the *Samgītaratnākara* mentions many previous writers on the subject in verses 15 to 19 in the first prakaraṇa of the first adhyāya. Of these authorities, some are very well known. A detailed notice of them will be more appropriate when the whole book is out. He must have eclipsed most of them. He styles himself as Niśśaṅka, "free from doubts." He also refers to himself as Karaṇa-graṇiḥ, which shows that he was the accountant-general of his king. Thus the author of the original was a high official in the service of the king; the commentator Kallinātha was a prominent figure in the royal court, held in high esteem by the king; the other commentator is a king. This shows what a close relation there existed between the government and the culture of the country.

The Adyar Library has already published two works on Music, the *Melārāgamālikā* of Mahāvaidyanātha Śivan and the *Samgrahacūḍāmaṇi* which were both edited by the late Pandit S. Subrahmanya Sastri and which appeared as Nos. 16 and 17 in the Adyar Library Series. The *Rāgavibodha* of Somanātha is already available in more than one edition and there is also an English translation. But the book is known to be out of

¹ Inscriptions about Vijaya are available from 1418-1426; but Devarāya began to reign from 1423. So there must have been a joint rule by father and son for three years.

print. The Adyar Library has already started printing a fresh edition of the work prepared by the late Pandit S. Subrahmanya Sastri, where he has been able to improve the readings in many places. This edition will be out very soon.

The plan of the Adyar Library is to publish works in all aspects of ancient Indian culture, of which we consider music and other fine arts as very important ones. In India, music did not develop as a secular entertainment; music in India is a fundamental phase of religion; rather music has become a religion itself, with a philosophy attached to it. The musical notes are the physical manifestations of the Highest Reality termed Nāda-Brahman. Music is not a mere accompaniment in religious worship; it is religious worship itself, likes Yāga-s and Temple worship. In India there has never been an antithesis between aesthetics and morality; there has never been developed an aesthetic doctrine which was not acceptable to the most orthodox follower of religion. Thus the *Samgītaratnākara* and other works on music undertaken for publication by the Adyar Library are presentations of orthodox phases of Hindu religion and of Indian civilization as much as the commentaries on the Veda-s and the works on religion and philosophy like the *Ahīrbudhnya Saṅghitā* and the *Vedāntapāribhāṣā*. Through our publications we desire to exhibit the unity of Indian culture and the harmony that exists among the various phases of the culture.

Now what remains for me is to acknowledge the help that has been received in the preparation of this

edition. Our gratitude to Pandit S. Subrahmanya Sastri, who prepared the edition is far beyond words to be adequately expressed. His whole life was spent in scholarly pursuits; it is a great privilege for me to be able to associate myself with this great work even in this very humble capacity. Dr. G. Srinivasa Murti, the Director of the Adyar Library and the General Editor of the Library Series has all along been taking a keen interest in this publication. There is no detail in which his advice has not been sought, and he was always ready with his help. Mr Ramachandra Sarma, who is on the staff of the Library was working under the direction of Pandit Subrahmanya Sastri in preparing the edition. The index at the end has been prepared by him. All the credit for the printing and general get up goes to the Vasanta Press which always keeps up the high standard in all aspects of publication. I express my very sincere gratitude to all of them who are directly connected with me in my work. I must also thank the authorities of the Manuscripts Library in Bikaner and the Oriental Institute, Baroda for supplying the Library with the transcripts of the commentary of *Siṃhabhūpāla*.

Adyar Library,
12th April 1943

C. KUNHAN RAJA

विषयसूची

PREFACE TO THE REVISED EDITION	v
INTRODUCTION TO THE FIRST EDITION	ix
ABBREVIATIONS	xxxix

पुटाङ्काः

v

ix

xxxix

१. पदार्थसंग्रहप्रकरणम् . . . १—२५

मङ्गलम् १; ग्रन्थकृद्देशः २—६; ग्रन्थकृत्, ग्रन्थञ्च
१०—१४; प्राचीनाः ग्रन्थकाराः १५—२०;
संगीतलक्षणम् २१; संगीतस्य द्वैविध्यम्, तयोलक्षणं
च २२—२४; गीतस्य मूलम् २५; गीतस्य प्रयो-
जनम् २६, २७; गीतस्य प्रशंसा २८—३०; प्रथमा-
ध्यायसंग्रहः ३१—३६; द्वितीयाध्यायसंग्रहः ३७, ३८;
तृतीयाध्यायसंग्रहः ३९, ४०-; चतुर्थाध्यायसंग्रहः
४१—४३; पञ्चमाध्यायसंग्रहः ४४—४७-;
षष्ठाध्यायसंग्रहः ४८; सप्तमाध्यायसंग्रहः ४८

२. पिण्डोत्पत्तिप्रकरणम् . . . २६—७४

नादप्रशंसा १, २; नादद्वैविध्यम् ३; ब्रह्मस्वरूपम् ४, ५;
जीवानां देहप्राप्तिः ६—१०; जीव-ब्रह्म-जगदैक्यम्
११, १२; सृष्टिक्रमः १२—१७; मानुषशरीरस्यो-
त्पत्तिक्रमः १८—२२; गर्भस्य मासचतुष्टयेऽवस्था-
विशेषाः २३—२७; गर्भदोहद्विविधः २८—३२;

[प्रकरणानां पुटसंख्यया निर्देशः । प्रकरणस्थविषयाणां तु श्लोकसंख्यया]

गर्भस्य पञ्चममासादूर्ध्वमवस्थाविशेषाः ३३—४१;
 प्रसूतिप्रकारः ४२, ४३; भावभेदाः ४४; मातृजा
 भावाः ४५, ४६; रसजा आत्मजाश्च भावाः ४७,
 ४८; ज्ञानेन्द्रियाणि, तेषां विषयाश्च ४९; कर्मेन्द्रि-
 याणि तेषां व्यापाराश्च ५०; अन्तःकरणद्वयम्,
 तद्व्यापारविशेषश्च ५१, ५२; इन्द्रियकारणम्,
 तृतीयमन्तःकरणम् ५३; गुणाः, गुणकार्याणि च
 ५४, ५५; गुणसात्म्यजभावाः, देहे भूतगुणाश्च
 ५६; आकाशगुणाः ५७; वायुगुणाः ५७—६०;
 प्राणस्य स्थानं, व्यापारश्च ६०, ६१; अपानस्य
 स्थानं, व्यापारश्च ६२; व्यानस्य स्थानं, व्यापारश्च
 ६३, ६४; समानस्य स्थानं, व्यापारश्च ६४, ६५;
 उदानस्य स्थानं, व्यापारश्च ६६; नागादिपञ्च-
 वायूनां स्थानानि, व्यापाराश्च ६७—६९; उदक-
 गुणाः ६९, ७०; पृथिवीगुणाः ७०, ७१; अन्ये
 देहभेदाः ७१—७४; अङ्गप्रत्यङ्गानि ७५—७८;
 घातवः ७९—८२; हृदयम् ८३—८५; रन्ध्राणि
 ८६, ८७; अस्थिराशयः ८७—९०; अस्थिसंख्या
 ९०—९२; अस्थिसंघयः, तेषां भेदाश्च ९२—९४;
 स्नायुभेदाः ९४, ९५; स्नायूनामुपयोगाः ९६; पेशी-
 संख्या ९७—१००; सिराधमनिकानां संख्या १०१,
 १०२; सीवनीनां संस्थानादयः १०२—१०५;
 धमन्यः १०५—११३; मर्माणि ११४, ११५;

संहितामानम् ११५, ११६; द्रवमानम् ११६—
 ११९; आधारचक्रम् १२०—१२२; स्वाधिष्ठान-
 चक्रम् १२२—१२४; मणिपूरचक्रम् १२४—
 १२६; अनाहतचक्रम् १२६—१२९; विशुद्धिचक्रम्
 १२९—१३१; ललनाचक्रम् १३१—१३३;
 आज्ञाचक्रम् १३३, १३४; मनश्चक्रम् १३४, १३५;
 सोमचक्रम् १३६—१३८; चक्रान्तरम् १३९;
 चक्रफलानि १४०—१४५; अग्निशिखास्थानम्
 १४५, १४६; ब्रह्मग्रन्थिः १४७—१५०; मुख्य-
 नाड्यः १५१—१५५; सरस्वत्यादिनाडीनामव-
 स्थानानि १५५—१५९; तासां प्रमाणम् १५९—
 १६३; पिण्डनिरूपणस्योपसंहारः १६३, १६४;
 भुवित-मुक्त्युपायः १६४; नादोपासना १६५—१६७-

३. नाद-स्थान-श्रुति-स्वर-जाति-कुल-दैवत-विच्छन्दो-

रसप्रकरणम् . . . ७५—१२२

नादोपासना, तत्फलं च १, २; नादोत्पत्तिप्रकारः ३,
 ४; पञ्चविधो नादः ५; नादशब्दव्युत्पत्तिः ६;
 व्यवहारे त्रिविधो नादः, एषां मानं च ७; नादस्य
 द्वाविंशतिभेदाः ८, ९; वीणाद्वयदृष्टान्तेन स्वराणां
 विशदीकरणम् १०—१६; तयोश्चलवीणायां
 कर्तव्यम् १७; सारणानां चतुष्टयम् १८—२२;
 सप्तस्वराः, स्वरशब्दव्युत्पत्तिश्च १३—२५; श्रुति-

कारणाक्षेपः २५, २६; तत्परिहारः २६, २७; श्रुतिजातिविभागः २७; तासां स्वरेषु व्यवस्थितिः २८—३१; तासामवान्तरजातयः ३१—३५; तासां स्वरस्थितिः ३५—३८; त्रिप्रकाराः स्वराः ३९; द्वादश विकृतस्वराः ३९—४६; सप्तस्वराणां मयूराद्युच्चारयितारः ४६, ४७; स्वराणां वादी-त्यादिचातुर्विध्यम् ४७—५१; स्वराणां कुलानि ५२—५४; स्वराणां वर्णाः ५४, ५५; स्वराणां जन्मभूमयः ५५, ५६; स्वराणां द्रष्टार ५६, ५७; स्वराणां देवताः ५७, ५८; स्वराणां छन्दांसि ५८, ५९; स्वराणां रसाः ५९.

४. ग्राम-मूर्च्छना-क्रम-तान-प्रकरणम् . . . १२३—१८३

ग्रामलक्षणम् १; तस्य द्वौ भेदौ १, २; षड्जग्रामस्य लक्षणम् २; मध्यमग्रामस्य लक्षणम् ३; गान्धार-ग्रामः ४, ५; त्रयाणां प्राधान्यम् ६, ७; ग्रामत्रयदे-वताः ७; तेषामृतवः, कालविशेषश्च ८; मूर्च्छ-नानिरूपणम्, तद्भेदाश्च ९—१२; तेषां भेदानां लक्षणानि १२—१५; मूर्च्छनानां चातुर्विध्यम् १६; काकली, काकल्यन्तरश्च १७; मूर्च्छनासंख्यापरि-ज्ञानोपायः १८; षट्पञ्चाशत्संख्याकानां मूर्च्छनानां प्रत्येकं पञ्चविधत्वम् १९—२०; मूर्च्छनानां देवताः २०—२२; मूर्च्छनानां नामान्तराणि २२—२६;

ताननिरूपणम् २७—३१; कूटतानाः ३२; पूर्ण-कूटतानाः ३२—३५; अपूर्णकूटतानाः ३५, ३६; षाडवानां, कूटतानानां संख्या निरूपणम् ३७, ३८; एकस्वरादितानानां नामविशेषाः ३९; षाडवसंख्या ४०—४३; पञ्चस्वराः ४३—४५; चतुस्वराः ४५, ४६; त्रिस्वराः ४७, ४८; द्विस्वराः ४८, ४९; एकस्वराः ४९, ५०; पुनरुक्ताः कूटतानाः ५०—५२; अन्ये पुनरुक्ताः ५२—५७; मिलित्वा तेषां संख्या ५८—६०; संख्यानां लाघवेन परिज्ञानोपायः ६०, ६१; प्रस्तारः ६२, ६३; खण्डमेरुः, अङ्कनिवे-शनप्रकारश्च ६३—६५; उद्दिष्टपरिज्ञानप्रकारः ६६—६८; नष्टपरिज्ञानप्रकारः ६८—७०; षाड्-जग्रामिकशुद्धताननामानि ७१—७८; माध्यमग्रामि-कशुद्धताननामानि ७८—८२; षाड्जग्रामिकौडुवतान-नामानि ८३—८६; माध्यमग्रामिकौडुवताननामानि ८७—९०; ताननामप्रयोजनम् ९०.

५. साधारणप्रकरणम् . . . १८४—१८८

साधारणलक्षणम् १; स्वरसाधारणभेदाः १, २; साधारण-संज्ञोपपादनम् २, ३; काकल्यन्तरयोः प्रयोगनियमः ४—६; षड्जमध्यमसाधारणलक्षणम् ७, ८; साधारणे ग्रामयोनियमः ८, ९; जातिसाधारण-लक्षणम् १०.

पुटाङ्काः

पुटाङ्काः

६. वर्णलिङ्कारप्रकरणम् . . . १८६—२११

वर्णलक्षणम् १; वर्णभेदाः १—३; अलङ्कारः ३; स्थाय्य-
लङ्काराः ४—६; परिभाषा ६, ७; मन्द्रतारयो-
ल्लिपिपरिचयः ८, प्रसन्नादिः, प्रसन्नान्तश्च ९;
प्रसन्नाद्यन्तः, प्रसन्नमध्यश्च १०; क्रमरेचितः ११,
१२; दीप्तान्तः, प्रस्तारः, प्रसादश्च १३; आरोह्य-
लंकाराः १४, १५; विस्तीर्णः १६; निष्कर्षः,
गात्रवर्णश्च १७; विन्दुः १८, अभ्युच्चयः १९;
हसितः २०; प्रेङ्खितः २१; आक्षिप्तः २२;
संधिप्रच्छादनः २३; उद्गीतः, उद्वाहितश्च २४;
त्रिवर्णः, पृथग्वेणिश्च २५; अवरोह्यलङ्काराः
२६; संचार्यलङ्काराः २६—२९; मन्द्रादिः ३०;
मन्द्रमध्यः, मन्द्रान्तश्च ३१; प्रस्तारः ३१-
प्रसादः ३२, ३३; व्यावृत्तः ३३, ३४; स्खलितः
३५; परिवर्तकः ३६; आक्षेपः ३६; विन्दुः ३७,
३८; उद्वाहितः ३८-; ऊर्मिः ३९-; समः ४०;
प्रेङ्खः ४१-; निष्कूजितः ४२; श्येनः ४२-; क्रमः
४३-; उद्धटितः ४४, ४५; रञ्जितः ४५-;
संनिवृत्तप्रवर्तकः ४६-४७; वेणुः ४८, ललितस्वरः
४९, हुंकारः ५०, ह्लादमानः ५०-; अवलोकितः
५१-; अलङ्कारोपसंहारः ५२-; लोकप्रसिद्धाः
सप्तालङ्काराः ५३, ५४; तारमन्द्रप्रसन्नः ५६;

मन्द्रतारप्रसन्नः ५७, आवर्तकः ५८, संप्रदानः ५९,
विधुतः ६०, उपलोलः ६१, उल्लासितः ६२,
अलङ्काराणामानन्यम् ६३; अलङ्कारप्रयोजनम् ६४.

७. जातिप्रकरणम् . . . २१२—३४६

शुद्धा जातयः १—३; विकृता जातयः ३—७; विकृतसं-
सर्गजा जातयः ८—१६; जातीनां ग्रामविभागः
१७—२०; स्वरसाधारणप्रयोगे नियमः २१—२४;
अंशानां संख्याः २४—२८; ग्रहादीनां विभागः
२९—३१; अंशलक्षणम् ३२—३४; तारः ३५,
३६; मन्द्रः ३७-; न्यासः ३८—४०; अपन्यासः
४१—४६; संन्यासः ४७; विन्यासः ४७-;
बहुत्वम् ४८-; अल्पत्वम् ४९, ५०; लङ्घनम् ५१;
अन्तरमार्गः ५२, ५३; षाडवः ५४; औडुवः ५५—
५७; अल्पत्वस्य लोप्यविशेषव्यवस्था ५७—५९;
सप्रस्तारा जातयः ५९; षाड्जी ६०—६३; आर्षमी
६४—६६; गान्धारी ६७—७०; मध्यमा ७०—
७२; पञ्चमी ७३—७४; धैवती ७५—७६;
नैषादी ७७, ७८; षड्जकैशिकी ७९, ८०; षड्जो-
दीच्यवा ८१—८४-; षड्जमध्यमा ८५—८७-;
गान्धारोदीच्यवा ८८—९०; रक्तगान्धारी ९१—
९४; कैशिकी ९५—९८; मध्यमोदीच्यवा ९९,
१००; कामरवी १०१, १०२; गान्धारपञ्चमी

१०३, १०४-; आन्ध्री १०५, १०६-; नन्दयन्त्री
१०७—१०८; अनुक्तानां तालादिनियमः, मार्गः,
गीतयश्च ११०; मार्गेषु कलानियमः १११, ११२;
संक्षेपेण रागांशनिरूपणम् ११३; जातिस्तुतिः
११४; जातीनामन्यथा प्रयोगे दोषः ११३, ११४-

८. गीतिप्रकरणम् . . . ३४७—३७०

कपालोत्पत्तिः १; षाड्जीकपालम् २, ३; आर्षमीकपालम्
३, ४; गान्धारीकपालम् ४, ५; मध्यमाकपालम्
६; पञ्चमीकपालम् ७; धैवतीकपालम् ८; नैषा-
दीकपालम् ९; कपालगाने फलम् १०; कम्बलो-
त्पत्तिः ११, १२; कम्बलगाने फलम् १३; ब्रह्म-
प्रोक्तकपालपदानि १४; गीतिसामान्यलक्षणम् १४,
१५; मागधीगीतिः १६; अर्धमागधीगीतिः १८-;
संभावितागीतिः १९; पृथुलागीतिः १९-; ताला-
श्रयगीतिलक्षणम् २०—२५.

अनुबन्धाः . . . ३७१—५१३

१. श्रुतिवीणास्वरग्रामबोधिनी
(प्र० ३; श्लो० ११—३८) . . . ३७३
२. शुद्धस्वरविकृतस्वरपट्टिका
(प्र० ३; श्लो० ३९—४६) . . . ३७४

३. मूर्च्छनानामबोधिनी (१)
(षड्जग्रामः प्र० ४; श्लो० ६—१०
मध्यमग्रामः प्र० ४; श्लो० ११, १२
गान्धारग्रामः प्र० ४; श्लो० ५) . . . ३७५
४. मूर्च्छनानामबोधिनी (२)
(षड्जग्रामः प्र० ४; श्लो० ६, १०
मध्यमग्रामः प्र० ४; श्लो० ११, १२
मूर्च्छनाभेदाः प्र० ४; श्लो० १६) . . . ३७६
५. जात्यष्टादशकविमर्शनी
(प्र० ७; श्लो० ५६—१०) . . . ३७७
६. स्वरप्रस्तारः (प्र० ४; श्लो० ३६) ३७६—४७३
७. श्रुतीनां जातिस्वरग्रामप्रदर्शकं चक्रम्
(प्र० ३; श्लो० ३५—३८) . . . ४७४
८. श्लोकार्धातुक्रमणी ४७५—४८७
९. उदाहृतग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च नामानुक्रमः ४८६
१०. प्रमाणत्वेनोदाहृतानां वाक्यानामनुक्रमः ५०१
११. विशेषपदानुक्रमः . . . ५१३
१२. शोधनम् . . . ५३६

ABBREVIATIONS

अ० शा०	अष्टाङ्गहृदयशारीरस्यानम्
ऋक्०	ऋक् संहिता
क०	कल्लिनाथः
(क)	कलानिधिः
क० उ०	कठोपनिषत्
कौ० उ०	कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्
छा० उ०	छान्दोग्योपनिषत्
त० प्र०	तत्त्वप्रदीपिका
तै० ब्रा०	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तै० उ०	तैत्तिरीयोपनिषत्
द०	दत्तिलम्
द० टी०	दत्तिलटीका
धा० पा०	धातुपाठः
ना० शा०	नाट्यशास्त्रम्
ना० लि०	नामलिङ्गानुशासनम्
नै० च०	नैषधीयचरितम्
पा० सू०	पाणिनिसूत्रम्
पु० सू०	पुरुषसूक्तम्
बृ० दे०	बृहद्देशी
बृ० उ०	बृहदारण्यकोपनिषत्
भ० गी०	भगवद्गीता
या० स्मृ०	याज्ञवल्क्यस्मृतिः

यो० या०	योगयान्नवल्लभम्
लो० सं०	लौकिकन्यायसंग्रहः
वा०	वाचस्पत्यम्
वि० चि०	विचारचिन्तामणिः
वे० क०	वेदान्तकल्पतरुः
श्वे० उ०	श्वेताश्वतरोपनिषत्
सं० सा०	संगीतसमयसारः
(मु)	मुधाकरः
मु० सं०	मुश्रुतसंहिता

1st edition—Anandasrama edition

क, ख, ग, घ, ङ—Manuscript reading given as footnote in 1st ed.

- A. Bhandarkar Oriental Research Institute Manuscript.
- B. Bikaner Manuscript.
- C. Tanjore Sarasvati Mahal Library Manuscript.
- D. Baroda Manuscript.
- E. Reading noted from a fragmentary manuscript which was with Subrahmanya Sastri.

ॐ

शिवाभ्यां नमः

श्री-निःशङ्कशाङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकल्लिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया संगीतमुधाकराख्यटीकया च समेतः

प्रथमः स्वरगताध्यायः

१. पदार्थसंग्रहप्रकरणम्

ब्रह्मग्रन्थिजमास्तानुगतानि चित्तेन हृत्पङ्कजे
सूरीणामनु रञ्जकः श्रुतिपदं यो ज्यं स्वयं राजते ।
यस्माद् ग्रामविभागवर्णरचनालंकारजातिक्रमो
वन्दे नादतनुं तमुद्धुरजगद्गीतं मुदे शंकरम् ॥ १ ॥

(कलानिधिः)

कर्णालिम्बितकम्बलाश्वतरयोर्गीतामृतास्वादाना-
दान्दोलीकृतमौलिनिर्झरनदीतारङ्गपाटश्रिया ।
नृत्यचन्द्रकलाक¹लापविलसद्ब्रह्माण्डखण्डान्तरं
तं तूर्यत्रयपोषरूपवपुषं वन्दे भवानीपतिम् ॥ १ ॥

¹ कलापरिलसद् 1 ed.

विघ्नौघहारिणं सर्वभक्ताभिमतकारिणम् ।
 वारणास्यमहं वन्दे मौलावर्धेन्दुधारिणम् ॥ २ ॥
 वाणि वीणालसत्पाणि पञ्चाशद्वर्णरूपिणि ।
 पादानतसुरश्रेणि निवासं कुरु मन्मुखे ॥ ३ ॥
 वन्दे वेदार्थतत्त्वज्ञं मुक्तिमार्गप्रवर्तकम् ।
 सर्वांगमविदं नित्यं चन्द्रभूषणदेशिकम् ॥ ४ ॥
 आस्ते कर्णाटदेशः सुविमलयशसा पूरिताशः पृथिव्यां
 कावेरीकृष्णवेणीतरलतरतरङ्गाद्रदक्षोत्तरांसः ।
 हृष्टः संश्लिष्य पूर्वापरनिजवपुषा प्राच्यपाश्चात्यवेले
 पाथोनाथप्रसक्तिप्रबलितनिखिलस्वाङ्गसौभाग्यलक्ष्मीः ॥
 भोग्यास्थिता भोगवतीव नित्यं सुपर्वरम्या दिविजस्थलीव ।
 पुरीह विद्यानगरी चकास्ति तुङ्गातरङ्गैरभितः पवित्रा ॥
 एतां शास्ति प्रशस्तप्रतिभटमकुटप्रान्तनिर्यत्ननिर्य-
 द्रत्नज्योतिःप्रवालावनमनचटुलाटपतापप्रतापः ।
 कर्णाटाघाटलक्ष्मीवरणपरिलसत्पीरुषोत्कर्षशाली
 प्रोढः श्रीदेवरायो विजयनृपमुतो यादवानां वरेण्यः ॥
 विश्वंभराभाग्यकृतावतारस्तस्यास्ति पुत्रो यशसा पवित्रः ।
 संगीतसाहित्यकलास्वभिज्ञः प्रतापवानिम्मडिदेवरायः ॥ ८ ॥
 मुधर्मैव सभा यस्य समुल्लासिकलाधरा ।
 गान्धर्वगुणगम्भीरा विद्याधरविनोदिनी ॥ ९ ॥
 वाचा गेयेन नित्यं समुचितकुसुमैस्तोषिताधार्ङ्गयोषः
 कीर्त्या व्याप्तस्त्रिलोकीमभिनवभरताचार्यलक्षमप्रपूर्त्या ।

पादाग्रे वीरभूषामणिगण^१विलुठत्सर्ववाग्मेयकारः
 स्तस्यामस्ति प्रशस्तश्रुतिगणचतुरः कल्लिनाथार्यवर्यः ॥
 बल्लभेश्वरदेवो^२ हि यस्य साक्षात्पितामहः ।
 असौ किं वर्ण्यते ज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपदा ॥ ११ ॥
 माता नारायणी यस्य पिता लक्ष्मीधरः स्वयम् ।
 शाण्डिल्यगोत्रजः सो ज्यं साक्षात्संगीतदेवता ॥ १२ ॥
 तमाह कल्लिनाथार्य स राजा बहुमानतः ।
 रत्नाकरं व्याकुरुष्व लक्ष्यलक्षणकोविद ॥ १३ ॥
^२अतः स कल्लिनाथार्यो रत्नाकरनिबन्धनम् ।
 कलानिधिं निबध्नाति^३ लक्ष्यलक्ष्माविरोधतः ॥ १४ ॥

इह चिकीर्षाविषयनिबन्धनप्रतिपाद्यप्रधानांशं समासोक्त्या
 सूचयन् शिष्टाचारपरिप्राप्तं दृष्टादृष्टफलं विशिष्टेष्टदेवतानम-
 स्कारमादौ करोति—ब्रह्मग्रन्थीत्यादिना । तत्र प्रस्तुतवाच्य-
 शंकरपक्षे—सूरीणां योगिनां हृत्पङ्कजे हृदयस्थानस्थिते ज्ञाह-
 ताख्ये^४ द्वादशदलचक्रे, ब्रह्मग्रन्थिजमास्तानुगतिना, ब्रह्मग्रन्थिनाम
 देहस्य गुदलिङ्गयोर्मध्ये स्थितात् चतुर्दलादाधाराख्यात् चक्राद्
 द्व्यङ्गुलान्तरादुर्ध्वं मेहनाद् द्व्यङ्गुलान्तरादधः^५ एकाङ्गुलं तप्त-
 काञ्चनप्रभं सूक्ष्माग्निशिखाश्रयं^६ 'यददेहमध्यं नाम चक्रमस्ति,
 तस्मान्नवाङ्गुलान्तरादुपरि चतुरङ्गुलोत्सेधायामो^७ नाभिकन्दः,
 तत्र जातो मास्तो नामीहृदयनासास्यस्थानेषु चरन् शब्दोच्चा-
 रणादिकारणं प्राणो नाम वायुः, तस्यानुगतिर्यस्य तेन चित्तेनान्तः-

^१ विलसत्सर्व १ ed. ^२ ततः (D). ^३ लक्ष्यलक्ष्मा १ ed. ^४ ज्ञाह-
 ताख्ये १ ed. ^५ एकान्तरं १ ed. ^६ देहमूर्ध्वनाम १ ed. ^७ यामे १ ed.

करणेन करणभूतेन, श्रुतिपदमनु, श्रुतीनां वेदानां पदमुत्पत्ति-
स्थानम्, प्रणव इत्यर्थः, तदनु । अत्र 'अनुलक्षण' (पाणिनिः
१-४-८४) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'
(पाणिनिः २-३-८) इति श्रुतिपदमिति द्वितीया । रञ्जकः
स्वव्यतिरिक्तं स्वात्मन्यन्तर्भावयन् महारजनादिवत्तथोक्तः ।
अथवा, श्रुतिपदम्, श्रुतयो ज्वान्तरवाक्यानि, तासां पदं स्थानम्,
उपक्रमादिना लिङ्गेन 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छान्दोग्यो-
पनिषत् ६-२-१) इत्यादिः 'तत्त्वमसि' इत्यन्तः संबन्धो महावा-
क्यम् । अन्विति, अस्य श्रवणानन्तरं शाब्दादिप्रतिपत्तिक्रमेण
भेदनिरासात् तत्त्वंपदार्थयोरैक्याभ्यासे सति । यो ज्यमिति । अत्र
यच्छब्देनागमवेद्यत्वमुक्तम्, अयमितीदमा निर्देशेन तु श्रवणानन्तरं
मनने कृते मानसप्रत्यक्षत्वम् । स्वयं राजते स्वेनेव प्रकाशते,
साक्षात्कारे सति वृत्त्युपाध्युच्छेदे स्वस्वरूपेण नित्यं प्रकाशत
इत्यर्थः । यथोक्तं योगयाज्ञवल्क्ये—

'धारयन् मनसा वायुं व्याहरन् प्रणवाक्षरम् ॥ (६-६१)
आसने जन्मधीरास्ते रहस्येव जितेन्द्रियः ॥ (६-६३)
संप्राप्ते मास्ते तस्मिन् सुषुम्नायां वरानने ।
मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये धारयेत् सुधीः^१ ॥ (६-७२)
वायुना पूरिते व्योम्नि साङ्गोपाङ्ग^२ कलेबरे ॥
तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि विकर्तनः । (६-७४, ७५)
यद्यत्पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।' (७-३) इति ।

ग्रामविभागवर्णरचनालंकारजातिक्रमः ग्रामशब्देन लोका^१ उच्यन्ते,
तेषां विभागः, वर्णा ब्राह्मणादयः, तेषां^२ रचना, वर्णानामानुलोम्येन
प्रातिलोम्येन चोत्पन्ना या जातयस्ता वर्णोपस्कारकत्वेनालंकार-
जातय उच्यन्ते; तेषां ग्रामविभागादीनां क्रमः, यस्माद्भवतीत्य-
ध्याहारः, 'यत्र क्रियापदान्तराभावास्तत्तर्भवतिः परः' इति
शाब्दन्यायात् । एतेनेश्वरं प्रति जगत्तत्स्थलक्षणत्वं दर्शितं, यथा
'जन्मादिसूत्रे 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्तिरीयोपनिषत्
भृगुवल्ली १-३) इति वाक्यं विषयीकृत्य प्रतिपादितम् 'ब्राह्मणो
ऽस्य मुखमासीत्' (पुरुषसूक्तं-१३-इत्यादि) श्रुतौ च । नादतनुं,
नादविग्रहम्, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तैत्तिरीयोपनिषत्-
६-५) इति श्रुतेः । उद्धुरजगद्गीतम् उद्धुरमुद्भूतं यथा भवति
तथा जगता गीतं स्तुतं तं शंकरं मुदे निरतिशयसुखावाप्त्यै वन्दे,
प्रणमामि । अप्रस्तुतप्रतीयमानस्वरपक्षे तु—सूरीणां तद्विदां हृत्प-
ङ्कजे, मन्द्रस्थाने । ब्रह्मग्रन्थोक्ति पदस्य स एवार्थः । चित्तेन,
विवक्षमाणणात्मप्रेरितेन मनसा । श्रुतिपदम्, श्रुतयः षड्जादिस्व-
राणामभिव्यञ्जिकाः छन्दोवत्यादयः, तासां पदम् । पदमिति
जातावेकवचनम्, पदं स्थानानीति । ऊर्ध्वनाडीसंलग्ना यास्ति-
रश्च्यो नाड्यः तासु चित्ताकुण्डमास्ताहतेरुत्पन्नो नादः पदशब्देन
लक्ष्यते, तस्यै तदुपचारात् । तदनु तदविच्छेदेन रञ्जकः, स्वका-
रणश्रुतेः स्वस्वरूपोत्पादकत्वाच्चेतृप्रीतिजनकत्वाच्च । यो ज्यं
^३शास्त्रप्रसिद्धत्वेनानुभूयमानः । स्वयं राजत इति, प्रयोगे सहका-
रिकारणानपेक्षः प्रकाशत इत्यर्थः । एतेनाक्षरसाम्यात् स्वरशब्द-

^१ लक्ष्यन्ते । ed.^२ ब्राह्मणादीनां रचना (D).^३ 'जन्मादि'

इत्यादि सूत्रे । ed.

^४ विवक्षमाणा । ed.^५ एतेषां (D).

निरुक्तिर्दाशिता। **ग्रामेत्यादि**। ग्रामाः षड्जग्रामादयः तेषां विभागः, वर्णाः स्थाय्यादयः तेषां रचना, अलंकाराः प्रसन्नाद्यादयः, जातयः ^१षाड्ज्यादयः, एतेषां वक्ष्यमाणलक्षणानां ग्रामविभागादीनां क्रमो यस्मात् कारणभूतात् स्वराद्भवति। **नादतनुं**, नादात्मकम्। **उद्धुरजगद्गीतम्**, विशिष्टः स्वरसंदर्भो गीतम् जगति गीतं जगद्गीतम्, उद्धुरमुद्धृतं जगद्गीतं यस्मादिति तथोक्तम्, तं शंकरं सुखकरं मुदे ^२आनन्दादिभिर्वाय वन्दे ^३स्तौमि ॥ १ ॥

(सुधाकरः)

वेणुद्वेलितगीतिरुद्रसलसद्वाद्यो वयस्यैः समं
तालीभिः फणिमौलिरङ्गधरणी नृत्यक्रियाकौतुकी।
इत्थं भङ्गविशेषतः प्रकटयन् संगीतमङ्गीकृत-^४
ल्लोक्यप्रतिपालनः^५ प्रतिपदं पद्येक्षणः पातु वः ॥ १ ॥
श्रियो निधानं जगतां श्रिये ऽस्तु श्रियो विशालः स्तनसंनिवेशः।
यस्मिन् कराभ्यां कलनामविन्दन् मन्ये चतुर्बाहुर्भून्मुकुन्दः ॥ २ ॥
पितृजयार्थं दधाति भानुं सिन्दूरपूरारुणकुम्भदम्भात्।
^६दानाम्बुधारायमुनां च भूर्ध्ना गजाननं तं हृदि भावयामः ॥ ३ ॥
तज्जीवितं महेशस्य हिमाद्रेस्तपसां फलम्।
निदानं जगतां वन्दे संदेहध्वान्तशान्त्यै ॥ ४ ॥
भरतादिप्रणीतानां ग्रन्थानां दुर्ग्रहत्वतः।
शाङ्गदेवोदयात् पूर्वं खिला संगीतपद्धतिः ॥ ५ ॥
अभूत् सा शाङ्गदेवेन स्फुटमेकपदीकृता।
संगीतरसपीयूषे नैवात्मभरितोचिता ॥ ६ ॥

वदान्यस्येति मन्वानः करुणापूर्णमानसः।

^१एतां राजपथीकृतं यतते **सिंहभूपतिः** ॥ ७ ॥

संगीतरत्नाकरनामधेयग्रन्थस्य टीकां स्फुटदशितायाम्।

श्रीसिंहभूपः स्वकुलप्रदीपस्तनोति **संगीतसुधाकराख्यम्** ॥ ८ ॥

दुर्बोधं **भरतादिभिर्विरचितं** शास्त्रं चिराभ्यासतः

संगीतागमसारविद्भिरखिलैः सार्धं विचार्यं स्फुटम्।

विद्याजातविशारदः सहृदयः **श्रीसिंहपृथ्वीपति-**

लोकानुग्रहवाञ्छया विवृणुते **संगीतरत्नाकरम्** ॥ ९ ॥

ग्रन्थः शक्यो ऽपूर्वं किञ्चिज्ज्ञात्वा प्रपञ्चयितुम्।

न तु सुगमे ऽपि ग्रन्थे विवृतावपि योजनामात्रम् ॥ १० ॥

अतिगम्भीरे विषमे कतिपयवेद्ये त्विह ग्रन्थे।

सम्यग्व्याख्याकुशलः^२ सर्वज्ञः **सिंहभूप** एवैकः ॥ ११ ॥

प्रागल्भ्यं दधते न लक्षणविदः संगीतलक्ष्यं विना

लक्ष्यज्ञा अपि शास्त्रबोधविधुरा गोष्ठीष्वपष्टुक्तयः।

संदृब्धस्फुटलक्ष्यलक्षणविदः **श्रीसिंहपृथ्वीभुजो**

नायं नूतन इत्यनूतनध्वनिग्रन्थो जमान्यो बुधैः ॥ १२ ॥

प्रस्तौति स्तुतिमस्य निस्तुषतरं सारं न यः संस्तुव-

न्नासौ नः स्तुतिमादधाति बधिरो गातुर्यथा स्तावकः।

निश्चित्य स्वचितं वदन्नपि मुदं धत्ते विदामग्रणी-

रोष्ठे चूर्णनिवेदनं हि शमयेद् वेषे नृणां वैकृतम् ॥ १३ ॥

गव्येण कः सर्वगुणोत्तरो ऽपि **संगीतरत्नाकरमुत्सहेतु**।

व्याख्यातुमत्रापि तथापि ^३कश्चित् प्रेक्षावतः प्रीणयितुं प्रयत्नः ॥ १४ ॥

भरतवत्तिकोहलादिप्रणीतानि संगीतशास्त्राणि भूतलवर्तिभिः विर-
लप्रज्ञैः ^४दुरवबोधरहस्यानीति मत्वा परमकारुणिकः शिशिरकिरणाभरण-

^१ षड्जादयः। १ ed. ^२ निरतिशयसुखावाप्त्यै (D). ^३ प्रणमामि (C).

^४ मङ्गीकृतं (A). ^५ गालकः (A). ^६ धारां यमुनेव (A).

^१ एतां (A).

^२ व्याख्याज्ञक्तः (A).

^३ किञ्चित्प्रेक्षा (A).

^४ दुःखबोध (A).

चरणपङ्कजप्रवणमानसः शाङ्गदेवः संगीतरत्नाकराख्यं संगीतसारं लोको-
पकाराय चिकीर्षुः निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तये शिष्यप्रशिक्ष्यद्वारा प्रचयगमनाय
च सदाचारानुमितस्मृत्यनुमितश्रुतिविहितं विशिष्टेष्टदेवतानमस्काररूपं
मङ्गलमाचरन् प्रसङ्गादभिधेयप्रयोजनसंबन्धांश्चैकैर्नैव श्लोकेन कथयति—
ब्रह्मप्रशिक्षेति । ब्रह्मपदं सकलविघ्नविनाशनिघ्नहृदयं परमात्मानं स्मा-
रयत्यथमनिवेशान्मङ्गलाचरणमपि भविष्यतीति ^१मन्वानो नादस्वरूपं
मोक्षनिदानं प्रथमं ब्रह्मपदं प्रायुञ्जत । वन्दे अभिवादेयं स्तोमि च, “वदि
अभिवादनस्तुत्योः” इत्यभिधानात् । नमतिस्तौत्यादिप्रयोगे तु अन्यतरार्थे
एव लभ्येत नोभयमिति वन्दतिप्रयोगः अत्र नमस्काराणां मानसिकवाचिक-
कायिकत्वेन त्रैविध्यं विशेषणानुपादानात् लभ्यते ।

अथवा, ^२प्रथमचरणगतेन चित्तेनेति पदेन संबन्धः कार्यः, मानसिक-
स्यैव नमस्कारस्य श्रद्धाविहितत्वेन मुख्यत्वात्, ‘यदेव विद्यया करोति
श्रद्धया—’ इति श्रुतेः । ^३ग्रन्थादिनिवेशनेनैव वाचिकनमस्कारस्यार्थतः
सिद्धत्वादास्तिकानां ^४श्रद्धादानां वाचिकनमस्कारस्य कायिकनमस्का-
रान्तर्रीयकत्वात् त्रिविधस्यापि नमस्कारस्य निवेशनसिद्धिः । कं वन्दे ?
शंकरम्, ईश्वरमित्यर्थः । अथवा, शं करोतीति शंकरः, ^५निरपेक्षतया
सुखदायक ईश्वर एव । अत एव सापेक्षतया सुखदायकानां ^६राजादीनां
व्युदासः ।

ननु—परमकारुणिका निरपेक्षा अप्यन्यानामनन्दयितुं यतन्ते;
तन्निरासार्थमाह ^७—उद्धुरेति । उद्धुरेण ^८जगता गीतं स्तुतम् ।
‘गै शब्दे’ इत्यस्य शब्दार्थत्वेऽपि ईश्वरविषयत्वात् स्तुत्यर्थो लभ्यते ।

^१ मनसि कृत्वा प्रथमं C. E. ^२ पादगतेन (B). ^३ श्रुते; अत एव
तस्य ग्रन्थाभिनिवेशेनैव C. E. ^४ नां नानास्था, ते न नानावाचिकनमस्कारस्य
कायिकनमस्काराणां समर्पकत्वात् वि C. E. ^५ निरपेक्षसुखदायक ईश्वरः C. E.
^६ दायकादीनां (A). ^७ तन्निरासार्थायाह C. E. ^८ उद्धरे वेदोद्धरणसमये
जगता C. E.

^१ किंविशिष्टं तमीश्वरम्? नादतनुम्, नादः तनुः स्वरूपं यस्य तम्, शब्द-
ब्रह्मेत्युक्तत्वात् ।

यद्वा—नादेन कार्येण कारणमाकाशमुपलक्षयेत्; तेनाकाशस्वरूप-
मित्यर्थः; आकाशो ऽप्येका मूर्तिः परमेश्वरस्य; एतदुपादानं च परमे-
श्वरस्यापि शब्दकारणत्वात् तदनुग्रहस्य ग्रन्थरूपशब्दविस्तरसमाप्तिसा-
धनत्वाभिव्यक्त्यर्थम् । तमिति यच्छब्दसंबन्धार्थम्, “यत्तदो नित्यः संबन्धः”
इति वचनात् । तं कम्? यस्माद् ग्रामेति । ग्रामशब्देन भूरादिलोकाः,
अथवा नगरशाखानगरग्रामघोषादयो ग्राह्याः । विभज्यत इति विभागः ।
द्रव्यधनादि ^२ ।

अथवा ग्रामाणां विभागः पृथक्त्वेनावस्थापनम्, “एष सेतुरेष
विधरण एषां लोकानामसंभेदाय” इति श्रुतेः । वर्णा ब्राह्मणादयः, रचना
द्विपदचतुषदष्टपदत्वादिः, अलंकाराः कटकमकुटादयः, जातयो गोत्वा-
श्वत्वादयः, क्रमो बाल्यादिः सृष्टिसंहारौ वा, ऋतुक्रमो वा यस्मात्
समुत्पन्नः । “जनिकृतुः प्रकृतिः” इत्युक्तत्वात् पञ्चम्येव समुत्पन्न इति
लभ्यते । अत्र च ग्रामाश्च विभागश्च वर्णाश्च रचना चालंकाराश्च
जातयश्चेति द्वंद्वं कृत्वा ताभिः ^३ सहितः क्रम इति क्रमपदेन सह तत्पुरुषः ।

अथवा, ग्रामादिजात्यन्तानां क्रमः परिपाटी, सा यस्मादिति संबन्धः ।
पुनश्च विशिनष्टि—यो ऽयं स्वयं राजते स्वप्रकाशः । ननु किमिदं
स्वप्रकाशत्वम्? ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम् । तदुक्तं
तत्त्वप्रदीपिकायाम्—

‘अपरोक्षव्यवहृतेर्योग्यस्याधीपदस्य नः ।

संभवे स्वप्रकाशस्य लक्षणासंभवः कुतः ॥’

(१ परिच्छेदः १०) इति ।

^१ पुनः किभूतम्? नादतनुः स्वरूपं यस्य तं शब्दो ब्रह्मेत्युक्तम् C. E.

^२ द्रव्यं धनादि C. E.

^३ तैः सहितः क्रमः C. E.

क्व राजते? **सूरीणां हृत्पङ्कजे**, “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति” इत्युक्तत्वात् । ननु व्यापकस्य परमात्मनः कथं ^१मूर्तधर्मेण हृद्यवस्थानम्?^२ अत आह—**अनुरञ्जक** इति । व्यापकस्यापि परमेश्वरस्य प्राणिनां हृत्पङ्कजे ऽभिभ्यक्तिः । तदुक्तं **व्यासेन**—“अभि-
व्यक्तेरित्याश्रयः” इति । केन हृद्यभिभ्यज्यते? **चित्तेन** । कीदृशेन? **ब्रह्मप्रान्थिजमास्तानुगतिना** । सुषुम्नया सह इडापिङ्गलयोः संबन्धस्थानं **ब्रह्मप्रान्थिः**; तस्माज्जातो यो मास्तः तत्र अनुगतिः सहगमनं यस्य तादृशेन । अनुः सहार्थे । यद्वा, अनुगतं विद्यते अस्मिन्निति ^३मत्त्वर्थः^४ इन्द्रप्रत्ययः । मास्तेऽनुगतिना मास्तानुगतिनेति विग्रहः, मनःपवनौ ^५सहचारिणौ इति योगिप्रसिद्धेः^६ । **श्रीहर्षेणाप्युक्तं नैषधचरिते**—

“त्वं हृद्गता भेमि बहिर्गतापि

प्राणायिता नासिकयास्य गत्या ।

न चित्तमाक्रामति तत्र चित्र-

मेतन्मनो यद्भवदेकवृत्तिः ॥” इति । (३-१०५)

योऽयमेवंविशिष्टः परमेश्वरः, तं मुदे हर्षाय वन्दे इति संबन्धः ।

पक्षे—गीतं वन्दे । गीतमिति रञ्जकः स्वरसंदर्भ उच्यते, ‘रञ्जकः स्वरसंदर्भो गीतमित्यभिधीयते’ (प्रबन्धाध्याये श्लो. १) इति वक्ष्यमाणत्वात् । गीतस्य च मुख्यत्वेन गीतपदेनैव वाच्यन्ते अप्युपलक्ष्य अस्मिन् ग्रन्थे^७ संगीतमभिधेयमित्यपि सूच्यते । अनभिधेयत्वे तस्य ग्रन्थादौ स्तुत्यत्वेन नमस्कार्यत्वेन च अभिधानस्य असंगतत्वापातः^८ । अथवा नाबतन्, वन्दे । नाद एव तनुः स्वरूपं यस्य स्वरसंदर्भस्य तं स्वरसंदर्भं वन्दे ।

^१ मूर्तधर्मो C. E. ^२ स्थापनम्? (A), (B). ^३ यस्मिन्निति (A), (B).

^४ मनुष्ये C. E. ^५ सहचारिणौ C. E. ^६ योगप्रसिद्धेः C. E.; सहचारिणां विनियोगप्रसिद्धेः (B). ^७ उपलक्ष्यते इत्यस्मिन्ग्रन्थे (B). ^८ तत्वापातेः (B).

कथंभूतम्? **उद्धुरजगद्गीतम्**, उद्धुरे जगति गीतं जात्येलादि यस्मात् । ^१कस्मै? **मुदे**, आनन्दाय । पुनः कथंभूतम्? **शंकरम्**, शं सुखं करोतीति । अनेन सुखं प्रयोजनम्, अभिधेयेन सह सुखस्य जन्यजनकभावः संबन्धो ऽपि दर्शितः । तं कम्? यस्माद् ग्रामादीनामुत्पत्तिः । ग्रामाः स्वरसमूहाः षड्-जग्रामो मध्यमग्रामो गांधारग्राम इति त्रयः; तेषां विभागः पृथक्त्वम्, वर्णो गानक्रिया, स्थाय्यारोहवरोहिंसंचारिभेदेन चतुर्विधः^२ ‘गानक्रियोच्यते वर्णः’ (सं. र. वर्णालंकारप्रकरणम् श्लो-१) इति वक्ष्यमाणः, तस्य रचना, निष्पादनं, सौन्दर्यं वा, अलंकारा, विशिष्टा वर्णसंदर्भा मन्द्राद्यादयः, जातयः, अष्टादश पाङ्ग्यादयः, सप्त शुद्धा एकादश विकृताः षड्जकैशिक्यादयः, तासां क्रमः परिपाटी यस्माज्जायत इति संबन्धः ।

योऽयं स्वयं राजते, अन्यानपेक्षतया आनन्दयितृत्वात् । स्वरपदस्य निरुक्तिरयनेन कथ्यते । कथंभूतः? **सूरीणां**; संगीततत्त्वं जानताम् **अनुरञ्जकः**, अनुरागोत्पादकः । क्व राजते? **हृत्पङ्कजे** । हृत्पङ्कज इत्युपलक्षणम् । तेन स्वरोत्पत्तिस्थानानि हृत्कण्ठमूर्धानौ ग्राह्याः । केन? **चित्तेन**, चित्तस्यापि नादोत्पत्तौ कारणत्वस्य ‘आत्मा विवक्षमाणो ज्यं मनः प्रेरयते’ (सं. र. ३ नादस्थाने रसप्रकरणम् श्लो-३-) इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् । **ब्रह्मप्रान्थिजे**ति विशेषणं पूर्ववत् ॥ १ ॥

अस्ति स्वस्तिगृहं वंशः ^३श्रीमत्काश्मीरसंभवः ।

^४ऋषेर्वृषणपाज्जातः कीर्तिशालितदिङ्मुखः^५ ॥ २ ॥

यज्वभिर्धर्मधीधुर्यैर्वेदसागरपारमैः ।

यो द्विजेन्द्रैरलं चक्रे ^६ब्रह्मभिर्भूतैरिव ॥ ३ ॥

^१ कस्यै वन्दे (B).

^२ विधा (A), (B).

^३ श्रीमत्का 1 ed.

^४ ऋषेर्वर्ष 1 ed.

^५ क. ख. ग. दिकतः.

^६ क. ब्रह्मभिः स्वर्गैर् 1 ed.

तत्राभूद् भास्करप्रख्यो भास्करस्तेजसां निधिः ।

^१अलंकर्तुं दक्षिणाशां यश्चक्रे दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥

तस्याभूत् तनयः प्रभूतविनयः श्रीसोढलः प्रौढधी-
यैन् श्रीकरणप्रवृद्धविभवं^२ भूवल्लभं भिल्लमम्^३ ।

आराध्याखिललोकशोकशमनी कीर्तिः समासादिता
जैत्रे जैत्रपदं^४ न्यधायि महती श्रीसिद्धघणे श्रीरपि^५ ॥

एकः क्षमावलये क्षितेश्वरमिलन्मौलीन्द्रनीलावलि-
^६प्रोदञ्चद्द्युतिचित्रिताङ्घ्रिनिखरश्रेणिनृपालाग्रणीः ।
श्रीमत्सिद्धघणदेव एव विजयी यस्य प्रतापानलो
विश्वव्याप्यपि दन्वहीति हृदयान्येव द्विषामुद्धुरः^७ ॥

तं प्रसाद्य सुधीधुर्यो गुणिनं गुणरागिणम् ।
गुणग्रामेण यो^८ विप्रानुपकारैरतीततृप्तः ॥ ७ ॥

ददौ न किं न किं जज्ञौ न^९ दधौ कां च संपदम् ।
कं धर्मं^{१०} विदधौ^{११} नैष न बभौ कर्गुणैरयम् ॥ ८ ॥
तस्माद् दुग्धाम्बुधेर्जातः^{१२} शार्ङ्गदेवः सुधाकरः^{१३} ।
उपर्युपरि^{१४} सर्वा यः^{१५} सदौदार्यस्फुरत्करः ॥ ९ ॥

कृतगुरुपदसेवः प्रीणिताशेषदेवः
कलितसकलशास्त्रः पूजिताशेषपात्रः ।

^१ ड. अलंकुर्वन्. ^२ प्रबुद्धविभवं । ed. ^३ घ. भिल्लिमम् । ed.
^४ क. ख. ग. व्यधायि. ^५ श्रीजुषि (D). ^६ प्रोदञ्चद्द्युति. ^७ क. ड.
मुद्धुरः. ^८ घ. ड. विश्वमुप । ed. ^९ ददौ (D). ^{१०} न दधौ (D).
^{११} वैष (D). ^{१२} ग. घ-ड. साक्षादेव । ed. ^{१३} सुधानिधिः (D).
^{१४} घ. लोकान्यः । ed. ^{१५} सदोदारः । ed.

जगति विततकीर्तिर्मन्मथोदारमूर्तिः

^१प्रचुरतरविवेकः शार्ङ्गदेवो ज्यमेकः ॥ १० ॥

नानास्थानेषु संभ्रान्ता परिभ्रान्ता सरस्वती ।
सहवासप्रिया^२ शश्वद् विश्राम्यति^३ तदालये ॥ ११ ॥

स विनोदंकरसिको भाग्यवैदग्ध्यभाजनम् ।
धनदानेन विप्राणामातिं संहृत्य शाश्वतीम्^४ ॥ १२ ॥

जिज्ञासूनां च विद्याभिर्गदार्तानां^५ रसायनं ।
अधुनाखिललोकानां तापत्रयजिहीर्षया ॥ १३ ॥

शाश्वताय च धर्माय कीर्त्यै निःश्रेयसाप्तये^६ ।
^७आविष्करोति संगीतरत्नाकरमुदारधीः ॥ १४ ॥

(क०) अथ ग्रन्थकारः शार्ङ्गदेवः स्वदेशवंशवृत्तप्रशं-
सापूर्वकं ग्रन्थस्य प्रयोजनविषयो निर्दिशति—अस्ति^८ स्वस्ति-
गृहमित्यारभ्य संगीतरत्नाकरमुदारधीरित्यन्तेन ग्रन्थसंदर्भेण
॥ २-१४ ॥

(सु०) एवं मङ्गलाचरणं विधाय अभिधेयं च सप्रयोजनमुक्त्वा
ग्रन्थस्य कर्ता स्वयं ग्रन्थवैशिष्ट्यप्रतिपादनाय स्ववंशं कथयति—
अस्तीति । अस्तीति वर्तमानप्रयोगेण वंशस्य आकल्पावस्थायित्वं सूचयति;
स्वस्तीत्यव्ययं कल्याणवाचकम्, कल्याणस्य गृहमाश्रयः । श्रीमान् यः
काश्मीरदेशः तस्मात् संभवो यस्य । वृषगणनाम्न ऋधेर्जातः, वृषगणगोत्र-

^१ क. ख. ग. प्रचुरमति. ^२ ड. वासधिया. ^३ यदालये (D).
^४ मार्तीः संहृत्य शाश्वतीः (D). ^५ गदिनां च । ed. ^६ निःश्रेयसाय च । ed.
^७ क. ख. च. तस्मात्करोति. ^८ स्वस्त्वयनं (D).

जात इत्यर्थः ॥ वंशस्य धार्मिकत्वं कथयति—यज्वन्निरिति । यज्वन्भिः
याजिकैरलंकृतः । यस्मिन् वंशे एवंविधाः समुत्पन्ना इत्यर्थः ॥

तस्मिन् वंशे समुत्पन्नं विशिष्टं मूलपुरुषं कथयति—तत्रेति ।
सूर्यसदृशो भास्करनामा, तेजसां निधिर्ब्रह्मवचसाश्रयः, पक्षे कान्त्याश्रयः,
दक्षिणायनं काश्मीरदेशाद्^१ दक्षिणां दिशं प्रत्यागमनम् दक्षिणां दिश-
मलंकर्तुम्; अथवा दक्षिणायां देयद्रव्यस्यायनं पादप्रापणं चक्रे, दक्षिणाणां
प्रवीणानामाशां वाञ्छामलंकर्तुम् । सूर्यपक्षे दक्षिणायनं प्रसिद्धमेव ॥

ग्रन्थस्य कर्ता स्वपितरं कथयति—तस्येति । भिल्लमं भिल्लम-
नामानं राजानम् । जेत्रे जैवनामनि नगरे । स्वस्वामिनं^२ सिद्धघणभूपं
वर्णयति—एक इति । यस्य प्रतापानलो विश्वव्याप्यपि^३ द्विषां विद्विषां
हृदयान्येव उद्धरत् अन्यतो भित्तिं कुर्वत्, परं शत्रुहृदयं दहतीति कारणे
सत्यपि कार्यानुदयाद् विशेषोक्तिरलंकारः ॥

^४सिङ्घणदेवप्रसादप्रभावं कथयति—तं प्रसाद्येति । तं सिङ्घणं
गुणग्रामेण गुणसमूहेन प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा । गुणिनं गुणरामिणमिति
साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालंकारः । उपकारैः, उपकारसाधनैः द्रव्य-
वस्त्राभ्यादिभिः ॥ किं न ददौ? सर्वमेव ददावित्यर्थः । एवं न किं जज्ञा-
वित्यादिषु ॥ य एवंविधः सोढलनामा तस्मात् क्षीरसमुद्रात् शाङ्गदेवः
चन्द्र उत्पन्न इति संबन्धः । उपर्युपरोति । उपरिष्ठद्वस्य आब्रूहितत्वात्
सर्वानिति द्वितीया ॥

^५ग्रन्थवैशिष्ट्यप्रतिपादनार्थमात्मानं वर्णयति—कृतेति ॥ स्ववैदुष्यं
प्रकटयति—नानेति । सहवासः काश्मीरदेशे सरस्वत्यवस्थानात् शाङ्गदेव-
स्यापि काश्मीरदेशे उत्पन्नत्वात् ॥ स इति । स शाङ्गदेवः संगीतरत्ना-
करमाविष्करोति रचयतीति संबन्धः । निःश्रेयसाप्तये, मोक्षप्राप्तये,

^१ दक्षिणदेशं (B).^२ सिंहण (B).^३ विश्वं व्याप्यापि C. E.^४ सिंहणदेवस्य विषयकं प्रसादं स्तोति (B).^५ श्रेयसे.

महकादीनां प्रकरणाख्यानां गीतानाम् 'शिवस्तुतो प्रयोज्यानि मोक्षाय
विद्धे किंभिः' (तालाध्यायः श्लो- ५६-) इति मोक्षहेतुत्वस्य वक्तव्यज्ञान-
त्वात् ॥ २-१४ ॥

सदाशिवः शिवा ब्रह्मा भरतः कश्यपो मुनिः ।

मतङ्गो याष्टिको दुर्गा शक्तिः शार्दूलकोहली ॥ १५ ॥

विशाखिलो दलिलश्च^१ कम्बलोऽवतरस्तथा ।

वायुविश्वावसू^२ रम्भार्जुनौ नारदतुम्बुरू^३ ॥ १६ ॥

आञ्जनयो मातृगुप्तो रावणो नन्दिकेश्वरः ।

स्वातिर्गणो^४ विन्दुराजः^५ क्षेत्रराजश्च राहलः ॥ १७ ॥

रुद्रटो नान्यभूपालो भोजभूवल्लभस्तथा ।

परमर्दो च सोमेशो जगदेकमहोपतिः ॥ १८ ॥

व्याख्यातारो भारतीये लोल्लटोऽदृष्टशङ्कुकाः ।

^६भट्टोऽभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधरः परः^७ ॥ १९ ॥

अन्ये च बहवः^८ पूर्वं ये संगीतविशारदाः ।

अगाधबोधमन्थेन तेषां मतपयोनिधिम् ॥ २० ॥

निर्मथ्य श्रीशाङ्गदेवः सारोद्धारमिमं^९ व्यधात् ।

(क०) इह शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तये सदाशिवायनेक-
प्रामाणिकपरिग्रहं दर्शयित्वा तन्मतसारसंग्रहत्वेन स्वकीयस्य
ग्रन्थस्यातिशयितत्वं द्योतयति^{१०}—सदाशिवः शिवेत्यादिना सारो-

^१ क. कम्बलावतरो 1 ed.^२ रम्भार्जुनौ (B).^३ ग. नारदतुम्बुरो;

रम्भार्जुनारदतुम्बुराः 1 ed.

^४ क. उ. देवरा.^५ क. राजस्तथैव च 1 ed.^६ भट्टाभि (D).^७ धरोपरः 1 ed.^८ क. पूर्वं.^९ ममं (D).^{१०} प्रतीति (E).

द्वारमिमं व्यधादित्यन्तेन । सारोद्धारः नवनीतं तमिममिति
 'व्यस्तरूपणम्, सारस्य उद्धारो यस्मिन् कर्मणीति क्रियाविशेषणं
 वा ॥ १५-२१-॥

(सु०) ननु सदाशिवभरतादिप्रणीतेषु संगीतग्रन्थेषु^३ सत्यु
^३किमनेनाफलनिर्माणक्लेशेनेत्यत आह—सदाशिव इति । एतेषां मत-
 पयोर्निधिं निर्मम्य सारोद्धारमिमं व्यधात् अकार्षीत् । अतश्च ते वितता
^४दुर्गहाः, बहुवश्च ग्रन्था अचिरजीविभिः मनुष्यैः आलोडयितुमशक्या
 इत्यल्पप्रयासेनैव ^५सकलसंगीतरहस्यावबोधसिद्धेर्नास्य प्रयासस्य वैफल्य-
 मिति, एतानि च शास्त्राण्यालोच्य कृतत्वेनास्य^६ 'समूलत्वात् प्रेक्षावद्भिः
 प्रमाणत्वेनोपादेयोज्यमित्यप्यनेन^८ कथयति ॥ १५-२१-॥

गीतं वाद्यं तथा^१ नूतं त्रयं संगीतमुच्यते ॥ २१ ॥

(क०) ननु, 'आविष्करोति संगीतरत्नाकरमुद्धारधीः'
 (श्लो. १४ अत्रैव) इति प्रतिज्ञायां संगीतशब्देन लोकप्रसिद्धया
 गीतस्यैव ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वं प्रतीयते; न तु वाद्यनृत्योरित्याशङ्कां
 परिजिहीर्षुः संगीतशब्दार्थमाह—गीतं वाद्यमिति । यदि गीतमेव
 प्रतिपाद्येत तदा केवलं गीतशब्दं प्रयुञ्जीत; न तु समुपसर्गयुक्तम् ।
 ननु गीतस्यैव सम्यक्त्वद्योतनाय समुपसर्ग इति चेन्न, 'रञ्जक-
 स्वरसंदर्भो गीतमित्यभिधीयते' (प्रबन्धाध्यायः श्लो. १-) इति
 विशिष्टवचनादनुपसृष्टस्यैव तस्य गीतस्य सम्यक्त्वसिद्धेः ।

^१ व्यक्तरूप १ ed.

^२ शास्त्रेषु (A), (B).

^३ किमनेनाधुनिकनिर्मा (B).

^४ दुर्गहा (A), (B).

^५ रहस्यावधानसि (B).

^६ कृतत्वेन (A), (B).

^७ समूलत्वात् प्रामाण्यत्वेन च प्रेक्षावद्भिः C. E.

^८ देयमित्यप्यनेन (B).

^९ नृत्यं १ ed.

समित्युपसर्गस्तु गीतशब्देन सह प्रयुज्यमानो गीते स्वेनाधेयाति-
 शयाभावाद् गीतस्यान्ययोगं द्योतयन् शब्दत्वसामान्येन वाद्यस्य
 तदुभयाभिव्यञ्जकत्वेन^१ नृत्यस्य च गीतेन संबन्धं विशिनष्टि ।
 तस्माद्यत्र संगीतशब्दस्य प्रयोगस्तत्र तौर्यैविकं विवक्षितमिति
 मन्तव्यम् । क्वचिद् गीतमात्रे संगीतशब्दप्रयोगस्त्ववयवेऽवयव्यु-
 पचारात् खण्डपटे पटव्यवहारवत् ॥ २१ ॥

(सु०) संगीतग्रन्थो विरच्यत इत्युक्तम् । तत्र किमिदं संगीत-
 मित्यपेक्षायामाह—गीतमिति । नन्वेवं समुदितानां संगीतत्वे एकैकस्या-
 संगीतत्वापत्तिः; नैवम्, गीतवाद्यनृत्तान्यतमत्वस्य संगीतशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
 त्वात् ॥ २१ ॥

मार्गो देशीति^२ तद् द्वेधा तत्र मार्गः स उच्यते ।

यो मार्गितो विरिञ्चयाद्यैः^३ प्रयुक्तो भरतादिभिः ॥ २२ ॥

देवस्य पुरतः^४ शंभोर्नियताभ्युदयप्रदः ।

देशे देशे जनानां यद्बुद्ध्या हृदयरञ्जकम्^५ ॥ २३ ॥

^६गीतं च वादनं^७ नूतं तद्देशीत्यभिधीयते ।

^८नूतं वाद्यानृगं प्रोक्तं वाद्यं गीतानुवर्ति^९ च ॥ २४ ॥

अतो^{१०} गीतं^{११} प्रधानत्वाद्वादावभिधीयते ।

(क०) तस्य संगीतस्य मार्गदेशीभेदेन द्वैविध्यं प्रतिज्ञाय
 तयोर्निरुक्तिपूर्वकं लक्षणमाह—मार्गो देशीत्यादिना । मार्गित-
 त्वानामार्गः । मार्गितत्वं च विरिञ्चयाद्यैर्ब्रह्मादिभिः 'नाट्य-

^१ व्यङ्ग्यत्वेन. ^२ च (D). ^३ विरिञ्चयाद्यैः (D). ^४ घ. नियतोऽभ्यु-
 दि. १ ed. ^५ नृम् (D). ^६ गानं (D). ^७ नृत्यं १ ed. ^८ नृत्यं १ ed.
^९ नृत्ति च १ ed. क. ख. ग. नृत्तिः. ^{१०} क. ख. गीतप्रथा १ ed. ^{११} ग.
 त्वाद्गीत एवाभि १ ed.

संज्ञमिदं वेदं सेतिहासं करोम्यहम्' (नाट्यशास्त्रम् अ. १. श्लो. १५) इति प्रतिज्ञाय चतुर्षु वेदेष्वन्विष्य कृतत्वात् । मार्गित इति 'मार्ग' अन्वेषणे' इत्यस्माद्धातोः कर्मणि निष्ठायां रूपम् । मार्ग इति तु तस्मादेव धातोः कर्मणि घञन्तम् । देशीति, देशशब्देन तत्रत्या जना लक्ष्यन्ते, तैर्यथेच्छं क्रियमाणायाम् गीतादित्रिमासा-माचार्यकृता संज्ञा । संगीतपदाभिधेयत्वेन ^१नाट्यं प्रत्यङ्गत्वेन^२ च त्रयाणामप्यविशेषेण प्रतिपादने प्राथम्यप्रसक्तौ, तत्र—'गीत-वाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम्' इति 'गीतं चतुर्विधाद् वाद्याज्जायते चोपरज्यते, ^३'मीयते च' (६ वाद्याध्यायः श्लो. ३) इति गीतस्य स्वेतरद्वयापेक्षितत्वेन प्राधान्यं प्रसाध्य प्राथम्यं प्रति-जानीते—**नृत्तं वाद्यानुगमिति ॥ २२-२४-॥**

(सु०) ^४तस्य संगीतस्य मार्गतादेशील्लभाभ्यां द्वैविध्यमुक्त्वा मार्गस्य लक्षणं कथयति—**यो मार्गित इति । मार्गितोऽन्वेषितो दृष्टः ।** अनेन मार्गशब्दव्युत्पत्तिरपि सूचिता । देशोलक्षणं कथयति—**देश इति ।** गीतस्य पूर्वनिरूपणे कारणमाह—**नृत्तमिति ॥ २२-२४-॥**

^५सामवेदादिदं गीतं ^६संज्ञग्राह्यं पितामहः ॥ २५ ॥

(क०) गीतस्य सामवेदसंग्रहरूपत्वेन वैदिकत्वादुपादेय-त्वं दर्शयति—**सामवेदादिदमिति ।** तत्संग्रहरूपत्वं च गीतस्यापि सप्तस्वरात्मकत्वात् । सामानि^७ हि ऋष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थ-मन्द्रातिस्वराध्याः सप्त स्वराः; इह तु त एव यथायोगं षड्जादि-

^१ वाद्यप्रत्यङ्गभावना च । 1 ed. (C).

^२ ज्ञभावत्वेन च (D).

^३ विशेषितम्

^४ नीयते चेति । 1 ed.

^५ अस्य (B).

^६ वेदादि तद्गीतम्.

^७ घ. सजग्राह.

^८ सामभिः (D).

व्यपदेशभाज इति । ब्रह्माणपि वेदादुद्धृत्य ^१संग्रहणे सार्वर्वाणि-कत्वं प्रयोजनमिति भावः ॥ -२५ ॥

(सु०) गीतस्य ^२समूलत्वमाह—**सामवेदादिति ।** ^३संज्ञग्राह्य संग्रहे-णोक्तवान् ॥ -२५ ॥

गीतेन प्रीयते देवः सर्वज्ञः पार्वतीपतिः ।

गीतोपतिरनन्तोऽपि वंशध्वनिवशंगतः^४ ॥ २६ ॥

^५**सामगीतिरतो ब्रह्मा वीणासक्ता सरस्वती ।**

किमन्ये यक्षगन्धर्वदेवदानवमानवाः^६ ॥ २७ ॥

अज्ञातविषयास्वादो बालः पर्यङ्किकागतः^७ ।

रुदन् गीतामृतं पीत्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ २८ ॥

वनेचरस्तृणाहारश्चित्रं मृगशिशुः पशुः ।

लुब्धो लुब्धकसंगीते गीते^८ यच्छति जीवितम् ॥ २९ ॥

(क०) एतच्च न केवलं वैदिकमित्युपादेयम्, किं त्वा-सर्वज्ञपार्वती^९पत्याधीनिकलपशुं विगलितवेद्यान्तरतयानन्दाविभावि-कत्वेन हृद्यत्वाच्चेत्याह—**गीतेनेत्यादिना ॥ २६-२९ ॥**

(सु०) ^{१०}गीतप्रयोजनमाह—**गीतेनेति ॥** गीतं स्तौति—**अज्ञातेति ।** लुब्धोऽनुरक्तः । लुब्धको व्याधः ॥ २६-२९ ॥

तस्य गीतस्य माहात्म्यं के प्रशंसितुमीशते ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम्^{११} ॥ ३० ॥

^१ संग्रहे । 1 ed.

^२ समूलत्व (A).

^३ स जग्राह (B).

^४ वंशवदः (D).

^५ क. ख. गीतरतो । 1 ed.

^६ किन्नराः (D).

^७ घ. ड. तले । 1 ed.

^८ त्यजति । 1 ed.

^९ पत्यादेः (C); पत्यामूषणम् । 1 ed.

^{१०} गीते प्र (B).

^{११} मैकैक (D).

(क०) प्रतिनियतसाधनानामपि धर्मार्थिकाममोक्षाणामिदमेकमेव रमणीयं साधनं, यतः तस्मादस्य माहात्म्यं वर्णयितुं न केचन शक्ता इत्याह—**तस्येति** । गीतस्य धर्मसाधनत्वं तावदश्वमेधप्रकरणे ‘ब्राह्मणो वीणगायिनी गायतः . . . ब्राह्मणोऽन्यो गायेत्’ इति श्रुतेर्देवाचनानादिषु गीतादेस्तदङ्गत्वेन परिग्रहाच्च सिद्धम् । अर्थसाधनत्वं लोकतो दृष्टम् । कामसाधनत्वं तु “तस्माद् गायन्तं स्त्रियः कामयन्ते” इति वेदतो लोकतश्च सिद्धम् । मोक्षसाधनत्वं च—

“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं स^१ गच्छति ॥”

(३ प्रायश्चित्ताध्याये ४ यतिधर्मप्रकरणे श्लो. ११५)

इति **याज्ञवल्क्यस्मृतेः**, प्रकरणा^२ख्यमद्रकादिगीतेषु ‘शिवस्तुतौ प्रयोज्यानि मोक्षाय विदधे विधिः’ (५ तालाध्यायः श्लो. ५६) इत्युक्तत्वाच्च ॥ ३० ॥

(मु०) **धर्मार्थेति** । परमेश्वराराधनाय गीयमानं गीतं धर्महेतुः, यथोक्तलक्षणानां जात्यादीनां सम्यक् प्रयोगस्य ‘अपि ब्रह्महर्णं पापाज्जातयः प्रपुनन्त्यसुः’ (जातिप्रकरणम् श्लो. ११४) इत्यादिना धर्महेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्^३ । गीतोपजीविनामर्थसाधनत्वम्^४ अङ्गारस्योद्योपनविभावरूपत्वात् कामसाधनत्वम्^५ मद्रकादीनां मोक्षसाधनत्वं च वक्ष्यते ॥ ३० ॥

^६तत्र स्वरगताध्याये प्रथमे प्रतिपाद्यते ।

^७शरीरं नादसंभूतिः स्थानानि श्रुत्यस्तथा ॥ ३१ ॥

ततः शुद्धाः^१ स्वराः सप्त विकृता द्वादशाश्रयमी^२ ।

कुलानि जातयो वर्णा द्वीपान्यार्षं च दैवतम् ॥ ३२ ॥

छन्दांसि विनियोगाश्च स्वराणां श्रुतिजातयः ।

ग्रामाश्च^३ मूर्च्छनास्तानाः शुद्धाः कूटाश्च संख्यया ॥ ३३

प्रस्तारः^५ खण्डमेरुश्च नष्टोद्दिष्टप्रबोधकः^६ ।

स्वरसाधारणं जातिसाधारणमतः परम् ॥ ३४ ॥

काकल्यन्तरयोः सम्यक् प्रयोगो वर्णलक्षणम् ।

त्रिषष्टिरप्यलंकारास्त्रयोदशविधं ततः ॥ ३५ ॥

जातिलक्ष्म ग्रहांशादि कपालानि च कम्बलम् ।

नानाविधा गीतयश्चेत्येतावान् वस्तुसंग्रहः ॥ ३६ ॥

(क०) सप्ताध्याय्यां रत्नाकरे प्रत्यध्यायं वस्तूनि संजिघृक्षन् आदौ स्वरगताध्याये शरीरादीन् पदार्थान् संगृह्य प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते—तत्र स्वरगताध्याय इत्यादिना । एतावान् वस्तुसंग्रहः प्रतिपाद्यत इति योजना । स्वरगताध्याय इति । स्वरान् अनुगताः स्वरगताः श्रुतिग्राममूर्च्छनातानवर्णालंकारजाति-गीत्यादयो विधेयाः, तेषामध्याये । अधीतरेवाध्याय इति भावे घञन्तः । अधीयते ज्ञेनाभिप्रेतो ऽर्थो ऽस्मिन् वेत्यध्याय इति “अकर्तरि च” इति करणाधिकरणयोर्वा । यद्वा—अधीत्यधिकारे; अयनमायः; आयो ऽर्थावगतिः; अर्थावगतिमधिकृत्य प्रवृत्तो

^१ तत्र शुद्ध (D). ^२ ‘वाद्यादि भेदाश्चत्वारो रागोत्पादनहेतवः’ इत्येतच्छ्लोकार्थं ड. पुस्तकेज्जाधिकं विद्यते । ^३ ग्रामी (D). ^४ कूटाः स्वसंख्यया (D); ड. कूटास्तु. ^५ प्रस्ताराः 1 ed; ग. घ. ड. प्रस्तारः. ^६ षट्प्रसाधकः C. E. ^७ गीतादयो (C); विधयस्तेषामध्याय इति भावे घञन्तः 1 ed.

^१ च 1 ed. ^२ च मद्रकादि 1 ed. ^३ त्वाच्च (B). ^४ नम् (A), (B). ^५ नम् (A), (B). ^६ ग. तस्य; अथ (D). ^७ ड. शरीरं.

ग्रन्थोऽध्यायः । अथवा, ईयते गम्यत इत्यायो ऽर्थः, तमधिकृत्य प्रवृत्तो ग्रन्थोऽध्यायः ।

ननु—पूर्वत्र गीतस्य प्रतिपादने प्राथम्यं प्रतिज्ञातम्, इदानीं प्रथमे स्वरगताध्याय इत्यधिकृत्य शरीरादिप्रतिपादनस्य प्राथम्यमुच्यते; अतः प्रतिज्ञाप्रतिपादनयोर्भिन्नविषयत्वाद् वैयधिकरण्यमिति चेत्; नैष दोषः; स्वरगते शरीरादेः परंपरया गीतं प्रत्युपकारकत्वात् स्वरगतप्रतिपादनं प्रकारान्तरेण गीतप्रतिपादनमवेत्यविरोधात्^१ । तत्र शरीरादित्रिशृपदार्थानां मध्ये केषांचित् कार्यकारणभावादिसंगतिवशाद् उद्देशक्रमो विवक्षितः, केषांचित् तदभावेनाविवक्षितः । उत्तरत्रायमर्थः प्रकाशयते ॥ ३१-३६ ॥

(सु०) स्वरगताध्यायवस्तुसंग्रहं^२ कथयति—तवेति । शरीरं नादोत्पत्त्याश्रयः । नादसंभूतिः नादोत्पत्तिप्रकारः । स्थानानि हृदयादीनि । त्रयोदशविधं जातिलक्ष्म—ग्रहः, अंशः, तारः, मन्द्रः, न्यासः, अपन्यासः, संन्यासः, विन्यासः, बहुत्वम्, अल्पता, अन्तरमार्गः, षाड्वम्, ओडुवितं चेति । अन्यत् सुगमम् ॥ ३१-३६ ॥

अथ रागविवेकाख्ये ऽध्याये वक्ष्यामहे क्रमात् ।

ग्रामरागांश्चोपरागान् रागान् भाषा विभाषिकाः^३ ॥ ३७ ॥

ततो ऽप्यन्तरभाषाश्च^४ रागाङ्गाव्यखिलान्यपि ।

भाषाङ्गा^५प्यप्युपाङ्गानि क्रियाङ्गाणि च तत्त्वतः ॥ ३८ ॥

(क०) ततो द्वितीये ऽध्याये ग्रामरागादयो दशविधरागाः प्रतिपाद्यन्त इत्याह—अथेति । रागविवेकाख्य इति । रागाणां

^१ त्यविरोधः (D).

^२ ध्याये (A).

^३ ड. पिकान् fin. 1 ed.

^४ बाख्या 1 ed; षाड्व्यान् (D).

^५ न्यप्यु 1 ed.

शुद्धकैशिकमध्यमादीनां विवेको विवेचनम् असंकीर्णतया स्वरूप-निरूपणम् अस्मिन्निति स तथोक्तः ॥ ३७-३८ ॥

(सु०) ^१द्वितीयाध्यायवस्तुसंग्रहं कथयति—अथ रागेति । अखिलान्यपीति । प्राक् प्रसिद्धानि अधुना प्रसिद्धानि चेत्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥

ततः प्रकीर्णकाध्याये तृतीये कथयिष्यते ।

वाग्गेयकारो गान्धर्वः स्वरदिर्गायनस्तथा^२ ॥ ३९ ॥

^३गायनी गुणदोषाश्च तयोः शब्द^४भिदास्तथा ।

गुणदोषाश्च शब्दस्य^५ शरीरं तद्गुणास्तथा ॥ ४० ॥

तद्दोषा गमकः स्थाया^६ आलपितबृन्दलक्षणम् ।

(क०) तृतीये वाग्गेयकारादयो द्वादश पदार्था लक्षयन्त इत्याह—ततः प्रकीर्णकेति । प्रकीर्णाः शास्त्रेषु तत्र तत्र विक्षिप्ताः पदार्था अत्रैकत्र समुच्चित्याधिक्रियन्त इति प्रकीर्णकः ॥ ३९-४०-॥

(सु०) ^१तृतीयाध्यायवस्तुसंग्रहं कथयति—तत इति । तयोः गायनीगायनयोः^२ । शब्दभिदाः शब्दभेदाः खाहुलादयः । तद्गुणाः शरीरगुणाः । तद्दोषाः शरीरदोषाः । गमकः स्वरस्य कम्पः । ^३स्थायाः गीतस्यावयवाः ॥ ३९-४०-॥

ततः प्रबन्धाध्याये तु धातवोऽङ्गानि जातयः ॥ ४१ ॥

प्रबन्धानां द्विधा सूडः^{१०} शुद्धश्छायालगस्तथा ।

आलिक^{११}मप्रबन्धाश्च सूडस्था आलिसंश्रयाः ॥ ४२ ॥

^१ ध्याये (A).

^२ गायिकस्तथा (D).

^३ ड. गायने fin. 1 ed.

^४ भिदस्तथा 1 ed; भिदास्तथा (D).

^५ ख. शरीरं.

^६ गमकाच्छाया 1 ed.

^७ ध्याये (A).

^८ गायकयोः (A), (B).

^९ छाया (A).

^{१०} छाया (D).

^{११} क्रमः 1 ed.

विप्रकीर्णास्ततश्छायालगसूडसमाश्रिताः ।

गीतस्था^१ गुणदोषाश्च वक्ष्यन्ते शार्ङ्गसूरिणा ॥ ४३ ॥

(क०) चतुर्थे धातुप्रभृतीनि द्वादश वस्तूनि विस्तार्यन्त
इत्याह—ततः प्रबन्धाध्याय इति । प्रबन्धानाम् एलादीनामध्याये
॥ -४१-४३ ॥

(सु०) चतुर्थाध्याय^२ वस्तुसंग्रहं कथयति—ततः प्रबन्धेति ।
धातवः प्रबन्धावयवा उद्ग्रहादयश्चत्वारः । अङ्गानि स्वरादीनी षट् ।
जातयो मेदिन्यादयः पञ्च । शुद्धः सूड एलादिः । छायालगः सूडो ध्रुव-
मण्डादिः ॥ -४१-४३ ॥

तालाध्याये पञ्चमे तु मार्गतालाः^३ कलास्तथा ।

पाता^४ मार्गाश्च चत्वारस्तथा मार्गकलाष्टकम् ॥ ४४ ॥

गुरुलघ्वादिमानं चैककलत्वादयो भिदाः ।

पादभागास्तथा^५ मात्रास्ताले पातकलाविधिः ॥ ४५ ॥

अङ्गगुलीनां च नियमो भेदा युग्मादयस्तथा ।

^६परिवर्तो लयस्तेषां यतयो गीतकानि च ॥ ४६ ॥

छन्दकादीनि गीतानि तालाङ्गनिचयस्तथा ।

^७गीताङ्गानि च वक्ष्यन्ते देशीतालाश्च तत्त्वतः ॥ ४७ ॥

^८निःशङ्कशार्ङ्गदेवेन तालानां प्रत्ययास्तथा ।

(क०) पञ्चमे मार्गतालादय एकविंशतिरर्थाः प्रपञ्च्य-
न्त इत्याह—तालाध्याय इति ॥ ४४-४७- ॥

^१ घ. ड. गीतस्य. ^२ ध्याये वस्तु संग्रहाति. (A). ^३ क्रमास्तथा
1 ed. ^४ घ. पातो. ^५ घ. स्ततो. ^६ परिवर्तो लयास्तेषां 1 ed. ^७ ख.
पुस्तकेऽयं श्लोको न विद्यते. ^८ निःशङ्क. (D); क. ग. भट्टाभिनवगुप्तेन.

(सु०) पञ्चमाध्यायपदार्थसंग्रहमाचष्टे—तालाध्याय इति ।
मार्गतालाः चञ्चत्पुटादयः । कलाः निःशब्दक्रियाः । पाताः सशब्दक्रियाः ।
मार्गाः चत्वारो ध्रुवादयः । कलाष्टकं ध्रुवादि । परिवर्तः पाद-
भागादेरावृत्तिः । लयः तालक्रियान्तरालवर्ती कालः । यतिः लयप्रवृत्ति-
नियमः । गीतानि मद्रकादीनि सप्त । देशीतालाः विशत्युत्तरं शतमादि-
तालादयः । प्रत्ययाः प्रतीयन्ते यैः तालसंख्यास्वरूपादय इति प्रत्ययाः
प्रस्तारनष्टोद्दिष्टादयः ॥ ४४-४७- ॥

षष्ठे नानाविधं बाद्यमध्याये कथयिष्यते ॥ ४८ ॥

सप्तमे नर्तनं नानारसभावाः क्रमेण च ।

(क०) षष्ठे ततादिचतुर्विधवाद्यानामवास्तरभेदेन अनेक-
प्रकारं बाद्यं निगद्यत इत्याह—षष्ठे नानाविधमिति ॥ सप्तमे
प्रतिपाद्यानाह—सप्तम इति । नर्तनमिति नाट्यनृत्यनृत्तानां गान-
विक्षेपरूपाणां सामान्यवचनम् । नानारसभावा इति । शृङ्गारा-
दयो नव रसाः । विभावादयः पञ्चविधा भावाः । क्रमेणिति ।
उद्देशक्रमेणेत्यर्थः ॥ -४८-४९- ॥

(सु०) षष्ठसप्तमाध्याययोः वस्तुसंग्रहं कथयति—षष्ठ इति^१
॥ -४८-४९- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये पदार्थसंग्रहाख्यमादिमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

२. पिण्डोत्पत्तिप्रकरणम्

गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्त्या प्रशस्यते ।

तद् द्रयानुगतं^१ नृत्तं नादाधीनमतस्त्रयम्^२ ॥ १ ॥

नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदाद् वचः ।

^३वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो^४ जगत् ॥ २ ॥

आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा^५ नादो निगद्यते ।

सोऽयं प्रकाशते पिण्डे तस्मात् पिण्डो^६ऽभिधीयते ॥ ३ ॥

(क०) ननु गीतनिदानत्वेन स्वरगते^७ नादस्य प्रथमं प्रतिपाद्यत्वमस्तु, किं शरीरनिरूपणेनेत्याशङ्क्य, नादमात्रस्य^८ शरीरमन्तरेण प्रकाशाभावादिति परिहरन् शरीरं निरूपयितुमाह—गीतं नादात्मकमिति । अयमर्थः—न केवलं गीतादित्यस्य नादाधीनत्वम्, वाङ्मूलस्य सर्वलोकव्यवहारस्यापि नादाधीनत्वात् तदाधारः^९ शरीरमादौ सुतरां निरूपणीयमेवेति ॥ १-३ ॥

(सु०) एवं पदार्थसंग्रहमुक्त्वा नादाभिव्यक्तेः स्थानं शरीरं कथयितुं नादं स्तौति—गीतमिति । नादात्मकं नाद आत्मा स्वरूपं यस्य । वाद्यं वीणादि नादाभिव्यक्त्यैव^{१०} प्रशस्यते रमणीयतामुपैति । नृत्तं तद्-द्रयानुगतम्, 'अङ्गेनालम्बयेद् गीतम्' इत्युक्तत्वात् । अतः, त्रयं^{११} गीतनृत्त-वाद्यरूपं नादाधीनं नादापेक्षमित्यर्थः ॥ न केवलं गीतनृत्तवाद्यमेव

नादापेक्षम्, अपि तु सर्वं जगदित्याह—नादेनेति । नादेन ध्वनिना वर्णः ककारादिः व्यज्यते^१ । कोऽयं ध्वनिः? योऽयं वर्णविशेषमप्रतिपद्यमानस्य दूरात् कर्णपथमवतरति मन्दत्वतीव्रत्वादिभेदं^२ च वर्णेष्व्वासञ्जयति स ध्वनिरित्युच्यते । वर्णात्यदं षट् इत्यादि । पदाद्वाचो वाक्यं पदसमु-दायः । वचसो वाक्यात् शाब्दोऽयं व्यवहारः । अतः सर्वं जगदपि नादाधीनमित्यर्थः । मतङ्गेनापि बृहद्देश्यामुक्तम्—

“न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वराः ।

न नादेन विना^३ नृत्तं तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥

नादरूपः स्मृतो ब्रह्मा नादरूपो जनार्दनः ।

नादरूपा परा शक्तिर्नादरूपो महेश्वरः ॥

यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यः स्मृतः ।

तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निममुद्भवः ॥

वह्निमास्तस्योगास्त्रादः समुपजायते ।

नादादुत्पद्यते बिन्दुस्ततः सर्वं च वाङ्मयम् ॥” इति ।

नादद्वैविध्यं कथयति—आहत इति । द्विविधोऽपि नादः पिण्डे प्रकाशते प्रकटीभवति इति ॥ १-३ ॥

अस्ति ब्रह्म चिदानन्दं^४ स्वयंज्योतिर्निरञ्जनम् ।

ईश्वरं लिङ्गमित्युक्तमद्वितीयमजं विभुम्^५ ॥ ४ ॥

निर्विकारं निराकारं सर्वेश्वरमनश्वरम्^६ ।

सर्वशक्तिं च सर्वज्ञं तदंशा जीवसंज्ञकाः ॥ ५ ॥

(क०) तच्च शरीरं जीवकर्मायत्तम् । स च जीवो जिज्ञास्यमानः स्वांशि ब्रह्मापेक्षत इति तस्मिन् जिज्ञासिते तत्स्व-

^१ क. घ. नृत्यं. ^२ मिदं त्रयम् (D). ^३ वचसा (D). ^४ मिदं (D).

^५ द्वेधा (D). ^६ निगद्यते (D). ^७ स्वरगीते (D). ^८ नादस्य (C).

^९ दाधारं (D). ^{१०} व्यक्तौ च (A). ^{११} नृत्यगीतवाद्य (B).

^१ ककारादयो व्यज्यन्ते (A), (B). ^२ मन्द्रतीव्रादि (A), (B). ^३ नृत्यं (B). ^४ नन्द (D). ^५ विभुम् (D), (A). ^६ क. ख. ग. घ. मतीश्वरम्.

रूपं, निरूपयति—अस्ति ब्रह्मेति । चिदानन्दं ज्ञानसुखस्वरूपम् । स्वयंज्योतिः स्वयं प्रकाशमानम् । निरञ्जनं निर्लेपम् । ईश्वरं स्वतन्त्रम् । प्रपञ्चलयनात् लिङ्गम् । अद्वितीयं स्वसदृशवस्त्वन्तर-रहितम् । अजं जन्मरहितम् । विभु व्यापकम् । निर्विकारम्, जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते उपक्षीयते विनश्यतीति षड् भाव-विकाराः, ते रहितम् । निराकारम् आकारशून्यम् । सर्वेश्वरं सकलजगत्कर्तुं । अनश्वरं नाशरहितम् । सर्वशक्ति इच्छाज्ञान-क्रियाभोगशक्तियुक्तम् । सर्वज्ञम् अतीतानागतवर्तमानसकलपदार्थ-वेदितु इत्युपनिषदुक्तं ब्रह्मास्ति । ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा तत्तादात्म्येन जीवांस्तेषां देहसंबन्धं च निरूपयति—तदंशा इति । तस्य ब्रह्मणो ऽशा मात्राः ॥ ४-५ ॥

(मु०) देहाभिधानं प्रतिज्ञाय तन्मूलकारणं कथयति—अस्तीति । सर्वदा सर्वत्रापि सत्, नित्यं व्यापकं चेत्यर्थः । ब्रह्म बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद्वा । चिद् विज्ञानरूपम्, आनन्दं सुखस्वरूपम्, “विज्ञानमानन्दम्” इति श्रुतेः । स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशम्, “तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभ्रति” इति श्रुतेः । ^३निरञ्जनम् अविद्यालेपशून्यम्, अविद्याया जीवाश्रयत्वात् । ब्रह्माश्रयाविद्यापक्षेऽपि ^२स्वाश्रयाव्यामोहकत्वं निरञ्जनपदोच्यते । ईश्वरं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं वा शक्तम् । लिङ्गं कारणम् । अद्वितीयं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यम् । अजमका-रणकम् । विभु व्यापकं समर्थं वा । निर्विकारं जायते अस्ति वर्धते विप-रिणमते उपक्षीयते विनश्यतीति यास्कोवित् ^४सर्वविकारशून्यम् । निराकारं मूर्त्यनवच्छिन्नम् । सर्वेश्वरं सर्वेषां ब्रह्मादीनामपि शासकम् । अनश्वरम्

अविनाशि । सर्वशक्ति ^१सर्वा सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणं ^२या सा शक्ति-मायाख्या विद्यतेऽस्मिन्निति । सर्वज्ञं सर्वविषयसाक्षात्कारवत् । तदंशः तदभिन्नः, यथान्नेर्विस्फुलिङ्गा अग्नित्वेनान्नेरभिन्नाः, अथवा “अंशो नानाव्यपदेशात्” इति सूत्रोक्तत्वात् जीवपरमात्मनोः अंशांशित्वपक्षमेव स्वीकृत्योक्तम् ॥ ४-५ ॥

अनाद्यविद्योपहिता ^३यथान्नेर्विस्फुलिङ्गकाः ।

दार्वाद्युपाधिर्भिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः ॥ ६ ॥

सुखदुःखप्रदेः ^४पुण्यपापरूपैर्नियन्त्रिताः ।

तत्तज्जातियुतं देहमायुर्भोगं च कर्मजम् ॥ ७ ॥

प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषामस्त्यपरं ^५पुनः ।

सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं तदा मोक्षादक्षयं मतम् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मभूतेन्द्रियप्राणावस्थात्मकमिदं विदुः ।

जीवानामुपभोगाय जगदेतत् सृजत्यजः ॥ ९ ॥

स आत्मा परमात्मा च विश्रान्त्यै संहृत्यथ ।

तदेतत् सृष्टिसंहारं प्रवाहानादि संमतम् ॥ १० ॥

(क०) अनाद्यविद्योपहिताः अनाद्यविद्या मूलाविद्या अधिष्ठानस्य याथात्म्याज्ञानमिति यावत् । तयाविद्ययोपहिता ^६अवच्छिन्ना जीवसंज्ञका भवन्ति । सच्चिदानन्दविभुस्वभावस्य वस्तुनो ऽविद्योपाधिवशादसत्त्वासर्वज्ञत्वदुःखित्वपरिच्छिन्नत्वादि-धर्मारोपे जीवव्यपदेशे आविद्यिक इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह— यथान्नेरिति । अंशा इति शेषः । तेजोरूपस्याग्नेरंशा दारुतृण-

^१ सदा (B). ^२ मायाशक्तियुक्तं यस्मिन्निति (A), (B). ^३ क. ख.

ग. घ. ङ. पहता. ^४ पापपुण्य । ed. ^५ ख. वपुः. ^६ अवच्छिन्ना । ed.

^७ तुणपर्णाच्छिन्ना । ed.

^१ विनाश । ed.

^२ चापक्षे शून्यम् (A).

^३ श्रयव्यामोह (A).

^४ षड्भावविकार (A), (B).

मण्याद्युपाध्यवच्छिन्ना यथा स्फुलिङ्गा इति व्यपदिश्यन्ते तद्वदिति ।
ते **कर्मभिरिति** । ते जीवाः क्रमेण सुखदुःखप्रदेः पुण्यपापरूपैः
कर्मभिः । पुण्यकर्मणां 'सुखप्रदत्वं तावत् "एष उ एव साधु कर्म
कारयति तं यमेभ्यो लोकैभ्य उन्ननीषते" इति श्रुतेः । पापकर्मणां
दुःखप्रदत्वं च "एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो
निनीषते" इति श्रुतेः । **अनादिभिरिति** । कर्तृत्वाद्यभिमानिन
आत्मनो जीवत्वोपाधेः अविद्याया अनादित्वात् जीवकर्तृकाणां
कर्मणामपि "तदाकृत्युपरक्तानां व्यक्तीनामेकयोनिना" इत्यादि-
न्यायेन प्रवाहरूपविवक्षयानादित्वम् । **नियन्त्रिताः** बद्धाः सन्तः ।
तत्तज्जातियुतं; मनुष्यत्वादित्जातियुक्तं **देहमायुः** कर्मजं भोगं च
प्रतिजन्म जन्मनि जन्मनि प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । कर्मभिः नियन्त्रिता
इत्यनेनैव जीवानां देहादिप्राप्तौ देहादीनामप्यविवक्षेण कर्मजत्वे
सिद्धे, भोगस्य पुनः कर्मजमिति विशेषणम् इह जन्मनि क्रियमाणानि
दृष्टफलकानि कृष्यादिकर्मणि प्रति जीवानां कर्तृत्वमपि नियतमे-
वेति वक्तुम् । **तेषामस्तीति । तेषां** स्थूलशरीरावच्छिन्नानां
जीवानाम्, **अपरं** स्थूलशरीरादन्यत् सूक्ष्ममव्यक्तं लिङ्गशरीरमस्ति,
"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः" इत्यादिश्रुतेः सिद्धमित्यर्थः । **तच्च आ**
मोक्षात् चरमस्वरूपसाक्षात्कारपर्यन्तम् **अक्षयं** स्वाविद्यावासना-
नुच्छेदादविनाशि मत्तं शास्त्रसिद्धम् । इदं च लिङ्गशरीरं **सूक्ष्म-**
भूतेन्द्रियप्राणावस्थात्मकम्, भूतानि पृथिव्यादीनि, इन्द्रियाणि
चक्षुरादीनि, प्राणाः प्राणादयः पञ्च वायवः, सूक्ष्माणाम् अव्य-
क्तरूपाणामेतेषाम् अन्तरिन्द्रियेण मनसा संघातत्वेनावस्था,

¹ ग. दत्वं यावत्—एष.

अवस्थानमात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तम् । **केचित्** "न कदाचि-
दनीदृशं जगत्" इति जगत एव प्रवाहरूपेण नित्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति;
तन्मतनिरासार्थं जगत्सृष्टिसंहारयोः सप्रयोजनमा¹त्मकर्तृत्वमाह
—**जीवानामिति** । जीवानाम् उक्तदेहद्वयाभिमानिनाम् **उपभोगाय**
सुखदुःखानुभवाय **जगद्** भूतभौतिकात्मकम् । **अजः** परमात्मा ।
स आत्मेत्यन्वयः । ²परत्वमपि आत्मनो निकृष्टजीवापेक्षया ईश्व-
रत्वमापन्नमित्यर्थः । **स आत्मेति** पूर्वोक्तं ब्रह्म परामृश्यते ।
चकारः भिन्नक्रमः । **संहरति** चेत्यन्वयः । **अथ** सृष्टस्य जगतः
स्थित्यनन्तरम् । **विश्रान्त्यै**; जीवानामिति अनुषञ्जनीयम्, सृष्टि-
संहारयोरुक्तरीत्या जीवार्थत्वात् । जीवानादित्वद्योतनाय³ तयोः
प्रवाहानादित्वमाह—**तदेतदिति** । सृष्टिश्च संहारश्च **सृष्टिसंहा-**
रमिति द्वंद्वैकवद्भावे नपुंसकत्वम् । **प्रवाहानादिति** । व्यक्तविव-
क्षया सादित्वम्, संतानरूपेणानादित्वमित्यर्थः ॥ ६-१० ॥

(मु०) ननु विषमो दृष्टान्तः, स्फुलिङ्गानां स्थूलत्वसूक्ष्मत्वा-
दिविरुद्धमसंसर्गेण भिन्नत्वात्; अत आह—**द्वार्यादिति** । आदिशब्देन
अविन्धनस्य वैद्युतस्याग्नेरुदकोपाधिग्रहणम् । अतश्चौपाधिकः स्फुलिङ्गादौ
भेदो न तात्त्विक इत्यर्थः । तेषां जीवानां कर्मनिबद्धत्वं कथयति—**ते**
कर्मभिरिति । ननु ब्रह्माभिन्नानां जीवानां कथं कर्मबन्धः? इत्यत
आह—**अनादिभिरिति** । ते जीवाः प्रतिजन्म, **तत्तज्जातियुतम्** मनु-
ष्यत्वगोत्वा⁴दिजातियुक्तम् **देहमायुरुपभोगं च कर्मव्यापारजं** तत्तज्जात्य-
नुरूपं प्रपद्यन्ते । ननु जीवानां स्थूलदेह⁵निबद्धत्वं कथमनेकजन्मप्राप्तिः?
स्थूलदेहस्य विनाशोपलब्धेरित्यत्राह⁶—**तेषामस्त्यपरमिति** । आ मोक्षात्,

¹ कर्तृत्वमाह (C).

² परमत्वं (D); परत्व मात्मनो (C).

³ द्योत-
नीयप्रवाहानादि । ed.

⁴ त्वजाति (A), (B).

⁵ देहात्मकत्वे (A);

देहात्मत्वे (B).

⁶ त्यत आह (B).

मोक्षं मर्यादीकृत्य । किञ्चिदं लिङ्गशरीरमित्यपेक्षायामाह—सूक्ष्मेति । पञ्च तन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि, एवं षोडशकलमित्यर्थः । ननु—परमेश्वरस्य जगतः सृष्टिसंहारयोः किं प्रयोजनम्? अत आह—जीवा-
नामिति । अनादित्वाच्च तयोर्नाथं पर्यनुयोगः^१ इत्याह—तदेतदिति ।
सृष्टिसंहारयोः समाहारः सृष्टिसंहारं प्रवाहानादित्वेन संमतम् ॥ ६-१० ॥

ते जीवा नात्मनो भिन्ना भिन्नं वा नात्मनो जगत् ।

शक्त्या सृजन्नभिन्नो ऽसौ सुवर्णं कुण्डलादिव^२ ॥ ११ ॥

सुलत्यविद्ययेत्यन्ये यथा^३ रज्जुर्भुजंगम् ।

(क०) अंशांशिभावेनात्मनो जीवानां च अभेदमभिदधत् कार्यकारणभावेन आत्मनो जगतश्चाभेद^४ भेदाभेदमतानुसारेण सदृष्टान्तमाह—ते जीवा इति । असौः आत्मा शक्त्या स्वगत-
क्रियाशक्त्या जगत्सृजन् तस्मादभिन्नः । विभक्तविपरिणामेन जगत्पदस्यानुषङ्गः कर्तव्यः । यथा सुवर्णकुण्डलयोः तादात्म्यं तद्वदित्यर्थः । यथाहः—

“कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥” इति ।

मुख्यवेदान्तिमतमवलम्ब्याह—सृजतीति । अन्ये वेदान्तिनः ।
अविद्यया अधिष्ठानाज्ज्ञानेन । तत्र दृष्टान्तः—यथा रज्जुर्भुजंग-
मिति । एतेन प्रपञ्चस्यातत्त्वतोऽन्यथाभावाद् (भावाभावाद्)
ब्रह्मविवर्तत्वं दर्शितम्^५ ॥ ११-॥

(सु०) स परमेश्वरो जगतो भिन्नोऽभिन्नो वेत्यपेक्षायामाह—
तेजोवदिति । आत्मनः शक्त्या जगत्सृजन्भिन्नो न भवति । असौ

परमेश्वरः । कथंभूतया शक्त्या? तेजोवत् आत्मनो भिन्नाभिन्नया ।
यथा तेजः सूर्याद्भिन्नमित्युच्यते ‘सूर्यस्य तेजः’ इति, अभिन्नमपि व्यप-
दिश्यते ‘सूर्यस्तेजः’ इति । दृष्टान्तान्तरमाह—सुवर्णमिति । कुण्डलात्
सुवर्णत्वेनाभिन्नं सुवर्णं कुण्डलत्वेन च भिन्नम् । वेदान्तिनां मतेन प्रपञ्च-
स्याविद्यकत्वं कथयति—सृजतीति । यथा रज्जुः स्वाज्ञानात् ‘भुजंगो-
ऽयम्’ इति कल्पितं भुजंगं सृजति, तथा परमेश्वरोऽप्यधिष्ठानभूतस्य
स्वस्याज्ञानाद् वियदादिप्रपञ्चमित्यर्थः ॥ ११-॥

आत्मनः पूर्वमाकाशस्ततो वायुस्ततो जलः ॥ १२ ॥

^१अनलाज्जलमेतस्मात् पृथिवी समजायत ।

महाभूतान्यमूष्येषा विराजो ब्रह्मणस्तनुः ॥ १३ ॥

(क०) भूतादिसृष्टिक्रमेण भौतिकं पिण्डं सप्रभेदं
निरूपयति—आत्मनः पूर्वमित्यादिना । आत्मनः कारणभूतात्,
पूर्वं वाय्वादिभ्यः प्रथमम्, आकाश उत्पन्न इत्यर्थः । तत इति
तच्छब्देनाकाशः परामुच्यते । तस्मात् आकाशात् कारणभूताद्
वायुरूपं^२ इत्यर्थः । ततो जल इत्यत्रापि वायोरनलः समजा-
यतेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ‘आत्मन आकाशः संभूतः, आकाशा-
द्वायुः’ इत्यादि । अमून्याकाशादीनि महाभूतानि । विराजो
ब्रह्मणो महाभूतोपहितस्य^३ ब्रह्मण एषा तनुरिति संबन्धः । एषेति
पुरोवर्तितया निर्देशो भूतसंघातस्य सकललोकप्रत्यक्षत्वेन । विराज
इति, आत्मा महाभूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य तदभिमानित्वेन
विराडित्युच्यते, तस्य । अमून्येषा तनुरिति “उद्दिश्यमानप्रतिनि-
दिश्यमानयोरेक्यं प्रतिपादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्ग-
भाञ्जि भवन्ति” इति भिन्नलिङ्गतोपपत्तिः ॥ -१२-१३ ॥

^१ योग्य (B).

^२ वत् 1 ed.

^३ रज्ज्वा भु (D).

^४ श्च भेदमतानु-

सारेण 1 ed.

^५ मततत्वं दर्शितम् 1 ed.

^१ ततश्च जल (D).

^२ हत्यद्यत 1 ed.

^३ भूतस्योपहितस्य 1 ed.

(मु०) सृष्टिक्रमं कथयति—आत्मन इति । पञ्चमहाभूतात्मिका विराडब्रह्मणस्तनुरित्याह—महाभूतानीति ॥ -१२-१३ ॥

ब्रह्म ब्रह्माणमसृजत् तस्मै वेदान् प्रदाय च ।

भौतिकं वेदशब्देभ्यः सर्जयामास तेन तत् ॥ १४ ॥

(क०) ब्रह्म ब्रह्माणमिति । ब्रह्म विराड्रूपं, ब्रह्माणं चतुर्मुखम् असृजत् । पुनः तद् ब्रह्म तस्मै चतुर्मुखाय वेदान् ऋग्वेदादीन् प्रदाय तेन प्रयोज्येन कर्त्ता स्वयं प्रयोजकम्, वेदशब्देभ्यः, वेद्यते अनेन धर्माधर्माविति वेदः, तस्मिन् शब्दा आकृत्यादिवाचकाः, तेभ्यः कल्पान्तरातीतपदार्थस्मारकत्वेन^१ निमित्तभूतेभ्यः भौतिकं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं देहेन्द्रियादि सर्जयामास, भौतिकस्य सृष्टिं कारितवदित्यर्थः ॥ १४ ॥

(मु०) ननु हिरण्यगर्भ एव जगतः कर्तेति लोकप्रसिद्धिः, कथमीश्वरः कर्तव्युच्यते? अत आह—ब्रह्मेति । ब्रह्म ईश्वरः, ब्रह्माणं हिरण्यगर्भम् असृजत्, तस्मै च वेदान् प्रदाय भौतिकं प्रपञ्चं सर्जयामास; सृजन्तं ब्रह्माणं प्रेरयामास । वेदशब्देभ्य इति व्यक्त्वोपे पञ्चमी । ततश्च वेदशब्दान् स्मारयित्वा असर्जयत्, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुतेः । ततश्च कर्तृत्वं हिरण्यगर्भस्य, प्रयोजककर्तृत्वं परमेश्वरस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

तदाज्ञयासृजद् ब्रह्मा मनसैव प्रजापतीन् ।

तेभ्यस्तु रेतसी सृष्टिः शरीराणां निरूप्यते ॥ १५ ॥

स्वेदोद्भेदजराव्यण्डहेतुभेदाच्चतुर्विधम् ।

देहं यूकादिनः स्वेदादुद्भेदात्^२ लतादिनः ॥ १६ ॥

(क०) साक्षात्कर्तुः चतुर्मुखाद् भौतिकसृष्टेः क्रममाह—तदाज्ञयेति तस्य विराज आज्ञया । तेभ्यः प्रजापतिभ्यो रेतसी रेतोविकाररूपा । रेतःशब्देन शोणितमप्युपलक्ष्यते । स्वेदोद्भेदेति । स्पष्टोऽर्थः । यूकादिन इत्यादौ यूका आदिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १५-१६ ॥

(मु०) ब्रह्मा किमसृजदित्यपेक्षायामाह—तदाज्ञयेति । प्रजापतीन् दक्षादीन् । तेभ्यः किमुत्पन्नमित्यपेक्षायामाह—तेभ्यस्त्विति । रेतसः समुत्पन्ना रेतसी । शरीराणां चातुर्विध्यं कथयति—स्वेदोद्भेदेति । किं कस्मादुत्पन्नमित्यपेक्षायामाह—यूकादिन^१ इति ॥ १५-१६ ॥

जरायोर्मनुषादीनामण्डान्तु विहगादिनः ।^२

तत्र नादोपयोगित्वान्मानुषं देहमुच्यते ॥ १७ ॥

(क०) उक्तचतुर्विधदेहमध्ये त्रिविधेषु यूकादिदेहेषु लतादेरचेतनत्वात्, यूकादेः अतिसूक्ष्मत्वात्, विहगादेः संपूर्णधातुनाड्याद्यभावात्, जरायुजेवपि पश्यादिदेहस्य धातुनाड्यादिसंपूर्णतासद्भावेऽपि तिर्यक्त्वेनोच्चारणाशक्तेश्च, पारिशेष्यात् मानुषं देहमेव नादोपयोगि; ततः तस्यैवोत्पत्तिनिरूप्यत इत्याह—तत्रेति ॥ १७ ॥

(मु०) तेषु देहेषु मानुषदेहस्यैव विशेषतो निरूपणे कारणमाह—तत्रेति ॥ १७ ॥

क्षेत्रज्ञः स्थित आकाश^३ आकाशाद्वयुमागतः ।

वायोर्धूमं ततश्चाभ्रमभ्रान्मेघे^४ ज्वतिष्ठते ॥ १८ ॥

^१ स्मारकत्वात् १ cd.

^२ लताद्यः C. E.

^१ यूकाद्य (A), (B).

^२ विहगाद्यः C. E.

^३ स्थित आकाशं (D).

^४ मेघो (D).

आहुत्याप्यायितो^१ ग्रस्तरसो ग्रीष्मे च भानुभिः ।

भानुमेषे घनरसं निधत्ते तं बलाहकः ॥ १६ ॥

यदा वर्षति वर्षेण सह जीवस्तदा भुवः ।

वनस्पत्योषधीर्जाताः^२ संक्रामत्यविलक्षितः ॥ २० ॥

^३ताभ्यो ऽन्नं जातमन्नं^४ तत्पुरुषैः शुक्लतां गतम् ।

शुद्धार्तवाया योषाया^५ निषिक्तं स्मरमन्दिरं ॥ २१ ॥

सहार्तवेन शुद्धं चेद् गर्भशियगतं भवेत् ।

जीवकर्मप्रेरितं तद्^६ गर्भमारभते तदा ॥ २२ ॥

(क०) तस्य मानुषशरीरस्य रैतस्यां सृष्टौ जीवस्य आकाशादिपरंपरया गर्भसंक्रमणमाह—क्षेत्रज्ञ इत्यादिना गर्भशियगतं भवेद् इत्यन्तेन । क्षेत्रं शरीरम्, तज्जानाति अहमिति वा, ममेदमिति वा वेत्तीति क्षेत्रज्ञो जीवः, यदुक्तं भगवता—

‘इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥’

इति । धूमज्योतिर्मस्तां संधातोऽन्नम्, जलवत्तदेव मेघः । आहुत्येति । यजमानेनैव पूर्वकं देवतोद्देशेनाग्नीं प्रक्षिप्यमाणं समिदन्नाज्यादि द्रव्यमाहुतिः, तयाप्यायितः संतपितः, ग्रीष्मे भानुभिः किरणैः ग्रस्तरसो भूमेरात्तसारो भानुः सूर्यः । घनरसं जलम् । भुवो जाता वनस्पत्योषधीरित्यन्वयः । अचाक्षुषत्वादविलक्षितः । ताभ्य ओषधीभ्यः । अन्नम्, अद्यत इत्यन्नमोदनादि ।

^१ ऽप्याह्वितो (D). ^२ क. संक्रमे fn. 1 ed. ^३ तेभ्यो (D). ^४ तु

पुरुषैः शुक्लां (D). ^५ शुद्धार्थवायां योषायां (D). ^६ क. ख. ग. तं सद्.

^७ तज्जानातीति अह 1 ed.

पुरुषैरन्नं भुक्तं तदोदनादि । शुद्धार्तवायाः^१ आर्तवं शोणितम्^२ ‘लाक्षारसशशास्त्राभं धीतं यच्च विरज्यते’ इत्युक्तलक्षणम्, शुद्धमार्तवं यस्याः तस्याः^३ । शुद्धं चेदिति । शुक्लमपि—

‘शक्तं^४ शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु ।

घृतमाक्षिकतैलाभं सद् गर्भाय’ इत्युपक्रम्य, ‘शुद्धं शुद्धार्तवम्’

इत्युक्तत्वाच्छुद्धम् । जीवकमेति । तच्च शुक्लमाशयगतत्वमात्रेण गर्भं नारभते, किं तु जीवकर्मप्रेरितं सज्जीवस्योत्पत्त्यमानदेहाभिमानिनः कर्मभिः प्रारब्धकर्मभिः प्रेरितं देहभावानुकूलक्रियया योजितं सदेव गर्भमारभते । अत्र गर्भशब्देन देहोपादानमाशयं गतः शुक्लशोणितसंधात उच्यते ॥ १८-२२ ॥

(सु०) उत्पत्तिप्रकारं कथयति—क्षेत्रज्ञ इति । क्षेत्रज्ञ आत्मा । अभ्रमित्यवर्षकं मेघशकलमुच्यते, मेघ इति वर्षको मेघः । ननु मेघे कथमुदकप्राप्तिरित्यत आह—आहुत्येति । आहुत्या यागादौ विहितयाप्यायितः तपितः^५ संतुष्ट इति यावत्, भानुभिः किरणैर्ग्रस्तरसः स्वीकृतोदको भानुः सूर्यो मेघे घनरसम् उदकं निधत्ते । मेघवृष्टेनोदकेन सह जीवस्थोषध्यादिप्रवेशमाह—तं बलाहक इति । जीवस्थोषधीभ्यो ऽन्नशुक्रादिद्वारा गर्भप्रवेशमाह—ताभ्य इति ॥ १८-२२ ॥

द्रवत्वं प्रथमे मासि कललाख्यं प्रजायते ।

द्वितीये तु घनः पिण्डः^६ पेशोषद्घनमर्बुदम् ॥ २३ ॥

^७पुंस्त्रीनपुंसकानां स्युः प्रागवस्थाः क्रमादिमाः ।

तृतीये त्वङ्कुराः पञ्च कराड्घ्रिशरिसो मताः ॥ २४ ॥

^१ वायां (D). ^२ शुद्धमिति (D). ^३ तस्याम् (D). ^४ शुक्लं 1 ed.

^५ तप्तः (A), (B). ^६ पेशीसंज्ञकवद् (D); ख. घ. ङ. पेशीवन्धनः; पेशी च घन.

^७ स्त्रीनपुंस 1 ed.

अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सूक्ष्माः स्युर्युगपत् तदा ।
विहाय श्मश्रुदन्तादीन् जन्मानन्तरसंभवान् ॥ २५ ॥
१एषा प्रकृतिरन्या तु विकृतिः संमता सताम् ।
चतुर्थे व्यक्तता तेषां २भावानामपि जायते ॥ २६ ॥
पुसां शौर्यादयो भावा भोस्त्वाद्यास्तु योषिताम् ।
नपुंसकानां संकीर्णा भवन्तीति प्रचक्षते ॥ २७ ॥

(क०) एवमुक्तप्रकारेणाशयगतस्य गर्भस्य प्रथममासत आरभ्य नवममासपर्यन्तं प्रतिमासमवस्थाभेदान् दर्शयति—**द्रवत्व-**मित्यादिना । कललाल्प्यं ३कललमित्याख्या यस्य तत्तथोक्तम् । कललमिति अगृहीतकाठिन्यस्य शुक्लशोणितसंघातस्य द्रवीभाव उच्यते । द्वितीये त्विति । घनः पिण्डः जनिष्यमाणस्य पुंसः प्रागवस्था, पेशी जनिष्यमाणायाः स्त्रियाः प्रागवस्था, ईषद्धनम-
बुदं जनिष्यमाणस्य ४नपुंसकस्य प्रागवस्था, इति क्रमः । घनः काठिन्ययुक्तः, पेशी चतुरश्रा मांसप्राया, ईषद्धनं घनपेश्युभय-
साधारणत्वात्तथोक्तम्, अर्बुदं शाल्मलीमुकुलाकारम्; यथाहः—

“चतुरश्रा स्मृता पेशी वृत्तः पिण्डो घनः स्मृतः ।

शाल्मलीमुकुलाकारमर्बुदं भिषजो विदुः ॥” इति ॥

तृतीये त्विति । पूर्वोक्तघनपिण्डादेः, कराङ्गघ्निरशिरसः, करी चाङ्गघ्नी च शिरश्च कराङ्गघ्निरशिरः, ५प्राण्यङ्गत्वाद् द्वंद्वैक-
वद्भावः, तस्य कराङ्गघ्निरशिरसः । अङ्कुरा इति ६ अङ्कुरा जाय-
माना एव कराङ्गघ्निरशिरो ७ भवन्तीति भाव्यवयवविवक्षया अयं

व्यपदेशः सूत्रशाटकन्यायेन । युगपदङ्कुरावस्थायामेव १ । अङ्ग-
प्रत्यङ्गभागा इति । शिरोऽङ्कुरे ग्रीवानयननासिकाकर्णादिभागाः,
कराङ्कुरयोरेंसकूर्परमणिबन्धाङ्गुल्यादिभागाः, अङ्गघ्नचङ्कुरयो-
ररूजानुजङ्गागुल्फाङ्गुल्यादिभागाः । सूक्ष्मा अव्यक्तरूपाः ॥

एषा प्रकृतिरिति । जन्मानन्तरसंभवान् श्मश्रुदन्तादीन्
विहायाङ्कुराद्यवस्थायामेव सूक्ष्मरूपाङ्गप्रत्यङ्गभागोत्पत्तिः
प्रकृतिः, जरायुजानां साधारणः स्वभाव इति यावत् । अन्या तु
विकृतिरिति । अन्या जन्मानन्तरभावानां श्मश्रुदन्तादीनामङ्ग-
दिसमानकालमेवोत्पत्तिः, अङ्गादिषु केषांचिद् अनुत्पत्तिः स्थान-
व्यत्यासेनोत्पत्तिः, अङ्गुल्यादिसंख्याया न्यूनाधिकभावश्च । चतुर्थ
इति । तेषाम्; अङ्गप्रत्यङ्गभागानां व्यक्तता, अभिव्यक्तता
पृथगात्मता । भावानामपि शौर्यादीनाम् आत्मधर्माणां लीनानां
व्यक्तता ॥ २३-२७ ॥

(मु०) प्रतिमासं २ गर्भस्यावस्थाविशेषमाह—**द्रवत्वमिति ।**
पुंस्त्रीनपुंसकानां क्रमात् प्रागवस्था आह—**द्वितीये** इति । पिण्डस्य
पेशीसाम्यं पुरुषावस्था, कठिनत्वं स्त्र्यवस्था, अर्बुदत्वमकठिनत्वं नपुंस-
कावस्था ॥ श्मश्रुदन्तादीनित्यादिशब्देन स्त्रीणां स्तनादि ज्ञातव्यम्,
जन्मानन्तरसंभवादिति हेतूक्तः ॥ चतुर्थे भावाः प्रकटीभवन्तीत्युक्तम्;
तानेव भावान् विभज्य कथयति—**पुंसमिति** ॥ २३-२७ ॥

मातृजं ३चास्य हृदयं विषयानभिकाङ्क्षति ।

अतो मातृमनोभोषं कुर्याद् गर्भसमृद्धये ॥ २८ ॥

तान् च द्विहृदयां नारीमाहुर्दौहृदिनी ४ बुधाः ।

१ योषा (D). २ भावानामुपजायते C. E. ३ कलाल (D).
४ अर्बुदस्य (D). ५ तस्य प्रा (C). ६ येऽङ्कुरा १ ed. ७ शिरांसि १ ed.

१ नेपः १ ed. २ मासस्य (B). ३ क. ख. ग. मातृकं. ४ ख. ग.
दुर्दोहृदि; दौहृदिकां (D).

अदानाद् दोहदाना^१ स्युर्गर्भस्य व्यङ्गतादयः ॥ २६ ॥
 मातुर्यद्^२ विषयालामस्तदार्ता जायते सुतः^३ ।
 गर्भः स्यादर्थवान् भोगी दोहदाद्राजदर्शने ॥ ३० ॥
 अलंकारेषु ललितो धमिष्ठस्तापसाश्रमे ।
 देवतादर्शने भक्तो हिंस्रो भुजगदर्शने ॥ ३१ ॥
 गोधाशने तु निद्रालुर्बली गोमांसभक्षणे ।
 माहिषे^४ शुकरवताक्षं लोमशं सूयते सूतम् ॥ ३२ ॥

(क०) मातृजं चेति । अस्य गर्भस्य मातृजं मातृजातं हृदयम्, चकारात् मातृहृदयं^५ च; तदुभयं यतो विषयानभिकाङ्क्षति, अत इति संबन्धः । अयमर्थः—मातृहृदयसंबन्धस्य गर्भहृदयस्यैव विषयाभिलाषित्वात् तदा मातुरभोष्टमवश्यं कर्तव्यं गर्भसमृद्धिकामेनेति ॥ दोहदिनीमिति । द्वयोर्हृदययोः समाहारो द्विहृदयम्, तस्य भावो दोहदमिति पृषोदरादित्वात्साधुः; तत्संबन्धाद् गर्भाऽपि दोहदमित्युच्यते; तद् दोहदमस्या अस्तीति दोहदिनी, ताम् । तदभीष्टाकरणे दोषमाह—अदानादिति । दोहदानाम्, दोहदं गर्भिणीमनोरथः, तद्विषया अपि दोहदानि, तेषाम् ॥ तत्तदोहदवशादुत्पत्त्यमानस्योत्कर्षाकर्षावाह—गर्भः स्यादित्यादिना । गर्भिण्या राजदर्शने दोहदादभिलाषाद् गर्भ उत्पत्त्यमानो ऽर्थवान् भोगी च भवति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २८-३२ ॥

(सु०) मातृजमिति । मातृजं मातृसंबन्धि हृदयम् स्वाभीष्टान् विषयानभिकाङ्क्षति । अथवा, अस्य गर्भस्य मात्रवयवेषु^६ निष्पन्नं

^१ दोहदानां (D). ^२ द्विषये लोभ 1 ed. ^३ ततः (D). ^४ कूर-
 रक्ताक्षः (D). ^५ ग. मातृहृदयं. ^६ मात्रवयवे (A).

मातृजं हृदयमिति संबन्धः कर्तव्यः ॥ दोहदिनीपदं निर्वक्ति—तां चेति । दोहदादाने दोषमाह—अदानादिति । व्यङ्गता काणत्वान्धत्वपङ्गुत्वादिः । आदिशब्देन दुर्बलत्वं निरुत्साहत्वमित्यादि ज्ञातव्यम् ॥ दोहदविशेषेण गर्भं फलविशेषमाह—गर्भः स्यादिति ॥ माहिष इति ।^१ माहिषमांसे दोहदिनी नारी शुकवद् रक्ताक्षमालोहितलोचनं, रोमशं च सुतम् अपत्यं सूते ॥ २८-३२ ॥

प्रबुद्धं पञ्चमे चित्तं मांसशोणितपुष्टता ।

षष्ठे^२ ऽस्थिस्नायुनखरक्केषु^३ रोमविविक्तता ॥ ३३ ॥

बलवर्णां चोपचितौ सप्तमे त्वङ्गुपूर्णता ।

पाल्यन्तरितहस्ताभ्यां श्रोत्ररन्ध्रे पिधाय सः ॥ ३४ ॥

उद्विग्नो गर्भसंवासादास्ते गर्भाशयान्वितः ।

स्मरन् पूर्वानुभूताः^४ स नानाजातीश्च यातनाः ॥ ३५ ॥

मोक्षोपायमभिध्यायन् वर्तते^५ ऽभ्यासतत्परः ।

अष्टमे त्वक्स्मृती^६ स्यातामोजश्चैतच्च^७ हृद्भ्रमः^७ ॥ ३६ ॥

शुद्धमापीतरक्तं च निमित्तं जीविते^८ मतम्^९ ।

पुनरम्बां^{१०} पुनर्गर्भं चञ्चलं तत्प्रधावति ॥ ३७ ॥

अतो जातो ऽष्टमे मासि^{११} न जीवत्योजसोर्जितः ।

^{१२} किञ्चित् कालमवस्थानं संस्कारात् खण्डिताङ्गवत् ॥ ३८ ॥

समयः प्रसवस्य स्यान्मासेषु नवमादिषु ।

मातृ रसवहां नाडीमनुबद्धा पराभिधा ॥ ३९ ॥

^१ माहिष्य (B). ^२ क. घ. लोम. ^३ ख. भूतिः. ^४ ध्यानतत्परः (D). ^५ त्वक्श्रुती (D). ^६ स्तेजश्च (D). ^७ क. ख. ग. ड. हृद्भ्रमः. ^८ जीवितं (D). ^९ ग. ग. गतम् fn. 1 ed. ^{१०} पुनर्नारी (D). ^{११} मासे 1 ed. ^{१२} किञ्चित् 1 ed.

नाभिस्थनाडी^१ गर्भस्य मात्राहाररसावहा ।

कृताञ्जलिर्ललाटेऽसौ मातृपृष्ठमभि स्थितः ॥ ४० ॥

अध्यास्ते संकुचद्गात्रो^२ गर्भं दक्षिणपार्श्वगः ।

वाम^३पार्श्वस्थिता नारी क्लीबं^४ मध्यस्थितं मतम् ॥ ४१ ॥

(क०) पञ्चम इति । प्रबुद्धम्, पूर्वं लीनमन्तःकरणं तदा स्पन्दोन्मुखं भवति । षष्ठ इति । स्नायवः सूक्ष्मसिराः, केशाः शिरोजाः, रोमाणि अङ्गुरुहाणि; बलवर्णा, बलं सत्त्वम्, वर्णा गौरतादिः । सप्तमे त्विति । पाल्यन्तरितहस्ताभ्याम् । पालिरुरुः, 'पालिः स्तव्यश्चङ्कपङ्कितिवु' इत्यभिधानात्; पालिभ्यामूरुभ्यामन्तरितौ आच्छादितौ हस्तौ, ताभ्याम् । श्रोत्ररन्ध्रे पिधायेति अनेनाधोमुखतया संकुचद्गात्रत्वमुक्तम् । उद्विग्नः भीतः । गर्भशयान्वितो जरायुग्रस्तदेहः । अभ्यासतत्पर इति; अभ्यासो नामात्र संसारजिहासया पीनः पुन्येनात्मचिन्तनम् ॥ अष्टम इति । त्वक्स्मृतौ स्यातामिति । यद्यपि त्वक्स्मृतौ सप्तमे ऽपि स्तः, तथाप्यत्र त्वचः सान्द्रत्वं स्मृतेश्च विकल्पविषयत्वं भवतीत्यर्थः । ओजश्च स्यादित्यूहः । ओजः शुक्लसारः । एतदोजश्च हृद्भवं हृन्निवासं शुद्धं द्रुष्टवाताद्यनुपहतम् आपोतरक्तम् इषत्पीतरक्तवर्णं जीविते प्राणधारणे निमित्तं कारणं मतमित्यन्वयार्थः । तदोजश्चञ्चलमेकत्रानवस्थितं सद् अम्बां गर्भं च मुहुर्धावति । तदुक्तं वाग्भटाचार्येण—“ओजो ऽष्टमे संचरति मातापुत्रौ मुहुः^५ क्रमात्”

^१ नाभिस्था नाडी । ed.; नादि (D).

^२ गर्भो । ed.; नरो (D).

^३ घ. ड. पार्श्वस्थिता fn. । ed.

^४ मध्ये स्थितं (D); घ. ड. मध्याश्रितं.

^५ पितुः । ed.

इति । यतो ऽष्टमे ऽनवस्थितम् ओजो ऽत इत्यर्थः । अतो ऽष्टमे मासि जातो न जीवतीति न माससाकल्यार्थः; अपि तु यदा ओजो गर्भं विहाय अम्बां संक्रामेत्, तदा जात ओजसोज्झितत्वान्न जीवतीत्यर्थः । यदा पुनः ओजो अम्बां विहाय गर्भं संक्रामेत्, तदा तु प्रसवे अम्बा न जीवति; यदा पुनरोजसः प्रधानसमय एव प्रसवस्तदा तस्यैकदाप्यनवस्थानादुभावपि न जीवत इति भावः । ननु लोके क्वचिदोजसोज्झितस्यापि गर्भस्य जन्मानन्तरं किञ्चित्कालं^१ जीवतो ऽवस्थानं दृश्यते, तत्कथमजीवनमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुपपत्तिमाह—^२किञ्चित्कालमिति । संस्काराद् ओजः संचारसंस्कारात् । खण्डिताङ्गवत्, खण्डितं च तदङ्गमिति कर्मधारयः । खण्डितमङ्गं यथोत्तरक्षणे प्राणसंचारसंस्काराच्चेष्टमानं दृश्यते तद्वदित्यर्थः । नवमादिष्विति । क्वचिन्नवमे मासे प्रसवः स्यात्, क्वचिद् दशमे, क्वचिदेकादशे ऽपीति दर्शयितुमादिशब्दग्रहणम् ॥ ३३-४१ ॥

(सु०) पञ्चमे मासि^३ चित्तं प्रबुद्धम्, ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । विविक्तता पृथक्त्वे सति प्रकटत्वम् ॥ उपचितौ वृद्धिं प्राप्नोति । पाल्यन्तरितेति । पाली कर्णपाली, तयान्तरिताभ्यां व्यवहिताभ्यां पाणिभ्यां श्रोत्ररन्ध्रे पिधाय । उद्विग्नो वैराग्यमापन्नः । ^४गर्भशयः गर्भं ध्यानातिशय आत्मानुसंधानम्, तेन अन्वितः । यातनाः पीडाः । मोक्षोपायं मोक्षसाधनम् अभिधायान् चिन्तयन् । अभ्यासतत्पर आत्मानुसंधाननिष्ठः । अष्टममासावस्थां कथयति—अष्टम इति । श्रुतिः बहिःस्थस्य शब्दस्याकर्णनं, न तु श्रवणन्द्रियम्, तस्याकाशस्वरूपत्वान्नित्यत्वेनानुत्पत्तेः । ओजो

^१ किञ्चित्कालं । ed.

^२ कचि । ed.

^३ मासे (A), (B).

^४ गर्भशयः (B).

धातुविशेषः । शुद्धम् अकल्पम् । ओजो जीविते निमित्तमित्युक्तम् ; तदेव विशदयति—**पुनरन्वामिति** ॥ गर्भस्य कथं पुष्टिरित्यत आह—**मातुरिति** । **नाडीमनुबद्धा** तद्विमिश्रा । **मातृपृष्ठमभि** लक्षीकृत्य । **दक्षिण-पाश्वर्ग** इति पुल्लिङ्गनिर्देशात्पुमानिति गम्यते ॥ ३३-४१ ॥

क्रियते ५धःशिराः **सूतिमारुतैः** प्रबलैस्ततः ।

निःसार्यते रुजद्गात्रो **यन्त्रच्छिद्रेण** बालकः ॥ ४२ ॥

जातमात्रस्य तस्याथ^१ प्रवृत्तिः स्तन्यगोचरा ।

प्राग्जन्मबोधसंस्कारादिति जीवस्य नित्यता ॥ ४३ ॥

भावाः स्युः षड्विधास्तस्य^२ मातृजाः पितृजास्तथा ।

रसजा आत्मजाः सत्त्वसंभवाः सात्त्व्यजास्तथा^३ ॥ ४४ ॥

मृदवः शोणितं मेदो मज्जा प्लीहा यकृद् गुदम् ।

हृन्नाभीत्येवमाद्यास्तु^४ भावा मातृभवा मताः ॥ ४५ ॥

श्मश्रुलोमकचाः स्नायुसिराधमनयो नखाः ।

दशनाः^५ शुक्लमित्याद्याः **स्थिराः** पितृसमुद्भवाः ॥ ४६ ॥

(क०) **सूतिमारुतैः** अपानाख्यमारुतैः । यन्त्रच्छिद्रेण योनिरन्ध्रेण । तस्य जातस्य । **मृदवः** इति । **मृदवः**, मृदुत्व-युक्ताः^७ । **प्लीहेति**; जीवाधिष्ठानभूतवामपाश्वर्यस्थितमांसविशेषवाचकः प्लीहन् शब्दः । **यकृदिति** दक्षिणपाश्वर्यस्थितस्तादृशो मांसविशेषः । **स्नायुसिराधमनयः**, स्नायवः सूक्ष्मनाड्यः, सिराः

^१ ख. ग. स्यापि. ^२ स्त्र (D). ^३ सात्वजास्तथा (D), सात्त्व्यगोचराः 1 ed; घ. ड. सात्त्व्यजास्तदाः. ^४ ड. शास्ते. ^५ शुक् 1 ed; शुद्ध (D). ^६ भावाः (D). ^७ युक्ताः नाड्यः (D).

ततोऽपि स्थूलाः, धमनय एरण्डकाण्डवत् स्थूलाः । स्थिराः कठिनाः ॥ ४२-४६ ॥

(सु०) प्रसूतिप्रकारं कथयति—**क्रियत इति** । **सूतिमारुतैः** प्रसूतिसाधनैर्वीर्यभिः । **रुजद्गात्रः** पीडितदेहः । **यन्त्रच्छिद्रेण**, यन्त्राकारेण सूक्ष्मेण योनिरन्ध्रेणेत्यर्थः ॥ **जातमात्रस्य** स्तन्यपानादिप्रवृत्त्या जीवस्य नित्यत्वं कथयति—**जातमात्रस्येति** ॥ **भावभेदान्** कथयति—**भावाः स्युरिति** । रसोऽन्नरसः । सत्त्वमन्तःकरणविशेषः । सात्त्व्यं चिरपरिचय-संस्कारविशेषः ॥ **मातृजान्** भावान् कथयति—**मृदव इति** । **मृदवः**, मार्दवयुक्ताः प्रदेशाः । **प्लीहा^१** यकृत् च हृदयस्थितौ मांसखण्डविशेषौ । **हृच्च** नाभिश्च **हृन्नाभीति** समाहारद्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इत्येकवद्भावाः ॥ ४२-४६ ॥

शरीरोपचयो वर्णो वृद्धिः सुप्तिर्बलं स्थितिः ।

अलोलुपत्वमुत्साहा इत्यादीन् ^२**रसजान्** विदुः ॥ ४७ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं धर्माधर्मौ च भावना ।

प्रयत्नो ज्ञानमायुश्चेन्द्रियाणीत्यात्मजा मताः ॥ ४८ ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि श्रवणं स्पर्शनं दर्शनं तथा ।

रसनं घ्राणमित्याहुः पञ्च तेषां तु गोचराः ॥ ४९ ॥

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्ध इति क्रमात् ।

वाक्कराड्ग्रिगुदोपस्थानाहुः कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ ५० ॥

वचनादानगमनविसर्गरतयः क्रमात् ।

क्रियास्तेषां मनो बुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयम् ॥ ५१ ॥

^१ यकृत् हृदयस्थितो मांसखण्डविशेषः (A), (B). ^२ अन्नरसजान् (A), (B).

(क०) शरीरोपचय इत्यादिग्रन्थविस्तरकातरा इत्यन्तो
ग्रन्थो निगदव्याख्यातः ॥ ४७-७४ ॥

(मु०) रसजानात्मजांश्च कथयति—शरीरेति । उपचयः
पीनत्वम् । बुद्धिः प्रमाणाधिक्यम् ॥ ४७-४८ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि तद्वि-
षयांश्च विभजते—ज्ञानेन्द्रियाणीति । स्पर्शनं त्वगिन्द्रियम् । दर्शनं चक्षुः ।
रसनं जिह्वा ॥ ४९-५० ॥ कर्मेन्द्रियाणि तद्व्यापारांश्च कथयति—
वाक्करेति ॥ ५०-५१ ॥ वेदान्तिनां मतमाश्रित्यान्तःकरणद्वयं कथयति—
मनो बुद्धिरिति । वाचस्पत्ये^१ 'बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमिति प्रख्यान-
प्रतिभासालम्बनत्वं योगः' इत्युक्तम् ॥ ५१ ॥

सुखं दुःखं च विषयौ विज्ञेयौ मनसः क्रिया ।

^२स्मृतिभ्रान्तिकल्पाद्या धियो व्यवसितिमता ॥ ५२ ॥

ब्रह्मयोनीनोन्द्रियाणि भौतिकात्परैः जगुः ।

सत्त्वाख्यमन्तःकरणं गुणभेदात् त्रिधा मतम् ॥ ५३ ॥

(मु०) बुद्धिमनसोर्विवेकार्थं व्यापारविशेषं कथयति—सुखमिति ।
ततश्च सुखदुःखोपलब्धिसाधनं मनः, स्मृतिभ्रान्तिकल्पादिसाधनं बुद्धि-
रिति विवेकः । व्यवसितिव्यापारः ॥ ५२ ॥ मतभेदेनेन्द्रियकारणं निरूपयति
—ब्रह्मेति । वेदान्तिनस्तु—ब्रह्माकारणकानोन्द्रियाणीत्याहुः, सर्वस्यापि
प्रपञ्चस्य ब्रह्माविवर्तत्वात्^३ । अथवा ब्रह्मयोनीनि अभीतिकानीति सांख्या
मन्यन्ते । अपरे वैशेषिका भौतिकां पृथिव्यादिभूतोत्पन्नानीत्याहुः ।
तृतीयमन्तःकरणं कथयति—सत्त्वाख्यमिति । सत्त्वाख्यं स्वभावाख्यमित्यर्थः ।
गुणभेदात्, सत्त्वरजस्तमोभेदात् ॥ ५३ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः सत्त्वात् सात्त्विकात्^४ ।

आस्तिक्यशुद्धधर्मकरुचिप्रभृतयो मताः ॥ ५४ ॥

^१ वाचस्पती (A), (B). ^२ स्मृतिः प्रीतिर्वि (D). ^३ परिवर्तत्वात् (B).

^४ सात्त्विकाः 1 ed. ^५ शुक्लधर्मैक्य 1 ed; बुद्धिधर्मैक्य (D).

^१सत्त्वात् राजसाद् भावाः कामक्रोधमदादयः ।

निद्रालस्य^२प्रमादातिवञ्चनाद्यास्तु तामसात्^३ ॥ ५५ ॥

(मु०) गुणान्विभज्य तज्जानात् कथयति—सत्त्वमिति । सात्त्विक-
कान्तःकरणकार्यं कथयति—सत्त्वादिति । आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति
श्रद्धा शुद्धो^४ निर्मलो यो धर्मस्तत्रैका रुचिः प्रीतिः । प्रभृतिशब्देनाधर्मांश्चि-
वृत्तिरुच्यते ॥ ५४ ॥ राजसान्तःकरणकार्यं कथयति—सत्त्वादिति । राज-
साद्रजोगुणप्रधानात् सत्त्वात् सत्त्वाख्यादन्तःकरणात् । तामसान्तःकरणकार्यं
कथयति—निद्रेति । निद्रा, इन्द्रियाणां बाह्यविषयव्यापारोपरमः सुप्तिः
सुषुप्तिर्वा । आलस्यमिष्टसाधनेष्वपि व्यापारेष्वप्रवृत्तिः । प्रमादो निर-
वधानत्वम् । वञ्चनं प्रतारणम् ॥ ५५ ॥

प्रसन्नेन्द्रियतारोग्यानालस्याद्यास्तु सात्म्यजाः ।

देहो भूतात्मकस्तस्मादादत्ते तद्गुणानिमान् ॥ ५६ ॥

शब्दं श्रोत्रं सुषिरतां वैविकत्यं सूक्ष्मबोद्धृताम्^५ ।

^६बिलं च गगनाद्वायोः स्पर्शं च स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ ५७ ॥

(मु०) सात्म्यजान्भावान्कथयति—प्रसन्नेति । आरोग्यं^७ तीरो-
गत्वम् । देहं भूतगुणान् विभजते—देह इति । भूतात्मकः पञ्चमहाभूतारब्धः ।
यद्यपि देहस्यैकैकभूतारब्धत्वमेव, तथाप्युपप्लव्यभक्तत्वन्येषां भूतानां
विद्यत एव ॥ ५६ ॥ सुषिरता सच्छिद्रत्वम् ॥ वैविकत्यं विविकतस्य
भावो देहस्वभावप्राप्तत्वेन^८ पृथगवस्थानम् । सूक्ष्मबोद्धृता दुर्बोध्यस्या-
प्यर्थस्यानायासेन परिज्ञानम् । बिलं स्थूलं छिद्रं सुषिरं त्वल्पमिति विवेकः ।
शरीरे वायुगुणान् कथयति—वायोरेति । स्पर्शो गुणः । स्पर्शनेन्द्रिय
त्वगिन्द्रियम् ॥ ५७ ॥

^१ रजसो राजसा भावाः 1 ed. ^२ प्रमादादि (D). ^३ तामसाः 1 ed.

^४ तत्र दानशुद्धो (A); स्याने शुद्धो (B). ^५ बोद्धृता (D). ^६ बलं 1 ed.

^७ अरोग्यत्वं (A). ^८ प्रकटत्वेन (A), (B).

उत्क्षेपणमवक्षेपाकुञ्चने गमनं तथा ।

प्रसारणमितीमानि पञ्च कर्माणि रूक्षताम्^१ ॥ ५८ ॥

प्राणापानौ तथा व्यानसमानोदानसंज्ञकान् ।

नागं कूर्मं च कृकरं देवदत्तं धनंजयम् ॥ ५९ ॥

दशेति वायुविकृतीस्तथा गृह्णाति लाघवम् ।

(सु०) उत्क्षेपणम् ऊर्ध्वाकाशदेशेन सह संयोगजनटकं कर्म ।

अवक्षेपः अधराकाशदेशेन सह संयोगजनकं कर्म । आकुञ्चनं स्वाभिमुखानयनम् । गमनं दिग्विशेषानवच्छिन्नाकाशदेशसंयोगजनकं कर्म । प्रसारणं परतो रूक्षता स्निग्धत्वाभावः ॥ ५८ ॥ प्राणापानादयो दश वायुविकाराः । नयनम् । लाघवं गुरुत्वाभावः । एतान् गुणान् वायुर्गृह्णाति शरीरमिति संबन्धः ॥ ५९-६०-॥

तेषां मुख्यतमः प्राणो नाभिकन्दादधः स्थितः ॥ ६० ॥

चरत्यास्ये नासिकयोनिभौ हृदयपङ्कजे ।

शब्दोच्चारणनिःश्वासोच्छ्वासकासादिकारणम् ॥ ६१ ॥

अपानस्तु गुदे मेढ्रे कटीजङ्घोदरेषु च^२ ।

^३नाभिकन्दे वङ्क्षणयो^४रुज्जानुनि तिष्ठति ॥ ६२ ॥

^५अस्य मूत्रपुरीषादिविसर्गः^६ कर्म कीर्तितः^७ ।

व्यानो ऽक्षिश्रोत्रगुल्फेषु कट्यां घ्राणे च^८ तिष्ठति^९ ॥ ६३ ॥

प्राणापानधृतित्यागग्रहणाद्यस्य कर्म च ।

समानो व्याप्य निखिलं शरीरं वल्लिना सह ॥ ६४ ॥

द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीरन्ध्रेषु संचरन् ।

भुक्तपीतरसान् सम्यगानयन् देहपुष्टिकृत् ॥ ६५ ॥

(सु०) मुख्यस्य प्राणस्य स्थानं व्यापारं च कथयति—तेषामिति ।

मुख्यतमः प्रधानभूतः, अन्येषामपानादीनां तदनुयायित्वात् । नाभिकन्दादधः आधारप्रदेशे चरति विचरति ॥ ६०-६१ ॥

अपानस्य स्थानं कर्म च कथयति—अपानस्त्विति । कटीजङ्घोदरेषु

इत्यत्र पञ्चस्त्वित्यध्याहार्यम्, अन्यथा 'द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इत्येकवद्भावप्राप्तेः । संख्योपादाने तु नैकवद्भावः प्राप्नोति, 'कथं चेद्दश दन्तोष्ठाः संख्यावाचीह भेदकः' इति विचारचिन्तामणावुक्तत्वात् ॥ ६२ ॥ मूत्रपुरीषादीति । अत्रादिशब्देन वीर्यदूषिकादिग्रहणम् । व्यानस्य स्थानं कर्म च कथयति—व्यान इति ॥ ६३ ॥ प्राणापानयोः पवनयोः धृतिः धारणम्, कुम्भनमिति यावत् । त्यागो वह्निर्निःसारणम् । ग्रहणम् अन्तः प्रवेशनम् । आदिशब्देन योगशास्त्रप्रसिद्धं नकुलकर्मादि । समानस्य स्थानं कर्म च कथयति—समान इति । ^१वल्लिनोदयेण भुक्तपीतपाकहेतुना सह^२ संचरन् भुक्तपीतरसान् नाडीरन्ध्रेष्वानयन् देहपुष्टिं करोतिति संबन्धः ॥ ६४-६५ ॥

उदानः पादयोरास्ते हस्तयोरङ्गसंधिषु ।

^३कर्मास्य देहोन्नयनोत्क्रमणादि प्रकीर्तितम् ॥ ६६ ॥

त्वगादिधातूनाश्चित्य पञ्च नागादयः स्थिताः ।

उद्गारादि निमेषादि क्षुतप्रभृति च क्रमात् ॥ ६७ ॥

^१ जङ्घिरे (D). ^२ तु (D). ^३ नाभौ स्निग्धत्वं C. E. ^४ रुज्जानुषु

1 ed.; C. E. घ. रूज्जानुनि. ^५ तस्य C. E. ^६ विसर्गकर्मकीर्तितम् C. E.

^७ कीर्तितम् 1 ed. ^८ घ्राणेषु 1 ed. ^९ ज्वतिष्ठति C. E.

^१ वल्लिना औदयेण (B).

^२ स (A), (B).

^३ देहस्य कर्मनयनोत्क्रमणादि (D); कर्मास्य देहोन्नयनोत्क्रमणादि 1 ed.

^१तन्द्राप्रभृति शोफादि तेषां कर्म प्रकीर्तितम् ।

अग्नेस्तु लोचनं रूपं पित्तं पाकं^२ प्रकाशताम् ॥ ६८ ॥

(सु०) उदानस्य स्थानं कर्म च कथयति—उदान इति । ^३देह-
स्योन्नयनम् ऊर्ध्वनयनम् । उत्क्रमणं मरणम् । आदिशब्देन ह्रिकृतिः ॥ ६६ ॥
नागादीनां पञ्चानां वायूनां स्थानं कर्म च कथयति—त्वगादीति । त्वचि
नागस्यावस्थानम्, शोणिते कूर्मस्य, मांसे कृकरस्य,^४ मेदसि देवदत्तस्य,
अस्थिं धनंजयस्य ॥ ६७ ॥ तन्द्रा आलस्यम् । प्रभृतिशब्देन जम्भणादि ।
शरीरे तेजोगुणान् कथयति—अग्नेस्त्विति । लोचनं चक्षुरिन्द्रियम् । ^५पित्तं
दोषविशेषः । पाको ज्वरसपचनम् । प्रकाशता तेजस्विता ॥ ६६-६८ ॥

अमर्षं तैक्ष्ण्यमूष्माणमोजस्तेजश्च शूरताम् ।

मेधावितां^६ तथादत्ते जलात्तु रसनं रसम्^७ ॥ ६९ ॥

शैत्यं स्नेहं द्रवं स्वेदं^८ मूत्रादि^९ मृदुतामपि ।

भूमेर्प्राणिन्द्रियं गन्धं स्थैर्यं धैर्यं^{१०} च गौरवम् ॥ ७० ॥

श्मश्रुकेशनखं दन्तानस्थ्याद्यन्यच्च कर्कशम् ।

वातादिधातुप्रकृतिर्व्योमादिप्रकृतिस्तथा ॥ ७१ ॥

सप्तधा सात्त्विको यश्च ब्रह्मोन्द्रियमविग्रहः ।

वारुणश्चाथ कौबेर आर्षो गान्धर्वविग्रहः^{११} ॥ ७२ ॥

राजसः षड्विधो^{१२} देहः पैंशाचो राक्षसस्तथा ।

आसुरः शाकुनः सर्पः प्रेतदेहस्तथा परः ॥ ७३ ॥

^१ तन्द्रा (D).

^२ पक्व (D).

^३ देहे (A).

^४ कृकलस्य (B).

^५ दीप्तं (B).

^६ समा (D); क. ख. ग. तदाद.

^७ रसनां रस (D).

^८ प्रवस्वेद I ed.

^९ मृदु (D).

^{१०} स्थैर्यधैर्य I ed.

^{११} विग्रहाः (D).

^{१२} घ. यक्षैर् fin. I ed; यस्य (D).

तामसस्त्रिविधो देहः पशुमत्स्याङ्गघ्राप्राकृतिः ।

तेषां लक्ष्माणि न ब्रूमो ग्रन्थविस्तरकातराः^१ ॥ ७४ ॥

(सु०) अमर्षः कोपः । तैक्ष्ण्यम् असहनत्वम् । ऊष्मा स्वेदोत्पा-
दकः तापविशेषः । ओजः पूर्वोक्तम् । शूरता निर्भयत्वम् । मेधाविता
अनुभूतस्याविस्मृतिः । उदकगुणान् कथयति—जलात्त्विति । रसनं
रसनेन्द्रियम् ॥ ६९ ॥ स्नेहः स्निग्ध इति व्यवहारकारणभूतो वाग्विशेष-
गुणः । पृथ्वीगुणान् कथयति—भूमेरिति । स्थैर्यमस्त्वस्त्वम् । धैर्यं आपद्य-
प्यव्यामृढता । गौरवं पतनासमवायिकारणभूतो गुणः ॥ ७० ॥ अन्यानापि
देहभेदान् कथयति—वातादीति । वातादयो वातपित्तश्लेष्माणः । व्यो-
मपवनतेजोऽम्बुभूमयो व्योमादयः ॥ ७१ ॥ सप्तधा सप्तप्रकारः सात्त्विको
देहो ब्रह्मादीनाम्, षड्विधः राजसो देहः पिशाचादीनाम्, त्रिविधस्तामसो
देहः पशवादीनामिति । तेषां लक्षणं किमिति नोक्तमित्यत आह—
तेषामिति ॥ ६९-७४ ॥

पिण्डस्याहुः षडङ्गानि शिरः पादौ करौ तथा ।

मध्यं चेत्यथ वक्ष्यन्ते प्रत्यङ्गान्यखिलान्यपि ॥ ७५ ॥

त्वचः सप्त कलाः सप्त स्नायुश्लेष्मजरायुभिः ।

^२छन्नाः कोशाग्निभिः पक्वास्ता धातूनन्तरान्तरा ॥ ७६ ॥

सोमभूताश्च धातूनां काष्ठसारोपमा मताः ।

आद्या^३ मांसधरा^४ मांसे सिरा धमनयस्तथा ॥ ७७ ॥

स्नायुस्रोतांसि रोहन्ति पङ्के पङ्कजकन्दवत् ।

असृग्मेदःश्लेष्मशकृत्पित्तशुक्लधराः पराः ॥ ७८ ॥

^१ घ. कातरातु; C. E.

^२ स्वस्वकोषाग्निभिः पक्वास्ते त्रिधा C. E.

^३ मांसोद्भवा C. E.

^४ मांसि (B).

(क०) जातस्य मातृजादीन् ^१षड्विधान् भावान् भौतिकस्य देहस्य तत्तद्भूतगुणोपादानं चोक्त्वा तस्य देहस्याङ्गप्रत्यङ्ग-धातुधमनीचक्रादिप्रपञ्चमाह—**पिण्डस्याहुर्तित्यादिना । प्रत्यङ्गानि त्वक्कलादीनि । वक्ष्यन्ते, समनन्तरमेवेत्यर्थः ॥ त्वचः सप्तेति । पच्यमानादसृजो जायमाना भासिन्यादयः सप्त त्वचः । यथोक्त-मायुर्वेदे—**

“इति भूतमयो देहस्तत्र सप्त त्वचो ऽसृजः ।
पच्यमानात् प्रजायन्ते ^२क्षीरात् संतानिका इव ॥
भासिनी लोहिनी ^३श्वेता ^४ताम्रा त्वग्वेदिनी तथा ।
स्याद् रोहिणी मांसधरा ^५सप्तमी परिकीर्तिता ॥”

इति । कलाः सप्तेति । रसक्लेदो धातुसारविशेषः ^६पूर्वोत्तरधा-
त्वन्तरालस्थः ^७स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः कोशाग्निपक्वः ^८काष्ठ-
सारोपमः सूक्ष्मरूपत्वात् कलेत्युच्यते । तथा चोक्तम्—

“धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः ^{१०}स्वं स्वमूष्मणा ।
श्लेष्मस्नाय्वपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत् ॥”

इति । स्नाय्वादिच्छन्नत्वादिकं ^{११}विशेषणं त्वक्कलोभयसाधारणं
वेदितव्यम् । तास्त्वचः कलाश्च धातूनन्तरान्तरा त्वगादिसप्त-
धातूनां ^{१२}मध्ये मध्ये सीमभूताः तेषामेव धातूनामसंकीर्णलापादका

^१ जादिषड्वि १ ed. ^२ जीवाः सांतानिका १ ed; जीवाः सन्तानिका (D).
^३ लोहिता १ ed. ^४ त्वक्ताम्रा वेदिनी १ ed. ^५ सप्तमा १ ed. ^६ सारजेषः
१ ed; धात्वाधार विशेषः (C). ^७ धात्वन्तर १ ed. ^८ स्वस्वमूष्मणा श्लेष्म-
स्नायुजरायुच्छन्नः कलाख्यः १ ed. ^९ धात्वन्तरा श्रयक्लेदो (C). ^{१०} स्वस्वम्
(D); स्वायवराच्छन्नः (C). ^{११} च्छन्नत्वापादकं १ ed. ^{१२} मध्ये सीम १ ed.

इत्यर्थः ॥ आद्येति । आद्या त्वक् कला ^१च मांसधरा नाम, पराः
षट् त्वचः कलाश्च असृमादिधराः ॥ ७५-७८ ॥

(सु०) देहे ऽङ्गप्रत्यङ्गानि विभजते—**पिण्डस्येति ॥** ^२धातूनन्-
रान्तरा सप्तानां धातूनां मध्ये मध्य इत्यर्थः ॥ काष्ठसारोपमा कठिना
आद्या मांसधरा त्वक्, अन्यास्त्वक्कठिना इत्यर्थः । सिरादयः कुनोत्पद्यन्त
इत्यत आह—मांस इति । धमनयः सिराविशेषाः ॥ स्नायुस्तन्तुसुनिभो
मांसवन्धनविशेषः । अन्यास्त्वचः कलाश्च किं धारयन्तीत्यत आह—
असृगिति ॥ ७५-७८ ॥

त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्लानि ^३धातवः ।

सप्त स्युस्तत्र ^४चोक्ता त्वग्रक्तं ^५जाठरवह्निना ॥ ७९ ॥

पक्वाद् भवेदन्नरसादेव रक्तादिभिः परे ।

स्वस्वकोशाग्निना ^६पक्वैर्जंयन्ते धातवः क्रमात् ॥ ८० ॥

रक्तं ^७श्लेष्मामपित्तानां पक्वस्य मरुतस्था ।

मूत्रस्य चाश्रयाः सप्त क्रमादाशयसंज्ञकाः ॥ ८१ ॥

गर्भाशयो ऽष्टमः स्त्रीणां ^८पित्तपक्वाशयान्तरे ।

प्रसन्नाभ्यां कफासृग्भ्यां हृदयं पङ्कजाकृति ॥ ८२ ॥

^९सुषिरं स्यादधोवक्त्रं ^{१०}यकृत्स्लीहान्तरस्थितम् ।

(क०) धातूनुद्दिश्य तेषामुत्पत्तिं दर्शयति—**त्वगसृग्मि-**
त्यादिना । तत्र चोक्ता त्वगिति । चकारो भिन्नक्रमः, त्वक्चेति ।

^१ च त्वक्कला १ ed. ^२ सम धातू (A). (B). ^३ मज्जाशुक्लानि १ ed.
^४ चोक्तत्वाद्भक्तं (D). ^५ ख. ड. जठर. ^६ शादिना १ ed; शानिभिः (D).
^७ श्लेष्मादिभिः (D). ^८ पित्तं पक्वा (D). ^९ स्नायुवं श्यमघो C. E.
^{१०} यच्चदेहान्तरे (D).

अयमर्थः—अत्र धातुत्वेन परिगणिता बाह्या त्वगपि धातुसीम-
भूतत्वग्लक्षणेनैवोक्तलक्षणेति रक्तश्लेष्मेत्यत्र रक्तशब्देन धातु-
व्यतिरिक्तं रक्तं विवक्षितम् ॥ ७६-८२- ॥

(मु०) धातून् विभजते—स्वगिति । रक्तादीनामृत्यतिप्रकार-
माह—रक्तेति ।^१ २आमो ऽपक्वो रसः ॥ स्त्रीणामधिकमाशयं कथयति
—गर्भाशय इति । हृदयस्योत्पत्तिप्रकारं^३ संस्थानविशेषं स्थानं च कथयति
—प्रसन्नाभ्यामिति ॥ ७६-८२- ॥

एतच्च चेतनस्थानं तदस्मिन्स्तमसावृते ॥ ८३ ॥

निमीलति स्वपित्यात्मा जागर्ति विकसत्यपि ।

^४ द्वेधा स्वप्नसुषुप्तिभ्यां स्वापो बाह्येन्द्रियाणि चेत् ॥ ८४ ॥

लीयन्ते हृदि जागर्ति चित्तं स्वप्नस्तदोच्यते ।^५

^६ मनश्चेत्लीयते प्राणे सुषुप्तिः स्यात् तदात्मनः ॥ ८५ ॥

स्वमपीतः^७ परात्मानं^८ स्वपित्यात्मेत्यतो मतः ।

(क०) एतच्च चेतनस्थानमिति । एतत् पङ्कजाकृत्य-
धोवक्त्रं सुषिरं हृत्पङ्कजमित्यर्थः । अत्र चशब्दः चेतनाभिव्य-
क्तिहेतुभूतस्थानान्तरसमुच्चयार्थः । स्थानान्तराणि तु 'प्राणो ब्रह्म
कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्यादिश्रुत्युक्तानि^९ प्राणादीनि । चेतन-
स्थानं चेतनस्य कूटस्थब्रह्मणः स्थानमभिव्यक्तिस्थानम् । अत्र
चेतनशब्दो न जीवपरः । कुतः ? श्रुतिविरोधात्, 'अथ यदिदं

ब्रह्मपुरम्' ^१ 'इत्यादिः; श्रुतिर्हि 'पुण्डरीकसंनिवेशम्' इत्यत्र
पुण्डरीकस्य ब्रह्मस्थानत्वमाह । तथा हि भामत्यां दहराधिकरणे
'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरं दहरं सूक्ष्मगुहाप्रायं पुण्डरीकसंनिवेशं
वेश्म दहरम्' इत्युपक्रम्य 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्ब्रह्म
गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति श्रुतिमुदाहृत्य 'स्वाप-
^२कालेऽपि सर्व एवायं विद्वानविद्वांश्च जीवलोको ह्युपुण्डरीकाश्रयं
दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्तोऽपि, अनाद्यविद्यातमः पटलपिहि-
तदृष्टितया ब्रह्मभूयमापणोऽहमस्मीति न वेद' इत्यादिना महता
संदर्भेण दहरशब्दस्य आकाशजीवपरत्वदूषणपूर्वकं ब्रह्मपरत्वप्रति-
पादनाद्, अत्रापि हृत्पङ्कजाधिष्ठातृत्वेन चेतनं ब्रह्मैवेत्यवगन्तव्यम् ।
तदस्मिन्नित्यादि । अस्मिन् चेतने ब्रह्माणि तमसा अनाद्यविद्याया
आवृते पिहिते सति, तद्भूदयपङ्कजं यदा निमीलति मुकुलीभवति
तदा आत्मा जीवः स्वपिति निद्राति, तत्पङ्कजं यदा विकसति तदा
जीवो जागर्ति अहमिति बुध्यते । अपिश्चार्थः । एतदुक्तं भवति
—आत्मनः स्वरूपाज्ञानेन जीवभावेऽपि अनादिविश्वतोजसप्राज्ञ-
व्यपदेशहेतवो जीवस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था भवन्ति इति ।
द्वेधेति । स्वापो निद्रा, तद्विशेषो स्वप्नसुषुप्ती ॥ ८३-८६- ॥

(मु०) हृदयमेव स्वप्नजागरणयोः कारणमित्याह—एतच्चेति ।
चेतनस्य आत्मनः स्थानम् । अस्मिन् निमीलति सति आत्मा स्वपिति,
विकसति सति जागर्ति । स्वापस्य द्वैविध्यं कथयित्वा तं लक्षयति—द्वेधेति ।
चित्तं मनः, जागर्ति स्वापनिकान् पदार्थान् पश्यति । स्वपितिशब्दं निर्वर्तित
—स्वमपीत इति । 'स्वं ह्यपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितोत्याचक्षते' इति
श्रुतेः ॥ ८३-८६- ॥

^१ रक्तमिति (A), (B). ^२ आशयान् कथयति—रक्ते । आमाम् कथयति
(A). ^३ स्थान (B). ^४ द्विधा १ ed. ^५ स्वप्नंतदुच्यते C. E.
^६ मनसंलीयते (D). ^७ छ. पीतं स्वप्नप्रीता (D); स्वपतः (C). ^८ परमा-
त्मानं (C). ^९ श्रुत्युक्तादीनि १ ed.

श्रवणे नयने नासे वदनं गुर्वशेषी ॥ ८६ ॥
 बहिर्मलबहानि स्युर्नव स्रोतांसि देहिनाम् ।
 स्त्रीणां व्रीष्यधिकानि स्युः स्तनयोद्धे भगे ऽसृजः ॥ ८७ ॥
 अस्थिस्नायुसिरामांसस्थानि ^१जालानि षोडश ।
 षट् कूर्चाः करयोरङ्गप्रयोः कंधरायां च मेहने ॥ ८८ ॥
 पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य चतस्रो मांसरज्जवः ।
 सोमन्यः पञ्च शिरसि द्वे जिह्वाल्लङ्घ्योर्मते ॥ ८९ ॥
 चतुर्दशाष्टादश वा संमता अस्थिराशयः ।
 अस्थ्नां शरीरे संख्या स्यात् षष्टियुक्तं शतत्रयम् ॥ ९० ॥
 बलयानि कपालानि रुचकास्तरुणानि च ।
 नलकानीति तान्याहुः पञ्चधा ऽस्थीनि सूरयः ॥ ९१ ॥
 व्रीष्येवास्थिशतान्यत्र ^२धन्वन्तरिरभाषत ।
^३द्वे शते ^४त्वस्थिसंधीनां स्यातामत्र दशोत्तरे ॥ ९२ ॥
 कोरकाः ^५प्रतरास्तुन्नाः ^६सोमन्यः स्युरुलूखलाः ।
 सामुद्गा मण्डलाः शङ्खान्वर्ता वायसतुण्डकाः ॥ ९३ ॥
 इत्यष्टधा समुद्दिष्टा मुनीन्द्रैरस्थिसंधयः ।
 पेशीस्नायुसिरासंधिसहस्रद्वितयं मतम् ॥ ९४ ॥
 नव स्नायुशतानि स्युश्चतुर्धा स्नायवो मताः ।
 प्रतानवत्यः सुषिराः कण्डराः पृथुलास्तथा ॥ ९५ ॥
 बन्धनंबहुभिर्बद्धा ^७भूरिभारक्षमा भवेत् ।
 नौरम्भसि यथा स्नायुशतबद्धतनुस्तथा ॥ ९६ ॥

पञ्च ^१पेशीशतान्याहुः शरीरस्थानि सूरयः ।
 अधिका विशतिः स्त्रीणां तत्र स्युः स्तनयोर्वश ॥ ९७ ॥
 यौवने ताः प्रवर्धन्ते दश योनौ ^२तु तत्र च ।
 द्वे अन्तः प्रवृत्ते बाह्ये द्वे तिस्रो गर्भमार्गगाः ॥ ९८ ॥
 शङ्खान्नाभ्याकृतियोनित्स्थ्यावर्तान् तृतीयके ।
 आवर्ते गर्भशय्यास्ति पित्तपक्वाशयान्तरे ॥ ९९ ॥
 रोहिताभिधमत्स्यस्य सदृशी तत्र पेशिका ।
^३शुक्लार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्रः प्रच्छादिका मताः ॥ १०० ॥
 सिराधर्मनिकानां तु लक्षाणि नव ^४विशतिः ।
 सार्धानि स्युर्नवशती षट्पञ्चाशद्युता तथा ॥ १०१ ॥
 दश मूलसिरा ओजोवाहिन्यो हृदयाश्रयाः ।
 द्वघङ्गुलं चाङ्गुलदलं यवं यवदलं तथा ॥ १०२ ॥
 गत्वा द्रुमदलस्येव सोमन्यः प्रतता यदा ।
 भिद्यन्ते तास्तदा सप्त शतानि परिसंख्यया ॥ १०३ ॥
 तामु जिह्वास्थिते द्वे द्वे वाग्रसज्जनकारणे ।
 घ्राणे गन्धवहे द्वे द्वे मेषोन्मेषकृतौ दृशोः ॥ १०४ ॥
 श्रोत्रयोः शब्दवाहिन्यो ^५तामु द्वे शार्ङ्गिणोदिते ।
 धमन्यो रसवाहिन्यश्चतुर्विंशतिरीरिताः ॥ १०५ ॥
 कुल्याभिरिव ^६केदारास्ताभिर्द्वेहो ऽभिवर्धते ।
 एताः प्रतिष्ठिता नाभ्यां चक्रनाभावरा इव ॥ १०६ ॥

^१ नावानि (D). ^२ शतानीति (D). ^३ सप्त सेवनी (A). ^४ नाम-
 भेदेन । ed. ^५ च. प्रचुराः. ^६ स्वन्नाः (D). ^७ सेवनाः । ed. ^८ बद्धो
 C. E. ^९ क्षमो C. E.

^१ पेशि (D). ^२ च (D). ^३ शुक्ल । ed. ^४ द्विशते इति (B).
^५ ग्राहिण्यो । ed; ग्राहिण्यो श्रोत्रयोः शब्दं (D). ^६ केदारास्ताभि । ed.

ऊर्ध्वं दश दशाधस्ताच्चतुस्त्रित्यर्थागायताः ।
 ऊर्ध्वंगा हृदय^१ प्राप्ताः प्रतायन्ते पृथक् त्रिधा ॥ १०७ ॥
 वातं पित्तं कफं रक्तं रसं द्वे द्वे विमुञ्चतः ।
 शब्दं^२ रूपं रसं गन्धं द्वे द्वे तत्रावगच्छतः ॥ १०८ ॥
 द्वे द्वे च भाषणं घोषं स्वापं बोधं च रोदनम् ।
 कुर्वन्ति द्वे नरे^३ शुक्लं स्तन्यं तु^४ स्रवतः स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
 अधोगता अपि त्रेधा पृथक् पक्वाशयस्थिताः ।
 प्रवर्तयन्ति तत्राद्या दश वातादि पूर्ववत् ॥ ११० ॥
 अन्नं भुक्तं धमन्यौ द्वे^५ बहूतोऽम्बुसमाश्रयात् ।
 तोयं मूत्रं बलं द्वे द्वे नारीणामातवं त्विमे ॥ १११ ॥
 विमुञ्चतो द्वे स्त्रोतांसि द्वे स्थूलान्त्वान्विते शकुत् ।
 स्वेदं समर्पयन्त्यष्टौ तिरश्च्यो बहुधा मत्ताः ॥ ११२ ॥
 रोमकूपेषु सन्त्यासां मुखानि स्वेदमुक्तये ।
 प्रवेशयन्ति^६ चाभ्यङ्गलेपादिप्रभवान् रसान् ॥ ११३ ॥
^७जीवस्थानानि मर्मणि शतं सप्तोत्तरं विदुः ।
^८सार्धकोटिद्वयं रोम्णां श्मश्रुकेशास्त्रिलक्षकाः ॥ ११४ ॥
 स्त्रोतः सिराश्मश्रुकेशैः सह रोम्णां तु कोटयः ।
 चतुःपञ्चाशदाख्याताः सप्तषष्ट्या च सार्धया ॥ ११५ ॥
 लक्षणां^९ संहितामानं जलादेरधुनोच्यते ।
 दशाञ्जलि जलं ज्ञेयं रसस्याञ्जलयो नव ॥ ११६ ॥

^१ हृदय १ ed.^२ स्पर्श (D).^३ शुक्ल १ ed.^४ द्वे (D).^५ बहूतोऽम्बु १ ed; बहन्तोऽम्बुः समा (D).^६ ऊ. चाभ्यङ्ग.^७ ओज (मु).^८ सार्ध (D).^९ संहिता मान १ ed.

रक्तस्याष्टौ पुरीषस्य सप्त स्युः श्लेष्मणस्तु^१ षट् ।
 पित्तस्य पञ्च चत्वारो मूत्रस्याञ्जलयस्त्रयः^२ ॥ ११७ ॥
 वसाया मेदसो द्वौ तु मज्ज एकोऽञ्जलिर्मतः^३ ।
 अधिञ्जलिः शिरोमज्जा श्लेष्मसारो बलं तथा ॥ ११८ ॥
 इति प्रत्यङ्गसंक्षेपो विस्तरस्त्वह तत्त्वतः ।
 अस्मद्विरचिते^४ ऽध्यात्मविवेके वीक्ष्यतां बुधैः ॥ ११९ ॥
 (क०) श्रवणे नयने इत्यादिरस्मद्विरचिते^५ ऽध्यात्मविवेके
 वीक्ष्यतां बुधैरित्यन्तः स्पष्टार्थः ॥ -८६-११९ ॥

(मु०) बहिर्मलवहानि रन्ध्राणि कथयति—श्रवणे इति ॥ ८६-
 ८७ ॥ जालानि षोडश षट् कूर्चान् रज्जुश्चतस्रः पञ्च सौवनीश्च कथयति
 —अस्थीत्यादिना ॥ ८८-८९ ॥^६मतभेदेनास्थिराशीन् कथयति—चतुर्दशेति ॥
 ९० ॥ अस्थीनि संख्याति—अस्थनामिति ॥ ९० ॥ आकारविशेषेण पञ्चधा
 अस्थीन्याह—बलयानीति ॥ ९१ ॥ मतभेदेनास्थनामन्यथा संख्यां
 ख्यापयति—त्रीणीति । अस्थिसंधीन् संख्याति—द्वे शक्ते ॥ ९२ ॥
 आकारविशेषेणास्थिसंधीनामष्टविधत्वं कथयति—कोरका इति ॥ ९३-
 ९४ ॥ पेशीस्नायुसिरासंधीन् संख्याय स्नायुभेदान् कथयति—पेशीति
 ॥ ९४-९५ ॥ स्नायूनामुपयोगं कथयति—बन्धनैरिति ॥ ९६ ॥ पुंस्त्रीभेदेन
 पेशीः संख्याति—पञ्चेति ॥ ९७-१०० ॥ सिराधमनिकाः संख्याति—
 सिरैति ॥ १०१-१०२ ॥ सौवनीनां दृष्टान्तेन संस्थानविशेषं दर्शयित्वा
 संख्यां स्थानं विभागं च कथयति—द्वचङ्गुलमिति । गन्धबहे गन्धज्ञान-
 कारणे ॥ १०२-१०४ ॥ रसवाहिनीर्धमनोः संख्याय तासां प्रयोजनमाह—
 धमन्य इति ॥ १०५-१०६ ॥ तासां स्थानं संस्थानं च कथयति—एता
 इति ॥ १०६-१०७ ॥ ऊर्ध्वारिता दश, अध आयता दश, तिर्यगायताश्चतस्र

^१ श्लेष्मणश्च १ ed.^२ ञ्जलयस्ततः (D).^३ मज्जा त्वञ्जलिसंमिता

१ ed.

इत्युक्तम्; ततोर्ध्वायतानां व्यापारभेदेन त्रैविध्यं कथयति—ऊर्ध्वगा इति ॥ १०७-१०९ ॥ अधोगतानां त्रैविध्यं कथयति—अधोगता इति ॥ १०९ ॥ तासां व्यापारं^१ कथयति—प्रवर्तयन्तीति । बलं वीर्यम् ॥ ११०-११२ ॥ तिरश्चीनां विशेषं कथयति—तिरश्चय इति ॥ ११२-११३ ॥ मर्माणि परिसंख्याति—^२जीवस्थानानीति ॥ ११४-११५ ॥ संहितानां मानं कथयति—सप्तषष्ठ्येति । संहिता रोमादिसंधिः । द्रवमानं प्रतिज्ञाय कथयति—जलादेरिति । रसस्य अन्नरसस्य । ^३मज्जः मज्जाख्यधातुः । विस्तरस्तु अध्यात्मविवेके वीक्ष्यताम् इत्यनेन सोऽपि मत्कृतो ग्रन्थोऽस्तीति कर्ता ^४स्वातिशयं प्रतिपादयन् सोऽपि ग्रन्थो विलोकनीय इत्याह ॥ ८६-११६ ॥

गुदलिङ्गान्तरे चक्रमाधाराख्यं चतुर्दलम् ।

परमः सहजस्तद्वदानन्दो वीरपूर्वकः^५ ॥ १२० ॥

योगानन्दश्च तत्र स्यादैशानादिदले फलम् ।

अस्ति कुण्डलिनी ब्रह्मशक्तिराधारपङ्कजे ॥ १२१ ॥

आब्रह्मरन्ध्रमृजुतां नीतेयममृतप्रदा ।

(क०) गुदलिङ्गान्तर इति । गुदलिङ्गयोर्मध्ये^६ स्थितस्याधारचक्रस्यैशानादिदलचतुष्टये जन्मकाले जीवस्थित्या परमानन्दादयः फलानि । आधारपङ्कजे तस्मिन्नेवाधारचक्रे । कुण्डलिनीत्यन्वर्थतया सर्परूपिणी ब्रह्मशक्तिः, ब्रह्मणोऽसङ्गोदासीनस्य परमात्मनः कर्तृत्वाद्युपाहिताकारकारिण्यविद्याशक्तिः । संवर्तमाना कृटिलाकारतया कुण्डलिनीत्युच्यते । आब्रह्मरन्ध्रम्,

ब्रह्मरन्ध्रं नाम सुषुम्नाया अग्रं शिरसि सहस्रदलचक्रमध्यगम्, तत्पर्यन्तम् । ऋजुतां नीतेति । गुरुपदिष्टप्रकारेण यमनियमादिक्रमेण वायोरिडापिङ्गलयोः संचारं निरुध्य तेन वायुना^१ सवल्लिना ब्रह्मग्रन्थौ सुषुम्नामूलरन्ध्रग्रन्थीनां कुण्डलिनीफणामपसार्य तत्र प्रवेशितेन तेन ब्रह्मविष्णुरुद्रग्रन्थीनां क्रमाद्भेदे सति कुण्डलिनी चात्मवक्त्रां विहाय यदा ऋजुतां प्राप्यते । अमृतप्रदेति । तदा कुण्डलिनी स्वार्जवाद् ब्रह्मरन्ध्रविनिर्गतेन स्ववालाग्रेण सुधाधारं सहस्रदलचक्रं^२ विभिद्य ततोऽमृतं द्रावयतीति तथोक्ता ॥ १२०-१२१ ॥

(गु०) एवमङ्गप्रत्यङ्गान्युक्त्वा चकाणि वक्तुमुपक्रमते—गुदलिङ्गान्तर इति । गुदलिङ्गयोरन्तरे मध्य आधारसंज्ञकं चक्रं चतुर्दलम् पञ्चाकारमास्ते ॥ तस्य चतुर्णां दलानां फलं कथयति—परम इति । ऐशानदले परमानन्दः आग्नेयदले सहजानन्दः, नैऋतदले वीरानन्दः, वायव्यदले योगानन्दः । तत्पञ्चाधारकमलस्य विदिक् स्थितान्येव चत्वारि दलानीति लभ्यते ॥ अस्तीति । कुण्डलिनीसंज्ञिका ब्रह्मशक्तिः, ब्रह्मप्राप्तिकारणत्वात्, आधारपङ्कजे विद्यते । सेयम् आब्रह्मरन्ध्रं ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तमृजुतां नीता सती अमृतप्रदा मोक्षप्रदा ॥ १२०-१२१ ॥

स्वाधिष्ठानं लिङ्गमूले षट्पत्रं चक्रमस्य च ॥ १२२ ॥

पूर्वादिषु दलेष्वाम्बुः फलान्येतान्यनुक्रमात् ।

प्रश्नयः कूरता^३ गर्वनाशो मूर्च्छा ततः परम् ॥ १२३ ॥

अवज्ञा स्यादविश्वासः कामशक्तेरिदं गृहम् ।

(क०) स्वाधिष्ठानमिति । आधारचक्रादूर्ध्वं लिङ्गमूले स्वाधिष्ठानाख्यं षट्दलं द्वितीयं चक्रम् । तस्य पूर्वादिदलेषु क्रमात्

^१ प्रकारं (B). ^२ ओज (A), (B). ^३ मज्जा तदाख्यो धातुः (A), (B).

^४ स्वातिशयं प्रतिपादनाय (A). ^५ नन्दः परपूर्वकः (D). ^६ पहिताकारिण्य । ed.

^१ विदिशि स्थिता (A). ^२ षट्दलं । ed. ^३ गर्वो (D).

प्रथयादीनि फलान्याह—अस्य चेति । अवज्ञा स्यादिति । ^१धर्म-
परो ऽयं निर्देशः ॥ १२२-१२३- ॥

(मु०) स्वाधिष्ठानसंज्ञितं चक्रं कथयति—स्वाधिष्ठानमिति ।
षट्पत्रं षड्दलं कमलाकारम् । एतस्य घणानां दलानां फलानि कथयति—
अस्य चेति । प्रथमो विनयः पूर्वदिगवस्थितस्य दलस्य फलम् । तत्रावस्थित
आत्मा प्रश्रयवान् भवतीत्यर्थः । क्रूरता दुष्टकर्माभिनिवेशः । गर्वं आत्मो-
त्कर्षभावतन्म, तस्य नाशः । मूर्च्छा मोहाधिक्यम् । अवज्ञा, अवगणना ।
अविश्वासः सर्वत्र सशङ्क^२त्वमनाशवासो वा । इदं स्वाधिष्ठानचक्रं
कामोत्पादिकायाः शक्तेर्महम् आश्रयः ॥ १२२-१२३- ॥

नाभौ दशदलं चक्रं मणिपूरकसंज्ञितम् ॥ १२४ ॥

सुषुप्तिरत्र तृष्णा स्यादोर्ष्या पिशुनता तथा ।

लज्जा भयं घृणा मोहः कषायो ^३ऽथ विषादिता ॥ १२५ ॥

क्रमात् पूर्वादिपत्रे तु ^४स्याद भानुभवनं च तत्^५ ।

हृदये ऽनाहतं चक्रं शिवस्य प्रणवाकृतेः ॥ १२६ ॥

पूजास्थानं तद्विच्छन्ति दलैर्द्वादशभिर्भुतम् ।

^६लौल्यप्रणाशः ^७प्रकटो वितर्को ऽप्यनुतापिता ॥ १२७ ॥

आशा^८ प्रकाशश्चिन्ता च समीहा समता ततः ।

क्रमेण दम्भो वैकल्यं विवेको ऽहंकृतिस्तथा ॥ १२८ ॥

फलान्येतानि पूर्वादिदलस्थस्यात्मनो जगुः ।

(क०) तत् ऊर्ध्वं नाभिहृदयकण्ठघण्टिकाभूमध्यललाट-
केशमूलब्रह्मरन्ध्रेषु अष्टमु स्थानेषु क्रमेण मणिपूरकानाहतविशुद्धि-

^१ धर्म 1 ed.

^२ सशङ्कम् च (A); सशङ्कत्वम् (B).

^३ ऽयविषा 1 ed.

^४ पत्रेषु 1 ed.

^५ यत् (D).

^६ लौल्यं प्र 1 ed.

^७ कपटं 1 ed.

^८ घ. प्रणाश.

ललनाज्ञामनःसोमसहस्रपत्राख्यानामष्टानां चक्राणां तच्चक्रगतद-
लसंख्यया प्रागाद्यारम्भक्रमेण प्रतिदलं पृथक् फलान्याह—नाभौ
दशदलमित्यादिना ॥ १२४-१२८- ॥

(मु०) मणिपूरकचक्रं कथयति—नाभाविति । एतस्य पूर्वादि-
दलानां फलानि कथयति—सुषुप्तिरिति । सुषुप्तिः बाह्येन्द्रियाणां मन-
सश्चोपरमावस्था । तृष्णा अभिलाषः । ईर्ष्या परमुगासहनम् । पिशुनता
विद्यमानाविद्यमानपरदोषसूचनम्^१ । लज्जाभये प्रसिद्धे । घृणा परदुःख-
^२प्रहाणेच्छा । मोहो जाग्रदवस्थायामपि विषयापरिज्ञानम् । कषायः
कलुषाशयत्वम् । विषादः ^३सच्चिन्तं दुःखम् । तन्मणिपूरकं चक्रं भानोः
सूर्याख्यस्य प्राणस्य भवनं स्थानम् ॥ १२४, १२६ ॥ अनाहतं चक्रं
कथयति—हृदय इति । शिवस्य प्रणवाकृतेः ओंकाराकृतेः पूजास्थान-
मिति; तत्र स्थितं परमेश्वरं ध्यात्वा मनसा पूजयेदित्यर्थः । आत्मनः
पूर्वादिद्वादशदलेषु अवस्थानेन फलानि कथयति—लौल्येति । लोलस्य भावो
लौल्यम्, तस्य प्रणाशो निश्चलत्वम् । प्रकट इति प्रकटत्वेन वितर्कस्य
^४विशेषणम् । वितर्क उभयोर्मध्ये अन्यतरोपादेयताविचारः । अनुतापिता
पश्चात्तापवत्त्वम् । आशा इष्टप्राप्तेरभिलाषः । प्रकाश आकारमुत्प्रेरभावः ।
चिन्ता विचारमात्रम् । समीहा^५ अनिष्टनिवृत्तीच्छा । समता उत्कर्षापकर्ष-
शून्यतया सर्वेषां भावनम् । दम्भो लोकोपसंग्रहार्थमश्रद्धया कर्मानुष्ठानम् ।
वैकल्यम् अनवस्थत्वम् । विवेकः सम्यग्विचार्य कार्यकरणम् । अहंकृतिः
अशक्ये ऽपि कार्ये चिकीर्षाध्यवसायः ॥ १२६-१२८- ॥

कण्ठे ऽस्ति भारतीस्थानं विशुद्धिः षोडशच्छदम् ॥ १२९ ॥

तत्र प्रणव उद्गीथो हुंफड्^६ वषडथ स्वधा ।

^१ वचनम् (A).

^२ प्रहणे (B).

^३ सच्चिन्तं (B).

^४ क्रियाविशे

(A), (B).

^५ ऽनिष्टनिवृत्ती (B).

^६ वषद्वषट् (D).

स्वाहा नमो ऽमृतं सप्त स्वराः षड्जादयो विषम^१ ॥१३०॥
 इति पूर्वादिपत्रस्थे फलान्यात्मनि षोडश^२ ।
 ललनाख्यं घण्टिकायां चक्रं द्वादशपत्रकम् ॥ १३१ ॥
 मदो मानस्ततः स्नेहः शोकः ^३खेदश्च लुब्धता ।
 अरतिः संभ्रमश्चोर्मिः श्रद्धा^४ तोषोपरोधिताः ॥ १३२ ॥
 फलानि ललनाचक्रे स्युः पूर्वादिदलेष्विति ।

(क०) उद्गीथ इति साम्नो द्वितीयो भागः; साम्नो हि पञ्च भागाः—प्रस्तावः प्रथमः, उद्गीथो द्वितीयः, प्रतिहार-स्तृतीयः, उपद्रवश्चतुर्थः, निधनः पञ्चम इति । प्रणव इत्युद्गीथ-स्यादौ प्रयोज्य ओंकारः । घण्टिकायां जिह्वामूले । ऊर्मिः ऊर्मयो ऽशनायापिपासाशोकमोहजराभरणानि षडूर्मयः ॥-१२६-१३२-॥

(मु०) विगृह्यसंज्ञकं चक्रं कथयति—कण्ठ इति । भारतीस्वा-
 नम्, भारत्याः सरस्वत्याः स्थानमाश्रयः । तत्र भाविता वाग्देवता वाग्वैभवं
 ददातीत्यर्थः । एतस्य चक्रस्य पूर्वादिपत्रावस्थितावात्मनः षोडश फलानि
 कथयति—तत्रेति । प्रणव ओंकारः । पूर्वपत्रे प्रणवानुसंधानेनात्मा श्रेयः
 प्राप्नोति । उद्गीथः सामभक्तिविशेषः । द्वितीयपत्रे स्थितमुद्गीथो-
 पासनायां चिन्तयेदित्यर्थः । हुंफडिति हविःप्रदाने अव्ययम्^५ । वर्षडित्यपि ।
 स्वधेति ^६पितृद्वेष्टेन हविःप्रदाने अव्ययम्^७ । स्वाहेति देवतोद्देशेन । नम
 इति नमस्कारे अव्ययम् । एतानि तत्तद्वलेषु चिन्तनीयानीत्यर्थः । अमृतं
 पीयूषम् । तद्वले स्थित आत्मा पीयूषाप्नुत इव सुखितो भवतीत्यर्थः ।
 सप्त स्वराः षड्जादयः षड्जर्षभगांधारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः । तेषां
 तानि तानि दलानि उपासनस्थानानि । विषम अमृतवद्व्याख्येयम् ।

^१ दयः क्रमात् (D). ^२ षोडशे (D). ^३ खेदश्च १ cd. ^४ द्वेषोचिरो
 धिता (D). ^५ प्रदानेव्ययम् (A). ^६ पितृ (B). ^७ प्रदानेव्ययम् (A).

विषदलस्थ आत्मा दुःखितो भवतीत्यर्थः ॥ ^१ललनाख्यं चक्रं कथयति—
^२ललनाख्यमिति । घण्टिका अवटुः ।

एतस्य पत्रफलानि कथयति—मद इति । मदो मत्तता । मान
 उत्कर्षभावनया कार्याकार्यानवेक्षणम् । स्नेहः स्निग्धता । शोको विज्ञा-
 तकारणकं दुःखम् । खेदः अविज्ञातकारणकं दुःखम् । लुब्धता अभिलाषा-
 धिक्क्यम् । अरतिः सुखसाधनेष्वप्युद्देगः । संभ्रमः, आवेगः । ऊर्मयः,
 षड्भागमशास्त्रप्रसिद्धाः—

‘बुभुक्षा च पिपासा च शोकमोहौ जरामृती^३ ।

ऊर्मयः षडिति प्राणबुद्धिदेहेषु^४ संस्थिताः ॥’

इति । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । ^५तोषः ^६प्रसिद्धः उपरोधिता दाक्षिण्यम्
 ॥ -१२६-१३३-॥

भ्रूमध्ये ^७त्रिदलं चक्रमा^८ज्ञासंज्ञं फलानि तु ॥ १३३ ॥

आविर्भावाः^९ सत्त्वरजस्तमसां क्रमतो मताः^{१०} ।

^{११}ततो ऽप्यस्ति मनश्चक्रं षड्वलं तत्फलानि तु ॥ १३४ ॥

स्वप्नो रसोपभोगश्च^{१२} घ्राणं रूपोपलम्भनम् ॥

स्पर्शनं शब्दबोधश्च पूर्वादिषु दलेष्विति ॥ १३५ ॥

ततो ऽपि षोडशदलं सोमचक्रमितोरितम् ।

दलेषु षोडशस्वस्य कलाः षोडश संस्थिताः ॥ १३६ ॥

^१ तमस्कारैः (A). ^२ जलना (A). ^३ शोको मोह जरामृतिः (B).

^४ देहेषु (A). ^५ प्रसिद्धा (A). ^६ रोषः (A); दोषः (B). ^७ त्रिदलं

१ cd. ^८ चक्रमितोरितम् (D). ^९ भावः C. E. ^{१०} मतः C. E.

^{११} अतो १ cd. ^{१२} क. ग. ड. योगश्च fn. १ cd.

कृपा क्षमाजैवं धैर्यं वैराग्यं धृतिःसमदौ^१ ।
 हास्यं रोमाञ्चनिचयो^२ ध्यानाश्रु स्थिरता ततः ॥ १३७ ॥
 गाम्भीर्यमुद्यमो ज्छत्वमौ^३ वार्यकाग्रते क्रमात् ।
 'फलान्युद्यन्ति जीवस्य पूर्वादिदलगामिनः'^४ ॥ १३८ ॥
 चक्रं सहस्रपत्रं तु ब्रह्मरन्ध्रे^५ सुधाधरम् ।
 तत्सुधासारधाराभिरभिवर्धयते तनुम् ॥ १३९ ॥
 अनाहतदले पूर्वं षष्ठमे चैकादशे तथा ।
 द्वादशे^६ च स्थितो जीवो गीतादेः सिद्धिमुच्छति ॥ १४० ॥
 चतुर्थषष्ठदशमैर्दलेगांतादि नश्यति ।
 विशुद्धेरष्टमादीनि दलान्यष्टौ श्रितानि तु ॥ १४१ ॥
 दद्युर्गीतादिसिद्धिं षोडशं तद्विनाशकम् ॥
 दशमैकादशे पत्रे ललनायां तु^७ 'सिद्धिदे'^८ ॥ १४२ ॥
 नाशकं^९ प्रथमं तुर्यं पञ्चमं च दलं विदुः ।
 ब्रह्मरन्ध्रस्थितो जीवः सुधया संप्लुतो यथा^{१०} ॥ १४३ ॥
 तुष्टो गीतादिकार्याणि सप्रकर्षाणि साध्येत्^{११} ।
^{१३} एषां शेषेषु पत्रेषु चक्रैर्दलेषु च स्थितः^{१४} ॥ १४४ ॥
 जीवो गीतादिसिद्धिं न कदाचिदवाप्नुयात् ।
 आधाराद् द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेहनाद् द्व्यङ्गुलादधः ॥ १४५ ॥

^१ वैराग्यधृतिःसमदाः १ ed. ^२ ड. ध्यानसुस्थिरता fn. १ ed. ^३ मद
 मोदत्य (C); मोजस्त्व (D). ^४ फलं भिन्नानि C. E. ^५ गामि तु (D).
^६ व. सुधाधरे fn. १ ed. ^७ अवस्थितो १ ed. ^८ ललनायास्तु (D); सुसिद्धि
 १ ed. ^९ सिद्धये C. E. ^{१०} नाशनी (सु). ^{११} यदा १ ed. ^{१२} कारयेत्
 १ ed. ^{१३} तेषां (D). ^{१४} 'न्येष्ववस्थितः C. E.

(क०) ध्यानाश्रु, ध्यानाज्जातमश्रु ध्यानाश्रु ॥ १३३-
 १४५ ॥

(सु०) त्रिदलमाज्ञाचक्रं कथयति—भूमध्य इति । तस्य फलानि
 कथयति—आविर्भावा इति । प्रथमदले सत्त्वाविर्भावः, द्वितीयदले रज-
 आविर्भावः, तृतीयदले तमआविर्भावः, मनःसंज्ञकं षड्दलं चक्रं कथयति
 —तत इति । मनश्चक्रं मनःसंज्ञं चक्रम् । मनःसंज्ञा तु^१ तव मनसो-
 ज्वस्थानात् । फलान्याह—तत्फलानीति । स्वप्नः सुप्त्यवस्था । रसो-
 पभोगः^२ अन्नरसस्योपभोगः । घ्राणं गन्धज्ञानम् । रूपोपलम्भनं दर्शनम् ।
 स्पर्शनं त्वगिन्द्रियकरणकं^४ ज्ञानम् । शब्दबोधः श्रवणम् ।

सोमाख्यं चक्रं कथयति—तत इति । ततोऽपि उपरिप्रदेशे ।
 अस्य पूर्वादिदलावस्थानेन^५ जीवस्य फलानि कथयति—कृपेति । कृपा
 परानुग्रहापेक्षा । क्षमा कोपकारणे सत्यप्यकोपः । आर्जवम्^६ अवक्रबुद्धित्वम् ।
 धैर्यम् अस्थलितचेतस्त्वम् । वैराग्यं संसारासारताबुद्धिः ।^७ धृतिः धारणम् ।
 संमदो हर्षः । हास्यादीनि गाम्भीर्यान्तानि प्रसिद्धानि । उद्यम उद्योगः ।
 अच्छत्वम् अकलुषमनस्त्वम् । औदार्यम् स्वभावेन दानशूरता । एकाग्रता
 एकतानत्वम् ॥

चक्रान्तरं कथयति—चक्रमिति । सुधाधरम् मृतधारकम् । तद्व्यापारं
 कथयति—तदिति । एतेषां चक्राणां तत्तद्वलावस्थाने जीवस्य फलानि कथयन्
 प्रकृतोपयोगमाह—अनाहतेति । अनाहतचक्रस्य दले^८ पूर्वं पूर्वं पूर्वदिक्स्थिते
 प्रथमे वा अष्टमादिषु च^९ संस्थितो जीवो गीतादेः सिद्धिमुच्छति^{१०} गीतनूत-
 नाद्यानां सिद्धिमाप्नोति, अथवा तान्यभिलषति^{११} । चतुर्थषष्ठदशमदलेषु
 स्थिते जीवे गीतादि नश्यति । विशुद्धेरिति । विशुद्धिसंज्ञकस्य चक्रस्य

^१ तस्य (E). ^२ पयोगः (A), (B). ^३ रसनं अन्न (B). ^४ इन्द्रिये
 करणकं (A); इन्द्रिये कारणकं (B). ^५ कलावस्थानेन (B). ^६ अवस्तुबुद्धि
 (A), (B). ^७ तस्या धृति (A), (B). ^८ पूर्वदले (A), (B). ^९ स्थितो (A).
^{१०} नृत्य (B). ^{११} प्रतिकर्षति (A).

अष्टमादिष्वष्टसु दलेषु संस्थिते जीवे गीतादि सिध्यति । षोडशदलावस्थिते नश्यति । ^१ललनाख्यचक्रस्य दलविशेषावस्थाने जीवस्य गीतादिसिद्धयसिद्धी कथयति—दशमेति । दशमं चैकादशं चेति द्वे पत्रे गीतादिसिद्धिर्वायके भवतः । प्रथमादीनि तु गीतादिनाशकानीति ^२विदुः योगशास्त्रविदः । ब्रह्मरन्ध्रावस्थानेन जीवस्य गीतादिसिद्धि^३ कथयति—ब्रह्मरन्ध्रेति । ब्रह्मरन्ध्रे तिष्ठन् जीवो ऽमुतप्लुत इव निर्वृतिं प्रापतः संतुष्टो निरभिलाषो गीतादि साधयेत् निष्पादयेत् । एवं गीतादेः साधकानि नाशकानि च ^४दलानि कथयित्वा साधारणानि कथयति—एषामिति । एषामनाहृतविशुद्धि^५ललनाख्यानां चक्राणां ^६शेषेषु साधकनाशकभ्योऽन्येषु पत्रेषु, अन्येषु चक्रेषु विशुद्ध्यादेरन्येषु मणिपूरकादिवचनेषु च स्थितो जीवो गीतादिसिद्धावुदासीन इत्यर्थः ॥ १३३-१४५ ॥

एकाङ्गुलं देहमध्यं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।

तत्रास्ते ऽग्निशिखा तन्वी चक्रात् ^७तस्मान्नवाङ्गुले ॥ १४६

देहस्य कन्दो ^८ऽस्त्युत्सेधायामाभ्यां चतुरङ्गुलः ।

ब्रह्मग्रन्थिरिति प्रोक्तं ^९तस्य नाम पुरातनैः ॥ १४७ ॥

तन्मध्ये नाभिचक्रं तु द्वादशारमवस्थितम् ।

लूतेव तन्तुजालस्था तत्र जीवो भ्रमत्ययम् ॥ १४८ ॥

^{१०}सुषुम्नया ब्रह्मरन्ध्रमारोह्यवरोहति ।

जीवः प्राणसमारूढो ^{११}रज्ज्वां कोल्लाटिको यथा ॥ १४९ ॥

सुषुम्नां परितो नाड्यः ^{१२}कन्दादा ब्रह्मरन्ध्रतः ।

^{१३}कन्दीकृत्य स्थिताः कन्दं शाखाभिस्तन्वते तनुम् ॥ १५० ॥

^१ जलना (A). ^२ नाशनीति (A), (B). ^३ सिद्धीः (B). ^४ तद्वलानि च (A). ^५ जलना (A). ^६ विशेषेषु (B). ^७ तस्मिन्ना (D).

^८ न्दोह्युत्सेधोयामाभ्यां C. E. ^९ वतमस्य C. E. ^{१०} सुषुम्नया 1 ed.

^{११} रज्ज्वा कोल्लाटिकी (D). ^{१२} आकन्दाद (D). ^{१३} क्रीडीकृत्य (सु).

(क०) देहविधारकनाडीसंदोहमूलभूतस्य ब्रह्मग्रन्थेः स्थानं स्वरूपं चाह—आधाराद् द्व्यङ्गुलादिति । आधारादाधारचक्रादवधिभूतात् । देहमध्यमिति । देहस्योर्ध्वाधोभागयोर्मध्ये स्थितत्वाद् देहमध्यम् । चक्रात् तस्मादिति । देहमध्यचक्रादवधेः । ब्रह्मग्रन्थिरिति । ब्रह्माधिष्ठितत्वाद् ब्रह्मग्रन्थिः । तन्मध्ये ब्रह्मग्रन्थिमध्ये । नाभिचक्रं ^१द्वादशारं द्वादशाराणि यस्य तत्तथोक्तम् । आतानवितानात्मकनाडीसंघातरूपत्वान्नाभिचक्रस्य तन्तुजालं दृष्टान्तः । कन्दीकृत्य, अकन्दं कन्दं कृत्वा । 'अभूततद्भावे चिवः' ॥ ताश्च नाड्यः स्वशाखाभिः कन्दीकृतं ^२कन्दं तनुं देहाकारं तन्वते ॥ १४५-१५० ॥

(सु०) अग्निशिखास्थानं कथयति—आधारादिति । आधारचक्राद् द्व्यङ्गुलमात्रमूर्ध्वप्रदेशं मेहनाद् लिङ्गस्थानाद् द्व्यङ्गुलमात्रमधः-प्रदेशं एकाङ्गुलिप्रमाणं सुवर्णवर्णं देहमध्यं देहस्य मध्यप्रदेशः । तत्र तन्वी कृशा अग्निशिखा आस्ते । तस्मात् चक्राद् देहमध्यादाधारादा नवाङ्गुले नवाङ्गुलप्रमाणे । ब्रह्मग्रन्थि कथयति—देहस्येति । देहस्य शरीरस्य कन्दो विस्तारकारणम् । उत्सेधः दीर्घोच्छ्रायः । नाभिस्थितश्चतुरङ्गुलप्रमाणकः । ^३तस्य नाम ब्रह्मग्रन्थिरिति । तन्मध्ये इति । तस्य ब्रह्मग्रन्थेर्मध्ये नाभिचक्राख्यं चक्रं द्वादशदलमस्ति । लूता ऊर्णनाभः, तद्वज्जीवस्तत्र भ्रमति । सुषुम्नयेति । आ आधारादाब्रह्मरन्ध्रमायता नाडी सुषुम्ना । तया तस्य^३ सकाशात् ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तम् आरोहति ब्रह्मरन्ध्राच्चावरोहति । प्राणसमारूढः प्राणपवननोपश्लिष्टः । ^४कोहलाटिकः विषमनतकः । सुषुम्नामिति सुषुम्नां परितः सर्वतः सुषुम्नायाः कन्दं ब्रह्मग्रन्थि क्रीडीकृत्य व्याप्य स्थिता नाड्यस्तनुं शरीरं तन्वते विस्तारयन्ति ॥ १४५-१५० ॥

^१ नाभिरेव चक्रं । द्वा । 1 ed. ^२ कन्दस्य 1 ed. ^३ तस्याः (A), (B).

^४ कोलाटिकी (A).

^१ताश्च भूरितरास्तासु मुख्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।
 सुषुम्नेडा पिङ्गला च कुहूरथ सरस्वती ॥ १५१ ॥
^२गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारुणी च यशस्विनी ।
 विश्वोदरा शङ्खिनी च ततः पूषा पयस्विनी ॥ १५२ ॥
 अलम्बुसेति तत्राद्यास्तिष्ठो मुख्यतमा मताः ।
 सुषुम्ना तिसृषु श्रेष्ठा वैष्णवी मुक्तिमार्गगा^३ ॥ १५३ ॥
 कन्दमध्ये स्थिता^४ तस्या इडा सव्ये^५ दक्षिणे ।
 पिङ्गलेडापिङ्गलयोश्चरतश्चन्द्रभास्करी ॥ १५४ ॥
 क्रमात् कालगतेर्हेतू^६ सुषुम्ना^७ कालशोषिणी ।
 सरस्वती कुहूश्चास्ते सुषुम्नायास्तु पार्श्वयोः ॥ १५५ ॥

(क०) कालगतेरिति । अत्र कालशब्देन जीवस्य
 पिण्डावस्थानिमित्तभूताः^८ तपनपरिस्पन्दक्षणा उच्यन्ते, त एवा-
 युरिति^९ यावत् ; तस्य गतेः^{१०} क्षयस्येत्यर्थः । कालशोषिणीति ।
 इह कालशब्देन मृत्युरुच्यते, तस्य शोषिणी प्रतिबन्धिनी ॥ १५१-
 १५५ ॥

(सु०) तामु नाडीषु मुख्याः चतुर्दशेति कथयति—ताश्चेति
 ॥ १५० ॥ तासां नामानि कथयति—सुषुम्नेति । चतुर्दशानां मध्ये
 सुषुम्नेडापिङ्गलानां तिसृणां नाडीनां मुख्यत्वं तामु च सुषुम्नाया मुख्यत्व-
 माह—तत्राद्या इति । सुषुम्नाया मुख्यत्वे कारणमाह—वैष्णवीति ।

^१ दश (D). ^२ गान्धारी (D). ^३ घ. मार्गदा. ^४ मध्यस्थिता । ed.
^५ ड. तु च (D). ^६ गतीहोती (D); गतेहेतुः । ed. ^७ म्ना । ed.
^८ भूताः स्वपनपरि । ed. ^९ एव हेतुरिति । ed. ^{१०} क्षणस्ये (C).

वैष्णवी विष्णुदेवताका । अथवा, वैष्णवी या मायाशक्तिः तद्रूपिणी ।
 मुक्तिमार्गगा^१ मोक्षप्रदायिनी । अथवा, मुक्तिमार्गो मुक्तेरुपाय^२ आत्मा,
 तत्संबन्धिनी, आत्मनो ऽधिष्ठानभूतेत्यर्थः ॥ कन्दस्य ब्रह्मग्रन्थेमध्ये स्थिता ।
^३इडापिङ्गले तस्या वामदक्षिणतः स्थिते इत्यर्थः । तयोः^४ प्रचरतः
 प्राणपवनस्य संज्ञाविशेषमाह—^५इडापिङ्गलयोरिति । वामनाड्यनुसारी
 प्राणपवनश्चन्द्रः, दक्षिणनाड्यनुसारी तु भास्कर इत्युच्यते । कथं प्राण-
 पवनस्य चन्द्रत्वं भास्करत्वं चेत्तत् आह—कालगतेर्हेतू^६ इति । यथा
 चन्द्रसूर्या कालज्ञानकारणे^७ तथा तावपीत्यर्थः कालशोषिणीति । कालं
 शोषयतीति कालशोषिणी ॥ १५१-१५५ ॥

इडायाः पृष्ठपूर्वस्थे^८ गान्धारी^९ हस्तिजिह्वके ।
 क्रमात् पूषायशस्विन्यौ^{१०} पिङ्गलापृष्ठपूर्वयोः ॥ १५६ ॥
 विश्वोदरा मध्यदेशे स्यात् कुहूहस्तिजिह्वयोः ।
 मध्ये कुहूयशस्विन्योर्वारुणी^{११} संस्थिता मता ॥ १५७ ॥
 पूषासरस्वतीमध्यमधिशेते^{१२} पयस्विनी^{१३} ।
 गान्धारिकासरस्वत्योर्मध्ये वसति शङ्खिनी ॥ १५८ ॥
 अलम्बुसा^{१४} कन्दमध्ये तत्रेडापिङ्गले क्रमात् ।
^{१५}सव्यदक्षिण^{१६} नासान्तं कुहूरामेहनं पुरः^{१७} ॥ १५९ ॥
 सरस्वत्यूर्ध्वमाजिह्वं^{१८} गान्धार्या पृष्ठतः स्थिता^{१९} ।
 आवामनत्रं^{२०} मासव्यपादाङ्गुष्ठं तु^{२१} संस्थिता^{२२} ॥ १६० ॥

^१ मार्गदा (B). ^२ मुक्तिमार्ग उपायः (A), (B). ^३ स्थिते इला (B).
^४ प्रचरतः (B). ^५ इला (B). ^६ गर्भे [महे] तू ? (A). ^७ कालकारणे (B).
^८ वंशस्थी (D). ^९ गान्धारा (D). ^{१०} स्विन्योः (D). ^{११} वरिणसां । ed ;
 वारणासी (D). ^{१२} ध्यास्ते च (D). ^{१३} यशस्विनी (D). ^{१४} ख. ग. घ.
 ड. म्बुसा. ^{१५} तस्य (D). ^{१६} क. नामान्तः. ^{१७} पुनः (D).
^{१८} गान्धारा (D); गान्धारी । ed. ^{१९} स्थिताम् (D). ^{२०} मासाद्य । ed.
^{२१} गुडेयू (D). ^{२२} स्थिते (D).

हस्तिजिह्वा सर्वंगा तु वारुण्य^१ यशस्विनी ।
^१आङ्गुष्ठादक्षिणाङ्गाद्रिस्था^४ देहे^५ विश्वोदरा^६खिले ॥
 शङ्खिनी सव्यकर्णात् पूषा^७ त्वा याम्यनेत्रतः ।
 पयस्विनी तु वितता^८ दक्षिणश्रवणावधि ॥ १६२ ॥
 अलम्बुसा पायुमूलमवष्टभ्य^९ व्यवस्थिता ।
 एवंविधे तु देहे ऽस्मिन् मलसंचयसंवृते^{१०} ॥ १६३ ॥

^{११}प्रसाधयन्ति धीमन्तो भुक्तिं मुक्तिमुपायतः ।
 तत्र स्यात् ^{१२}सगुणाद् ध्यानाद् भुक्तिर्मुक्तिस्तु निर्गुणात् ॥
 ध्यानमेकाग्रचित्तकसाध्यं न सुकरं नृणाम् ।
 तस्मादत्र सुखोपायं श्रीमन्नादमनाहृतम् ॥ १६५ ॥
 गुरुपदिष्टमार्गेण मुनयः समुपासते ।
 सो ऽपि रक्तिविहीनत्वान्न मनोरञ्जको नृणाम् ॥ १६६ ॥
 तस्मादाहतनादस्य श्रुत्यादिद्वारतो ऽखिलम् ।
 गेयं वितन्वतो लोकरञ्जनं भवभञ्जनम् ॥ १६७ ॥
 उत्पत्तिमभिधास्यामस्तथा श्रुत्यादिहेतुताम् ।

(क०) सर्वंगा तु वारुणीति । अत्र वारुणीति नाडी तु सर्वंगा सकलशरीरव्यापिनी ॥ लोकरञ्जनं भवभञ्जनमिति द्वे गेयविशेषेण ॥ १५६-१६७- ॥

^१ वारुणाथ १ ed. ^२ तप (D). ^३ अङ्गु. ^४ स्याद् १ ed.
^५ देणे (D). ^६ दरे १ ed. ^७ त्वावामनेत्रतः C. E. ^८ दक्षिणाच्चरणा (D).
^९ मवलम्ब्य १ ed. ^{१०} वृता (D). ^{११} प्रसाद (D).
^{१२} त्सगुणध्या १ ed.

(मु०) सरस्वत्यादीनां नाडीनामवस्थानामाह—सरस्वतीति ।
 सरस्वती सुषुम्नाया दक्षिणपार्श्वे तिष्ठति, कुहूवामपार्श्वे; गान्धारीडायाः पश्चात्प्रदेशे, हस्तिजिह्वाका पूर्वप्रदेशे; पूषा पिङ्गलायाः पृष्ठप्रदेशे, यशस्विनी पूर्वप्रदेशे; ^१विश्वोदरा कुहूहस्तिजिह्वयोर्मध्ये; ^२वारुणी कुहू-यशस्विन्योर्मध्ये । ^३पयस्विनी पूषासरस्वत्योर्मध्यमधिशेते । अधिशीङ्-स्थासां कर्म इति कर्मत्वम् । ^४शङ्खिनी गान्धारिकासरस्वत्योर्मध्ये तिष्ठति, अलम्बुसा पूर्वोक्तस्य कन्दस्य मध्ये ।

एतासां नाडीनां प्रमाणं कथयति—तत्रेति । इडा सव्यनासापर्यन्तम्; पिङ्गला दक्षिणनासापर्यन्तम्; कुहूमेहनपर्यन्तम्; सरस्वती ऊर्ध्व-जिह्वापर्यन्तम्; गान्धारी पृष्ठप्रदेशपर्यन्तम्; हस्तिजिह्वा वामनेत्रादारभ्य वामपादाङ्गुष्ठपर्यन्तम्; वारुणी^५ सर्वप्रदेशे । यशस्विनी अङ्गुष्ठादारभ्य दक्षिणाङ्गुष्ठौ तिष्ठति; अखिले देहे विश्वोदरा । शङ्खिनी सव्य-कर्णपर्यन्तम् । पूषा आ दक्षिणनेत्रतः । श्रवणावधि श्रवणपर्यन्तम् । पयस्विनी दक्षिणकर्णपर्यन्तम् । अलम्बुसा पायुमूलं गुदमूलमवष्टभ्य स्थिता । पिण्डनिरूपणमुपसंहरति—एवंविध इति । ^६भुक्तिर्मुक्तिश्च देह उपायात् सिध्यत इत्युक्तम्; तयोर्रूपायं कथयति—तत्रेति । पूर्वं सगुणोपासनोक्तिस्तु निर्गुणोपासनां प्रति तस्या हेतुत्वं सूचयितुम् । तथोक्तं वेदान्तकल्पतरौ—

“निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेऽजुक्मन्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥” इति ॥

सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासनास्वसमर्था नादमुपासत इत्याह—ध्यान-मिति । न सुकरम्, सुखेन कर्तुमशक्यम् । अनाहतो ऽपि नादो न जनम-

^१ विश्वोदरो (A); विश्वोदरा (B). ^२ वारुणा(B); वारुणा (A).
^३ यशस्विनी (A). ^४ शङ्खिनी (A). ^५ वारुणा (A), (B). ^६ भुक्तिर्मुक्ति
 देहे उपायात्साध्ये (B).

नोहर इत्याड—सोऽपीति । पूर्वप्रकृतमुपसंहरन् उत्तरवाभिधेयं प्रतिजानीते—तस्मादिति । श्रुत्यादीत्यादिशब्देन स्वर, ग्राम, मूर्च्छना, तान, कृततानादयो गृह्यन्ते; तद्द्वारतोऽखिलं गेयं गानक्रियायोग्यं जात्यादि वितन्वतः विस्तारयत आहतनादस्योत्पत्तिं श्रुत्यादिहेतुत्वं च वक्ष्याम इति संबन्धः । लोकरञ्जनं भवभञ्जनमिति गेयस्य विशेषणद्वयं भुक्तिमुक्ति-प्रदत्वं सूचयति; अन्यथा सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासनानुकल्पत्वं नादोपासनाया नावकल्पतेत्यर्थः ॥ १५६-१६७ ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये द्वितीयं पिण्डोत्पत्तिप्रकरणम् ॥ २ ॥

३. नाद-स्थान-श्रुति-स्वर-जाति-कुल-दैवत-र्षि- छन्दो-रसप्रकरणम्

चैतन्यं सर्वभूतानां^१ विवृत्तं जगदात्मना ।
नादब्रह्म तदानन्दमद्वितीयमुपास्महे ॥ १ ॥
नादोपासनया देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
भवन्त्युपासिता नूनं यस्मादेते तदात्मकाः ॥ २ ॥

(क०) शरीरं निरूप्य शरीरनादा^२दिप्रकरणमारभमाणः श्रुत्यादिप्रपञ्चनिदानस्य नादस्य चैतन्यादिसाधर्म्येण ब्रह्मत्वं रूपयित्वा, तस्य परदेवतात्वमनुसंधायोपास्ते—चैतन्यमिति । सर्वभूतानां सकलप्रणिनां चैतन्यम् । नादो हि स्फोटात्मना समस्तपदार्थ-प्रकाशकत्वसाधर्म्येण चैतन्यारोपविषयत्वात् चैतन्यम् । जगदात्मना, परिदृश्यमानचराचरप्रपञ्चाकारेण^३ विवृत्तम्, अतत्त्वतोऽन्यथा-भूतम्, नादे श्रुतिवर्णादिसकलशब्दप्रपञ्चप्रति^४भाससाधर्म्येण नामरूपोल्लिखितस्य, जगतोऽप्यधिष्ठानत्वारोपात् । आनन्दम्, अभिव्यञ्जकं^५ अस्मिन् अभिव्यञ्ज्यमानन्दरूपारोपात्^६ । अद्वितीयम्, स्वकार्यस्वरादिप्रपञ्चकारणत्वरूपेण ब्रह्मसाधर्म्येणैकत्वारोपात् । तदिति सर्वलोकप्रसिद्धम् । नादब्रह्म, नाद एव ब्रह्मेत्यभेद^७प्राधान्य-^८आरोपविषयभूतनादानपह्लवे चैतन्याद्यवयवयुक्तत्वेन समस्तव-स्तुविषयं सावयवरूपकम् । उपास्महे इति “अस्मदो द्वयोश्च” इति

^१ विवृत्तं 1 ed. ^२ प्रतीत्यादि (A). ^३ दिवृत 1 ed. ^४ भासात्सा 1 ed. ^५ रोपेण 1 ed. ^६ नादब्रह्मेत्यभेदेन 1 ed. ^७ आरोप्य 1 ed.

बहुवचनोपपत्तिः। अयमभिर्संधिः—^१परावाक्यार्थायस्य ब्रह्मशक्तेर्ना-
दस्य ब्रह्मणोऽत्यन्तप्रत्यासन्नत्वात् तदुपासनायां कृतायां ब्रह्मप्राप्तिः
मणिप्रभाप्रवृत्तस्य मणिलाभवद् भवेदिति । तथा चोक्तम्—

‘अतो गीतप्रपञ्चस्य श्रुत्यादेस्तत्त्वदर्शनात् ।

अपि स्यात् सच्चिदानन्दरूपिणः परमात्मनः ॥

प्राप्तिः प्रभाप्रवृत्तस्य मणिलाभो यथा भवेत् ।

प्रत्यासन्नतयात्यन्तम् ।’

इति, ‘दोणावादन—’ इत्यादि च । ननु—उपासनस्य^२ सगुणेषु
प्रसिद्धदेवतान्तरेषु सत्त्वपि किमचेतनस्य नादस्य ब्रह्मात्वरूपेणो^३-
पासनमित्यत आह—नादोपासनयेति । तत्रोपपत्तिमाह—यस्मादेते
तदात्मका इति । अत्र तर्दिति नादब्रह्म परामृश्यते । तस्मादभिन्ना
यतोऽत इत्यर्थः ॥ १-२ ॥

(मु०) एवं श्रुत्यादिकारणं पिण्डं^४ निरूप्य, श्रुतिस्वरदि निरू-
पयितुमिच्छुः प्रकृतानुगुणं मङ्गलमाचरति—चेतन्यमिति । नाद एव
^५ब्रह्म नादब्रह्म, तदुपासमहे । सर्वभूतानां चेतन्यं चैतन्यफलं वा, नादाभावे
चेतनानां पाषाणादिभिरचेतनैः को विशेषः स्यात् ? ब्रह्मपक्षे—सर्वभूतानां
चेतन्यं ज्ञानम्, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः । जगदात्मना^६विवृतम्,
जगति प्रसिद्धत्वात्तदस्य जगद्रूपेण^७विवृततोच्यते । ब्रह्मपक्षे—अप्रच्यु-
तप्राच्यावस्थस्यासन्नानाकारावभासो विवर्तः । एवं ब्रह्मैव जगदाकारेण^८
विवर्तत इत्यर्थः । आनन्दं^९मुखसाधनम्^{१०} । पक्षे मुखं^{१०}मुखरूपम्, “आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात्” इति श्रुतेः । अद्वितीयम् अनुपमं लोकोत्तरम् । पक्षे

^१ परं (C). ^२ सतायां । ed. ^३ पादानमित्यत । ed. ^४ निर्वयं

(B). ^५ ब्रह्मनादः ब्रह्मतनुः (A). ^६ बृहती (B). ^७ चिवर्त उच्यते (A),

(B). ^८ काकार (A). ^९ भावनम् (B). ^{१०} दुःखरूपम् (B).

सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यम् । ^१अत्र श्लिष्टरूपकमलंकारः ॥
किमर्थं नाद उपास्यत इत्यत आह—नादोपासनयेति । ब्रह्मादयो देवा
नादोपासनयोपासिता भवन्तीत्यत्र हेतुः यस्मादेते तदात्मका इति ।
नादात्मका इत्यर्थः ॥ १-२ ॥

आत्मा विवक्षमाणो ज्यं मनः प्रेरयते मनः ।

देहस्थं वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मातुतम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मग्रन्थिस्थितः सो ऽथ क्रमाद्धर्षपथे चरन् ।

नाभिहृत्कण्ठमूर्धास्थेष्वविर्भावयति^२ ध्वनिम् ॥ ४ ॥

नादोऽतिसूक्ष्मः सूक्ष्मश्च पृष्ठोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।

इति^३पञ्चभिदा^४ धत्ते पञ्चस्थानस्थितः^५ क्रमात् ॥ ५ ॥

नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।

जातः प्राणाग्निसंयोगात् तेन नादोऽभिधीयते ॥ ६ ॥

(क०) तस्य नादस्य नित्यत्वमङ्गीकृत्य तदभिष्यक्ति-
क्रममाह—आत्मा विवक्षमाण इत्यादिना । विवक्षमाण इति ‘ब्रुव
इच्छायां’ सनि तस्यार्धधातुकत्वाद् ब्रुवो वच्यादेशे “पूर्ववत्सनः”
इति निमित्तातिदेशत्वादात्मनेपदित्वे रूपम् । माभ्यादिस्थानेषु
आविर्भूतस्य नादस्य क्रमेण व्यपदेशभेदमाह—नादोऽतिसूक्ष्म
इति । नादशब्दस्य योगतो निरुक्तिमाह—नकारमिति ।
प्राणनामानं प्राण इति नाम यस्यासौ प्राणनामा, तम् । एतेन
मन्त्रशास्त्रानुसारतो बीजाक्षराणां तत्तद्देवताताद्रूप्या^६पत्या अत्र
नकारदकारौ प्राणाग्नी इत्युक्तं भवति । विदुः, मान्त्रिका इति

^१ तत्र (A), (B). ^२ क. यते. ^३ पञ्चाभिधां C. E. ^४ भिधां । ed.

^५ स्थिति (D). ^६ यत्या । ed.

शेषः । जात ^१उदितः, अभिव्यक्त इति यावत् । उक्तपञ्चविध-
नादस्यापि अविशेषेण गीतोपयोगित्वे प्राप्ते, हृत्कण्ठमूर्धस्थानेष्वेव
श्रुतिपदनाडीसद्भावात् ^२तत्रत्यस्यैव नादत्रयस्य गीतोपयोगित्वम्
॥ ३-६ ॥

(मु०) नादोत्पत्तिप्रकारमाह—आत्मेति । वक्तुमिच्छन् विवक्ष-
माण आत्मा मनो^३ऽन्तःकरणं प्रेरयते । तदन्तःकरणमात्मप्रेरितं सद्
देहस्थम् उदयम् अग्निमाहन्ति ताडयति । स बह्निर्मार्त्तं वायुं प्रेरयति ॥
स पूर्वं ब्रह्मप्रण्यस्थितः तेन^४ बह्निना प्रेरितः सन् ऊर्ध्वमार्गं गच्छन्नाघातेन^५
नाभिहृदयकण्ठमूर्धमुखेषु^६ ध्वनिं प्रकटयति । ऊर्ध्वपथ ^७इति प्रकृतगानोप-
योगार्थम्, ^८अधोऽपि अनाहतस्य नादस्योत्पत्तेः; तदुक्तम्—

‘कन्दस्थानसमुत्थो ऽपि समीरः संचरन्नधः ।

ऊर्ध्वं च कुरुते ^९सर्वान् नादान् मूर्धनि तूढतान् ॥’

इति । पञ्चविधस्य नादस्य संज्ञाः कथयति—नाद इति । सूक्ष्मो
ऽतिसूक्ष्मः पुष्टोऽपुष्टः कृत्रिम इत्ययमेव क्रमो ज्ञातव्यः । ग्रन्थान्तरे तु—
पुष्टापुष्टयोर्व्यक्तो ऽव्यक्त इति नामनी । तथा चोक्तं मतज्ञेन—

“सूक्ष्मश्चैवातिसूक्ष्मश्च व्यक्तो ऽव्यक्तश्च कृत्रिमः ।

^{१०}सूक्ष्मनादो गुहावासी हृदये चातिसूक्ष्मकः ।

कण्ठमध्यस्थितो व्यक्तश्चाव्यक्तस्तालुदेशगः^{११} ॥

कृत्रिमो मुखदेशे तु ज्ञेयः पञ्चविधो बुधैः^{१२} ॥”

^१ जातो विदितो 1 ed. ^२ तस्यैव (C). ^३ आत्मानं (A). ^४ ग्रन्थि-
स्थितेन. ^५ आयातो (B). ^६ मर्धास्थेषु (B). ^७ इति ऊर्ध्वमुखेनेति
(A), (B). ^८ अधोपि नादस्यापि (A); अधोपि नादोत्पत्तिः (B). ^९ सर्वान्
ना(वु). ^{१०} सूक्ष्मो (B). ^{११} देशकः (A); देशकेः(वु). ^{१२} विधस्तु सः (B).

इति ॥ नादशब्दव्युत्पत्ति^१ कथयति—नकारमिति । नामलिङ्गानुशा-
सनविदः, नकारं प्राणनामानं विदुः वकारं चाग्निम् । नदाभ्यां जात
इत्यणप्रत्यये जाते, ^२आदिवृद्धौ च नाद इति रूपं सिध्यति । मतज्ञेन तु
—नद्यत^३ इति नाद इति व्युत्पत्तिर्दृशिता । तथा चोक्तम्—

“^४नकारं प्राण इत्याहुर्दकारश्चानलो मतः ।

नादस्य हि^५ पदार्थो ऽयं समीचीनो मयोदितः ॥

नादो ऽयं नदतेर्घातोः स च पञ्चविधो भवेत् ॥”

इति ॥ ३-६ ॥

व्यवहारे त्वसौ त्रेधा हृदि मन्द्रो ऽभिधीयते ।

कण्ठे मध्यो मूर्धनि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तरः ॥ ७ ॥

(क०) नामान्तराणि स्वरूपभेदं चाह—व्यवहारे त्विति ।
व्यवहृत्यत इति व्यवहारो गीतम्, तस्मिन् । तुः पक्षं व्यावर्त-
यति । ^६नाभ्यां स्यस्थानयोर्नैवमित्यर्थः । द्विगुणश्चोत्तरोत्तर इति ।
उत्तरोत्तरः, मन्द्रादुत्तरो मध्यः, मध्यादुत्तरस्तार इति यावत् ।
द्विगुणः, गुण उच्चारणप्रयत्नः, द्वौ गुणौ यस्येति द्विगुणः ।
अयमर्थः—मन्द्रस्थानस्थितात् षड्जादिव्यपदेशवतो नादात्
मध्यस्थानस्थितः, स एव षड्जादिव्यपदेशवान् ततो^७ ऽपि द्विगुण-
प्रयत्नसाध्यत्वाद् द्विगुण इति । पूर्वस्थानस्थितात् क्रमेणारोहे
सति अष्टमः स्वर इति यावत् । अत्र असौ, इति ^८नादसामान्य-

^१ व्युत्पत्तिरूपं (B). ^२ आदिपदवृद्धौ (B). ^३ नदत (A). ^४ नकारः
(वु). ^५ द्वि(वु). ^६ नाभ्यां 1 ed, (D), (C). ^७ व्यवदेशवान् अतो (D).
^८ नामसाम्यनिर्देश 1 ed.

“^१श्रवणार्थस्य धातोः क्तिन्प्रत्यये च सुसंश्रिते^२ ॥

श्रुतिशब्दः प्रसाध्योऽयं शब्दज्ञैः^३ कर्मसाधनः । (-२३, २४-)

इति । तत्र श्रुतेरेकत्वानेकत्वविषये महती विप्रतिपत्तिः । देहाग्निपवन-
संयोगात् पुरुषप्रत्यत्प्रेरितो ध्वनिः नामरूढ्वम् आकाशदेशम् आकामन्
“धूमवत्सोपानपदावस्थानं पवनेच्छयानेकधारोहन् अन्तर्भूतपूरणप्रत्ययार्थ-
तया चतुःश्रुतित्वादिभेदभिन्नोज्ञोऽभासते” इति मतङ्गः । विश्वावसुस्तु—
द्वैविध्यं श्रुतेरुक्तवान् । तथा चाह—

“श्रवणेन्द्रियग्राह्यत्वाद् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत् ।

सा चैका द्विविधा ज्ञेया स्वरान्तरविभागतः ॥

नियतश्रुति^४संस्थातो गीयन्ते सप्त गीतिषु ।

तस्मात् स्वरगता ज्ञेयाः श्रुतयः श्रुतिवेदिभिः ॥

“अन्तरस्वरवर्तित्यो ह्यन्तरश्रुतयो मताः ।”

इति । केचित् स्थानत्रययोगात् श्रुतीनां त्रैविध्यं प्रतिपद्यन्ते । केचिद्
“द्वाविंशति श्रुतीराहुः । केचित् षट्षष्टिम् । अन्ये, आनन्त्यम् । तथा चाह
कोहलः—

“द्वाविंशति केचिदुदाहरन्ति श्रुतीः श्रुतिज्ञानविचारदक्षाः ।

षट्षष्टिभिन्नाः^५ खलु केचिदासामानन्त्यमन्ये^६ प्रतिपादयन्ति ।”

इति । तत्र मन्दतीव्रतीव्रतरादितार^७तम्याख्यविरुद्धधर्मसंसर्गस्य विद्यमान-
त्वाद् भेदस्तावत्सिद्धः । तदुक्तम्—“अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्वि-
रुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च” इति । मन्द्रमध्यतारस्थानेष्वपि ता एवैताः
श्रुतयः, त एवामी स्वरा इति प्रत्यभिज्ञानाद् भेदस्यासिद्धिः, तस्माद् द्वाविं-

^१ श्रु श्रवणे चास्य धातोः क्तिन्प्रत्यय समुद्भूतः (वृ).

^२ सुसंगते (B).

^३ भावसाधनः (वृ). नादसाधनैः (B).

^४ ऊर्ध्वं पतन् (B).

^५ संस्थानाद् (वृ),

संस्थानं जायते (B).

^६ अन्तः श्रुति विवर्तित्यो (वृ).

^७ श्रुतीनां द्वाविंशत्व-

माहः (B).

^८ भिन्नां (B).

^९ न्ययमेव (A).

^{१०} तम्यस्य (A).

शतिश्रुतिपक्ष एव समीचीन इति मत्वा द्वाविंशतिरित्युक्तवान् । संख्या-
नियमे कारणमाह—हृदीति । हृदि, ऊर्ध्वनाडी मुषुष्णा, तत्संलग्नाः,
तिरश्च्य तिर्यक् स्थिता द्वाविंशतिर्नाड्यः । तासु मास्तुसंबन्धात्
तावन्त एव नादा उत्पद्यन्ते । तेषु विरुद्धधर्मसंसर्गं दर्शयति—उच्येति ।
उत्तरोत्तरमुच्चोच्चतरतायुक्ताः, । प्रथमो नादो हीनतमः, ततोऽनन्तर-
मुच्चः, ततोऽनन्तरमुच्चतरः, ततोऽनन्तरमुच्चतम इत्यर्थः । हृदय उक्तं
श्रुत्युत्पत्तिप्रकारं कण्ठशीर्षयोरतिदिशति—एवमिति ॥ ८-१०-॥

व्यक्तये कुम्हे तासां वीणाद्वंद्वे^१ निदर्शनम् ॥ १० ॥

द्वे वीणे सदृशौ कार्ये यथा नादः समो भवेत् ।

तयोर्द्वाविंशतिस्तन्व्यः प्रत्येकं तामु चादिमा ॥ ११ ॥

कार्या मन्द्रतमध्वाना द्वितीयोच्चध्वनिर्मनाक् ।

स्थान्निरन्तरता श्रुत्योर्मध्ये ध्वन्यन्तराश्रुतेः ॥ १२ ॥

अधराधरतीव्रास्तास्तज्जो नादः श्रुतिमंतः^२ ।

वीणाद्वये स्वराः स्थाप्यास्तत्र षड्जश्चतुःश्रुतिः ॥ १३ ॥

स्थाप्यस्तन्व्यां तुरीयायामुषमस्त्रिश्रुतिस्ततः ।

पञ्चमीतस्तुतीयायां गांधारी द्विश्रुतिस्ततः ॥ १४ ॥

अष्टमीतो द्वितीयायां मध्यमोऽथ चतुःश्रुतिः ।

दशमीतश्चतुर्थ्यां स्यात् पञ्चमोऽथ चतुःश्रुतिः ॥ १५ ॥

चतुर्दशीतस्तुतीयायां धैवतस्त्रिश्रुतिस्ततः ।

अष्टादश्यास्तुतीयायां निषादो द्विश्रुतिस्ततः ॥ १६ ॥

(क०) शरीरे प्रतिस्थानमुक्तसंख्याकनाडीसंनिवेशस्य
^३तत्र श्रुत्युत्पादस्य च परोक्षत्वात्तत् तत्सद्भावे संदेहः स्यादिति

^१ द्वंद्वं (D).

^२ मंता (D).

^३ तत्तच्छ्रुत्या नादस्य च परो १ ed.

तन्निरासार्थं प्रत्यक्षतः संवादयितुं प्रतिज्ञाय निदिशति—**व्यक्तय** इत्यादिना । **सदृशौ** सदृशाकारे । यथा **नादः समो भवेदिति** । यथा सदृशाकारयोः ^१कृतयोर्नादः समो भवेत् तथा सदृशौ कार्यौ । नादसाम्ये लाघवादिविशिष्टाकारसाम्यं निमित्तमित्यर्थः । **तासु** चेति । वीणयोः प्रत्येकं द्वाविंशतौ तन्त्रीषु । चकारः, द्वितीय-वीणागततन्त्रीसमुच्चयार्थः । **आदिमा** प्रथमा तन्त्रीः । कर्त्तव्येक्षया संनिहितेत्यर्थः ।

मन्द्रतमध्वाना अतिमन्द्रस्वना; उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्व-पूर्वस्या मन्द्रत्वे संभवत्यपि सर्वापेक्षयेयं मन्द्रेति तमप्रयोगः । अतिमन्द्रस्वनत्वं च तन्व्या अतिशितिलीकरणेन भवति । ततोऽपि शितिलीकरणे यथा सानुरणनध्वन्यसंभवः, तथा कार्येत्यर्थः । **द्वितीया** ^२तन्त्रीर्मनागुच्चध्वनिः कार्या । मनागुच्चध्वनित्वस्यैव व्यवस्थापकम्—**स्यान्निरन्तरतेति** । **श्रुत्योः** पूर्वोत्तरतन्व्युत्पन्नयोर्मध्ये **ध्वन्यन्तराश्रुतेः** ध्वन्यन्तरस्य पूर्वोत्तरश्रुतिविलक्षणस्य पूर्व-श्रुतेः किचिदुच्चस्य उत्तरश्रुतेः किचिद्रीचस्य च अन्यध्वनेरश्रुति-रश्रवणम् । **अश्रुतेरिति**, हेतौ पञ्चमी । मध्यगतध्वन्यन्तरा-श्रवणं निमित्तीकृत्य श्रुत्योः निरन्तरता यथा स्यात् तथा ^३तन्त्रीः किचिद् दृढीकरणेन **मनागुच्चध्वनिः कार्येत्यर्थः** । अत्र नैरन्तर्यं ध्वन्योरेवोक्तम्, ^४न तु तन्व्योर्दण्डादिप्रदेशस्थयोः^५ । अतः तन्व्यो-र्दण्डादिषु मध्येऽवकाशो दृश्यत इति तत्र ध्वन्यन्तरसंभवो न शङ्कनीयः । **द्वितीयेति** उपलक्षणम् । तेन तृतीयादयोऽपि

द्वितीयाद्यपेक्षया किञ्चित्किचिद् दृढीकरणेन मनागुच्चध्वनयः कार्या इत्यर्थः ।

एवं कृते ताः तन्व्यः अधराधरतीन्ना उच्चोच्चध्वनयो भवन्ति । यथा शरीरे श्रुतय उत्तरोत्तरोच्चा उत्पद्यन्ते, तथा वीणायां अधराधरोच्चा उत्पद्यन्ते इति ^१बोद्धव्यम् । **तज्जः**, तासु तन्त्रीषु आहत्योत्पन्नो **नादः** श्रुतित्वेन **मतः** । अत्र श्रुतिशब्द-निरुक्तिपूर्वकं श्रुत्येकत्वादिविषयविकल्पे **मतङ्गो** मतभेदान-दर्शयत् । **तद्यथा**—

^२‘श्रवणार्थस्य धातोः ^३कितन्प्रत्यये च सुसंश्रिते ।

श्रुतिशब्दः प्रसाध्योऽयं शब्दज्ञैः कर्मसाधनः^४ ॥’

श्रूयत इति श्रुतिः । सा चैका, अनेका वा । एकैव श्रुतिरिति । तद्यथा—तत्रादौ तावत् ^५देहाकाशपवनसंयोगात् पुरुषप्रयत्न-प्रेरितो ध्वनिः नाभेरुर्ध्वम् आकाशदेशमात्रकाम् धूमवत् सोपान-पदक्रमेण^६ पवनेच्छया अनेकधा आरोहन् अन्तर्भूतपूरणप्रत्ययार्थतया चतुःश्रूत्यादिभेदभिन्नः प्रतिभासत इति **मामकीयं** मतम् । ^७अन्ये पुनर्द्विप्रकारां श्रुतिं मन्यन्ते । कथम्? स्वरान्तरविभागात् । तथा चाह **विशवावसुः**—

“श्रवणेन्द्रियग्राहत्वाद् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत् ।

सा चैका ^८द्विविधा ज्ञेया स्वरान्तरविभागतः ॥

^१ स्वरस्यम् 1 ed. ^२ श्रु श्रवणे नास्य धातोः कितप्रत्ययसमुद्भवः ॥ १९ ॥

(बु). ^३ कितप्रत्यये 1 ed. ^४ साधनैः 1 ed. ^५ देहानि (बु). देहाकाश

1 ed. ^६ पदावस्थानं 1 ed. ^७ चतुर्थ्यं (?) [चतुर्थं] श्रूत्यादिभेदभिन्न इत्यर्थः

1 ed (This is omitted in (C)). ^८ अपि द्विधा(बु).

^१ नादः समस्तथा कार्ये 1 ed. ^२ तन्त्री मना 1 ed. ^३ तन्त्री 1 ed.

^४ तत्तु 1 ed. ^५ प्रदेशयोर्वा (C).

नियतश्रुतिसंस्थानाद् गीयन्ते^१ सप्त गीतिषु ।
तस्मात् स्वरगता^२ ज्ञेयाः श्रुतयः श्रुतिवेदिभिः ॥”

शुद्धस्वररूपा इत्यर्थः ।

३“अन्तरस्वरवर्तिन्यो ह्यन्तरश्रुतयो मताः ॥”

विकृतस्वररूपा इत्यर्थः । प्रयोगबहुलत्वापेक्षया श्रुतय इति बहु-
वचननिर्देशः ।

“एतासामपि वैस्वर्य^४ क्रिया^५ग्रामविभागतः ॥” इति ।

“केचित् स्थानत्रययोगात् त्रिविधां श्रुतिं मन्यन्ते । अन्ये इन्द्रिय-
वैगुण्यात् त्रिविधां श्रुतिं मन्यन्ते । इन्द्रियवैगुण्यं च त्रिविधम्—
सहजं, दोषजम्, अभिघातजं च इति । अत्र इन्द्रियं मनः । ^६तत्र
सत्त्वगुणयुक्तं सहजम्, रजस्तमोयुक्तं दोषजम्, अम्लादिरसोप-
हतम् अभिघातजमित्यर्थः । अपरे तु वातपित्तकफसंनिपातभेद-
भिन्नां चतुर्विधां श्रुतिं प्रतिपेदिरे । तथा चाह ^७तुम्बुरुः—

“उच्चैस्तरो ध्वनी रूक्षो विज्ञेयो वातजो बुधैः ।

गम्भीरो ^८घनलीनस्तु ज्ञेयोऽसौ पित्तजो ध्वनिः ॥

स्निग्धश्च सुकुमारश्च मधुरः कफजो ध्वनिः ।

त्रयाणां गुणसंयुक्तो विज्ञेयः संनिपातजः ॥”

^१ गीयते । ed.

^२ ग. रकृता fn. । ed.

^३ अन्तः श्रुति वि(बु).

^४ चैश्वर्यं (बु).

^५ क्रमवि । ed.

^६ तच्च (D).

^७ तुम्बुरुः । ed.

^८ घनशीलश्च जातव्यः पित्त (बु).

इति । एते तु शब्दभेदत्वेन वक्ष्यन्ते । अपरे तु वेण्वाद्यो^१
मूनयो नवविधां श्रुतिं मन्यन्ते । तथा हि—

“द्विश्रुतिस्त्रिश्रुतिश्चैव चतुःश्रुतिक एव च ।

स्वरप्रयोगः कर्तव्यो वंशच्छिद्रगतो बुधैः ॥ (२८)

इति । भरतेनाप्युक्तम्—

“द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगताः स्वराः ।

कम्पमानार्धमुक्ताश्च व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्वराः ॥

इति तावन्मया प्रोक्ताः ^२समीच्यः श्रुतयो नव ।”

इति । एतानि षण्मतानि स्वरश्रुत्योरभेदमङ्गीकृत्य प्रवर्तिता-
नीति मन्तव्यम् । तानि तु अभिव्यङ्ग्यत्वाभिव्यञ्जकत्वाभ्यां
सक्षाद्भिन्नरूपयोः स्वरश्रुत्योर्भेदापह्नवान्न समीचीनानि ।

“अत्र केचित् मीमांसा^३मांसलितधियो धीरा द्वाविंशति
श्रुतीर्मन्यन्ते । केचित् पुनः षट्षष्टिभेदभिन्नाः श्रुतय इति
वदन्ति । अन्ये पुनः आनन्त्यं वर्णयन्ति श्रुतीनाम् । तथा चाह
कोहलः—

“द्वाविंशति केचिदुदाहरन्ति

श्रुतीः श्रुतिज्ञानविचारदक्षाः ।

षट्षष्टिभिन्नाः खलु केचिदासा-

मानन्त्यमन्ये^४ प्रतिपादयन्ति ॥”

इति । तत्र,

^१ वेण्वादयो । ed; ग. वेण्वादयो fn. । ed.

^२ सर्वशश्रुतयो (बु).

^३ धिमांसलित । ed.

^४ न्यमेव । ed.

“आनन्त्यं हि^१ श्रुतीनां^२ च सूचयन्ति विपश्चितः ।

यथा ध्वनिविशेषाणामानन्त्यं गगनोदरे ॥

^३उत्तालपवनोद्वेलजल^४ राशिसमुद्भवाः ।

^५इयतां प्रतिपद्यन्ते न तरङ्गपरंपराः ॥”

इति श्रुतीनामानन्त्यं दर्शितम् ।

अस्मिन् पक्षे रणनानुरणनात्मकयोः श्रुतिस्वरयोर्भेदाङ्गीकारेऽपि अनुरणनरूपाणामपि ध्वनीनां श्रुतित्वमभिधाय, उभयेषामपि “बीचीतरङ्गमायेन” उत्पद्यमानानां तेषामतिसूक्ष्म-भागकल्पनया प्रतिध्वन्यवयवभूतध्वनिबहुत्वविवक्षया, आनन्त्यं दर्शितम् । तदनुपपन्नमिति मन्तव्यम् ।

यद्यपि—श्रवणयोग्यस्य ध्वनेरिन्द्रियग्राह्यत्वाक्षिप्तेन साव-यवत्वेन त्वरेणुवदवयवाः सन्ति,^६ तथापि तेषां श्रोत्रप्रत्यक्षमूलेन अनुमानेन, अर्थापत्त्या वा, अन्यतरेणैव त्वरेणुगतपरमाणुवद्गम्यतया श्रोत्रग्राह्यत्वाभावात्,^७ स्वतः स्वराभिव्यक्तिहेतुत्वाभावेन अश्रुतित्वादिति । द्वाविंशतिश्रुतिपक्षे, षट्षष्टिश्रुतिपक्षे^८ च यद्यपि श्रुतिस्वरयोः भेदाङ्गीकारः समान एव; तथापि द्वाविंशतिश्रुतिपक्षे द्वाविंशतिः श्रुतय एव मन्द्रस्थाः स्थानान्तरयोरपि द्विगुण-द्विगुणत्वेनावर्त्यन्त इति ।

षट्षष्टिश्रुतिपक्षे तु—तावत्य एव श्रुतयः स्थानत्रयेऽपि अनावृत्ताः, परस्परं भिन्ना इति च वैषम्यम् । तत्र अनावृत्ति-

^१ तु (वृ). ^२ तु दर्शयन्ति (वृ). ^३ गाममानं । ed. ^४ द्वेलज्जल
1 ed.; उच्चण्डपवनोद्गमजल (वृ). ^५ इयत्यः । ed.; कियन्तः (वृ). ^६ सन्तु
1 ed. ^७ सर्वतः (D). ^८ वा (C).

पक्षस्वीकारे षड्जादीनामपि स्वरणाणामावृत्त्यभावात् मध्यतार-स्थाः चतुर्दश स्वराः पृथग्व्यपदेशभाजो भवेयुः । नैव तथा व्यवहारः । अत एव मतङ्गादिदर्शितेषु नवसु पक्षेषु द्वाविंशतिश्रुति-पक्षमेव रणनानुरणनात्मना साक्षादनुभूयमानश्रुतिस्वरभेदानपह्नवेनावृत्त्या सप्तानामेव स्वराणां गुणभिन्नानां व्यवहारोपयोगित्व-सिद्धेश्च सारतमं निश्चित्य, निःशङ्कः बीणयोर्निर्दिशतानां तासां द्वाविंशतिश्रुतीनां मध्ये, चतुर्थीप्रभृतिषु शास्त्रानुसारेण पूर्वोत्तरा-वधिप्रदर्शनपूर्वकं षड्जादि सप्तस्वरस्थापनं विदधाति—बीणाद्वय इत्यादिना । चतुःश्रुतिरिति । स्वाभिव्यक्तिकरणत्वेन चतस्रः श्रुतयो यस्येति स तथोक्तः । एवं त्रिश्रुतिरित्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ -१०-१६ ॥

(सु०) दृष्टान्तेन विनैते नादविशेषा दुरवबोधाः, कण्ठेऽपि दर्शयितुमशक्याः; तस्माद् बीणाद्वे दृष्टान्तकथनं प्रतिजानीते—व्यवतय इति । ताः प्राकट्येन दर्शयितुमित्यर्थः । तद्वक्तं संगीतसमयसारे—

“ते तु द्वाविंशतिर्नादा न कण्ठेन परिष्कुटाः ।
शक्या दर्शयितुं तस्माद् बीणायां तन्निर्देशनम् ॥”

इति । प्रतिज्ञातमर्थं कथयति—द्वे बीणे इति । सदृशौ, समाने । आकार-साम्यं नावोपयुज्यत इत्याह—यथा नादः समो भवेदिति । तद्वक्तम्—

“द्वे बीणे तुलिते कार्ये ‘समस्तावयवैस्तथा ।
एकबीणैव भासेते यथा द्वे अपि शृण्वताम् ॥”

इति । तयोः प्रत्येकं द्वाविंशतिस्तन्त्र्यः स्थापनीयाः । तामु आद्या मन्द्रत-मध्वाना कर्तव्या । स मन्द्रतमो यस्माद्धीनो मन्द्रोऽन्यो नादो रज्जको न निष्पद्यते । द्वितीया तस्याः सकाशात् मनाक् किञ्चिदुच्चध्वनिः ।

^१ सामानावयव (A).

किञ्चित् इत्यनेनैवोक्तमर्थं विशदयति—मध्ये ध्वन्यन्तराधुतेरिति । यथा
^१मध्ये विसदृशं ध्वन्यन्तरं नोत्पद्यते, तथा नैरन्तर्यं विधेयम् । तदुक्तम्—

“द्वितीया तु ततस्तीव्रध्वनि^२स्तन्त्रीविधीयते ।
^३यथा यथा तयोर्मध्ये न तृतीया ध्वनिर्भवेत् ॥”

इति । ताः तन्त्र्यः, अधोऽधः^४स्थातः तीव्रनादा भवन्ति । ताभ्यः तन्त्रीभ्यो
जातो नादः श्रुतिरित्युच्यते । श्रुतेः प्रमाणमुक्तं मतङ्गेन—“ननु श्रुतेः
किं मानम्? उच्यते, पञ्चमस्तावद् ग्रामद्वयस्थो लोके प्रसिद्धः । ^५तस्योल्क-
र्षापकर्षाभ्यां मार्दवादायतत्वाद्वा^६ यदन्तरं तत्प्रमाणा श्रुतिः” इति ।
स्थानत्रये । षट्षष्टिसंख्याकानां श्रुतीनां नामान्युक्तानि संगीतसमयसारे—

“मन्द्रा चैवातिमन्द्रा च घोरा घोरतरा तथा ।
मण्डना च तथा सौम्या सुमनाः पुष्करा तथा ॥
शङ्खिनी चैव नीला च उत्पला चानुनासिका ।
^७घोषावती लीननादा आवर्तन्यपि^८ चापरा ॥
रणदा चैव^९ गम्भीरा दीर्घतरा च नादिनी ।
मन्द्रजा सुप्रसन्ना च ^{१०}निनदा मन्द्रसप्तके ॥
नादान्ता निष्कला गूढा सकला ^{११}मधुरा गली ।
एकाक्षरा ^{१२}भृङ्गजाती रसगीती सुरज्जिका ॥
पूर्णलंकारिणी चैव वांशिका वैणिका^{१३} तथा ।
त्रिस्थाना सुस्वरा ^{१४}सौम्या भाषाङ्गी वार्तिका^{१५} तथा ॥

^१ मध्यं (A). ^२ तन्त्री वि (B). ^३ तथा (B). ^४ स्थितास्तीव्र
(A), (B). ^५ तस्य श्रुत्युल्कर्षापकर्षाभ्यां (A), (B). ^६ वायतत्वाद्वा य (A);
वोदयस्त (B). ^७ घोषवती (A). ^८ आवर्तन्यपि (A), (B). ^९ उग्रनादा
च (B). ^{१०} निनादा (B); निगद्य (A). ^{११} च मुरा दला (A); मधुरा-
दता (B). ^{१२} भृङ्गजानी संगीती दस्वन्किता? (B). ^{१३} वैणिका (A).
^{१४} सौमा (B). ^{१५} वार्तिकी (B).

संपूर्णा च प्रसन्ना च सर्वव्यापिका तथा ।
द्वाविंशतिः^१ समाख्याताः श्रुतयो मध्यसप्तके ॥
ईश्वरी चैव कौमारी ^२संवराली तथा परा ।
भोगवीर्या मनोरामा सुस्निग्धा च तथा परा ॥
^३दिव्याङ्गायो मुललिता विद्रुमा च तथा परा ।
महार्का शङ्खिनी राका लज्जा चैव^४ तथा परा ॥
काली सूक्ष्मातिसूक्ष्मा ^५च पुष्टा चैव सुपुष्टिका ।
विस्पष्टा ^६काकली चैव कराली च तथा परा ॥
विस्फोटान्तर्भेदिनी^७ च इत्येतास्तारसप्तके ।

इति । श्रुतिभ्यः स्वरोत्पत्तिप्रकारं कथयति—वीणाद्वय इति । वीणाद्वये
चलवीणायां ध्रुववीणायां च स्वराः स्थापनीयाः । तत्र चतस्रः श्रुतयो
यस्य संबन्धिन्यः, स चतुःश्रुतिः षड्जस्तुरीयायां चतुर्थ्या तन्त्र्यां स्थाप्यः ।
त्रिश्रुतिर्ऋषभः सप्तम्यां तन्त्र्याम् । द्विश्रुतिर्गंधारो नवम्यां तन्त्र्याम् ।
चतुःश्रुतिर्मध्यमस्त्रयोदश्यां तन्त्र्याम् । चतुःश्रुतिः पञ्चमः सप्तदश्यां
तन्त्र्याम् । त्रिश्रुतिर्ध्रुवतो विंशतितन्त्र्यां तन्त्र्याम् । तन्त्र्यां द्विश्रुतिर्निषादो
द्वावित्वां तन्त्र्यां समापनीय इति ॥ १०-१६ ॥

एकविंशत्या द्वितीयायां वीणैकात्र ध्रुवा भवेत् ।
चलवीणा द्वितीया तु तस्यां ^१तन्त्रीस्तु सारयेत् ॥ १७ ॥
स्वोपान्त्यतन्त्रीमानेयास्तस्यां सप्त स्वरा बुधैः ।
ध्रुववीणास्वरैभ्योऽस्यां चलायां ते स्वरास्तदा^१ ॥ १८ ॥
एकश्रुत्यपकृष्टाः स्युरेवमन्यापि^{१०} सारणा ।

^१ शभिः (B). ^२ शंवराली (A); संवराटी (B). ^३ दिव्याङ्गी तु स्वल
लिता? (B). ^४ महाकाली शङ्खिनी च कालजा च (A), (B). ^५ तु पुष्टा
(B). ^६ गैकली (B). ^७ भेदिनी (B). ^८ ख. तन्त्री तु fin. 1 ed;
तिस्रस्तु (D). ^९ स्तथा (D). ^{१०} मन्यावच (A.L.) fin. 1 ed.

(क०) अत्र, वीणयोः । एका ध्रुवा भवेदिति । अनयोः चलत्वध्रुवत्वे सारणा अन्यव्यतिरेकानुविधायिनी । द्वितीयेति । ध्रुवत्वेन कल्पिताया अन्येत्यर्थः । अत्र तुशब्दो व्यपदेशान्तरपरिग्रहार्थः । श्रुतिगतेयतापरिज्ञानार्थं चलवीणायां सारणां विदधाति—तस्यामिति । तन्वीस्तु सारयेदिति तुशब्दो भिन्नक्रमः । तस्यां त्विति योजना ध्रुवातो वैषम्यप्रदर्शनार्था । सारयेत् सारणां कुर्यात् ; स्वस्व^१तन्वीस्थितान् स्वरान् तच्छ्रुतिस्थानात् प्रच्याव्य श्रुत्यन्तराणि तन्वीः प्रापयेदित्यर्थः ॥ सारयेदित्यनेन ^३अनियमेन श्रुत्यन्तरप्रापणे प्राप्ते, प्रथमादिसारणासु श्रुत्यन्तरनियममाह—स्वोपान्त्येति । तस्यां—प्रथमायां सारणायाम् ।

ननु—श्रुत्यन्तरप्राप्त्या स्वरान्तरत्वं किं न स्यादित्यत आह—ध्रुववीणास्वरेभ्य इति । ते स्वराः तदेकश्रुत्यपकृष्टाः स्युरित्यत्र त इति ध्रुवायामिव चतुःश्रुतिकत्वादिलक्षणानां षड्जादीनां परामर्शात् श्रुत्यन्तर^४प्राप्त्या स्वरान्तरत्वप्राप्तावपि एकश्रुत्यपकर्षेण तेषामेव नीचत्वमात्रप्रतीतेः विशेष^५लाभाभावात् स्वरान्तरत्वं न स्यादित्यर्थः । उक्तं प्रकारं सारणान्तरेऽप्यतिदिशति—एवमिति । पूर्वत्र सारणायामेकश्रुत्यप^६कृष्टान् स्वरान् प्रकृति कृत्वा, तेषां ततोऽप्युपान्त्यतन्व्यानयनमिहान्यशब्दार्थः ॥ १७-१८-॥

(मु०) अत्र वीणाद्वय एका चलवीणा, एका ध्रुववीणा । ^१यस्यां स्वराः स्वस्थानं परित्यज्य अपकृष्यन्ते सा चलवीणा ; यस्यां तु नापकृष्यन्ते

^१ स्वरेयसा । ed. ^२ तन्व्युत्थितान् स्वरान् (C), तन्व्युत्थितास्वरान् तत्तच्छ्रुति । ed. ^३ नियमेन । ed. ^४ प्राप्तावप्येक । ed. ^५ लाभाभावा (D); ताभावा । ed. ^६ कृष्टास्वरान्प्रकृ(?) तिकत्वात् तेषां । ed. ^७ एवं वीणाद्वये स्वरानवस्थाप्य यस्यां (A), (B).

सा ध्रुववीणा । श्रुतिनिश्चयार्थं चलवीणायां यत्कर्तव्यं तदाह—चलवीणेति । तस्यामिति—तस्यां चलवीणायां तन्वीः सारयेद् अपकर्षयेत् । प्रथमसारणाप्रकारमाह—स्वोपान्त्येति । तस्यां चलवीणायां सप्तापि स्वरा यत्र स्थापिताः ता अन्त्यास्तन्व्यः, तत्समीपवर्तिन्योऽपकृष्टा उपान्त्याः, तामु सप्त स्वरा आनेयाः स्थापनीयाः ।

एवं प्रथमसारणायां कृतायां किं स्यात् ? तदाह—ध्रुववीणेति । अस्यां चलायां चलवीणायां ते षड्जादयः स्वरा ध्रुववीणास्वरेभ्यः तदपेक्षया एकश्रुत्या अपकृष्टाः स्युः । एवमेव द्वितीयतृतीयचतुर्थ्यः सारणाः कर्तव्या इत्याह—एवमिति । प्रतिसारणं स्वराणां ततोऽपि पुनरेकैकश्रुत्यपकर्षः कर्तव्यः ॥ १७-१८-॥

श्रुतिद्वयलयादस्यां चलवीणागतो गनौ ॥ १९ ॥

ध्रुववीणोपगतयो रिधयोविंशतः क्रमात् ।

तृतीयस्यां सारणायां विंशतः सपयो रिधौ ॥ २० ॥

निगमेषु चतुर्थ्यां तु विंशतिं समपाः क्रमात् ।

श्रुतिद्वाविंशतावेवं सारणानां चतुष्टयात्^१ ॥ २१ ॥

ध्रुवाश्रुतिषु लीनायामियत्ता जायते स्फुटम् ।

अतः परं तु रक्तित्त्वं न कार्यमपकर्षणम् ॥ २२ ॥

(क०) द्वितीयादिषु सारणासु ज्ञेये दर्शयति—श्रुतिद्वयेत्यादिना । अस्यां, द्वितीयसारणायाम् । चलवीणागतौ, चलवीणायां ^२स्वस्वोपान्त्यतन्वीस्थितौ, गनौ, गांधारनिषादौ, ध्रुववीणोपगतयोः, ध्रुववीणायां स्वस्वाधारश्रुतिस्थयोः रिधयोः, ऋष-

^१ चतुष्टयम् । ed.

^२ स्वस्वोपान्त्य । ed.

भधैवतयोः, क्रमाद्, ऋषभे गांधारः, धैवते निषादश्च श्रुतिद्वय-
लयात् प्रातिस्विकश्रुतिद्वयपरित्यागाद् विशतो लीनी भवतः ।
ध्वनिसाम्यादेकाकारतां भजत इति यावत् । एवं तृतीयचतुर्थ-
सारणयोरपि स्वरान्तरप्रवेशो द्रष्टव्यः ।

ननु चतुर्थसारणायां मन्द्रषड्जस्य निषादे प्रवेश उच्यते;
तत्कथमुपपद्यते? 'कार्या मन्द्रतमध्वाना' (अत्रैव. श्लो. १२-) इति
षड्जादिमश्रुतेरारम्भात् तत्पूर्वध्वन्यसंभवेन उपान्त्यतन्व्यभावात् ।
सत्यम्—ध्वन्यसंभवात् तन्व्यभावः; तथापि मन्द्रस्वरसप्तकस्या-
वृत्तौ षड्जनिषादयोः संनिधानात् निषादाधारश्रुतेः उपान्त्यत्वं
कल्पयित्वा प्रवेशः पर्यवस्यतीत्युपपन्नम् । अथवा, स्थानान्तरावृत्तस्य
तस्यैव षड्जस्य पूर्वं निषादसंभवात् तस्मिन् प्रवेशो द्रष्टव्यः ।

सारणानां फलमाह—श्रुतिद्वाविंशता^२विति । यद्येवं स्याद्
तदनावृत्तिमतानुसारेण सारणापञ्चकेनापि सप्तानामपि^३ स्वरा-
णाम् एकोनविंशच्छ्रुतीयत्तानिश्चयः कर्तुं शक्यत इति । नैवम्^४ ।
स्वरास्तावत् श्रुत्यनुरणनात्मकाः, ते च षड्जादयो लोके, शास्त्रे च
चतुर्थ्यादिश्रुतिषु मयूरादिस्वरसंवादित्वेनाभिव्यक्ताः सिद्धाः ।
तेषां तदुक्तरीत्योत्कर्षणेन^५ पञ्चम्यादिषु श्रुतिषु प्रापणे कृते तादृ-
शानुरणनाभावात् मन्द्रमध्ययोः उत्तरोत्तरस्थानाक्रमणे^६ तारमन्द्र-
व्यवस्थितेरपायाच्च, यतो रक्तिघातः, अतः सारणान्तरं न कर्त-
व्यमित्यभिप्रेतधायोक्तम्—अतः परं त्विति ॥ १६-२२ ॥

(मु०) द्वितीयसारणायां कृतायां यत्सिध्यति तदाह—श्रुति-
द्वयेति । अस्यां चलवीणायां द्वितीयसारणायां कृतायां श्रुतिद्वयस्य

^१लयादपकर्षात् चलवीणायां^२ वर्तमानौ गांधारनिषादौ ध्रुववीणोपगतयोः
धैवतयोः प्रविशतः । क्रमादिति । गांधार^३ ऋषभं, निषादो धैवतमित्यर्थः ।
तयोः प्रविशत इति तत्समाननादौ भवत इत्यर्थः ।

तृतीयसारणायां सिद्धं कथयति—तृतीयस्यामिति । सपयोः,
षड्जपञ्चमयोः रिषौ, ऋषभधैवतौ विशतः । ऋषभः षड्जं प्रविशति,
धैवतः पञ्चमं प्रविशति । चतुर्थ्यां तु सारणायां मध्यषड्जो मन्द्रनिषादं
प्रविशति, मध्यमो गांधारं प्रविशति, पञ्चमो मध्यमं प्रविशति । उपसं-
हरति—श्रुतिद्वाविंशताविति ।

एवं सारणाचतुष्टयात् श्रुतिद्वाविंशतौ ध्रुवाश्रुतिषु लीनायां सत्यां
द्वाविंशतिरेव श्रुत्य इतीयत्तावत्संख्याकत्वं ज्ञायते । द्वितीयसारणायां
श्रुतिचतुष्टयलाभः, तृतीयायां^४ षट्श्रुतिलाभः, चतुर्थ्यां द्वादशश्रुतिलाभः ।
ननु—पुनरप्यपकर्षणं कर्तव्यम्? नेत्याह—अतः परमिति । अतः परमप-
कर्षणं न कार्यम् । कुतः? यतो रक्तिघनमिति । अतः परमपकर्षणे कृते
स्वराणां रज्जकत्वाभावात् स्वरत्वमेव नश्यति, 'स्वतो रज्जयति श्रोतुचितं
स स्वर उच्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६-२२ ॥

श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगांधारमध्यमाः ।

पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ॥ २३ ॥

तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः ।

(क०) इत्थमित्यतया निश्चिताभ्यः श्रुतिभ्यः स्वराणां
निष्पत्तिमाह—श्रुतिभ्यः स्युः स्वरा इति । चतसृभ्यस्ति सृभ्यो

^१ सप्तध्वन्य । ed.

^२ श्रुतिद्वाविंशता (D).

^३ सप्तानामेव । ed.

^४ नैवम् (D).

^५ त्कर्षण (D).

^६ क्रमणेन । ed.

^१ चलादप (A).

^२ वीणावत् (A).

^३ गांधारो (B).

^४ तृतीय-

सारणायां (B).

^५ नवेत्याह (B); नेत्य आह (A).

द्वाभ्यां च यथायोगं^१ द्वाविंशतेः श्रुतिभ्यः सप्त स्वरा भवन्तीत्यर्थः । अत्र पञ्च पक्षाः संभवन्ति—श्रवणैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद् विशेषस्पर्श—शून्ययोः स्वरश्रुत्योः जातिव्यक्त्योरिव तादात्म्यमिति प्रथमः पक्षः । दर्पणे मुखविवर्तवत् श्रुतिषु स्वरा विवर्तन्त इति द्वितीयः । यथा घटस्य मृत्पिण्ड^२दण्डादिकार्यत्वं, तथा स्वराणां श्रुतिकार्यत्वमिति तृतीयः । क्षीरं दधिरूपेणैव श्रुतयः स्वररूपेण^३ विपरिणमन्त इति चतुर्थः । प्रदीपाद् अन्धकारस्थितघटाद्यभि-व्यक्तिवत् श्रुतिभ्यः स्वराणामभिव्यक्तिरिति पञ्चमः ।

नाद्यः, स्वरश्रुत्योर्भिरबुद्धिग्राह्यत्वाद् आश्रयाश्रयित्व-भेदाच्च जातिव्यक्त्योरपि 'निर्विशेषं न सामान्यम्' इति न्यायेन भेदस्य सिद्धत्वाच्च । न द्वितीयः, विवर्तत्वे हि स्वराणां भ्रान्तत्वं स्यात्; न च तथा, तेषामबाधितप्रयोगहेतुत्वदर्शनात् । तृतीयोऽपि न परीक्षाक्षमः । स्वरव्यतिरेकेन श्रुतिसद्भावे प्रमाणाभाव इति^४ वक्तुं हि न युक्तम्, 'स्वरस्य हि श्रूयमाणम् अनुरणनात्मकत्वं रणनमन्तरेण नोपपद्यते' इत्यर्थापत्त्या वा, 'अयं स्वरो रण-नपूर्वकः, अनुरणनात्मकत्वाद् दण्डाहतजयघण्टानुरणनशब्दवत्' इत्यनुमानेन वा तत्सिद्धेः ।

सत्यम्—यद्यपि स्फुटपौर्वापर्येण कार्यकारणभावप्रतीतिरस्ति, तथापि अपादानस्य मृत्पिण्डादेः यथा घटादिकार्यनिष्पत्तौ भेदेनानुपलब्धिः न^५ तथा इह स्वरनिष्पत्तौ श्रुतीनामनुपलम्भ इति तासामकारणत्वात्^६ । चतुर्थपञ्चमावदुष्टत्वेन^७ मतङ्गादिसंम-

^१ ग. योग्यं fin. 1 ed.

^२ दण्डकार्यत्वं 1 ed.

^३ परिणमन्त 1 ed.

^४ भावादिति 1 ed.

^५ तथाज्ञ (C).

^६ त्वात्र तृतीयः 1 ed.

^७ दुष्टत्वे

1 ed.

तत्वाद् ग्राह्यौ । अथ शुद्धस्वरान् अन्वर्थतया प्रसिद्धैर्नाभिभिः परिगणयति—षड्जेति । षड्जादिनाम्नामन्वर्थता मतङ्गादि-भिरुक्ता । तद्यथा—

“पण्णां स्वराणां जनकः षड्भिर्वा जन्यते स्वरैः ।

षड्भ्यो वा जायते ऽङ्गभ्यः षड्ज इत्यभिधीयते ।” इति ।

षडपि स्वरान् जनयति प्रकाशयतीति जनेः अन्तर्भावित्यर्थत्वात् “अन्येष्वपि दृश्यते” इति उपप्रत्यये टिलोपे च सति षड्ज इति रूपम् । षड्भिः स्वरैः अङ्गभावेन प्रविष्टैः जन्यते प्रकाशयत इति वा षड्जः । पूर्ववद् रूपसिद्धिः । षड्भ्यो नासाकण्ठोरस्तालु-जिह्वा^१दन्तस्थानेभ्यो जायत इति वा “पञ्चम्यामजातौ” इति उपप्रत्यये षड्ज इति ।

“प्राप्नोति हृदयं शीघ्रमन्यस्मादृषभः स्मृतः ।

स्त्रीगवीषु यथा तिष्ठन् विभाति ऋषभो महान् ॥

स्वरग्रामे समुत्पन्नः स्वरोऽयमृषभस्तथा ।” इति ।

ऋषति गच्छति हृदयमन्यस्वरैर्भ्य इति ‘ऋष गतौ’ इत्यस्माद् धातोः औणादिके ‘अभक्षप्रत्यये ऋषभ इति रूपम् । यथा गोसमूहे बलीवर्दः, तथा स्वरसमूहे राशौ द्वितीयो बलवान् । ऋषभवत्प्र-दतीति वा ऋषभः ।

“वाचं गानात्मिकां धत्त इति गांधारसंज्ञकः” इति ।

गां गानात्मिकां वाचं धत्त इति ‘धृ धारणे’ इत्यस्माद्धातोः गोशब्दे कर्मण्युपदे अणप्रत्यये षोढरादित्वाद् बहुलग्रहणाद्वा अलुकि गांधार इति रूपम् । गान्धर्वमुखहेतुत्वाद्वा गांधारः ।

^१ रन्ध्रस्थाने 1 ed.

^२ भक्षप्रत्यय.

“स्वराणां मध्यमत्वाच्च मध्यमः स्वरः^१ इष्यते ।” इति ।

सप्तानां स्वराणां चतुर्थो यः स्वरः तस्य मध्यस्थत्वात् ‘मध्यान्मः’ इति^२ भवार्थे सप्रत्यये मध्यम इति रूपम् । अथवा मद्ध्योऽमो रोग इति^३ मद्ध्यमः । यद्वा मम धियो रोग इति^४ मद्ध्यमशब्देन, सप्तानां स्वराणां श्रूयमाणो रुचिरत्वाश्चङ्क्या पीडयतीत्यर्थः ।

“स्वरान्तराणां विस्तारं यो मिमीते स पञ्चमः ।

पाठक्रमेण गणने संख्यया पञ्चमोऽथवा ॥” इति ।

“पचि विस्तारे” इत्यस्माद्धातोर्भावे धञि पञ्चं विस्तारं मिमीत इति “आतो ऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्यये पञ्चम इति रूपम् । “ह्वावामश्च” इत्यण्युक् च संज्ञात्वा^५ दुपेक्ष्यते । यद्वा—पृषोदरादित्वाद्युगभाव^६ आलोपश्च । स्वराणां क्रमेण गणने पञ्चमत्वाद्वा पञ्चमस्थानसंभूतत्वाद्वा पञ्चमः ।

“धीरस्यास्तीति^७ धीवांस्तत्संबन्धी धैवतः स्मृतः ।” इति ।

यद्वा, “षष्ठस्थाने धृतो यस्मात्ततो ऽसौ धैवतो मतः ।” इति च । धीरस्यास्तीति धीवान्, तत्संबन्धित्वेन “तस्येदम्” इत्यणि धैवत इति रूपम् । संबन्धित्वं च अनेकप्रकारं निरूप्यनिरूपकलक्षणम्, आस्वाद्यास्वादकलक्षणं, जन्यजनकलक्षणं चेति । तत्र उत्तरस्वरेण

^१ उच्यते । १ ed. ^२ भवे म । १ ed; भावे म (D). ^३ मध्यमः । १ ed.

^४ मध्यम । १ ed. ^५ इत्यण पुष्कसंज्ञात्वा (भु युक्तत्वा) । १ ed; ग. इत्यणयुक्त-

संज्ञात्वा fn. १ ed. (C). ^६ कित् आलो (D); कित् अलो (C) ^७ धीर्व-

स्यास्ति स । १ ed.

संसृष्ट^१ श्रुतित्वात् स्थूलमतीनां दुर्विवेकत्वाद् धीमतः सूक्ष्ममतेरेव निरूप्यत्वाद् धैवतः । षष्ठस्थाने ललाटस्थाने धृतत्वाद्वा धैवतः ।

“निषीदन्ति स्वराः सर्वे निषादस्तेन कथ्यते ।” इति ।

‘षद् लृ विशरणे’ इत्यस्माद्धातोः, निषीदन्ति पर्यवस्यन्ति अस्मिन् स्वरा इति “अकर्तरि च” ; इति सूत्रेण घञि निषाद इति रूपम् ; इत्युक्तप्रकारेण ते स्वराः सप्तैवेति नियमे सप्तधात्वाश्रितत्वं^२ सप्त-चक्राश्रितत्वं वा निमित्तं मत-ज्ञोक्तमनुसंधेयम् । प्रयोगसौकर्यार्थं तेषाम् आद्याक्षराण्युद्धृत्य संज्ञान्तराण्याह—तेषां संज्ञा इति ।

सरिगादीनां मत-ज्ञाभिमत उद्धारक्रम उच्यते—अत्र अक-चटतपयशा अष्टौ^३ वर्गाः । तत्र अष्टमस्य तृतीयं हरिबीजयुक्तम् आद्यस्वरमुद्धरेत् ; हरिबीजमकारः । सप्तमस्य द्वितीयं कामबीजयुक्तं द्वितीयस्वरमुद्धरेत् ; कामबीजमिकारः । द्वितीयस्य तृतीयं हरिबीजयुक्तं तृतीयस्वरमुद्धरेत् । षष्ठस्य पञ्चमम् अकारयुक्तं^४ चतुर्थस्वरमुद्धरेत् । षष्ठस्य प्रथमम् अकारयुक्तं पञ्चमस्वर-मुद्धरेत् । पञ्चमस्य चतुर्थम् अकारयुक्तं षष्ठस्वरमुद्धरेत् । पञ्च-मस्य पञ्चमं कामबीजयुक्तं सप्तमस्वरमुद्धरेत् ।^५ अत्र सरिगादिषु आद्याक्षराणां व्यञ्जनत्वात् कथं स्वरत्वमित्याक्षिप्य आचार्यपरि-भाषया संकेतमात्रमेतदिति प्रत्याह मत-ज्ञः ॥ २३, २४- ॥

(सु०) एवं श्रुतीनिरूप्य स्वरां निरूपयति—श्रुतिभ्य इति । षड्जर्ष^६ भेत्यादीनाम् आद्याक्षरैः व्यवहारार्थं संज्ञान्तराणि कथयति—तेषा-

^१ संबद्ध (C). ^२ ग. पुस्तकेऽस्मात्पूर्वं ‘सप्तद्वयाश्रितत्वम्’ [‘सप्तद्वीपाधि-

तत्वम्’ (D)] इत्यधिकं वर्तते fn. १ ed. ^३ क. वर्गाः fn. १ ed. ^४ मध्यम-

स्वरं समुद्धरेत् । १ ed. ^५ कामबीजमिकारः । अत्र । १ ed. ^६ भेत्यादिना ।

लाघवेन व्यलहा (B).

मिति । सरिगमपधनीत्येताः^१ प्रथमं^२ स्वरोपादानात् तेषां पूर्वोभ्योऽपराः संज्ञाः । यद्यपि ष ऋगमपधनीति संज्ञाघोषणं युक्तं, तथापि सरिगेत्यपभ्रंशः पाठः ॥ २३, २४- ॥

श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः ॥ २४ ॥

स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते ।

ननु श्रुतिश्चतुर्थ्यादिरस्त्वैव^३ स्वरकारणम् ॥ २५ ॥

(क०) स्वराणां सामान्यलक्षणं स्वरशब्दस्य निरुक्तिं चाह—श्रुत्यनन्तरेति । श्रुत्यनन्तरभावी, श्रुतेः चतुर्थ्यादेः मारुताद्याहृत्युत्पन्नप्रथमध्वनेरनन्तरं^४ भाव्याविर्भवनशीलः, स्निग्धः अरूक्षः सन् दूरसंश्राम्यः, अनुरणनात्मकः, अनुस्वाररूपः,^५ स्वतः, सहकारिकारणनिरपेक्षं श्रोतृचित्तं रञ्जयति अनुरक्तं करोति । स्वतःशब्दोपपदात् “रञ्ज रामे” इत्यस्माद्धातोः “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति डप्रत्यये टिलोपे पूर्वपदस्थ^६ तकारादेः पृषोदरादित्वात् लोपे च स्वर इति रूपसिद्धिः ॥ -२४, २५ ॥

(मु०) स्वरस्य लक्षणं निर्वचनं च कथयति—श्रुत्यनन्तरेति । श्रुतेरनन्तरं भवतीति श्रुत्यनन्तरभावी । प्रथमतः न्यामाहतायां यो ध्वनिः अनुरणनशून्य उत्पद्यते स श्रुतिः, यस्तु ततोऽनन्तरम् अनुरणनरूपः श्रूयते स स्वरः । कथं तस्य स्वरत्वमित्यत आह—स्वत इति । स्वतः, अन्यानपेक्षतया यस्मात् श्रोतृचित्तं रञ्जयति, तस्मात् स्वर इति निरुक्तिः । कथं तस्य रञ्जकत्वम्? अतो हेतुगर्भं विशेषणं स्निग्ध इति । यद्यपि स्निग्धत्वमपामेव धर्मः, “स्नेहोऽपामि विशेषगुणः” इत्युक्तत्वात्, न तस्य श्रवणेन्द्रिय-

गम्यता; तथापि औपचारिकं स्निग्धत्वं स्वरेषु गृह्यते । अत्र बहुधा विप्रतिपत्तिः—केचित् स्वरश्रुत्योः तादात्म्यं वर्णयन्ति । यदाहुः—

“विशेषस्पशं श्रुत्यत्वात् श्रवणेन्द्रियगम्ययोः^१ ।

स्वरश्रुत्योस्तु तादात्म्यं जातिव्यक्त्योरिवानयोः ॥ ३२ ॥” इति ।

केचित् स्वरश्रुत्यो^२ विवर्त्यविवर्तकतामाचक्षते । यदाहुः—

“नराणां तु मुखं यद्वद् दर्पणेषु विवर्तते^३ ।

प्रतिभान्ति स्वरा^४स्तद्वच्चूतिष्वेव विवर्तिनः ॥ ३३ ॥” इति ।

केचित् स्वरश्रुत्योः कार्यकारणभावं वदन्ति । यदाहुः—

“स्वराणां^५ श्रुतिकार्यत्वमिति केचिद् वदन्ति हि ।

मृत्पिण्ड^६दण्डकार्यत्वं घटस्येह^७ यथा भवेत् ॥ ३४ ॥” इति ।

केचित् परिणामपक्षमाद्रियन्ते । यदाहुः—

“श्रुतयः स्वररूपेण परिणामं व्रजन्ति हि^८ ।

परीणमेच्छथा^९ क्षीरं दधिरूपेण सर्वथा^{१०} ॥ ३५ ॥” इति ।

केचित् पुनः अभिव्यक्तिपक्षमाङ्गीकुर्वन्ते । यदाहुः—

“षड्जादयः स्वराः सप्त व्यज्यन्ते श्रुतिभिः सदा ।

अन्धकारस्थिता यद्वत् प्रदीपेन घटादयः ॥ ३६ ॥” इति ।

एतेषु पक्षेषु परिणामाभिव्यक्तिपक्षावेव स्वीकृतौ मतं ज्ञेयम् । यदाहुः—

“भेदः^{११} स्वलक्षणानां सामान्येनान्यवस्तुवत् सिद्धः ।

तद्धि विशेषैः शून्यंभवति नभःपुष्पसंकाशम् ॥ ३७ ॥

नानाबुद्धि^{१२}गृहीतत्वात् स्वरश्रुत्योस्तु भिन्नता ।

आश्रयाश्रयिभेदाच्च तादात्म्यं केन^{१३} सिध्यति ॥ ३८ ॥

^१ ग्राह्यता (व); गम्यता (B).

^२ विवर्तकता (A); विवर्तकभावना (B).

^३ तु विवर्तितम् (B).

^४ भाति स्वर (व).

^५ श्रुतीनां (व).

^६ पिण्डं (A).

^७ घटश्चैव (A); घटस्येव (B).

^८ यं (A); व्रजत्यय (B); परिणमति न संगयः (व).

^९ परिणामो यथा (A), (B); परिणमेत यथा (व).

^{१०} सर्वदा (A), (B).

^{११} स्वरलक्ष (व).

^{१२} प्रसाध्यत्वात् (व).

^{१३} नैव (व).

^१ नीत्यादिकाः (A).

^२ प्रथमे (A).

^३ दानात्पूर्वाः संज्ञाः (A).

^४ रस्त्येवं (D).

^५ रनन्तरमनु (D).

^६ स्वाररूपः । ed.

^७ पदस्य । ed.

यदभाणि विवर्तत्वं^१ स्वराणां^२ तदसंगतम् ।
 विवर्तत्वे^३ स्वराणां हि भ्रान्तिज्ञानं प्रसज्यते ॥ ४० ॥
 तथा च^४ कारणत्वं च श्रुतीनां नैव संभवेत् ॥ ४३ ॥
 कार्येषु विद्यमानेषु कारण^५स्योपलम्भनात् ।
 घटादौ विद्यमाने हि^६ मृत्पिण्डो नोपलभ्यते ॥ ४४ ॥
 परिणामोऽप्यभिव्यक्तिरन्यथ्यः^७ पक्षः सतां मतः ॥ ४५ ॥ इति ।

मतज्ञेन तु अन्यथा स्वरशब्दो व्युत्पादितः । यदाह—

“राज् दीप्तावस्य धातोः स्वशब्दपूर्वकस्य च ।
 स्वयं हि^८ राजते यस्मात्^९ तस्मात् स्वर इति स्मृतः ॥” इति ।

षड्जादीनां निरुक्तिरुक्ता संगीतसमयसारकारेण—

“नासा कण्ठ उरस्तालुजिह्वादन्तास्थैव च^{१०} ।
 षड्भिः^{११} संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥
 नाभेः समुत्थितो^{१२} वायुः कण्ठशीर्षसमाहृतः ।
^{१३}नदत्वृषभवद् यस्मात् तस्मादृषभ ईरितः ॥
 नाभेः समुत्थितो^{१४} वायुः कण्ठशीर्षसमाहृतः ।
 गन्धर्वसुखहेतुः स्याद्^{१५} गांधारस्तेन^{१६} हेतुना ॥
 वायुः समुत्थितो^{१७} नाभेः हृदये च समाहृतः ।
 मध्यस्थानोद्भवत्वात्^{१८} मध्यमत्वेन^{१९} कीर्तितः ॥

^१ विवर्तत्वं (B). ^२ श्रुतीनां (वृ). ^३ विवर्ततः (A), (B). ^४ तथापि (B); (वृ). ^५ कारणे (fn. वृ). ^६ तु (वृ). ^७ अभिव्यक्तिस्तु न्याय्यः (वृ). ^८ यो (वृ). ^९ तस्मादेष स्वरः स्मृतः (वृ). ^{१०} नासां कण्ठमुरस्तालुं जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् (सं). ^{११} षड्भ्यः (सं). ^{१२} समुत्थितो (B). ^{१३} वृषवन्नदते (A); ऋषभं वदते (B). ^{१४} समुत्थितो (B). ^{१५} हेतुत्वात् (A). ^{१६} गांधार इति (B). ^{१७} समुत्थितो (B). ^{१८} उद्भवच्छब्दो (B); उद्भवत्वाच्च (A). ^{१९} मध्यमस्तेन (A), (B).

वायुः समुत्थितो^१ नाभेरोष्ठकण्ठशिरोहृदि ।
 पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चमस्तेन^२ कीर्तितः ॥
 नाभेः समुत्थितो^३ वायुः कण्ठतालु^४शिरोहृदि ।
 तत्तत्स्थानधृतो^५ यस्मात् ततोऽसौ धैवतो मतः ॥
 नाभेः समुत्थिते वायो^६ कण्ठतालुशिरोहृते^७ ।
 निषीदन्ति स्वराः सर्वे निषादस्तेन^८ कथ्यते ॥”

इति ॥ -२४, २५ ॥

व्यादीनां तत्र पूर्वासां श्रुतीनां हेतुता कथम् ।
 ब्रूमस्तुर्थात्ततोर्थादः श्रुतिः पूर्वाभिकाङ्क्षया ॥ २६ ॥
 निर्धारितोऽतः श्रुतयः पूर्वा अप्यत्र हेतवः ।
 दीप्तायता च करुणा मृदुर्मध्येति जातयः ॥ २७ ॥
 श्रुतीनां पञ्च तासां च स्वरेष्वेवं व्यवस्थितिः ।
 दीप्तायता मृदुर्मध्या षड्जे स्यादृषभे पुनः ॥ २८ ॥
 संस्थिता करुणा मध्या मृदुर्गांधारके पुनः ।
 दीप्तायते मध्यमे ते मृदुमध्ये च संस्थिते ॥ २९ ॥
 मृदुर्मध्यायताख्या च^९ करुणा पञ्चमे स्थिता ।
 करुणा चायता मध्या धैवते सप्तमे पुनः ॥ ३० ॥
 दीप्ता मध्येति तासां च जातूनां ब्रूमहे भिदाः ।
 तोत्रा रौद्री वज्रिकोऽग्रेयुक्ता दीप्ता चतुर्विधा ॥ ३१ ॥

^१ समुत्थितो (B). ^२ संमतः (B). ^३ समुत्थितो (B). ^४ तालुकण्ठ (A), (B). ^५ स्थाने (B). ^६ स्थितो वायुः (A), (B). ^७ हृतः (A), (B). ^८ हेतुना (B). ^९ ख. ऽऽख्या ज्ञः घ. ऽऽख्या या fn. 1 ed.

^१कुमुद्वत्यायता यास्याः^२ क्रोधा चाथ प्रसारिणी ।
^३संदीपनी रोहिणी च भेदाः पञ्चेति कीर्तिताः ॥ ३२ ॥
 दयावती तथालापिन्यथ प्रोक्ता मदनिका ।
 त्रयस्ते करुणाभेदा मृदोर्भेदचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
 मन्दा च रतिका प्रीतिः क्षितिर्मध्या^४ तु षड्विधा^५ ।
 छन्दोवती रञ्जनी च मार्जनी रक्तिका तथा ॥ ३४ ॥
 रम्या च क्षोभिणीत्यासामथ ब्रूमः स्वरस्थितिम् ।
 तीव्राकुमुद्वतीमन्दाच्छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ॥ ३५ ॥
 दयावती^६ रञ्जनी च रक्तिका चर्षभे स्थिताः ।
 रौद्री क्रोधा च गांधारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ॥ ३६ ॥
 प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः^७ ।
 क्षिती रक्ता च^८ संदीपन्यालपिन्यपि पञ्चमे ॥ ३७ ॥
 मदन्ती रोहिणी रम्येत्येतास्तिस्रस्तु धैवते ।
 उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥ ३८ ॥

(क०) यद्येवं चतुर्थादेरेव श्रुतेः स्वरकारणत्वमस्तु, न पूर्वपूर्वासामित्याक्षिपति—नन्विति । व्यादीनामिति । तृतीयादीनामित्यर्थः । अत्र वृत्तौ तीयप्रत्ययान्तस्य “प्रत्ययलोपेऽपि तदर्थाग्रहणम्” इति व्यादीनामिति निर्देशोपपत्तिः । समाधत्ते—ब्रूम इति । तुर्यातृतीयादिः षड्जमध्यमपञ्चमानां तुर्या, ऋषभधैवतयोस्तृतीया, आदिशब्देन गांधारनिषादयोद्वितीया च श्रुतिः,

^१ कुमुद्वत्यायतायाः स्यात् C. E. ^२ या स्यात् I ed. ^३ मंदीपिनी I ed.

^४ क्षमेति मध्या I ed. ^५ षड्विधा I ed. ^६ क. घ. रञ्जनी f. I ed.

^७ मश्रिताः I ed. ^८ संदीपन्या I ed.

पूर्वाभिकाङ्क्षया, आदिशब्दसामर्थ्यात् पूर्वैत्यस्य वीप्सा कर्तव्या पूर्वपूर्वाभिकाङ्क्षयेति^१ । उत्तरोत्तरतारूपेण^२ लक्षणैः स्वोत्पत्तौ संख्यया तुर्यादिव्यपदेशे च पूर्वपूर्वस्यां साकाङ्क्षतया यतो निर्धार्यते, अत इत्यर्थः । श्रुतीनामन्योन्यम् असंकीर्णतया स्वरूप-परिज्ञानाय क्वचित् तासां साजात्येन संगत्या रक्तिलाभाय च अवान्तरभेदसहितानां जातीनां^३ स्वरेषु व्यवस्थानं दर्शयति—दीप्तायतेत्यादिना । स्वरविनियोगानन्तरम् उद्दिष्टानामपि श्रुतिजातीनामिह निरूपणं श्रुतिस्वरविवेचनरूपार्थसंगतिवशादुप-पन्नम् । व्युत्क्रमेण उद्देशस्तु क्वचित् क्रमस्याविवक्षितत्वं^४ ज्ञाप-नार्थम् । एतेन ‘कुलानि जातयः—’ इत्यादिक्रमस्तु अविवक्षित^५ इति मन्तव्यम् ॥ २६-३८ ॥

(मु०) श्रुतिभ्यः^६ स्यः स्वराः,^७ (अदेव. श्लो. २३) इत्युक्तम्;

तत्र श्रुतिभ्य इति पञ्चम्या, “जनिर्कृतुः प्रकृतिः” । इत्यनेन श्रुतीनां स्वराणां प्रति कारणत्वं प्रतीयते;^८ अयं स्वरश्चतुश्रुतिः, अयं स्वरः त्रिश्रुतिः, अयं स्वरः द्विश्रुतिरित्युक्तत्वाच्च सर्वासामपि कारणत्वं प्रतीयतेः—तदाक्षिपति—नन्विति । ननु—यस्यां श्रुतौ स्वरः स्थाप्यते, सा चतुर्थादिः श्रुतिः, चतुर्थी सप्तमी नवमी त्रयोदशी सप्तदशी विंशी^९ द्वाविंशी च^{१०} श्रुतिरभिव्यञ्जकत्वेन परिणामकत्वेन वा स्वराणां षड्जादीनां कारण-मस्तु^{११} नाम; पूर्वासां त्र्यादीनां श्रुतीनां स्वरं प्रति कथं हेतुत्वम्?

^१ काङ्क्षया (D). ^२ उच्चोच्चतरता I ed. ^३ जात्येव संगत्या I ed.

^४ स्वरेव्यवस्थानं I ed. स्वरेष्ववस्थानं (D). ^५ तत्वात् (C). ^६ विवक्षित

I ed. ^७ सिद्धान्तस्तु, आ (B). ^८ सप्त ते (B). ^९ एतावता स्वरं

प्रति श्रुतीनां का (B). ^{१०} विंशतितमा (A); विंशतितमी (B). ^{११} द्वाविंशी-

रत्न (B). ^{१२} न (B).

व्यादीनामित्यत्र आदिशब्देन षड्जमध्यमपञ्चमेषु तिसृणां तिसृणामृषभ-
धैवतयोः द्वयोर्द्वयोः गाधारनिषादयोः एकस्या एकस्याः पूर्वावस्थितायाः
श्रुत्याः^१ स्वरं प्रति क उपयोगः ?

परिहरति—ब्रूम इति । ^२तुरीयातृतीयादिः श्रुतिः, पूर्वपिक्षया
निर्धार्यते; इयं श्रुतिः चतुर्थी, इयं तृतीया इयं द्वितीयेति पूर्वाः श्रुतीरपेक्षयायं^३
व्यवहारः । यदि पूर्वाः श्रुतयो न स्युः, तर्हि किमपेक्षया अयं^४ चतुर्थ्यादि-
व्यवहारः स्यात्?; अतः चतुर्थीत्यादि^५निर्धारणार्थं पूर्वासामपि श्रुतीनां
हेतुत्वसिद्धिः । अधुना श्रुतिजातीविभजते^६—दीप्तायतेति । श्रुतीनां पञ्च
जातयो भवन्ति—दीप्ता, आयता, करुणा, मृदुः, मध्या इति ।

तासु का जातिः कस्मिन् स्वरे निवसतीत्यपेक्षायामाह—तासां
चेति । षड्जे दीप्तादयश्चतस्रः श्रुतिजातयः, प्रथमा श्रुतिः दीप्ता, द्वितीया
आयता, तृतीया मृदुः, चतुर्थी मध्या, ऋषभे तु प्रथमा श्रुतिः करुणा,
द्वितीया मध्या तृतीया मृदुः । गांधारे प्रथमा श्रुतिः दीप्ता, द्वितीया
आयता । मध्यमे ते द्वे दीप्तायते मृदुमध्ये च^७ संस्थिते । ततश्च मध्यमस्य
प्रथमाश्रुतिः दीप्ता, द्वितीया, आयता, तृतीया मृदुः, चतुर्थी मध्या । पञ्चमे
प्रथमा श्रुतिः मृदुः द्वितीया मध्या, तृतीया आयता, चतुर्थी करुणा । धैवत्
प्रथमा श्रुतिः करुणा, द्वितीया आयता, तृतीया मध्या । सप्तमे निषाद
प्रथमा श्रुतिः दीप्ता, द्वितीया मध्येति ।

तासामपि जातीनाम् अवन्तरजातीः प्रतिज्ञाय कथयति—तासां
चेति । दीप्ता चतुर्विधा—तोत्रा, रौद्री, वज्रिका, उप्रेति । आयतायाः पञ्च
भेदाः—कुमुद्वती क्रोधा प्रसारिणी संदीपनी^८ रोहिणी चेति । करुणायाः
भेदत्रयम्—दयावती, आलापिनी^९ मदन्तिका इति । मृदोश्चत्वारो भेदाः
—मन्दा,^{१०} रतिः, प्रीतिः, क्षितिःरिति । मध्या तु षड्विधा षट्प्रकारा

^१ श्रुतेः (A), (B). ^२ तुरीय (B). ^३ रेपेक्षयां (B). ^४ पेक्षयायं
(B). ^५ धील्यादि (A). ^६ जातयो भवन्ति (A). ^७ व्यवस्थितिः (B).
^८ संदीपिनां (A). ^९ नन्दिनी इति (B). ^{१०} नन्दा (B).

च्छन्दोवती, रञ्जनी, मार्जनी, रक्तिका, रम्या, ^१क्षोभिणीति । तुशब्देन
पूर्वाभ्य अधिकभेदत्वं सूचितम् ।

एतासां^२ जातीनां स्वरस्थितिं प्रतिज्ञाय कथयति—आसामथेति^३ ।
आसां, श्रुतिजातीनां षड्जगाः षड्जे वर्तमानाश्चतस्रो जातयः तीव्रादयः ।
ततश्च षड्जे^४ प्रथमा श्रुतिः तीव्राजात्याक्रान्ता दीप्ता; द्वितीया कुमुद्वती
जातिका आयता; तृतीया मन्दाजातिका मृदुः, चतुर्थी च्छन्दोवतीजातिका
मध्या । ^५ऋषभे प्रथमा श्रुतिः दयावतीजातिका करुणा; द्वितीया रञ्जनी-
जातिका मध्या; तृतीया रतिजातिका मृदुः ।

गांधारे प्रथमा श्रुतिः रौद्रीजातिका दीप्ता; द्वितीया क्रोधा-
जातिका आयता । मध्यमे प्रथमा श्रुतिर्वज्रिकाजातिका दीप्ता; द्वितीया
प्रसारिणीजातिका आयता; तृतीया प्रीतिजातिका मृदुः; चतुर्थी मार्जनी-
जातिका मध्या । पञ्चमे प्रथमा श्रुतिः क्षितिजातिका मृदुः; द्वितीया
रक्ताजातिका मध्या; तृतीया संदीपनीजातिका आयता; चतुर्थी आला-
पिनीजातिका करुणा ।

धैवते प्रथमा श्रुतिर्मदन्तीजातिका करुणा; द्वितीया रोहिणी-
जातिका णायता; तृतीया रम्याजातिका मध्या । निषादे प्रथमाश्रुतिः
उप्राजातिका दीप्ता; द्वितीया क्षोभिणीजातिका मध्येति । ननु—किं
श्रुतिजातिनिरूपणेन प्रयोजनम्? उच्यते—तत्तज्जातिकां^६ श्रुतिं श्रुत्वा,
मनसो नामसाम्येन^७ तथा तथा विकार उत्पद्यत इति सूचयितुं श्रुतिजाति-
निरूपणम् । ततश्च दीप्तां श्रुतिमाकर्ण्य मनसो दीप्तत्वमिव भवति;^{१०}

^१ क्षोभणी (B). ^२ एतासामपि (B). ^३ आसाम पीति (A). ^४ षड्-
जस्य (A), (B). ^५ स्तीव्रा वज्राह्याक्रान्ता (A); तीव्रत्वजात्याक्रान्ता (B).
^६ ऋषभस्य (A), (B). ^७ संदीपिनी (A). ^८ तज्जातिगं (B). ^९ तथा
विकार (A). ^{१०} रवति (B).

आयतां श्रुतिमाकर्ण्य आयतत्वमिव^१; एवं करुणत्वमृदुत्वमध्यत्व-
तीव्रत्वादि ज्ञातव्यम् ॥ २५-३८ ॥

ते मन्द्रमध्यताराख्यस्थानभेदात् त्रिधा मताः ।

त एव विकृतावस्था द्वादश प्रतिपादिताः ॥ ३६ ॥

च्युतोऽच्युतो द्विधा षड्गो द्विश्रुतिविकृतो भवेत् ।

साधारणे काकलीत्वे निषादस्य च दृश्यते ॥ ४० ॥

साधारणे श्रुतिं षाड्जीमृषभः संश्रितो यदा ।

चतुःश्रुतिवमायाति तदंको विकृतो भवेत् ॥ ४१ ॥

साधारणे त्रिश्रुतिः स्यादन्तरत्वे चतुःश्रुतिः ।

गांधार इति तद्भेदौ द्वौ निःशङ्कोः कीर्तितौ ॥ ४२ ॥

मध्यमः षड्जवद् द्वेधान्तरसाधारणाश्रयात् ।

पञ्चमो मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः कैशिके पुनः ॥ ४३ ॥

मध्यमस्य श्रुतिं प्राप्य चतुःश्रुतिरिति द्विधा ।

धैवतो मध्यमग्रामे विकृतः स्याच्चतुःश्रुतिः ॥ ४४ ॥

कैशिके काकलीत्वे च निषादस्त्रिचतुःश्रुतिः ।

प्राप्नोति विकृतो भेदो द्वाविति द्वादश स्मृताः ॥ ४५ ॥

^२ते शुद्धैः सप्तभिः सार्धं भवन्त्येकोनविंशतिः ।

(क०) प्रसङ्गात् श्रुतिजातीरुक्त्वा प्रकृतस्वरपरामर्श-
पूर्वकं स्थानभेदात् तेषां त्रैविध्यमाह—ते मन्त्रेति । ननु—
च्युतादयः पृथक्स्वराः स्युः; किं तेषामवस्थान्तरापन्नषड्जादित्व-

कल्पनयेत्यत आह—त एवेति । द्वादशेति । षड्जमध्यमग्राम-
द्वयापेक्षया क्रमप्राप्तान् विकृतस्वरान् लक्षयति—च्युतोऽच्युतइत्या-
दिना । चतुःश्रुतिः षड्जः, द्विश्रुतिः विकृतः ^१सन् च्युतोऽच्युत
इति द्विधा भवेत् । ^२स च साधारणे ^३स्वसाधारणे च्युतः, निषा-
दस्य काकलीत्वे अच्युत इति दृश्यते । साधारणे त्रिश्रुतिः
स्यादित्यत्र मध्यमसाधारण इत्यर्थः । अन्तरत्वे चतुःश्रुतिरित्यत्र
स्वस्यान्तरत्व इति विशेषणीयम् । मध्यमः षड्जवदिति । अत्र
षड्जवदिति षड्गो यथा द्विश्रुतिविकृतः च्युतत्वाच्युतत्वभेदभिन्नः
तथा मध्यमोऽपीति^४ वतेरर्थः । कैशिके काकलीत्वे चेत्यत्र कैशिके
षड्जसाधारणे त्रिश्रुतिः, ^५स्वस्य काकलीत्वे चतुःश्रुतिरिति
॥ ३६-४६- ॥

(सु०) एवं श्रुतीः श्रुतिजातीः, ^६श्रुतिजातिभ्यः स्वरोत्पत्तिं च
कथयित्वा स्वरभेदान् निरूपयति—त इति । ते षड्जादयः स्वराः त्रिधा
त्रिप्रकाराः । कुतः त्रिप्रकारत्वम्? अत आह—मन्द्रमध्यताराख्यस्थान-
भेदादिति । ततश्च तात्त्विको भेदो नास्ति, किं तु स्थानकल्पितो भेदः ।
यथा एक एव देवदत्तः त्रिभूमिके प्रासादे प्रथमभूमिकायां द्वितीयभूमिकायां
तृतीयभूमिकायां च तिष्ठन् अन्य इव ^७भासते, तथा स्वरा अपि स्थान-
विशेषेणेत्यर्थः ।

ननु—यथा षड्जादीनां सप्तानां स्वराणां स्थानविशेषेणैव भेदः
तात्त्विकः प्रतीयते, तथा मन्द्रमध्यतारस्थानस्थितानां षड्जादीनामपीति
कथमत्रैव काल्पनिकत्वमङ्गीक्रियते? ब्रूमः; प्रत्यभिज्ञानात् स्थानत्रयेऽपि

^१ स च च्युतोऽच्युत (C).

^२ साधारणे (C).

^३ च्युतनिषादस्य (D).

^४ ऽपि तथेति 1 ed.

^५ स्वस्वकाकली 1 ed.

^६ श्रुतिभ्यः (A), (B).

^७ प्रतिभाति (B).

त एव स्वरा इति ^१प्रतीयते । य एव मन्द्रस्थः षड्जः, स एवायं मध्यस्थाने, तारस्थाने च प्रतीयत इति सकललोकसाक्षिका प्रत्यभिज्ञा नावज्ञातुं शक्यते । नैवं षड्जर्षभादिषु सप्तसु प्रत्यभिज्ञालेशोऽप्यस्तीति महान् विशेषः ।

एवं शुद्धान् सप्त स्वरान् निरूप्य, द्वादश विकृतान् स्वरान् विभज्य निरूपयति—त एवेति । ते शुद्धाः सप्त स्वरा एव ^२‘विकृतावस्था विकारं प्राप्ताः द्वादशसंख्याका भवन्ति ॥ तमेव विकारं दर्शयति—च्युत इति । ^३‘द्विश्रुतिः षड्जो द्विधा विकृतो भवतीति च्युतश्चाच्युतश्चेत्युच्यते । ^४तत्र च्युतो यस्यां चतुर्थ्यां श्रुती स्थापितः तस्याः सकाशात् प्रच्युतः, अच्युतस्तु तस्यामेव श्रुताववस्थितः पूर्वश्रुतिहीनतया विकृतो भवति । कदा तस्यैव विधं विकृतत्वम् ?

तदाह—साधारण इति । साधारणे ^५स्वरसाधारणे; निषादस्य च काकलीत्वे उभयविधं विकृतत्वम् ।

‘निषादो यदि षड्जस्य श्रुतिमाद्यां समाश्रयेत् ।
ऋषभस्त्वन्तिमां प्रोक्तं षड्जसाधारणं तदा ॥’

(अत्रैव ५ प्र. श्लो. ७)

इति वक्ष्यमाणे ^६‘षड्जसाधारणे षड्जः स्वस्थानात् चतुर्थश्रुतेः’ प्रच्युतः तृतीयश्रुता^७ववस्थितो विकृतो भवति ।

‘श्रुतिद्वयं चेत् षड्जस्य निषादः संश्रयेत् तदा ।

स काकली मध्यमस्य गांधारस्त्वन्तरः स्वरः ॥’

(अत्रैव ४ प्र. श्लो. १७)

इति वक्ष्यमाणे निषादस्य काकलीत्वे पूर्वश्रुतिद्वयहीनत्वाद् अच्युतः स्वस्थाने चतुर्थश्रुतौ स्थित एव विकृतो भवति ।

^१ प्रतीयते (य एव स्वरा इति प्रतीयन्ते) (A). ^२ अवस्था विकारं (B).

^३ षड्जो द्विविकृतो (B). ^४ च्युत इति यस्यां चतुर्थ्यां श्रु (B). ^५ षड्ज

साधारणे (A). ^६ स्वरषाड्जसाध्या (B). ^७ चतुर्थः श्रुतेः (A). ^८ वा-

स्थितो (A).

ननु—स्वस्थानस्थितस्य पूर्वश्रुतिद्वयहीनत्वेऽपि ध्वनिविकारा-
भावात्कथं विकृतत्वम् ?—

उच्यते—यद्यपि पूर्वश्रुतिविहीनत्वे तत्स्थानस्थितत्वाद् ध्वनिविकारो नास्ति, तथापि निषादस्य स्वस्थानस्थितत्वे चतुः श्रुतित्वात् ^१षड्जस्य आयतत्वं भवति । यदा काकलीत्वे निषादः षड्जस्य द्वितीयश्रुतौ तिष्ठति, तदा द्विश्रुतित्वाद् अनायतः प्रतीयते । तस्माद् भवत्येव विकृतः ऋषभस्य विकृतत्वं कथयति—साधारण इति । साधारणे षड्जसाधारणे, षड्जस्य आन्तिमां श्रुतिमृषभो गृह्णाति, तदा चतुःश्रुतिः सन् विकृतो भवति ।

गांधारस्य द्वौ भेदौ विकृतौ कथयति—साधारण इति । साधारणे मध्यम^२साधारणे, मध्यमस्य प्रथमां श्रुतिं गांधारो गृह्णाति । तदा, त्रि^३श्रुतिविकृतो भवति । ^४अन्तरस्तु गांधारो मध्यमस्य आद्यं श्रुतिद्वयं गृह्णाति । तदा चतुः श्रुतिः ^५सन् विकृतो भवति ॥ ४२ ॥ मध्यमस्य द्वौ विकृतौ भेदौ कथयति—मध्यम इति । षड्जो यथा ^६च्युतत्वेन, अच्यु-
तत्वेन च द्वेधा विकृतः कथितः ^७‘स्वसाधारणे निषादस्य च काकलीत्वे तद्वत्
अमध्यमसाधारणे गांधारस्यान्तरत्वे च मध्यमोऽपि द्वेधा विकृतो भवति ।

‘मध्यमस्यापि गपयोरेवं साधारणं मतम् ।’

(अत्रैव ५ प्र. श्लो. ६-) इति,

‘. मध्यमस्य गांधारस्त्वन्तरः स्वरः ।’

(अत्रैव ४ प्र. श्लो. -१७)

इति च मध्यमसाधारणं, गांधारस्यान्तरत्वं च वक्ष्यते ।

पञ्चमस्य द्वेधा विकृतत्वं कथयति—पञ्चम इति । पञ्चमे तृतीयश्रुतिसंस्थिते सति मध्यमग्राम इति वक्ष्यते । तस्मिन् मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः पञ्चमो विकृतो भवति । पुनश्च कैशिके मध्यमसाधारणे

^१ षड्जवदायतत्वं (B).

^२ साधारणं (A).

^३ श्रुतिः सन्विकृतो (B).

^४ अन्तरस्वरस्तु (A), (B).

^५ विकृतो (A).

^६ च्युतत्वेन च (A); च्युताच्यु-
तत्वे च (B).

^७ साधारणे (A), (B).

मध्यमस्य अन्तिमां श्रुतिं प्राप्यः चतुःश्रुतिः सन् विकृतो भवति ॥ ४३ ॥
धैवतस्यैकधा^१ विकृतत्वं कथयति—धैवत इति । मध्यमग्रामे पञ्चमस्य
तृतीयश्रुतावस्थितत्वादन्तिमा पञ्चमस्य श्रुतिर्धैवतं प्रविशति । स तदा
चतुःश्रुतिविकृतो भवति ।

निषादस्य द्विधा विकृतत्वं कथयति—कैशिक इति । कैशिके
षड्जसाधारणे निषादः षड्जस्य प्रथमश्रुतौ यदा तिष्ठति, तदा त्रिश्रुतिः
सन् विकृतः; यदा तु काकली भवन्त्यङ्गस्य श्रुतिद्वयं गृहीत्वा चतुः-
श्रुति^२ भवति, तदापि विकृतः । एवं द्वादश विकृतभेदाः । विकृतानां^३ शुद्धा-
नामपि एकोनविंशतिभेदा भवन्तीत्याह—तैरिति ॥ ३६-४५- ॥

मयूरचातकच्छाग^४ क्रौञ्चकोकिलदुर्दराः ॥ ४६ ॥

गजश्च सप्त षड्जादीन् क्रमादुच्चारयन्त्यमी ।

चतुर्विधाः स्वरा वादी^५ संवादी च विवाद्यपि ॥ ४७ ॥

अनुवादी च वादी तु प्रयोगे बहुलः स्वरः ।

श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ययोरन्तरगोचराः ॥ ४८ ॥

मिथः संवादिनौ तौ स्तो निगा^६ वन्यविवादिनौ ।

रिधयोरेव वा स्यातां तौ तयोर्वा रिधावपि ॥ ४९ ॥

शेषाणामनुवादित्वं वादी राजान्न गीयते ।

संवादी त्वनुसारित्वादस्यामात्योऽभिधीयते ॥ ५० ॥

विवादी विपरीतत्वाद्वोरैरुक्तो रिपूपमः ।

^१ स्यैक्या (B). ^२ प्रथमश्रुतिद्वयं (B). ^३ सन्विकृतो भवति । (B).

^४ मयैक्य एकोनविंशति भेदा (B). ^५ घ. ड. क्रौञ्च fn. 1 ed. ^६ ड.
संवाद्यय वि fn. 1 ed. ^७ वस्य वि (D).

नृपामात्यानुसारित्वादनुवादी तु भृत्यवत्* ॥ ५१ ॥

(क०) लोकतोऽपि षड्जादिस्वरूपपरिज्ञानाय मयूरादि-
प्राणिविशेषध्वनिं निदर्शनाभिप्रायेणाह—मयूरेति । स्वराणा-
मन्योऽन्यं स्वरूपकृतं भेदमुक्त्वा प्रसङ्गात् प्रयोगार्थं प्रकारभेदेन
तेषां चातुर्विध्यं दर्शयति—चतुर्विधा इति । वदनाद् वादी । ननु—
वदनादिकं प्राणिधर्मः कथम् अचेतनानां स्वराणां संभवति? सत्यम्
—वदनं हि नाम रागप्रतिपादकत्वं विवक्षितम्, न वचनमित्य-
दोषः । संवदनात् संवादी; संवदनं नाम यद्वादिना स्वरेण रागस्य
रागत्वं जनितं, तन्निर्वाहकत्वम् । विवदनाद् विवादी; विवदनं
नाम वाद्यादिभिः स्वरैरुत्पाद्यमानाया रक्तेर्विनाशकत्वम् । अनु-
वदनाद् अनुवादी; अनुवदनं नाम वादिसंवादिसंपादितरक्त्यनु-
कूलत्वम् ।

क्रमेण तान् लक्षयति—वादी त्वित्यादिना । प्रयोगे;
जात्यादौ, बहुलः ग्रहत्वन्यासत्वादिभेदेन पुनः पुनरावृत्तः ।
संवादिलक्षणपरिज्ञानार्थम् आदौ मण्डलप्रस्तारं, वीणाप्रस्तारं
वा लिखेत् ।

तत्र मण्डलप्रस्तारो यथा—षड्ध्वरेखाः लिखित्वा, तदू-
र्ध्वार्धः किञ्चिदप्राण्यवशेष्य, मध्ये पञ्च तिर्यग्ध्वरेखाः किञ्चिदप्राण्यवशेषं

* एतच्छ्लोकादन्तरं “वादिमण्डलयोर्लक्षणो यथा—

यत्रोर्ध्वं तिर्यग्ध्वं च सप्तरेखाः क्रमालिखेत् ।

तासु प्रान्तेषु कोष्ठेषु लेख्या वाद्यादयः स्वराः ॥

वाद्यादि संनिधिं प्राप्ता ग्रामयोश्च यथा श्रुतिः ।

तदुवाचेति निःशङ्करामो वाद्यादिमण्डलम् ॥ इति श्लोकद्वयं वर्तते ।

लिखेत् । तदा परितो रेखाग्राणि द्वाविंशतिर्भवन्ति । वीणा-
प्रस्तारस्तु—तिर्यग्रेखा एव द्वाविंशतिं लिखेत् । तत्र वामतो
दक्षिणतो वा रेखाग्राणि द्वाविंशतिर्भवन्ति । तत्रैकस्मिन् श्रुति-
मण्डले ^१शुद्धान्, विकृतान् वा षड्जादीन् स्वस्वश्रुतिसंख्यया
विलिखेत् । तेषु **ययोः** स्वरयोः **अन्तरगोचराः** स्वाधारश्रुतीः
विहाय, मध्यवर्तिन्यः श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा दृश्यन्ते । **तौ^२ मिथः**
संवादिनौ भवत इति ज्ञातव्यम् । **निगावन्त्यविवादिनाविति**—
अन्येषां पञ्चानां विवादिनौ विरोधिनौ ।

ननु—निगयोः इतरान् पञ्चापि स्वरान् प्रति विवादित्व-
मुक्तम्; तदनुपपन्नम्, शुद्धयोः मध्यमनिषादयोः परस्परं
संवादित्वदर्शनादित्यपरितोषेण पक्षान्तरमाह—**रिधयोरेव** वेति ।
प्रथमम् अन्यविवादिनाविति अविशेषेण कथनं तु समश्रुतिकयोरेव
संवाद इति मतानुसारेण । अतो द्वादशाष्टश्रुत्यन्तरितत्वमात्रमेव
संवादिलक्षणमिति सिद्धं भवति । **तौ तयोर्वेति । तौ, रिधौ, तयोः**;
निगयोः विवादिनौ स्तः । एतेन एकश्रुत्यन्तरितौ परस्परं विवा-
दिनाविति लक्षणं सूचितं भवति । “द्व्यन्तरत्वाद्विवादित्वमुक्तम्”
इति **मतङ्गोक्तस्यापि** द्वयोः एकस्वराधारश्रुत्या सह द्व्यन्तरत्वस्य
विवक्षितत्वात् एकश्रुत्यन्तरितत्वमेवार्थः । एवम् “त्रयोदशन-
वान्तरम्” इति **मतङ्गोक्तस्य** संवादिलक्षणस्यापि द्वादशाष्टान्त-
रत्वमेवार्थः । अतः शुद्धावस्थायां रिगयोः धन्योश्च यथा परस्परं

विवादः, तथा विकृतावस्थायां गमयोः निधयोश्च विवादो
द्रष्टव्यः । अयमभिप्रायः—वादिसंवाद्यनुवादिनां ^१परस्परं स्थान-
व्यत्ययेन प्रयोगेऽपि जातिरागहानिर्भवं भवति; विवादिनस्तु प्रयोगे
जातिरागहानिर्भवेदिति । **शेषाणां** वाद्यादिलक्षणरहितानाम् । अथ
प्रयोगे वाद्यादीनां प्रधानोपसर्जनभावेन तारतम्यं सदृष्टान्तं दर्शयति
—**वादी राजेत्यादिना** ॥ -४६-५१ ॥

(सु०) एतेषां स्वराणां स्वरूपज्ञानार्थम् असाधारणानुच्चा-
रयितुं कथयति—**मयूरैति** । **मयूरः** षड्जमुच्चारयति, **चातकः** ऋषभम्,
छागः गांधारम्, ^२**कौञ्चः** मध्यमम्, **कोकिलः** पञ्चमम्, **बर्दूरः** धैवतम्,
गजः निषादमिति ।

स्वराणां चातुर्विध्यं कथयति—**चतुर्विधा** इति । वादिनो लक्षणं
कथयति—**वादी** स्थितिः । प्रयोगे जातिरागादौ ^३**बहुलः**; बाहुल्येन य
उच्चार्यते सः, अंशस्वरापरपर्यायो **वादी** । ननु—वदतीति वादी; वदनं
च प्राणिधर्मः, कथमचेतनानां स्वराणां संभवति? सत्यम्—वदनं हि
नामात्रं रागप्रतिपादकत्वं विवक्षितम्; ततश्च ^४रागाणां रागत्वं वदन्ति
प्रतिपादयन्तीति वादिनः ।

संवादिलक्षणं कथयति—**श्रुतय** इति । **द्वादशाष्टौ^५ वा श्रुतयो**
ययोरेव वदन्ते **तौ, मिथः** परस्परं संवादिनौ भवतः । ननु—**मतङ्गेन**
त्रयोदशनवश्रुत्यन्तरत्वेन संवादित्वमुक्तम्; यदाह—“संवादिनस्तु पुनः
समश्रुतिकत्वे सति त्रयोदशनवान्तरत्वे वाक्यो अन्यं बोद्धव्याः” इति ।
वतिलेनाप्युक्तम्—

^१ रेखाग्रेषु शुद्धत्वे विकृतत्वे वा १ cd. ^२ तदा तौ १ cd. ^३ क्तस्यापि
द्वयोरेकस्वराधारश्रुत्या संवादि १ cd.

^१ परस्परस्थान (C). ^२ चक्रवाको (B). ^३ च बहुलः (B). ^४ रागं
स्वराणां वदन्ति (A). ^५ भवति तदा श्रुत (B). ^६ यथोत्तरं (A). ^७ रत्वे
चान्योऽप्यं बोद्धव्यम् (A); रत्वेनावबोद्धव्याः (B).

“मिथः संवादिनौ ज्ञेयो त्रयोदशनवान्तरौ ।”

इति; तत्कथमुच्यते ‘श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ययोरन्तरगोचराः’ इति ?

उच्यते—ययोः श्रुत्योः स्वरवस्थितौ ते श्रुती विहाय मध्यस्थाः श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ^१ यदि भवन्ति, तदा तयोः संवादित्वमित्यनेनाभि-
प्रायेणैवमुक्तम् । **मतङ्गादिभिस्तु**—यो यस्य संवादी, तस्मावस्थानश्रुतिमपि
मध्ये गणयित्वा त्रयोदशनवान्तरत्वेमुक्तमिति न कश्चिद्विसंवादः । ततः
षड्जस्य मध्यमपञ्चमौ संवादिनौ, ऋषभस्य धैवतः, गांधारस्य निषादः,
मध्यमस्य षड्जः, पञ्चमस्य षड्जः, धैवतस्वर्षभः, निषादस्य गांधार
इति ।

ननु—संवादित्वेन क^२ उपयोगः ? ब्रूमः—यस्मिन् ^३ गीते यः अंशत्वेन
परिकल्पितः ^४ षड्जः, तस्य स्थाने मध्यमः क्रियमाणो ^५ जातिरागनाशको
न भवति; यस्मिन् ^६ वा अंशत्वेन मूर्च्छनावशान्मध्यमः प्रयुक्तः, ^७ तस्य
स्थाने षड्जः प्रयुज्यमानो जातिरागनाशको न भवति; षड्जपञ्चमयोः
स्थाने पञ्चमषड्जी प्रयुज्यमानौ जातिरागहानिकरौ न भवतः; एवम्
ऋषभधैवतयोः स्थाने धैवतर्षभौ प्रयुज्यमानौ जातिरागविनाशकौ न
भवतः; गांधारनिषादयोः स्थाने निषादगांधारौ प्रयुज्यमानौ जातिराग-
हानि न कुस्त इति ।

अथ विवादिलक्षणमाह—**निगाविति** । निषादगांधारी अन्येषां
सर्वेषां स्वराणां विवादिनौ । पक्षान्तरमाह—**रिधयोरिति** । तौ, निषाद-
गांधारौ ऋषभधैवतयोरेव विवादिनाविति । तृतीयं पक्षमाह—**तयोरिति** ।
तयोः निषादगांधारयोः ऋषभधैवतौ विवादिनाविति । **मतङ्गेन तु**—

^१ यद्यन्तरा संभवन्ति तदा (B). ^२ कुत्र (B). ^३ रागे अंशत्वेन (B).

^४ षड्जः तत्स्थाने (A); षड्जस्थितस्थाने (B). ^५ रागाह न भवेत् (A). ^६ वा
आस्थाने मूर्च्छना (A); स्थाने मूर्च्छना (B). ^७ तत्स्थाने (A); तस्मिन्
स्थाने (B).

द्विश्रुत्यन्तरितत्वेन विवादित्वमुक्तम्; यदाह ‘द्वयन्तरो तु स्वरी विवादिनौ’
इति । ननु—किमिदं विवादित्वम्? ब्रूमः—‘वाद्यादिभिः स्वरैः यद्वागस्य
वादित्वं संवादित्वमनुवादित्वं वा’^१ प्राप्तं तद्विनाशकत्वं नाम विवादित्वम् ।
ततश्च ऋषभस्थाने यदा गांधारः प्रयुज्यते गांधारस्थाने वा ऋषभः
तदा जातिरागहानिर्भवति । अनुवादिलक्षणं कथयति—**शेषाणामिति** ।
येषां परस्परं संवादित्वं, विवादित्वं वा^२ नास्ति तेषामनुवादित्वम् ।

मतङ्गेन तु—“एकश्रुत्यन्तरहीनत्वेन अनुवादित्वमुक्तम् । ननु—
अनुवादिस्वरः किमनुवदति ? यत् संवादिना रागस्य रागत्वं ^३ संपादितं,
तत्प्रतिपादकत्वं नाम अनुवादित्वम् । ततश्च षड्जस्था ऋषभः प्रयुज्य-
मानः, ऋषभस्थाने च षड्जः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो न भवति;
पञ्चमस्थाने धैवतः प्रयुज्यमानः धैवतस्थाने च पञ्चमः प्रयुज्यमानः
जातिरा^४गविनाशकरो न भवति; षड्जस्थाने ^५ धैवतः प्रयुज्यमानः, ^६ धैव-
तस्थाने च षड्जः प्रयुज्यमानः जातिरागविनाशकरो न भवति; तथा
पञ्चमस्थाने ऋषभः प्रयुज्यमानः, ऋषभस्थाने च पञ्चमः प्रयुज्यमानः,
^७ जातिरागविनाशकरो न भवति; ^८ मध्यमस्थाने ऋषभः, ऋषभस्थाने
च मध्यमः, तथा धैवतस्थाने मध्यमः, मध्यमस्थाने च धैवतः प्रयुज्यमानः
जातिरागनाशकरो न भवतीति । ऋषभगांधारयोश्च एकश्रुत्यन्तरही-
नत्वेन अनुवादित्वे प्राप्ते द्वयन्तरत्वाद् विवादित्वम् । एवं षड्जग्रामे वादि-
संवादिविवाद्यनुवादिविचारः । एवमेव मध्यमग्रामेऽपि पञ्चमस्य तृतीय-
श्रुत्ववस्थितत्वात् क्वचिद्विकृतः, अयमेव विचारो बोद्धव्यः ।

तत्र षड्जस्य संवादी मध्यमः^९; ऋषभस्य धैवतपञ्चमौ;
गांधारस्य निषादः; मध्यमस्य ^{१०} षड्जनिषादौ; पञ्चमस्य र्षभः; धैवत-

^१ च (A). ^२ च (A). ^३ संपादितं (A). ^४ रागौ न नाशयति
(A); रागौ न नाशयतः (B). ^५ धैवतोऽपि (A), (B). ^६ मानस्तथा । पञ्च-
मस्थाने (B). ^७ जाति रागौ न नाशयति (A), (B). ^८ तथा मध्यम (B).
^९ वादी मध्यमः (A); संवादिनी मध्यमपञ्चमौ (B). ^{१०} षड्जः (A).

स्यर्षभः; निषादस्य ^१गांधारमध्यमाविति । विवादित्वं ग्राभद्वयेऽपि समानमेव । षड्जस्य पञ्चमधैवतर्षभा अनुवादिनः; ऋषभस्य षड्ज-मध्यमो; गांधारनिषादयोः सर्वविवादित्वाद् अनुवादित्वं^२ नास्ति; मध्य-मस्यर्षभधैवतो^३; पञ्चमस्य मध्यमधैवतो; धैवतस्य मध्यमपञ्चमाविति ज्ञातव्यम् । एतेषां वाद्यादीनां प्रधानगुणभावमाह—वादी राजेति । यथा राजा मुख्यः तथा वादी, अन्येषां ^४तदनुसारित्वात् । संवादी तु अस्य वादिनः प्रधानपुरुषतुल्यः; कुतः? अनुसारित्वात् सहवृत्तेः; अत एव अमा सह वसतीत्यमात्य इति अमात्यशब्देनाभिधीयते । विवादी तु रिपुतुल्यो विपरीतत्वात्; अननुसारित्वादित्यर्थः । अनुवादी सेवकवत्; नृपो वादी, अमात्यः, संवादी, तदनुसारित्वात् । भृत्योऽपि उभयानुसारी भवति ॥ -४६-५१ ॥

गीर्वाणकुलसंभूताः षड्जगांधारमध्यमाः ।

पञ्चमः पितृवंशोत्थो रिधावृषिकुलोद्भवौ ॥ ५२ ॥

निषादो ऽसुरवंशोत्थो ब्राह्मणाः समपञ्चमाः ।

रिधौ तु क्षत्रियो ज्ञेयौ वैश्यजाती निगौ मतौ ॥ ५३ ॥

शूद्रावन्तरकाकल्यौ स्वरौ वर्णास्त्विवे क्रमात् ।

पद्माभः पिञ्जरः स्वर्णवर्णः कुन्दप्रभो^५ऽसितः ॥ ५४ ॥

पीतः कर्बुर इत्येषां जन्मभूमीरथ^६ ब्रुवे ।

जम्बूशाककुशकौञ्चशाल्मलीश्वेतनामसु ॥ ५५ ॥

द्वीपेषु पुष्करे^७ च्छेते जाताः षड्जादयः क्रमात् ।

वह्निवैधाः शशाङ्कश्च लक्ष्मीकान्तश्च नारदः ॥ ५६ ॥

ऋषयो ददृशुः पञ्च षड्जादींस्तुम्बुरुधनी ।

वह्निब्रह्मसरस्वत्यः ^१शर्वश्रीशगणेश्वराः ॥ ५७ ॥

सहस्रांशुरिति प्रोक्ताः क्रमात् षड्जादिदेवताः ।

क्रमादनुष्टुब् गायत्री त्रिष्टुप् च बृहती ततः ॥ ५८ ॥

पङ्क्तिरष्टिणक् च जगतीत्याहुश्छन्दांसि सादिषु^२ ।

सरी वीरे ऽद्भुते रौद्रे ध्रो बीभत्से भयानके ॥ ५९ ॥

कार्यौ गनी तु करुणे हास्यशृङ्गारयोर्मपौ ।

(क०) ज्ञात्वा प्रयोगेऽदृष्टातिशयोऽप्यस्तीति स्वराणां कुलादीन्युद्देशक्रमेणाह—गीर्वाणकुलेत्यादिना ॥ ५२-६०- ॥

इति श्रीचतुरकलितनाथविरचितायां संगीतरत्नाकरव्याख्यायां कलानिधौ नादस्थानश्रुतिस्वरजातिकुलदेवतविच्छन्दोरसप्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

(सु०) इदानीं षड्जादीनां स्वराणां कुलानि कथयति—गीर्वा-
णेति । षड्जगांधारमध्यमास्त्रयः ^३सुरवंशसमुत्पन्नाः; पञ्चमः पितृवं-
शोद्भवः; ऋषभधैवतौ ऋषिवंशोद्भवौ; निषादोऽसुरवंश्यः । इदानीं
ब्राह्मणत्वादिवर्णविशेषं कथयति—ब्राह्मणा इति । षड्जमध्यमपञ्चमाः
ब्राह्मणाः; ऋषभधैवतौ क्षत्रियौ; निषादगांधारौ वैश्यौ; अन्तरकाकल्यौ
शूद्रौ । तयोस्तु लक्षणं मूर्च्छनाप्रकरणे वक्ष्यति ॥ ५१-५४- ॥

अधुना तु सित्तादिवर्णविशेषं कथयति—पद्माभ इति । पद्माभः
रक्तवर्णः षड्जः; ऋषभस्तु पिञ्जर ईषतीतवर्णः; गांधारः स्वर्णवर्णः
अतिपीतवर्णः; मध्यमः कुन्दवर्णः शुभ्रः; पञ्चमोऽसितः कृष्णवर्णः;
धैवतः पीतवर्णः; निषादः कर्बुरो विचित्रवर्णः । अधुना अमूनां स्वराणां

^१ गांधारः (A). ^२ अनुवादी (A), (B). ^३ षड्जर्षभधैवताः (A), (B).

^४ तु तदनु (B). ^५ हरित् (D). ^६ भूमिमथ (D). ^७ वै ते । ed.

^१ श्रीशशर्व । ed.

^२ जगत्याहुश्छन्दांसि सरिगादिषु (D). ^३ देववंशे (A).

जन्मभूमौः प्रतिज्ञाय कथयति—एषां जन्मभूमोरिति । जम्बूद्वीपे षड्ज-
स्योत्पत्तिः; शाकद्वीपे ऋषभस्य; कुशद्वीपे गांधारस्य; क्रौञ्चद्वीपे
मध्यमस्य; ^१शाल्मलीद्वीपे पञ्चमस्य; श्वेतद्वीपे धैवतस्य; पुष्करद्वीपे
निषादस्य ।

ननु—इदं द्वीपोत्पत्तिकथनं कुत्रोपयुज्यते? स्वराणां सप्तत्वनिश्चय
इति ब्रूमः । तथा चोक्तं मतङ्गेन—“ननु कथं सप्त स्वरा इति नियमः?
उच्यते—यथा सप्तधात्वाश्रितत्वेन सप्तैव धातवो रसादयो ज्ञेयाः; तथा
चाह सुश्रुतः—

“त्वयसृज्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लानि^२ धातवः । इति;

तथा सप्तचक्राश्रितत्वेन सप्त^३द्वीपाश्रितत्वेन वा सप्तैव स्वराः” इति ।

ननु—काकल्यन्तरयोरपि स्वरान्तरयोः सद्भावात् कथं, सप्तैव
स्वरा इति नियमः सिध्यति? नव स्वरा इति हि वक्तव्यम्; मैवम्; अनं-
शत्वादनयोः स्वरान्तरत्वं नास्ति; विकृतनिषादस्यैव काकलीत्वं, विकृतगां-
धारस्यैवान्तरत्वम् । तथा चोक्तां दत्तिलेन—

“निषादः काकलीसंज्ञो द्विश्रुत्युत्कर्षणाद् भवेत् ।

गांधारस्तद्वदेव^४ स्यादन्तरस्वरसंज्ञितः^५ ॥

अनंशत्वात्^६ भेदेन स्वरत्वं^७ नोच्यते तयोः ।

अतो निषादगांधारावेतावाद्यैरुदाहृतौ^८ ॥”

इति ।

^१ शाल्मल (A). ^२ शुक्लाणि (B). ^३ द्वीपाश्रयादिति (B); स्थाने (A).

^४ द्वदैव (A). ^५ संज्ञकः (A). ^६ त्वाच्च (B). ^७ स्वरता (A).

^८ वाप्यैरुदाहृतौ (A).

अथ स्वराणां द्रष्टृन् ऋषीन् कथयति—वह्निरिति । षड्जस्य ऋषिः,
वह्निः; ऋषभस्य ब्रह्मा; गांधारस्य चन्द्रः; मध्यमस्य विष्णुः; पञ्च-
मस्य नारदः; धैवतनिषादयोः तुम्बुरुः । देवताः कथयति—वह्नीति—।
छन्दांसि कथयति—क्रमानुष्टुप्ति । ननु—स्वराणाम् “पद्याभः” इत्यादि
वर्णनिरूपणम्, ऋषिदेवताछन्दोनिरूपणं च कुत्रोपयुज्यते? स्वरोपासना-
यामित्येवेहि । यदा ^१स्वराणां बीजैः, षड्जादयः स्वरा उपास्यन्ते, तदा
तेषाम् ऋषिदेवताछन्दांसि स्मृतं व्यानि वर्णांश्च ध्येयाः । अत एव
स्वराणां बीजान्युक्तानि^२ मतङ्गेन । यथा—

“वर्गाष्टकं तु संप्राप्य अकारादि यशान्तकम् ।

वर्णमात्रं^३समायुक्तमुद्धरेत् स्वरसप्तकम् ॥

अष्टमस्य तृतीयं तु हरिबीजसमन्वितम् ।

^४आद्यं स्वरं स्वरजस्तु उद्धरेत् स^५ प्रयत्नतः ॥

सप्तमस्य द्वितीयं तु कामबीजसमन्वितम्^६ ।

द्वितीयं तु स्वरं विद्धि ब्रह्मस्थानसमुद्भवम् ॥

^७उद्धरेत्तु स्वरं नित्यं सौरभेयं मनोहरम् ।

द्वितीयस्य तृतीयं तु हरिबीजसमन्वितम् ।

समुद्धरेत् तृतीयं तं सरसं स्वरमुत्तमम् ॥

षष्ठस्यापि हि वगंस्य अन्तिमं चादिसंयुतम् ।

अविनष्टं विज्ञानीयान्मध्यमं^८स्वरमुत्तमम् ॥

तदादि^९ प्रथमोपेतं स्वरं संविद्धि शोभनम् ।

व्योमसंख्यासमायुक्तमोष्ठस्थानसमुद्भवम् ॥

^१ षड्जादि (B). ^२ बीजानीत्युक्तं (B). ^३ मात्रां (A), (B).

^४ आद्यस्वरं (A), (B). ^५ उद्धरेत्तु (A), (B). ^६ बीजेन संयुतम् (A), (B).

^७ उद्धरेच्च (B). ^८ स्वरभेदं (B). ^९ मध्यमं (B). ^{१०} तदा हि (A);

तदापि (B), तथापि (B).

पञ्चमस्यापि^१ वर्गस्य^२ चतुर्थं^३ चादिभूषितम् ।

^४कोदण्डद्वयसंभूतं^५ मुद्धरेत् स्वरमुत्तमम् ॥

अकारान्तान्तसंभिन्नं^६ पञ्चमान्तं समुद्धरेत् ।

ब्रह्मस्थानसमुद्भूतं सुतारं^७ ध्वनिसंयुतम् ॥

आगमस्थः स्वरोद्धार एवं^८ तावत् प्रदर्शितः ।”

इति ॥ ५६- ॥ अथ स्वराणां रसव्यञ्जक^९ नियममाह—सरी इति ।
षड्जर्षभौ वीराद्भूतरोद्रेषु; धैवतो बीभत्सभयानकयोः; गांधारनिषादौ
करुण; मध्यमपञ्चमौ हास्यशृङ्गारयोरिति ॥ ५६-५६- ॥

इति श्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरव्याख्यायां
नादस्थानश्रुतिस्वरजातिकुलदेवतषिञ्छन्दोरस-
प्रकरणं तृतीयम्

४. ग्राम-मूर्च्छना-रूप-तान-प्रकरणम्

ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्च्छनादेः^१ समाश्रयः ।

तौ द्वौ धरातले तत्र स्यात् षड्जग्राम आदिमः ॥ १ ॥

द्वितीयो मध्यमग्रामस्तयोर्लक्षणमुच्यते ।

षड्जग्रामः पञ्चमे स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थिते^२ ॥ २ ॥

स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थे ऽस्मिन् मध्यमग्राम इष्यते ।

यद्वा धस्त्रिश्रुतिः षड्जे मध्यमे तु चतुःश्रुतिः ॥ ३ ॥

रिमयोः श्रुतिमेकंकां गांधारश्चेत् समाश्रितः ।

पश्रुतिं धो निषादस्तु धश्रुतिं सश्रुतिं श्रितः ॥ ४ ॥

गांधारग्राममाचष्टे^३ तदा तं नारदो मुनिः ।

प्रवर्तते स्वर्गलोके ग्रामो ऽसौ न महीतले ॥ ५ ॥

(क०) एवं स्वरान् निरूप्य व्यस्तानां तेषां दृष्टादृष्ट-
फलोपयोगित्वं नास्तीति तत्सिद्धये नियतसमस्तस्वरसंनिवेशरूपान्
मूर्च्छनादीन् निरूपयिष्यन् तदाश्रयत्वाद् व्यवस्थापकत्वाच्च ग्राम-
योः प्रसक्तयोः तत्सामान्यलक्षणं तावदाह—ग्राम इति । ग्रामवद्
ग्रामः । यथा लोके जनसमूहो ग्राम इत्युच्यते, एवमत्र स्वरसमूहो
ग्राम इति विवक्षितः । स्वरसमूहो ग्राम इत्येतावत्युच्यमाने
लौकिकवैदिकवाक्येष्वपि स्वरसमूहत्वं^४ संभवात् तत्रातिव्याप्तिः

^१ मस्य च (A). ^२ चतुर्थादियुतं ततः (B). ^३ चापिभू (A), (B),
चादि संयुतम् (B). ^४ चतुर्थास्तमिकारान्तं कोदण्डद्वयसंयुतं (B). ^५ मुद्धारस्वर
(A). ^६ अकारान्तं च (A), (B). ^७ मुरतं (A). ^८ सादिप्रदर्शयेत् (B).
^९ व्यञ्जन (A), (B).

^१ मूर्च्छनादि (D). ^२ स्थितः (D). ^३ चष्ट (D). ^४ समूहस्य
1 ed.

स्यालक्षणस्य । तद्व्यावृत्त्यर्थं **मूर्च्छनादेः समाश्रय** इति विशेषणम् । अत्रादिशब्देन क्रमतानवर्णालंकारजात्यादयो गृह्यन्ते । सामान्य-लक्षणे ग्राम इति जातावेकत्वनिर्देशाद् अविशेषण सप्तानामपि स्वराणां ग्रामविशेषणत्वे प्राप्ते, त्रयाणामेव तद्विशेषणत्वमवगमयन् ग्रामविशेषलक्षणानि लोकव्यवस्थापूर्वकमाह—**तौ द्वावित्यादिना ।**

ननु—समूहत्वाविशेषेण सप्तानामपि ग्रामव्यपदेशकत्व-संभवे कथं धरातले द्वावित्यवधारणमिति चेत्, तत्रोच्यते—शुद्धविकृतरूपेण द्विविधस्वरप्रयोगवशात् ।

“द्वौ ग्रामौ विश्रुतौ लोके षड्जमध्यमसंज्ञकौ^१ ॥ ६२- ॥

इति **मुनिवचनाच्च** शुद्धाश्रयत्वात् षड्जग्राम आदिमो विकृता-श्रयत्वाद् **द्वितीयो मध्यमग्राम** इत्युपपद्यत इति । **स्वचतुर्थ-श्रुतिसंस्थित** इति । स्वकीयचतुर्थश्रुतौ करुणाजातिभेद आला-पिन्याम् आदितः सप्तदश्यां स्थिते सति षड्जग्रामः । **स्वोपान्त्य-श्रुतिसंस्थ** इति । स्वोपान्त्यश्रुतौ आयताभेदे संदीपन्यां षोडश्यां संतिष्ठत इति संस्थः, तस्मिन् । अत्र चतुर्थश्रुतिसंस्थित इत्यु-पान्त्यश्रुतिसंस्थ इति चैतावत्युक्ते, मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणे षड्जमस्य चतुःश्रुतिकत्वेन^२ स्वतृतीयश्रुतिसंस्थस्यापि मध्यमा-न्तिमश्रुतिसाहित्येन चतुर्थश्रुतिसंस्थत्वम्, तस्यामवस्थायां स्व-द्वितीयश्रुतेः उपान्त्यत्वेन उपान्त्यश्रुतिसंस्थत्वं च संभवतीति तन्निवृत्त्यर्थमुभयत्र **स्वशब्दोपादानं** कृतम्, तयोः तृतीयद्वितीययोः श्रुत्योः स्वकीयत्वेन रूपेण चतुर्थत्वोपान्त्यत्वाभावात् । **यद्वेति**

^१ संज्ञितौ (वृ).

^२ स्वकीयश्रु[?] (D).

अभ्युच्चयपक्षः । कुतः? षड्जमभेदायत्तत्वेन ग्रामभेदे सिद्धे ग्राम-भेदाश्रयणेन धैवतभेदकथनात्, धैवतस्य षड्जमसंनिधानं विना स्वगतभेदाप्रतीतेः स्वतो ग्रामभेदकत्वाभावाच्च । भेदकत्वकथनं तु धैवतः षड्जमान्त्यश्रुतिलाभात् चतुःश्रुतिविकृतः सन् तदलाभे शुद्धश्च सन् साक्षाल्लक्षणस्य षड्जमस्य क्रमात् त्रिश्रुतित्वं चतुः-श्रुतित्वं चावगमयन् ग्रामयोरुपलक्षणं भवतीति ॥ १-५ ॥

(मु०) ग्रामनिरूपणार्थमाह—**ग्रामः स्वरसमूह** इति । स्वराणां समूहः ग्रामशब्देनोच्यते । ननु—कथं स्वरसमूहस्य ग्रामशब्दवाच्यत्वम्? उच्यते—यतो **मूर्च्छनादेः समाश्रय**भूतः, अतः **स्वरसमूहो ग्रामः** । लोका-श्रयभूतो हि ग्राम इत्युच्यते । तदुक्तं **मतङ्गेन**—

“यथा कुटुम्बिनः सर्वे एकीभूता वसन्ति हि ।

^१सर्वेलोकस्य स ग्रामो यत्र नित्यं व्यवस्थितिः^२ ॥ ६० ॥”

इति । अथवा स्वरसमूहस्य ग्रामत्वे व्यवस्थाया उच्चारितस्यापि, स्वरस-मूहस्य ग्रामत्वं स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं **मूर्च्छनादेः समाश्रय^३** इति । यस्तु मूर्च्छनादीनामाश्रयः स्वरसमूहः, स एव ग्रामशब्देनोच्यते, नाव्यवस्थया उच्चारितः स्वरसमूह इत्यर्थः । तथा चोक्तं **संगीतसमयसारकारेण**—

“स्वराणां **मूर्च्छनातानजातिजात्यंशकालमनाम्** ।

व्यवस्थितश्रुतीनां^४ हि समूहो ग्राम इत्यते ॥”

इति । तस्य भेदावाह—**तौ द्वाविति** । ननु—त्रयो ग्रामा इति प्रसिद्धिः; कथं द्वावित्युच्यते? अत आह—**धरातले** इति । तत्र^५ तयोर्मध्ये **षड्जग्राम आदिमो** मुख्यः । **द्वितीयो मध्यमग्रामः** । अत एव **मतङ्गेनोक्तम्**—

^१ सर्वलोकेषु (वृ).

^२ व्यवस्थितः (वृ).

^३ मूर्च्छनातानादीनां समा-

श्रयः स्वरसमूहः (B).

^४ स्थितः श्रुती (A).

^५ ग्रामत्रयमध्ये (B).

“उभयोर्ग्रामयोर्मध्ये मुख्यत्वं कस्य गण्यते ।

^१षड्जस्यैव हि मुख्यत्वं ^२गण्यते वचनान्मतेः” ॥

इति । तयोर्लक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—**तयोरिति** । पञ्चमे स्वरे स्वकीया या चतुर्थी श्रुतिः यस्यामसौ स्थापितः तत्स्थेऽविकृते षड्जग्रामः । यद्यपि षड्जग्रामे अन्येषामपि षड्जादिनां स्वराणामविकृतत्वम्, तथापि पञ्चम-स्यैवाविकृतत्वकथनं मध्यमग्रामे पञ्चमस्य विकृतत्वात् तद्वैलक्षण्यप्रतिपादनायम् ।

मध्यमग्रामलक्षणं कथयति—**स्वोपान्त्येति** । स्वस्योपान्त्या अन्त्यायाः श्रुतेः समीपे वर्तमाना या तृतीया श्रुतिः तत्र संस्थितेऽस्मिन् पञ्चमे मध्यमग्रामो भवति । यद्यपि धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः पञ्चमस्यान्त्यश्रुतेः समीपवर्तिनी भवति, तथापि सा स्वकीया न भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं स्वेत्युक्तम् । इदमेव लक्षणं प्रकारान्तरेण कथयति—**यद्वेति** । धः धैवतः षड्जग्रामे त्रिश्रुतिः, मध्यमग्रामे तु पञ्चमस्यान्तिमां श्रुतिं लब्ध्वा चतुःश्रुतिः । अर्थस्तु स एव । किं तु पूर्वं पञ्चमस्वरप्राधान्येन उभयोर्लक्षणमुक्तम्, ^३इदं तु धैवतप्राधा^४न्येन । ^५धैवतप्राधान्यनिरूपणाद् यत्पूर्वोक्तं लक्षणमसंमतमिव भाति तत्परमते, न तु स्वमते । अत एव पञ्चमरहितानां कृतानानां भेदकपञ्चमाभावादेव पीनरुक्त्यं वक्ष्यति, न धैवताभावेन पीनरुक्त्यमिति ।

गांधारग्रामस्य क्षितितले ऽनुपयोगे ऽपि शास्त्रस्य सर्वविषयत्वात् तल्लक्षणं कथयति—**रिमयोरिति** । गांधार ऋषभस्यान्तिमां श्रुतिं मध्यमस्य चादिमां श्रुतिमाश्रितः सन् चतुःश्रुतिर्भवति । धैवतस्तु पञ्चमस्यान्तिमां श्रुतिमाश्रयति^७ । निषादस्तु धैवतस्यान्तिमां श्रुतिं गृहीत्वा षड्जस्य

चादिमां श्रुतिं समाश्रितः सन् चतुःश्रुतिर्भवति । तदा तं गांधारग्रामं नारदो मुनिराचष्ट । नारदकथनं प्राशस्त्यार्थम्, न तु स्वमतेऽन्यथात्वप्रकटनार्थम् ॥ १-५ ॥

षड्जः प्रधानमाद्यत्वादमात्याधिक्यतस्तथा ।

ग्रामे स्यादविलोपित्वान्मध्यमस्तु पुरःसरः ॥ ६ ॥

एतत् कुलप्रसूतत्वाद् गांधारो ऽप्यग्रणीदिवि ।

क्रमाद् ग्रामत्रये देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ७ ॥

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु गातव्यास्ते^१ यथाक्रमम् ।

पूर्वाह्णकाले मध्याह्ने ऽपराह्णे ऽभ्युदयार्थिभिः ॥ ८ ॥

(क०) ननु—स्वरप्रयोगवशादिह द्वावेव ग्रामौ स्याताम्; स्वरान्तरेषु सत्सु किं तयोः षड्जमध्यमविशेषणेनेत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—**षड्जः प्रधानमिति** । अमात्याधिक्यतः, संवादस्वरबाहुल्यादित्यर्थः । ग्रामे प्रधानं स्यादित्यन्वयः । अविलोपित्वादिति । मध्यमस्याविलोपित्वं च अधस्तनानां सरिगाणाम् उपरितनानां पधनीनां च यथासंख्यं द्वयोर्द्वयोरेकत्र तन्व्यां संवदनं संवाद इति मतानुसारेण एकाकिनो मध्यमस्य अन्येन संवादाभावात्, परिशेषादवधिभूतस्य तस्य लोपो नेष्यत इति केषांचिन्मतम् । अन्येषां तु—शुद्धतानलक्षणावसरे षड्जर्षभनिषादपञ्चमहीनाः चत्वारस्ताना इत्यादिना भरतादिभिः मध्यमव्यतिरिक्तानामेव षाडवौ-डुवकारित्वेन लोपविधानात् मध्यमस्याविनाशित्वमिति ॥ ६-८ ॥

(सु०) ननु—कथं षड्जमध्यमगांधाराणामेव ग्रामत्वव्यपदेशः, नान्येषां स्वराणामत आह—**षड्ज इति** । षड्जः सर्वेषां स्वराणामाद्यः,

^१ षड्जवाहि च मुख्यं (वु).

^२ गण्यते (वु).

^३ नास्तुतः (A).

^४ इदानीं (B).

^५ न्येन वा (A), न्यनिरूपणं चासंमतम् । परमतत्वेन न तु स्वमतत्वेन.

^६ धैवतप्राधान्यनिरूपणं च संमतं परमतत्वेन, न तु स्वमतत्वेन (A).

^७ आश्रितः सन् चतुःश्रुतिर्भवति (B).

तस्मात् प्रधानं मुख्यः । अन्यदपि प्राधान्ये कारणमाह—अमात्याधिक्यत इति । अमात्याः संवादिनः, तेषामाधिक्यम् अन्यस्वरापेक्षया । अन्येषां स्वराणामेकैक एव स्वरः संवादी ; षड्जस्य तु मध्यमपञ्चमौ द्वौ संवादिनौ । मध्यमोऽपि ग्रामे पुरःसर आद्यः ; ग्रामव्यपदेश^१ भागभवतीति यावत् । कारणमाह—अविलोपित्वादिति । षाडवितत्वे औडुवितत्वे च मध्यमस्य लोपो नास्ति । तस्मात् सोऽपि^२ प्रधानम् । एतयोः षड्जमध्यमयोः कुले देवकुल उत्पन्नत्वाद् गान्धारोऽपि स्वर्गलोके स्वराणामग्रणीः आद्यो ग्रामव्यपदेशभाक् । अत एवोक्तं मतङ्गेन—“ननु—कथं षड्जमध्यमस्वराभ्यां ग्रामव्यपदेशः? उच्यते—असाधारणत्वेन ताभ्यां ग्रामव्यपदेशः । असाधारणत्वं च देवकुलोत्पन्नत्वेन ।” इति । मध्यमस्याविलो^३पित्वमुक्तं दत्तिलेन—

‘पञ्चमं मध्यमग्रामे षड्जग्रामे तु धैवतम् ।
अलोपिनं विजानीयात् सर्वदैव तु मध्यमम् ॥

इति । ग्रामत्रयेऽप्यधिष्ठातृन् देवान् कथयति—क्रमादिति । गान ऋतुनियमं कथयति—हेमन्तेति । ऋतुविशेषेष्वपि^४ पूर्वाह्णादिकालविशेषं गाने^५ नियमयति—पूर्वाह्णेति । अभ्युदयाधिभिरिति फलस्य कथितत्वान्नियमे^६ फलम्, अनियमे न दोषः । ग्रामनिरूपणप्रयोजनमुक्तं मतङ्गेन—“स्वर-श्रुतिमूर्च्छनातानजतिरागाणां व्यवस्थापकत्वं नाम प्रयोजनम्” इति ॥ ६-८ ॥

क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।

मूर्च्छन्तेत्युच्यते ग्रामद्वये ताः सप्त सप्त च ॥ ६ ॥

^१ भागीति यावत् (A), (B). ^२ तस्मान्मध्यमोपि (B). ^३ त्वम् ।
देवकुलोत्पन्नत्वेन मध्यम षड्जमध्यमयो (B). ^४ पित्वात् तथा चोक्तं (B).
^५ विशेषमपि (A); विशेषेपि (B). ^६ विशेषगानं (A); विशेषेण गानक्रियामाह (B). ^७ मेन (B). ^८ मेन दोषः इति (A), (B).

षड्जे तूत्तरमन्द्रादौ रजनी चोत्तरायता ।

शुद्धषड्जा^१ मत्सरीकृदश्वक्रान्ताभिरुदगता ॥ १० ॥

मध्यमे स्यात् सौवीरो^२ हारिणाश्वा ततः परम्^३ ।

स्यात् कलोपनता शुद्धमध्या मार्गां च पौरवी ॥ ११ ॥

हृष्यकैत्यय तासां तु लक्षणं प्रतिपाद्यते ।

मध्यस्थान^४स्थषड्जेन मूर्च्छन्तारभ्यते ऽग्रिमा ॥ १२ ॥

(क०) ग्रामलक्षणे तदाधेयत्वेन प्रथमोपात्तानां मूर्च्छ-
नानां सामान्यलक्षणमाह—क्रमात् स्वराणामिति । क्रमादिति
कूटतानव्यावृत्त्यर्थम् । सप्तानां स्वराणामिति शुद्धतानव्यावृत्त्य-
र्थम् । आरोहश्चावरोहणमिति आरोह्यवरोहद्विविधवर्णालंकारनि-
वृत्त्यर्थम् । मूर्च्छनेति । यया करणभूतया रागो मूर्च्छयते व्याप्यत
इति, श्रोता मूर्च्छयते मोह्यत इति वा ‘मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः’ इति
धातोर्ष्यन्ताद्युचि प्रत्यये^५ मूर्च्छनेति रूपम् । यदि पुनः मतङ्ग-
नन्दिकेश्वरादिभिः प्रयोगे स्थानत्रयव्याप्तिसिद्धयर्थं लक्ष्यानुरोधेन
द्वादशस्वरमूर्च्छना अप्युक्ताः, एवमपि लक्ष्ये प्रायेण ग्रामद्वयसंसृष्ट-
प्रयोगदर्शनात् तेनैव स्थानत्रयव्याप्तिः सेत्स्यतीत्यभिप्रायेण न
पृथगुक्ताः । तद्विशेषात् ग्रामद्वयेऽपि व्यवहारार्थं नामतो रूपतश्च
संख्यापूर्वकं दर्शयति—ग्रामद्वय इत्यादिना । मूर्च्छनेति जातिवि-
वक्षयैकत्वे प्रकृतेऽपि ता इति बहुवचनेन परामर्शो वक्ष्यमाणतद्वि-
शेषापेक्षयैत्युपपद्यते । मध्यस्थानस्थषड्जेनाग्रिमा मूर्च्छन्तोत्तर-
मन्द्रारभ्यते । कुतोऽयं नियमः? भरतादिनियमितत्वात्तासाम् ।

^१ मत्सरीकृताऽश्वक्रान्ता (गु). ^२ हरिणाश्वा (D). ^३ परा (D).
^४ स्थिते षड्जे (D). ^५ मूर्च्छा इति (D).

यथाह भरतः—“मध्यमस्वरेण वैणवेन मूर्च्छनानिर्देशः” इति;
मतङ्गोऽपि—“मध्यसप्तकेन मूर्च्छनानिर्देशः कार्यो मन्द्रतार-
सिद्धयर्थम्” इति ॥ ६-१२ ॥

(मु०) मूर्च्छनां निरूपयति—क्रमादिति । सप्तानां स्वराणा-
मारोहश्चावरोहणं च मूर्च्छनेत्युच्यते । आरोहावरोहणशब्देन तद्युक्ताः
स्वरा उच्यन्ते । ततश्चारूढा अवरूढाश्च क्रमतः सप्त स्वरा मूर्च्छना-
शब्दवाच्याः । मूर्च्छनाशब्दव्युत्पत्तिः कथिता मतङ्गेन—

“मूर्च्छनाशब्दनिष्पत्तिर्मुर्छा मोहे समुच्छये ॥ ६५- ॥

१मूर्च्छते येन रागो हि मूर्च्छनेत्यभिर्संज्ञिता ॥ ६४- ॥”

इति । स्वराणामेव मूर्च्छनात्वम् न त्वारोहणावरोहरूपयाः क्रियाया
इत्यप्युक्तं तेनैव—

“आरोहणावरोहणक्रमेण स्वरसप्तकम् ॥ -६४ ॥

मूर्च्छनाशब्दवाच्यं हि विज्ञेयं तद्विचक्षणैः ॥ ६५- ॥”

इति । सप्तानां स्वराणामित्युपलक्षणम्, द्वादशस्वराणामपि मूर्च्छनानां
मतङ्गेन प्रतिपादितत्वात् । तासां भेदान् कथयति—ग्रामद्वय इति । षड्ज-
ग्रामे सप्त मूर्च्छनाः, मध्यमग्रामे च सप्त भवन्ति । तासां नामानि
कथयति—षड्ज इति । षड्जग्रामे प्रथमा मूर्च्छना उत्तरमन्द्रा, द्वितीया
रजनी, तृतीया उत्तरायता, चतुर्थी शुद्धषड्जा, पञ्चमी मत्सरोक्तता,
षष्ठी अश्वकान्ता, सप्तमी अभिरुदगता । मध्यमग्रामे प्रथमा, सौवीरी,
द्वितीया, २हारिणाश्वा, तृतीया कलोपनता, चतुर्थी शुद्धमध्या, पञ्चमी
मार्गी, षष्ठी पौरवी, सप्तमी हृष्यकेति ॥ ६-१२ ॥

अधस्तनैर्निषादाद्यैः षडन्या मूर्च्छनाः क्रमात् ।

मध्यममध्यमारभ्य सौवीरी मूर्च्छना भवेत् ॥ १३ ॥

षडन्यास्तदधोऽधःस्थस्वरानारभ्य तु क्रमात् ।

षड्जस्थानस्थितेर्न्याद्यै रजन्याद्याः परे विदुः^१ ॥ १४ ॥

हारिणाश्वादिका गाढैर्मध्यमस्थानसंस्थितैः^२ ।

(क०) अधस्तनैः मन्द्रस्थानभवेः । तदधोऽधःस्थस्वरान्,
तस्य मध्यस्थानस्थितमध्यमस्याधोऽधःस्था गांधारर्षभादयः स्वराः,
तान् । क्रमाद् अवरोहक्रमेण । लक्ष्यानुरोधेन पक्षान्तरमाह—
षड्जस्थानस्थितैरिति । मध्यस्थानस्थितषड्जस्थानगतैरिति प्रकर-
णादवगन्तव्यम् । सरिगमपधनीति उत्तरमन्द्रास्वरस्थानेष्वेव
निसरिगमपधेति रजनीस्वरानुच्चारयेदित्यर्थः ॥ हारिणाश्वा-
दिका इति । अत्रापि मध्यस्थानस्थित^३ मध्यममारभ्य मपधनि-
सरिगेति सौवीरीस्वरस्थानेष्वेव गमपधनिसरीति हारिणाश्वास्व-
रानुच्चारयेदित्यर्थः । उभयत्रापि आदिशब्देन षड्जमध्यमस्थान-
योरेव तत्तन्मूर्च्छनादिमस्वरारम्भो द्रष्टव्यः ॥ -१३-१५- ॥

(मु०) श्रोत्रवधानार्थं वैषम्यद्योतनाय^४ चैतासां लक्षणं प्रतिज्ञाय
कथयति—अथ तासामिति । मध्यस्थानस्थितेन षड्जेनाग्रिमाषड्जग्रामे
प्रथमा मूर्च्छनोत्तरमन्द्रारभ्यते । षड्जमारभ्य सप्तमस्वरपर्यन्तमारोहः,
निषादमारभ्य षड्जपर्यन्तं चावरोहः कार्यः । अन्यास्तु षड्जन्यादयो
मूर्च्छनाः तस्मान्मध्यस्थानस्थितात् षड्जादयो ऽपकृष्टस्थाने स्थिता ये
मन्द्रनिषादधैवतादयो मन्द्रर्षभपर्यन्ताः षट् तानारभ्य कर्तव्याः ।

मध्यमग्राममूर्च्छनां लक्षयति—मध्यममध्यममिति । मध्यस्थानस्थितं
मध्यममारभ्य सौवीरी मध्यमग्रामे प्रथमा मूर्च्छना भवेत् । अन्यास्तु षड्

^१ ख. जनुः fn. 1 ed.

^२ ड. संश्रितैः fn. 1 ed.

^३ स्थानस्य 1 ed.

^४ द्योतनार्थं (B).

^१ मूर्च्छते (व).

^२ हरिणाश्वा (A).

हरिणाश्वाद्यः तस्य मध्यस्थानस्थमध्यमस्याधोऽधोऽपकृष्टे स्थाने स्थिताः स्वराः, ये गांधारखंभादयः मन्द्रपञ्चमपर्यन्ताः, तानारभ्य कर्तव्याः। ततश्चैवं मूर्च्छनास्वरूपं भवति—लिपौ विन्दुशिरा मन्द्रो ज्ञातव्यः, ऊर्ध्वरेखाशिरास्तु तारः, 'मन्द्रो विन्दुशिरा भवेत्। ऊर्ध्वरेखाशिरास्तारो लिपौ' (अत्रैव ६ प्र. श्लो. ८) इति वक्ष्यमाणत्वात्। तत्र तु आरोहक्रम एव लिख्यते। अवरोहक्रमस्तु अन्तिमस्वरात् ज्ञातव्यः।

सरिगमपधनि—उत्तरमन्द्रा ॥ १ ॥ निसरिगमपध—रजनी ॥ २ ॥ धनिसरिगमप—उत्तरायता ॥ ३ ॥ पंधनिसरिगम—शुद्धषड्जा ॥ ४ ॥ मंपंधनिसरिग—मत्सरीकृता ॥ ५ ॥ गंमंपंधनिसरि—अश्वक्रान्ता ॥ ६ ॥ रिगंमंपंधनिस—अभिरुद्गता ॥ ७ ॥

मपधनिसरिगं—सौबीरी ॥ १ ॥ गमपधनिसरि—हारिणाश्वा ॥ २ ॥ रिगमपधनिस—कलोपनता ॥ ३ ॥ सरिगमपधनि—शुद्धमध्या ॥ ४ ॥ उत्तरमन्द्रायां तु पञ्चमश्चतुःश्रुतिः, अस्यां तु विश्रुतिरित्यनयो-भेदः। निसरिगमपध—मार्गी ॥ ५ ॥ अस्या रजन्याश्च पूर्ववत्पञ्चमेन भेदः। धनिसरिगमप—पौरवी ॥ ६ ॥ अस्या उत्तरायतायाश्च पूर्व-वत्पञ्चमेन भेदः। पंधनिसरिगम—हृष्यका ॥ ७ ॥ अस्याः शुद्धषड्जा-याश्चापि पूर्ववत्पञ्चमेन भेदः।

मतान्तरेणान्यथैतासां लक्षणमाह—षड्जस्थानेति। निषादाद्यैः स्वरैः षड्जस्थानस्थिते रजन्याद्या भवन्ति। षड्जस्य स्थाने निषादे स्थाप्यमाने रजनी ॥ २ ॥ धैवते स्थाप्यमान उत्तरायता ॥ ३ ॥ पञ्चमे स्थाप्यमाने शुद्धषड्जा ॥ ४ ॥ मध्यमे मत्सरीकृता ॥ ५ ॥ गांधारे अश्वक्रान्ता ॥ ६ ॥ ऋषभे अभिरुद्गता ॥ ७ ॥ एवं मध्यमस्य स्थाने स्थाप्यमानैर्गांधाराद्यैर्हारिणाश्वाद्यो भवन्ति। मध्यमस्य स्थाने गांधारे स्थाप्यमाने हारिणाश्वा ॥ २ ॥ ऋषभे स्थाप्यमाने कलोपनता

॥ ३ ॥ षड्जे स्थाप्यमाने शुद्धमध्या ॥ ४ ॥ निषादे मार्गी ॥ ५ ॥ धैवते पौरवी ॥ ६ ॥ पञ्चमे हृष्यका ॥ ७ ॥ इति ॥ -१३-१५- ॥

^१षड्जादीन् मध्यमादींश्च ^२तदूर्ध्वं सारयेत् क्रमात् ॥ १५ ॥

चतुर्धा ताः पृथक् शुद्धाः ^३काकलीकलितास्तथा।

सान्तरास्तद्वयोपेताः षट्पञ्चाशदतिरिताः ^४ ॥ १६ ॥

(क०) ननु षड्जमध्यमस्थानयोरैव निषादगांधारादि-प्रयोगे सति षड्जग्राम उत्तरमन्द्रारजन्यादीनां कथं परस्परं भेदो मध्यमग्रामे च सौबीरीहारिणाश्वादिकानां च कथमन्योन्यं भेद इत्याशङ्क्य परिहरिष्यन्नाह—षड्जादीन्मध्यमादींश्चेति। तदूर्ध्व-मिति। रजन्यादिकायां षड्जस्थानस्थापितनिषादादेर्हारिणाश्वा-दिकायां मध्यमस्थानस्थापितगांधारादेश्च परं ^५षड्जादीन्मध्यमा-दींश्च स्वरान् सारयेत्; स्वस्वश्रुति^६संख्यापर्यालोचनया श्रुत्यन्त-राणि प्रापयेदित्यर्थः। क्रमादिति। उत्तरायतायां षड्जस्थाने धैवते^७ स्थापिते तदूर्ध्वं निषादं कलोपनतायां मध्यमस्थान ऋषभे स्थापिते तदूर्ध्वं गांधारं चेत्यादिः क्रमः। तस्मात् मूर्च्छनानां^८ शुद्धादिभेदेन प्रत्येकं चातुर्विध्यं दर्शयति—चतुर्थेति। ग्रामयोरेकताश्चतुर्दश मूर्च्छनास्ता इति परामृश्यन्ते। शुद्धाः षड्जग्रामे सर्वस्वरविकार-रहिताः; मध्यमग्रामे तु ग्रामस्वरूपभेदनिर्वर्तकं पञ्चमं तदुपलक्षकं धैवतं च विहाय इतरस्वरविकाररहिताः। तत्र पञ्चमधैवतयोः तादवस्थमेव शुद्धत्वं विवक्षितमिति मन्तव्यम्।

^१ षड्जादिम। ed. ^२ क. ख. ग. घ. तदूर्ध्वं। fn.। ed. ^३ काकली-सहिता (गु). ^४ ऊ. शुद्धीरिताः। fn.। ed. ^५ ग. देरपरं।। fn.। ed.

^६ संस्थापर्या। ed. ^७ ग. धैवतेऽपि। fn.। ed. ^८ ग. च्छेदनादीनां। fn.। ed.

ननु—विकृतस्वरेषु यद्यपि पञ्चमस्य ग्रामभेदकत्वेनैव चरितार्थत्वेऽपि, ऋषभधैवतयोश्च षड्जपञ्चमविकारायत्तविकारयोः स्वतो भेदकत्वाभावेऽपि, षड्जमध्यमसाधारणद्वयाश्रयणेनापि प्रकारान्तरेषु संभवत्सु केवलं काकल्यन्तराश्रयणेनैव चतुर्थेति निश्चयः कथमिति चेत् । सत्यम्; षड्जमध्यमयोः साधारणीकृतयोः स्वरूपेण भेदकत्वे संभवत्यपि काकल्यन्तरयोः साधारणयोः अन्तर्भूतत्वेन तयोः पृथग्भेदकत्वम् ।

तथा चाह मतङ्गः—“साधारणस्वरौ, निषादगांधारवन्तौ तदादिविकृतास्तत्रैवान्तर्भूताः” इति । किं च ग्रामद्वये मूर्च्छना-साधारणप्रकारभेदनिरूपणावसरे प्रतियनितग्रामवर्तिनोः षड्ज-मध्यमसाधारणयोः अनुपयोगाच्च । यथोक्तं भरतेन—“षड्जग्रामे षड्जसाधारणं मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणम्” इति । अतश्चतुर्थेत्युपपद्यत इत्याचार्यरहस्यं संप्रदायविदुषां दुर्ग्रहम् ।

श्रुतिस्वरप्रमाणजः कल्लिनाथः कलानिधिः ।

चातुर्विध्यं मूर्च्छनानामत्रैवं निरदीधरत् ॥ १५, १६ ॥

(मु०) ननु—षड्जस्थाने, मध्यमस्थाने च यदि निषादादयो गांधारादयश्च स्थापिताः, तदा षड्जमध्यमयोः कुत्वावस्थानमत आह—**षड्जादीनि**ति । षड्जर्षभगांधारादीन् मध्यमपञ्चमधैवतादींश्चोर्ध्वसारयेद्, उत्कृष्टेषु स्वरेषु स्थापयेत् । यदा निषादः षड्जस्थाने स्थापितः, तदा षड्ज ऋषभस्थाने ऋषभो गांधारस्थान इत्यादि । यदा धैवतः षड्जस्थाने, तदा निषाद ऋषभस्थाने षड्जो गांधारस्थान इत्यादि स्वयमूहम् ।

ननु—कथमन्यस्य स्वरस्यान्यस्वरस्थानेऽवस्थानम्? ब्रूमः; नायं मुख्यो व्यवहारः, किं तु औपचारिकोऽयं व्यवहारः । अथवा, **दत्तिलादिभिः**

अङ्गीकृतत्वादेवमुच्यते । **दत्तिलो** हि—स्वेच्छया यस्यां कस्यामपि श्रुतौ षड्जं स्थापयेत् तदपेक्षया च श्रुतिनियमेन अन्यान् स्वरान् स्थापयेदित्युक्तवान् । यदाह—

“षड्जत्वेन गृहीतो यः षड्ज^१ग्रामे ध्वनिर्भवेत् ।

तत ऊर्ध्वं तृतीयः स्यादृषभो नात्र संभयः ॥

ततो द्वितीयो गांधारश्चतुर्थो मध्यमस्ततः ।

मध्यमात् पञ्चमस्तद्वत् तृतीयो धैवतस्ततः ॥

निषादोजो^२ द्वितीयः स्यात् ततः षड्जश्चतुर्थकः ।”

इति ।

विवृतं चैतत् प्रयोगस्तवकाख्यायां **दत्तिलटीकायाम्**—“षड्जत्वेन षड्जस्वरभावेन गृहीतः परिकल्पितो बृद्ध्या व्यवस्थापितो यः कश्चिद् ध्वनिविशेषः षड्जाख्ये ग्रामे भवेत्, तस्माद् ध्वनिविशेषादूर्ध्वं तृतीयः स्यादृषभः” इति ।

अनेनैवाभिप्रायेण **दत्तिलः** षड्जग्राममूर्च्छनानां, मध्यमग्राममूर्च्छनानां च किञ्चिद्विकारेणैक्यमुक्तवान् । यदाह—

“गांधारं धैवतीकुर्याद् द्विश्रुत्युत्कर्षणाद्यदि^३ ।

तद्वशांन्मध्यमादीश्च निषादादीन् यथा स्थितान् ॥

ततो ऽभूद्यावतिथ्येषा षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ।

जायते तावतिथ्येव मध्यमग्राममूर्च्छना ॥

श्रुतिद्वयापकर्षेण गांधारीकृत्य^४ धैवतम् ।

पूर्ववन्मध्यमाद्याश्च भावयेत् षड्जमूर्च्छनाः^५ ॥”

इति । स्वेच्छया षड्^६जावस्थापनमङ्गीकृत्यैव **दत्तिलदक्षप्रजापत्यादयो**-**ऽध्वानां** गांधर्वाङ्गत्वेनाङ्गकार्पुः । यदाह **दत्तिलः**—

^१ ग्रामध्वनि (A).

^२ द्वितीयस्तु (A).

^३ लक्षणादपि (A).

^४ गांधारीकृत (A).

^५ मूर्च्छना (A).

^६ जादिविधान (A).

“पदस्थः स्वरसंघातस्तालेन ^१सुमिततस्था ।
प्रयुक्तेश्चावधानेन गांधर्वमभिधीयते ॥”

इति । दक्षप्रजापतिरपि—

“अवधानानि गांधर्वं पश्चात् स्वरपादद्वयः ।
अवधानातिरेकेण त्रिविधं नोपपद्यते ॥”

इत्याह । अवधानं नाम मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणामेकाग्र्यम् । षड्जो यत्र स्थापितः, तदपेक्षयैव अन्येषां स्वराणामुच्चारणमिति यावत् । यदि स्वरा स्वेच्छया नावस्थाप्यन्ते, तदा अवधानं नोपयुज्येत ।

शाङ्गदेवेनापि—चलवीणायां सारणानिरूपणेन अयं पक्षः किञ्चित् स्वीकृत एव, ‘स्वोपान्त्यतन्त्रीमानेयास्तस्यां सप्त स्वरा बध्नेः’ इत्युक्तत्वात् । लोके च वैणिकाः स्वेच्छया स्वरानवस्थापयन्तो दृश्यन्त इत्यास्तां विस्तरः । मतङ्गन तु—द्वादशस्वरमूर्च्छना उक्ताः—

“इदानीं संप्रवक्ष्यामि द्वादशस्वरमूर्च्छनाः ^२ ॥ -११८ ॥”

इति । अत्र मूर्च्छनानिर्देशः स्थानत्रितयप्राप्त्यर्थमिति वचनात् द्वादशस्वर-संपन्ना मूर्च्छना द्रष्टव्याः ^३ । नन्दिकेश्वरेणाप्युक्तम्—

“द्वादशस्वरसंपन्ना ज्ञातव्या मूर्च्छना बध्नेः ।

^४जातिभाषादिसिद्धयर्थं तारमन्द्रादिसिद्धये ^५ ॥”

इति ।

ताश्चैवम्—धनिसरिगमपधनि सरिग—उत्तरमन्द्रा ॥ १ ॥ निस-रिगमपधनि सरिगम—रजनी ॥ २ ॥ सरिगमपधनि सरिगमप—उत्तरा-यता ॥ ३ ॥ रिगमपधनि सरिगमपध—शुद्धषड्जा ॥ ४ ॥ गमपधनि

^१ च समन्वितः (A). ^२ नाम् (B). ^३ द्रष्टव्या (A). ^४ परिभा-षादि । ed (A). ^५ सिद्धयः (A).

सरिगमपधनि—मत्सरीकृता ॥ ५ ॥ मपधनि सरिगमपधनिस—अश्वक्रान्ता ॥ ६ ॥ पधनि सरिगमपधनिसरि—अभिरुद्गता ॥ ७ ॥ इति षड्जग्रामे ॥

मध्यमग्रामे ज्यैवमेव । ^१सरिगमपधनिसरिगमप—सौवीरी ॥ १ ॥ रिगमपधनिसरिगमपध—हारिणाद्या ॥ २ ॥ गमपधनिसरिगमपधनि—कलोपनता ॥ ३ ॥ मपधनिसरिगमपधनिस—शुद्धमध्या ॥ ४ ॥ पधनि-सरिगमपधनिसरि—मार्गी ॥ ५ ॥ धनिसरिगमपधनिसरिग—पौरवी ॥ ६ ॥ निसरिगमपधनिसरिगम—हृष्यका ॥ ७ ॥ इति । चतुर्दशानामपि मूर्च्छनानां चातुर्विध्यं प्रतिपादयति—चतुर्थेति । ताः, चतुर्दश मूर्च्छनाः पृथक्प्रत्येकं चतुर्विधाः शुद्धाः काकलीसहिताः सान्तराः, काकल्यन्तरोपेताश्चेत्येवं षट्षण्चाशद्भवन्ति ॥ १५-१६ ॥

श्रुतिद्वयं ^२चेत् षड्जस्य निषादः संश्रयेत् तदा ।

स काकली मध्यमस्य गांधारस्त्वन्तरः स्वरः ॥ १७ ॥

(क०) मूर्च्छनाभेदकत्वेन प्रसक्तयोः काकल्यन्तरयोः स्वरूपमाह—श्रुतिद्वयं चेदिति । मध्यमस्येति । अत्रापि श्रुतिद्वयं चेदित्याद्यनुषञ्जनीयम् । मूर्च्छनाभेदोपयोगिकाकल्यन्तर-प्रसङ्गात् मतङ्गप्रोक्तौ स्वराणां प्रवेशनिग्रहावुच्येते । तद्यथा—द्विविधस्तानप्रयोगः—प्रवेगेन, निग्रहेण च । प्रवेशो द्विविधः—पूर्वस्वरविप्रकर्षेण, उत्तरस्वरमार्दवेन च । तत्र ऋषभापेक्षया षड्ज-^३स्याधरीभूतस्य लोपनीयस्यापि विप्रकर्षः षोडनम्; ऋषभापा-दनमिति यावत् । तस्यैव षड्जस्य निषादापेक्षया उत्तरीभूतस्य मार्दवं शिथिलीकरणम्; निषादापादनमिति यावत् । निग्रहस्तु—

^१ निसरिगमपधनिसरिगम—सौवीरी ॥ १ ॥ इत्यादिः कोशान्तरपाठः (B).

^२ च षड्जस्य निषादस्त्वाश्रयेण (D). ^३ क. स्याचरी; ग. स्याचरी । in. 1 ed.

उत्तरस्वरस्य ^१परित्यागः; असंस्पर्श इति यावत् । तथा चाह
भरतः—

“द्विधा तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहात्तथा ।

इति । तत्र प्रवेशो नाम अधरस्वरविप्रकर्षात्, उत्तरस्वरमार्दवाद्वा ।
निग्रहश्चासंस्पर्शः” इति । दत्तिलेनाप्युक्तम्—

“तानक्रिया द्विधा तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहात् तथा ।

प्रवेशो ध्वनिसादृश्यमसंस्पर्शस्तु निग्रहः ॥”

इति ॥ १७ ॥

(सु०) काकलीसहिताः सान्तरा इत्युक्तम्; तत्र को ज्यं काकल्य-
न्तरो वेत्यपेक्षायामाह—श्रुतिद्वयमिति । निषादः षड्जस्य श्रुतिद्वयं
संश्रयेच्चेत्, षड्जस्य द्वितीयश्रुतौ तिष्ठन् चतुःश्रुतिर्भवति यदि, तदा
काकलीत्युच्यते । गांधारश्च मध्यमस्य श्रुतिद्वयं गृह्णन् चतुःश्रुतिः सन्
अन्तर इत्युच्यते । निषादगांधारावेव काकल्यन्तरस्वरी, न तयोः स्वरास्त-
रत्वमित्युक्तं प्राक् ॥ १७ ॥

यस्यां यावतिथौ षड्जमध्यमौ ग्रामयोः क्रमात् ।

मूर्च्छना तावतिथ्येव सा निःशङ्केन कीर्तिता ॥ १८ ॥

प्रथमादिस्वरारम्भादेकैका सप्तधा भवेत् ।

तासूचचार्यान्त्यस्वरांस्तान् पूर्वानुच्चारयेत् क्रमात् ॥ १९ ॥

ते क्रमास्तेषु संख्या स्याद् द्वानवत्या शतत्रयम् ।

यक्षरक्षोनारदाब्जभवनागाशिवपाशिनः ॥ २० ॥

^१ ग. परित्यागप्रसङ्गार्थ इति fn. 1 ed.

षड्जग्रामे मूर्च्छनानामेताः स्युर्देवताः क्रमात् ।

ब्रह्मेन्द्रवायुगन्धर्वसिद्धद्रुहिणभानवः ॥ २१ ॥

स्युरिमा मध्यमग्राममूर्च्छनादेवताः क्रमात् ।

तासामन्यानि नामानि नारदो मुनिरब्रवीत् ॥ २२ ॥

मूर्च्छनोत्तरवर्णाद्या षड्जग्रामे ऽभिरुदगता ।

अश्वक्रान्ता च सौवीरी हृष्यका चोत्तरायता ॥ २३ ॥

रजनीति समाख्याता ऋषीणां सप्त मूर्च्छनाः ।

^१ आप्यायनी विश्वकृता ^२ चन्द्रा हेमा कर्पादनी ॥ २४ ॥

मैत्री ^३ चान्द्रमसी पितृया मध्यमे मूर्च्छना इमाः ।

^४ नन्दा ^५ विशाला सुमुखी चित्रा ^६ चित्रावती सुखा ॥ २५ ॥

^७ आलापा चेति गांधारग्रामे स्युः सप्त मूर्च्छनाः ।

ताश्च स्वर्गे प्रयोक्तव्या विशेषात्तेन नोदिता ॥ २६ ॥

(क०) मूर्च्छनासु प्रथमादिसंख्यापरिज्ञानोपायमाह—
यस्यामिति । यावतिथाविति । याव^८च्छब्दात् पूरणेऽर्थे इति “वतो-
रियुक्” इति ^९वत्त्वन्तस्थेयुगागमे कृते यावतिथ इति रूपम् ।
ग्रामयोः यस्यां मूर्च्छनायां षड्जमध्यमौ यावतिथौ सा मूर्च्छना
तावतिथौ । अत्र “टिड्ढाणञ्—” इत्यादिना ङीप् ।

^१ क. आप्यायिनी fn. 1 ed.

^२ इ. भूता fn. 1 ed, हुता 1 ed.

^३ चन्द्रावती 1 ed.

^४ घ. मन्दा fn. 1 ed.

^५ ख. विशाखा fn. 1 ed.

^६ चित्रावती (D).

^७ चित्रावती C, E.

^८ च्छब्देन पूरणे 1 ed.
^९ वतिप्रत्ययस्य (D), इट्प्रत्ययस्ये युगागमे कृते यावच्छब्दस्य टिलोपे कृते च (?)
याव 1 ed.

अथ मूर्च्छनाप्रसङ्गेन केवलारोहवृत्तया तदकदशरूपान् क्रमान् प्रस्तारे कृतानोपयोगार्थं प्रतिमूर्च्छनमित्युक्त्या अवधार्य लक्षयति—**प्रथमादीत्यादिना । प्रथमादिस्वरारम्भात्**, यस्यां मूर्च्छनायां यः प्रथमः स्वरः, स आदिर्येषां त इतरे षट् स्वराः, तदगुणसंविज्ञानात् प्रथमश्चेति प्रथमादयः सप्त स्वराः, तेषामारम्भः क्रमाद् आदिमत्वेनोच्चारणम्, तस्मात् । **एकैकेति ।** शुद्धाभिभेदेनोक्तानामु षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनासु प्रत्येकमित्यर्थः । **तास्वन्यस्वरान् क्रमादुच्चार्य** पूर्वान् स्वरान् क्रमादुच्चारयेदिति क्रमादित्यस्य आवृत्त्यान्वयः कर्तव्यः । पूर्वानारब्धस्वरादधस्तानान् । इह सप्तस्वरात्मकेषु क्रमेषु **पूर्वानुच्चारयेदिति** लक्षणांशः प्रतिमूर्च्छनं प्रथमक्रमेष्वसंभाव्योऽपि द्वितीयादिक्रमेषु संभवत्स्वरविषयो द्रष्टव्यः ।

तद्यथा—उत्तरमन्द्रायां सरिगमपधनीति प्रथमः क्रमः । निसरिगमपधेति द्वितीयः । धनिसरिगमपेति तृतीयः । पधनिसरिगमेति चतुर्थः । मपधनिसरिगेति पञ्चमः । गमपधनिसरीति षष्ठः । रिगमपधनिसेति सप्तमः । एवं क्रमेणोच्चारितत्वाद्देषां क्रमसंज्ञा ॥ **यक्षरक्ष** इत्यादिः स्पष्टार्थः ॥ १८-२६ ॥

(मु०) मूर्च्छनासंख्यापरिज्ञानार्थं सुगममुपायमाह—**यस्यामिति ।** उभयोः ग्रामयोः मध्ये षड्जमध्यमौ स्वरी **यावत्तिथौ** यावत्संख्यापूर्णा, **तावत्तिथौ** तावत्संख्यापूर्णा मूर्च्छना **निःशङ्केन** निःशङ्क इति विरुद्विराजितेन **शाङ्गदेवेन** कथिता । षड्जग्राममूर्च्छनासु यदि षड्जः प्रथमः तर्हि प्रथमा मूर्च्छना, यदि षड्जो द्वितीयः तर्हि द्वितीया; यदि तृतीयः तृतीया, यदि चतुर्थः चतुर्थी, यदि पञ्चमः पञ्चमी, यदि षष्ठः षष्ठी, यदि सप्तमः

सप्तमीति । एवं मध्यमग्राममूर्च्छनासु—यदि मध्यमः प्रथमः तर्हि प्रथमा मूर्च्छना, यदि द्वितीयो द्वितीया, यदि तृतीयस्तृतीयेत्यादि ॥ १८ ॥

षट्पञ्चाशत् (५६) संख्यानां मूर्च्छनानां प्रत्येकं सप्तविधत्वं दर्शयति—**प्रथमादीति । एकैका** मूर्च्छना सप्तधा भवति, प्रथमद्वितीयतृतीयतुरीयपञ्चमषष्ठसप्तमस्वरारम्भात् । ननु—द्वितीयादिस्वरारम्भे कथं सप्तस्वरत्वम्? अत आह—**तास्विति । तासु** मूर्च्छनासु **अन्यस्वरपर्यन्तमुच्चार्य पूर्वान्** स्वरानुच्चारयेत् । ननु—तर्हि क्रमादारोहावरोहाभावान् मूर्च्छनात्वं व्याह्रयेत्; अत आह—**क्रमादिति ।** यद्यपि आरोहावरोहयोः क्रमो नास्ति तथापि ^१स्वरक्रमस्य सद्भावात् मूर्च्छनात्वम् ॥ १९ ॥

ते मूर्च्छनाभेदाः क्रमशब्देनोच्यन्ते । तेषां संख्या द्वानवत्यधिकं शतत्रयं (३६२) ज्ञातव्यम् । **मतङ्गवत्तिलौ** तु—मूर्च्छनानामन्यथा चातुर्विध्यमवादिष्टात् । यदाह **मतङ्गः**—‘तत्र सप्तस्वरा मूर्च्छना चतुर्विधा—पूर्णा, षाडवी, औडुविता, साधारणी चेति । तत्र सप्तभिः स्वरैर्या गीयते सा पूर्णा । षड्भिः स्वरैर्या गीयते सा **षाडवा** । पञ्चभिः स्वरैर्या गीयते सा **औडुविता** । काकल्यन्तरैः स्वरैर्या^२ गीयते सा **साधारणी**^३ । इति । **दत्तिलौ** ज्ञायाह—

“स्वरी यावत्तिथौ स्यातां ग्रामयोः षड्जमध्यमौ ॥

मूर्च्छना तावत्तिथेव तद्ग्रामद्वितये तथा ॥

“सर्वास्ताः पञ्चषट्^४ पूर्णसाधारणकृताः स्मृताः ।”

इति । मूर्च्छनानां षाडवत्वं वक्ष्यमाणषाडवतानप्रकारेणोक्तम्—औडुवत्वं वक्ष्यमाणौडुवतानप्रकारेणोक्तम्; ताभ्यां षाडवौडुवत्वम् ॥

मूर्च्छनातानयोश्च भेदः प्रतिपादितो **मतङ्गेन**; यदाह—‘ननु मूर्च्छनातानयोः को भेदः? उच्यते । मूर्च्छनातानयोनां^५ यन्तरत्वम्^६ इति

^१ स्वरेक (A).

^२ काकल्यन्तरस्वरैर्या (B).

^३ साधारणा (A), (B).

^४ पूर्णा (A).

^५ रत्नवन्ति (A).

विशाखिलः । एतन्न संगतम्^१, संग्रहश्लोकं मूर्च्छनातानयोर्भेदस्य प्रतिपादि-
तत्वात् । ^२“ननु—कथं मूर्च्छनातानयोर्भेदः? ब्रूमः—आरोहावरोहक्रमयुक्तः
स्वरसमुदायो मूर्च्छनेत्युच्यते; तानस्तु आरोहणक्रमेण भवतीति भेदः” इति
॥ २० ॥ मूर्च्छनानां देवताः कथयति—यथेति । यथाः, रक्षांसि, नारदः,
अब्जभवो ब्रह्मा, नागाः सर्पाः, अश्विनौ दक्षौ, पाशो वरुणः ॥ २०-२१ ॥

मध्यमग्राममूर्च्छनानां देवताः कथयति—ब्रह्मेति । देवताकथनं
तु तथा तथा मूर्च्छनया गीतया सा सा देवता प्रीयत इत्येतमर्थं ज्ञापयितुम् ।
नारदमतेन—मूर्च्छनानामन्यथा नामानि कथयति—तासामिति । ^३ऋषीणां
समाख्याता इति । ऋषिभिः समाख्याता इत्यर्थः । नारदमतेन गांधार-
ग्राममूर्च्छनानामानि कथयति—तन्वेति । ननु—गांधारग्राममूर्च्छनानां
लक्षणं किमिति नोक्तम्? अत आह—तासुचैति विशेषयति व्यावर्तयति
सजातीयविजातीयेभ्य इति विशेषो लक्षणम् । त्यज्योपे पञ्चमी । लक्षणं
कृत्वा नोक्ता इत्यर्थः ॥ २१-२६ ॥

तानाः स्युर्मूर्च्छनाः शुद्धाः षाड्वौडुवित्कीकृताः^४ ।

षड्जगाः सप्त हीनाश्चेत् क्रमात् सरिपसप्तमैः ॥ २७ ॥

तदाष्टादशतिस्ताना मध्यमे सरिगोञ्जिताः ।

सप्त क्रमाद् यदा तानाः स्युस्तदा त्वेकादशतिः ॥ २८ ॥

एते चैकोनपञ्चाशदुभये षाड्वा मताः^५ ।

सपाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च^६ रिपाभ्यां सप्त वजिताः ॥ २९ ॥

षड्जग्रामे पृथक्ताना एकादशतिरौडुवाः ।

रिधाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च मध्यमग्रामास्तास्तु ते ॥ ३० ॥

^१ एतच्चासंगतम् (A); एतच्चासंगतम् (वृ). ^२ तत् कथं? मूर्च्छना आरो-
हक्रमेण तानोऽवरोहक्रमेण भवतीति भेदः (गृ). ^३ ऋषिणा (A). ^४ वौडुव
भेदतः (D). ^५ क. युताः fn. 1 ed. ^६ रिधा (D).

हीनाश्चतुर्दशैव स्युः^१ पञ्चद्विशत्तु ते युताः^२ ।

सर्वे चतुरशीतिः स्युर्मिलिताः षाड्वौडुवाः ॥ ३१ ॥

(क०) प्रसङ्गात् क्रमानुक्त्वा मूर्च्छनैकदेशरूपत्वेन
मूर्च्छनानन्तरमुद्दिष्टान् शुद्धतानान् लक्षयति—तानाः स्युरिति ।
तन्यते विस्तार्यते इति तनोतेधोतोः “अकर्तरि च—” इत्यादिना
सूत्रेण कर्मणि घञि तान इति रूपम्, दायो लाभ इतिवत् । शुद्धा
मूर्च्छनाः षाड्वौडुवित्कीकृताः सत्यः शुद्धास्तानाः स्युरिति शुद्ध-
पदस्योभयत्र संबन्धः ।

यदि तानपदेनैव संबन्धः तदा मूर्च्छना इत्यविशेषेण
प्रकृतत्वात् षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनानामपि प्रसक्तौ तासां च प्रत्येकं
वक्ष्यमाणप्रकारेण षाड्वौडुवितत्वयोः कृतयोः^३ तदुत्थतानसंख्यायां
षट्त्रिंशदुत्तरशततयमितयां सत्याम् “तानाश्चतुरशीतिः स्युः”
इति भरतवचनविरोधः स्यात् । किं च उत्तरवाक्ययोः “षड्जगाः
सप्त” “मध्यमे सप्त” इति च संख्योपादानमनुपपन्नं स्यात् ।
अतः शुद्धा मूर्च्छना इत्यन्वयः कर्तव्यः ।

अथ यदि मूर्च्छनापदेनैव संबन्धः क्रियेत, तदा कूटताना-
नामपि लक्ष्यत्वं प्रतीयेत, तानपदस्य अविशेषेणोपादानात् । तन्मा
भूदित्युभयत्रान्वयः कर्तव्यः । इह मूर्च्छनानां शुद्धत्वं नाम
काकल्यन्तररहितत्वम्; तानानां तु शुद्धत्वं काकल्यन्तररहितत्वं
व्युत्क्रमेणोच्चारितस्वररहितत्वं^४ चावगन्तव्यम् ।

^१ घ. पञ्चद्विश fn. 1 ed. ^२ स्मृताः (D). ^३ स्तदुत्थतान (D), क.
स्तदुच्छन्तान fn. 1 ed; स्तदुच्छं (?) तान 1 ed. ^४ घ. वाज्व fn. 1 ed.

षाडवौडुवितीकृता इति । सप्तसु नियतैकस्वरलोपात्
षाडवाः । सप्तसु नियतस्वरद्वयलोपादौडुविताः । पूर्वमषाडवाः
षाडवाः संपन्नाः षाडवीकृताः, पूर्वमनौडुविता औडुविताः संपन्ना
औडुवितीकृताः । षाडवीकृताश्च औडुवीकृताश्चेति समासः ।
षाडवौडुवितीकृता इत्यनेन एकस्य द्वयोर्वा 'स्वरयोः अविशेषेण
लोपे प्राप्ते, भरतादिमतानुसारेण लोपं निगमयति—षड्जगा
इत्यादिना । ननु—शुद्धतानेषु केषुचिद् भेदकपञ्चमलोपाद्
ग्रामविवेकः कथमिति चेत्; उच्यते—ग्रामविशेषमधिकृत्यैव
तत्तत्स्वरविहीनतानाभिधानात् क्वचिद् भेदकपञ्चमाभावेऽपि,
तानविशेषस्यैव ग्रामभेदकत्वमिति ॥ २७-३१ ॥

(सु०) तानान् निरूपयति—तानाः स्युरिति । शुद्धा मूर्च्छना
स्युः । किंविधा मूर्च्छनाः? विवक्षितैकस्वरापकर्षेण विवक्षितस्वरद्वयाप-
कर्षेण च षट्स्वराः पञ्चस्वराश्चेति^१ कृताः । तमेव विवक्षितं स्वरापकर्षं
कथयति—षड्जगा इति । षड्जग्रामस्था मूर्च्छना यदा षड्जेन हीनाः
क्रियन्ते, तदा सप्त ताना भवन्ति । यदा ऋषभेण हीनास्तदा सप्त । यदा
पञ्चमेन हीनास्तदा सप्त । यदा सप्तमेन निषादेन हीनास्तदा सप्त । एवं
षड्जग्रामे षाडवा अष्टाविंशतिस्ताना भवन्ति । मध्यग्रामे सप्त मूर्च्छना
यदा षड्जोऽज्झिता भवन्ति, तदा सप्त तानाः । यदा ऋषभोऽज्झितास्तदा
सप्त । यदा गांधारोऽज्झितास्तदा सप्त । एवं मध्यग्रामे एकाविंशतिः
षाडवास्ताना भवन्ति । ग्रामद्वये मिलिताः षाडवास्ताना एकोनपञ्चाशत्
॥ २७-२९-॥

औडुवास्तानान् निरूपयति—सप्ताभ्यामिति । षड्जग्राममूर्च्छनाः
सप्ताभ्यां षड्जपञ्चमाभ्यां वज्रिता यदा भवन्ति, तदा सप्तौडुवास्तानाः ।

^१ स्वरविशेषेण । ed.

^२ तत्स्वर । ed.

^३ स्वराश्च (A).

यदा द्विःश्रुतिभ्यां गांधारनिषादाभ्यां वज्रितास्तदा सप्त । यदा रिषाभ्यामृ-
षभपञ्चमाभ्यां हीनास्तदा सप्त । एवं षड्जग्रामे एकाविंशतिस्ताना
औडुवाः । मध्यग्रामे यदा सप्त मूर्च्छना रिषाभ्यामृषभैवताभ्यां हीना
भवन्ति, तदा सप्त ताना औडुवाः । यदा द्विःश्रुतिभ्यां गांधारनिषादाभ्यां
हीनास्तदा सप्त । एवं मध्यग्रामे औडुवास्तानाश्चतुर्दश । ग्रामद्वये मिलिता
औडुवाः पञ्चविंशत्; सर्वेऽपि षाडवौडुवाश्चतुरशीतिः ।

तानानां प्रयोगस्तु द्विधा कथितो मतज्ञेन; यदाह—“कथमेषां
तानानां प्रयोगः कार्य इति चेत्, उच्यते । द्विविधस्तानप्रयोगः; प्रवेशेन
निग्रहेण च । प्रवेशो हि ऋषभापेक्षया षड्जस्याधरीभूतस्य लोपनीयस्य
विप्रकर्षः पीडनम्, ऋषभापादनमिति यावत्; इति विप्रकर्षेण प्रवेशः ।
मार्दवेनायं यथा—तस्यैव षड्जस्य निषादापेक्षया उत्तरीभूतस्य मार्दवं
श्रितिलीकरणम्, निषादापादनमिति यावत्; इति द्विविधः प्रवेशः ।
निग्रहस्तु उत्तरस्वरपरित्यागोऽसंस्पर्शः । प्रयोगस्तु यथा—सासारिषा-
पामारी । तथा चाह भरतः—“द्विधा तानक्रियातन्त्र्यां प्रवेशो निग्रहा-
स्तथा इति; अत्र प्रवेशो नाम अधरस्वरप्रकर्षणादुत्तरस्वरमार्दावाद्वा,
निग्रहश्चाहासंस्पर्शः; कुतः मध्यमसप्तकस्य अविनाशित्वादित्यर्थः ।”
इति । दत्तिलोऽप्याह—

‘तानक्रिया द्विधा तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहास्तथा ।

प्रवेशो ध्वनिसादृश्यमसंस्पर्शस्तु निग्रहः ॥’

इति ।

ननु—प्रथमायां सप्तभ्यां च मूर्च्छनायां षड्जे लुप्ते रिगमपधनी-
त्येकमेव रूपं भवतीति तत्र को विशेषः? सत्यं भेदो नास्ति, परं तु
मन्द्रतारकृतो भेदो विद्यत एव । ननु—मूर्च्छनास्तावत् जातिराग-
भाषादिषूपयोगिन्य इति युक्तं तासां कथनम्; तानास्तु कुलोपयुज्यते?
उच्यते । द्वयोर्ग्रामयोर्जातिरागान्त्वप्रतिपादनाथं प्रयोगस्तानानाम् इत्युक्तं
मतज्ञेन ॥ २९-३१ ॥

असंपूर्णाश्च संपूर्णा व्युत्क्रमोच्चारितस्वराः ।
 मूर्च्छनाः कूटतानाः स्युस्तत्संख्यामभिवक्ष्यमहे ॥ ३२ ॥
 पूर्णाः पञ्च सहस्राणि चत्वारिंशद्युतानि तु^१ ।
 एकैकस्यां मूर्च्छनायां कूटतानाः^२ सह क्रमैः ॥ ३३ ॥
 षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनास्थाः पूर्णाः कूटास्तु योजिताः ।
 लक्षद्वयं सहस्राणि द्व्यंशतिर्द्वे शते तथा ॥ ३४ ॥
 चत्वारिंशच्च^३ संख्याता अथापूर्णान् प्रचक्ष्महे ।
 एकैकान्त्यान्त्यविरहाद् भेदाः षट् षट्स्वरादयः ॥ ३५ ॥
 एकस्वरो ऽत्र निर्भेदो ऽप्युक्तो नष्टादिसिद्धये ।
 'क्रमा अकूटतानत्वे ऽप्युक्तास्तेषूपयोगिनः ॥ ३६ ॥

(क०) क्रमप्राप्तान् कूटतानान् लक्षयति—असंपूर्णा-
 श्चेति । मूर्च्छनाश्चतुर्विधा अपि, मूर्च्छनाः संपूर्णाः, असंपूर्णाश्च
 व्युत्क्रमेण उच्चारितस्वराश्चेत् कूटतानाः स्युरित्यन्वयः । संपूर्णाः
 सप्तस्वरयुक्ताः, असंपूर्णा एकैकान्त्यान्त्यस्वरत्यागे सति, षट्स्व-
 राद्येकस्वरान्ताः, चकारो विकल्पार्थः । व्युत्क्रमोच्चारितस्वराः,
 इत्यत्र स्वराणामानुपूर्व्यारोह एव क्रमः । तेष्वेकादिस्वरव्यत्यासो
 व्युत्क्रमः । अवरोहे सत्यामपि विपरीतानुपूर्व्या क्रमत्वाभावेन
 कूटतानत्वमेव । कूटत्वं नाम व्युत्क्रमोच्चारितस्वरत्वम् ।

अथ षट्पञ्चा^४ शति मूर्च्छनासु एकैकस्याः संपूर्णादिसप्तभेदेषु
 प्रतिभेदं वक्ष्यमाणप्रस्तारवशादियत्तया कूटतानसंख्यां दर्शयितुं

^१ ख. च fn. 1 ed. ^२ सहस्रशः (D). ^३ शतु 1 ed. ^४ क्रमाश्चा-
 कूट 1 ed. ^५ व्युत्क्रमोच्चारित 1 ed. ^६ शन्मूर्च्छना 1 ed.

प्रतिज्ञापूर्वकमाह—पूर्णाः पञ्च सहस्राणीत्यादिना ॥ एकैकान्त्या-
 न्त्यविरहादिति । एकैकस्यां मूर्च्छनायाम् अन्त्यान्त्यविरहाद्,
 अन्त्यान्त्यस्वरपरित्यागात् । अन्त्यान्त्येति वीप्सया उत्तरमन्द्रायां
 संपूर्णक्रमेऽन्त्यो निषादः, तस्य परित्यागात् षट्स्वरः क्रमो
 भवति । तस्मिन् क्रमेऽन्त्यो धैवतः, तत्परित्यागात् पञ्चस्वरः
 क्रमो भवति ।

एवमसंपूर्णाः षड् भेदा द्रष्टव्याः । तद्यथा सरिगमपधेति
 षट्स्वरो भेदः; सरिगमेति पञ्चस्वरः—सरिगेति चतुःस्वरः;
 सरिगेति त्रिस्वरः; सरीति द्विस्वरः; सेत्येकस्वरः । एवमन्यास्वपि
 मूर्च्छनासु प्रत्येकं षड् भेदा द्रष्टव्याः । निर्भेदः, प्रस्ताराभावा-
 दवान्तरभेदरहितः । नष्टादिसिद्धय इति । आदिशब्देनोद्दिष्टस्य
 संख्यायाश्च ग्रहणम्; तेषु 'मौलैकाङ्गसमन्वितैः' इत्येकस्वरतान-
 स्थोपयोगात् तत्सिद्धिरिति, तस्यै । तेषूपयोगिन इति । तेषु
 कूटतानेषु मूलकारण^१त्वेनोपयोगिनो यतोऽत्र उक्ताः । व्युत्क्रमस्य
 क्रमापेक्षित्वादिति भावः ॥ ३२-३६ ॥

(सु०) कूटतानान् कथयति—असंपूर्णा इति । या मूर्च्छना
 असंपूर्णाः, याश्च संपूर्णाः, तास्ता एव व्युत्क्रमेणोच्चारितस्वराः सत्यः
 कूटताना भवन्ति । प्रतिमूर्च्छनं पूर्णकूटतानसंख्यां प्रतिज्ञाय कथयति—
 तत्संख्यामिति ॥ ३२ ॥

एकैकस्यां मूर्च्छनायां पूर्णाः कूटतानाः चत्वारिंशद्व्युतानि पञ्च
 सहस्राणि (५०४०) भवन्ति । ननु सप्तज्ञेन त्रयस्त्रिंशदधिकानि पञ्च
 सहस्राणि (५०३३) प्रतिमूर्च्छनं कूटतानसंख्योक्ता; यदाह—

^१ क. त्वेन नोप fn. 1 ed. ^२ संपूर्णास्ता एव (A).

“कूटतानानां सहस्राणि पञ्च त्रयस्त्रिंशदधिकानि निष्पद्यन्ते” इति ।
वसिलेनाप्युक्तम्—

“पूर्णाः पञ्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्च संख्यया ।
कथयन्ति प्रतिग्राममुपायो गणने शुना ॥”

इति । तन्निरासार्थमाह—सह क्रमेरिति । प्रतिमूर्च्छनं प्रस्तारे त्रियमाणे सप्त क्रमाः संजायन्ते; तैः सह चत्वारिंशदुत्तराणि पञ्च सहस्राणि भवन्तीति तात्पर्यम् । वसिलेनादिभिस्तु—क्रमान् विहाय कूटतानसंख्यैव निर्दिष्टेत्यविरोधः ॥ ३३ ॥

प्रतिमूर्च्छनं कूटतानसंख्यामुक्त्वा सर्वासाम् मूर्च्छनानां कूटतानसंख्यां कथयति—षट्पञ्चाशदिति । चत्वारिंशदधिकानि पञ्च सहस्राणि (५०४०) षट्पञ्चाशता गुणनीयानि । एतावता लक्षद्वयं द्व्यंशोतिः सहस्राणि शतद्वयं चत्वारिंशदधिकमितीयं संख्या (२८२४०) निष्पद्यते । अपूर्णान् कूटतानान् प्रतिज्ञाय कथयति—अथापूर्णीनि । क्रमाणां कूटतानानां च षट्स्वरादयः षड् भेदा भवन्ति । कथं भवन्तीत्यपेक्षायामाह—एकैकान्त्यन्त्यविरहादिति । पूर्णा या मूर्च्छना ग्रामद्वये तासाम् एकैकान्त्यस्वरापकर्षणं; अन्त्यैकस्वरापकर्षणं षट्स्वरा भेदा भवन्ति, अन्त्यस्वरद्वयापकर्षणं पञ्चस्वराः, अन्त्यस्वरत्रयविरहेण चतुःस्वराः, अन्त्यस्वरचतुष्टयहान्या त्रिस्वराः, अन्त्यस्वरपञ्चकहान्या द्विस्वराः, अन्त्यस्वरषट्कहोनेनैकस्वरा इति ॥ ३४-३५ ॥

ननु—एकस्वराणां प्रस्ताराभावाद् भेदा न सन्ति; ते किमर्थमत्रोच्यन्ते? अत आह—एकस्वर इति । एकस्वरभेदा नष्टोद्दिष्टसिद्धय उक्ताः । एकस्वरपरित्यागेन^१ द्विस्वरादीनामपि निवेशने^२ खण्डमेरी नष्टोद्दिष्टपरिज्ञानस्य अशक्यत्वाद् एकस्वरा अप्युक्ता इत्यर्थः । ननु—

^१ त्यागे तद् (A). ^२ निवेशनेन (A).

तर्हि^१ क्रमाः कूटतानत्वाभावात् किमर्थमत्रोच्यन्ते? अत आह—क्रमा इति । क्रमाः यद्यपि कूटताना न भवन्ति, तथापि ‘क्रमं न्यस्य स्वरः स्थाप्यः’ इति वक्ष्यमाणे प्रस्तारे^२ ते कूटता^३नेषूपयोगिनो भवन्ति, क्रमैर्विना कूटतानानामशक्यज्ञानत्वात् ॥ ३२-३६ ॥

^४स्युः षाडवानां विंशत्या सह सप्त शतानि तु ।

औडुवानां तु विंशत्या सहितं शतमिष्यते ॥ ३७ ॥

चतुःस्वराणां कूटानां चतुर्विंशतिरीरिताः ।

त्रिस्वराः षड् द्विस्वरो द्वावेकस्वेकस्वरो मतः ॥ ३८ ॥

आर्चिको गाथिकश्चाथ सामिकोऽथ स्वरान्तरः ।

एकस्वरादितानानां चतुर्णामभिधा इमाः ॥ ३९ ॥

^५उक्ताः शुद्धादिभेदेन निगुयुक्ताश्चतुर्विधाः ।

तयोरेकैकहीनास्तु^६ द्वेधा मूलक्रमा मताः ॥ ४० ॥

(क०) स्युः षाडवानामिति । अत्र षाडवत्वं षट्स्वरवत्त्वमात्रेण विवक्षितम्, न तु^७ प्रयोगापादनसमर्थषट्स्वरवत्त्वम्^८ । औडुवानामिति अत्राप्येवमेव द्रष्टव्यम् । आर्चिक इति । यज्ञप्रयोगेषु ऋचामेकस्वराश्रयत्वात्, तत्संबन्धाद् आर्चिकः । तथा गाथासंबन्धाद् गाथिकः द्विस्वरः । सामसंबन्धात् त्रिस्वरस्तानः सामिकः । साम्नां तु त्रिस्वरत्वं सप्तस्वरवत्त्वेऽपि मन्द्रादिस्थानत्रयविवक्षया । चतुःस्वरतानस्य एकस्वरादिसप्तविधतानमध्यवर्तित्वात् स्वरान्तर

^१ क्रमकूट (A).

^२ वक्ष्यमाणप्रस्तारे (A).

^३ तानोपयोगि (A).

^४ षाडवानां तु (D).

^५ उक्तशुद्धादि भेदेन 1 cd, (A).

^६ हीनाश्च 1 cd.

^७ प्रयोगावनसमर्थ 1 cd.

^८ स्वरत्वम् 1 cd.

इति संज्ञा ॥ उक्ताः शुद्धादिभेदेनेति । अत्रादिशब्देन सकालि-
सान्तरतद्द्वयोपेता गृह्यन्ते ॥ ३७-४० ॥

(मु०) षाडवानां कूटतानानां क्रमः सह संख्यामाह—स्युः
षाडवानामिति । षाडवस्य क्रमस्य प्रस्तारे क्रियमाणे विशत्युत्तराणि
सप्त शतानि (७२०) भेदाः संजायन्ते । औडवानां प्रस्तारे प्रतिमूर्च्छनं
विशत्युत्तरशतम् (१२०) भेदा भवन्ति । चतुःस्वराणां प्रस्तारे चतु-
विंशतिः (२४) भेदा भवन्ति । त्रिस्वराणां प्रस्तारे षट् (६) भेदाः ।
द्विस्वराणां प्रस्तारे द्वौ (२) भेदौ । एकस्वरप्रस्तार एकः (१)
॥ ३७-३८ ॥

एकस्वरदितानानां नामविशेषं कथयति—आर्चिक इति । एकस्वर
आर्चिक इत्युच्यते । द्विस्वरः गाथिकः । त्रिस्वरः सामिकः । चतुःस्वरः
स्वरान्तरः । पञ्चस्वरस्य औडवत्वम्, षट्स्वरस्य षाडवत्वं च वक्ष्यति ।
सप्तस्वरः संपूर्णः, सप्तभ्यो ऽधिकस्वराभावात् । तथाचाह नारदः—

“आर्चिको गाथिकश्चैव सामिकश्च स्वरान्तरः ।

^१औडवः षाडवश्चैव संपूर्णश्चैव सप्तमः ॥

एकस्वरप्रयोगो हि आर्चिकस्त्वभिधीयते ।

गाथिको द्विस्वरो ज्ञेयस्त्रिस्वरश्चैव सामिकः ॥

चतुःस्वरप्रयोगो हि स्वरान्तरक उच्यते ।

^२औडवः पञ्चभिश्चैव षाडवः षट्स्वरो भवेत् ॥

संपूर्णः सप्तभिश्चैव विज्ञेयो गीतयोक्तुभिः ॥”

इति ॥ ३९ ॥

एवं षाडवादीनां ^३प्रतिक्रमं संख्यामुक्त्वा षाडवक्रमसंख्यायामाह—

^४उक्ताः शुद्धादिभेदेनेति । ग्रामद्वये चतुर्दश मूर्च्छना अन्त्यैकैकस्वरापकर्षणं

^१ औडव (A).

^२ औडव (A).

^३ प्रतिक्रमसंख्या (A).

^४ उक्त-

शुद्धादिभेदेनेति (A).

यदा षाडवाः क्रियन्ते, तदा निषादगांधारयुक्ता भेदाः चतुर्विधा भवन्ति,
शुद्धाः काकलीकलिताः सान्तराः तद्द्वयोपेता इति । तयोः, निषादगां-
धारयोः एकैकहीनास्तु द्वेधा निषादहीनौ शुद्धौ सान्तरौ, गांधारहीनौ शुद्धौ
काकलीकलितौ ॥ ३७-४० ॥

षड्जाद्यौ मध्यमाद्यौ च चत्वारः स्युर्द्विधा द्विधा ।

चतुर्धान्ये दशेत्यष्टाचत्वारिंशदमी क्रमाः^१ ॥ ४१ ॥

सर्विशतिः सप्तशती प्रागुक्ता गुणिता क्रमैः^२ ।

चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि षष्ट्या पञ्च शतानि च ॥ ४२ ॥

इति षाडवसंख्या स्यादथ पञ्चस्वरान् ब्रुवे ।

गाद्यौ धाद्यौ निषादाद्यौ चतुर्भेदाः षडौडवाः ॥ ४३ ॥

अष्टावान्ये द्विधेत्येवं चत्वारिंशदिमे क्रमाः ।

^३सर्विशती शते तैश्च गुणितेऽष्टौ शतानि तु^४ ॥ ४४ ॥

चत्वारि च सहस्राणि संख्या पञ्चस्वरैर्ष्विति ।

चतुःस्वरेषु^५ न्याद्यौ द्वौ चतुर्धा द्वादशापरे ॥ ४५ ॥

क्रमा द्विधेति द्वाविंशच्चतुर्विंशतिताडिता ।

शतानि सप्ताष्टषष्ट्या स्याच्चतुःस्वरसंमितिः ॥ ४६ ॥

त्रिस्वरेषु तु माद्यौ द्वादशभेदौ द्वादशापरे ।

द्विधा षड्विंशतिरिति क्रमास्ते षड्भिराहता^६ ॥ ४७ ॥

षट्पञ्चाशच्छतं च स्युर्द्विस्वरेषु पुनर्द्विधा ।

रिगधन्यादयो ऽष्टौ स्युः^७ शुद्धास्तदितरे क्रमाः ॥ ४८ ॥

द्वाविंशतिस्ते तु चतुश्चत्वारिंशद् द्विताडिताः ।

^१ क्रमात् (D).

^२ गुणितक्रमैः (D).

^३ सर्विशती (D).

^४ च (D).

^५ न्यादिद्वौ । ed.

^६ राहताः । ed.

^७ शुद्धाः पठिते । ed.

(क०) **षड्जाद्यो मध्यमाद्यौ चेति ।** षड्जग्राम औत्तर-
मन्द्रः क्रमः षड्जाद्यः, मध्यमग्रामे शौद्धमध्यमः^१ षड्जाद्यः,
एतौ षड्जाद्यौ । मध्यमग्रामे सौवीरः क्रमो मध्यमाद्यः, षड्जग्रामे
मात्सरीकृतः क्रमो मध्यमाद्यः, एतौ मध्यमाद्यौ । मिलित्वा
^२चत्वारो द्विधा द्विधा स्युः प्रत्येकं द्विधा भवन्ति; निगयोः एकैक-
हीनत्वादित्यर्थः । अन्ये दश चतुर्थेति । निगयुक्तत्वादित्यर्थः । गाद्यौ
धाद्यावित्यादिष्वप्येवं द्रष्टव्यम् ॥ ४१-४६- ॥

(मु०) चतुर्दशानु के चतुर्धा के च द्वेष्ट्यपेक्षायामाह—**षड्जा-
द्याविति ।** ग्रामद्वयमूर्च्छनायु षड्जाद्यौ द्वौ भेदौ निषादहीनत्वाद् द्विप्र-
कारौ शुद्धौ सान्तराविति । **मध्यमाद्यौ च द्वौ भेदौ** गांधारहीनत्वाद्
द्विप्रकारौ शुद्धौ काकलीकलिताविति । अन्ये तु दश भेदाः **चतुर्धा** शुद्धाः
सान्तराः काकलीकलिताः तद्द्वयोपेता इति । **एवमष्टाचत्वारिंशत्** (४८)
पाडवाः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि (७२०) ।
तान्यष्टाचत्वारिंशता गुणितानि **चतुर्त्रिंशत्सहस्राणि** षष्ट्यधिकानि **पञ्च
शतानि च** (३४५६०) क्रमैः सह पाडवकूटतानभेदा भवन्ति ॥ ४१-४२ ॥

पञ्चस्वरान् क्रमान् परिगणयति—गाद्याविति । ग्रामद्वये गां-
धाराद्यौ द्वौ भेदौ, धैवताद्यौ द्वौ, निषादाद्यौ द्वौ । एवं ^३षड्भुवाः पञ्च-
स्वरा भेदाः निषादगांधारयुक्तत्वा^४चतुःप्रकाराः । अन्येऽष्टौ भेदास्तु
चत्वारो निषादहीनाश्चत्वारश्च गांधारहीनाः तस्मात् द्विप्रकाराः । एवं
चत्वारिंशत् (४०) औडवाः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च विंशत्युत्तरं
शतम् (१२०) भेदा भवन्ति । अतश्च विंशत्युत्तरे शते चत्वारिंशता
गुणिते ऽष्टशताधिकानि चत्वारि सहस्राणि (४८००) पञ्चस्वराः कूट-
तानाः क्रमैः सह भवन्ति ॥ ४३-४५- ॥

^१ क्रमः । ed.

^२ चत्वारः । द्विधास्युः । ed.

^३ षड्भुवाः (B).

^४ चतुर्भेदाः (A).

चतुःस्वरान् ^१क्रमान् परिगणयति—**चतुःस्वरैरुष्विति ।** ग्रामद्वये चतु-
र्दशसु मूर्च्छनाभेदेषु मध्ये निषादाद्यौ द्वौ भेदौ चतुःस्वरो निषादगांधार-
युक्तत्वान्चतुर्धा । अपरे द्वादश भेदा ^२एकैकयुक्तत्वाद् द्विधा । एवं
द्वाविंशत् (३२) चतुःस्वराः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं चतुर्विंशतिः
(२४) भेदाः । अतश्चतुर्विंशत्या ^३गुणितायां ^४द्वाविंशत्यष्टषष्ट्यधिकानि
सप्त शतानि (७६८) चतुःस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति
॥ ४५-४६ ॥

विस्वरान् क्रमान् गणयति—**त्रिस्वरैरुष्विति ।** त्रिस्वराणां चतुर्दशानां
क्रमाणां^५ मध्ये माद्यौ मध्यमाद्यौ द्वौ भेदौ निषादगांधारहीनत्वाद् अनेदौ
भेदशून्यौ । अपरे द्वादश भेदा निषादगांधारयोरेकैकयुक्तत्वाद् द्विप्रकाराः ।
एवं **षड्विंशतिः** (२६) त्रिस्वराः क्रमाः संपद्यन्ते । प्रतिक्रमं च षड् (६)
भेदाः । ततश्च ^६षड्विंशतिगुणितायां षड्विंशतौ षट्षट्चाशदुत्तरं शतम्
(१५६) त्रिस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति ॥ ४७- ॥

विस्वरान् क्रमात् परिगणयति—**द्विस्वरैरुष्विति ।** ग्रामद्वये चतुर्दशानां
(१४) द्विस्वराणां मध्ये ऋषभाद्यौ द्वौ भेदौ, गांधाराद्यौ द्वौ, धैवताद्यौ
द्वौ, निषादाद्यौ द्वौ । एवमष्टौ भेदा निषादगांधारयोरेकैकयुक्तत्वाद् द्विधा ।
अपरे तु षड् (६) भेदा उभयहीनत्वात् शुद्धाः सान्तरत्वादिभेदहीनाः । एवं
द्विस्वराः (२) द्वाविंशतिः (२२) क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च भेदद्वयम् (२) ।
अतश्च ते द्वाविंशतिभेदा ^७द्वाभ्यां गुणितायां द्वाविंशतौ चतुश्चत्वारिंशद्
(४४) द्विस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति ॥ ४८-४९- ॥

एकस्वरास्त्वभेदत्वान्मौला एव चतुर्दश ॥ ४६ ॥

^१ स्वरान् क्रमात्परि (B); क्रमात्परि (A).

^२ गांधार निषादयोः एकैक

(B).

^३ गुणिते (A), (B).

^४ द्वाविंशदधिके (A), द्वाविंशतौ अष्ट (B).

^५ क्रमाद्यौ स्वराणां (A).

^६ षड् भेदगुणितायां (A).

^७ द्विताडिताः

द्विगुणिताः सन्तः चतुश्चत्वारिंशद् (A), द्वाभ्यां गुणिताः चतुश्चत्वारिंशद् (B).

षड्जादेः शुद्धमध्याया भेदकं पञ्चमं विना ।
 चतुःस्वरे क्रमद्वन्द्वे^१ ऽष्टाचत्वारिंशदीरिताः ॥ ५० ॥
 तानास्त्रिस्वरयोस्त्वेते द्वादश द्विस्वरे द्वयम्^२ ।
 एक^३ एकस्वरस्ते त्रिषष्टिरौत्तरमन्द्रकैः ॥ ५१ ॥
 पुनरुक्ता मतास्तानैरन्यादिमार्गीक्रमाः पुनः ।
 पञ्चस्वरा ये चत्वारस्तत्तानानां चतुःशती ॥ ५२ ॥
 अशोत्यभ्यधिका चातुःस्वरी षण्णवतिर्भवेत् ।
 द्वादश त्रिस्वरद्वन्द्वे चत्वारो द्विस्वरद्वये ॥ ५३ ॥
 एक एकस्वरस्तानस्तेषां^४ पञ्चशती^५ त्वयम् ।
 त्रिनवत्या युता तानैरभिज्ञा रजनीगतैः ॥ ५४ ॥

(क०) एकस्वरास्तिवति । तुल्यद्वौ द्विस्वरादिक्रमवैषम्य-
 द्योतनार्थः । वैषम्यं चात्र काकल्यन्तरै^६ प्रयुक्तभेदराहित्यम् । अभे-
 दत्वात् प्रस्तार^७ प्रयुक्तभेदरहितत्वात् । मौला मूले भवाः, शुद्धा
 इत्यर्थः । चतुर्दशैव अतान्ययोगव्यवच्छेदार्थमवधारणम् । अय-
 मभिप्रायः—यद्यपि निगयोः काकल्यन्तरावस्थापत्त्या मूर्च्छनाभेद-
 कत्वं,^८ तथाप्येकैकस्वरयोस्तयोः स्वरान्तरयोगमन्तरेण स्वगत-
 सूक्ष्मभेदस्य अलक्ष्यमाणत्वात् शुद्धयोरेव गणना, न काकल्यन्त-
 र्योरिति । यदा पुनः षड्जग्रामे मध्यस्थानस्थितषड्जस्थान एव
 निषादाद्यारम्भेण रजन्त्यादयो मूर्च्छना भवेयुरिति, तथा मध्यमग्रामे
 मध्यस्थानस्थितमध्यमस्थान एव गांधाराद्यारम्भेण हारिणाशवा-

^१ क्रमाद् द्वन्द्वे । ed. ^२ स्वरद्वयम् (D). ^३ एव स्वर । ed. ^४ स्ता-
 नस्तेषां (D). ^५ त्वयम् (D). ^६ प्रयुक्तं भेद । ed. ^७ कृतभेद । ed.
^८ भेदकत्वेऽप्येकै । ed.

दयो मूर्च्छना भवेयुरिति च पक्षः, तदा ग्रामयोर्भेदकपञ्चमाभा-
 वेऽपि मूर्च्छनानां स्थानभेदस्य विद्यमानत्वात् कूटतानपौन-
 रकत्याभाव एव ।

यदा पुनर्ग्रामयोर्मूर्च्छनानां तदधोऽधःस्थस्वरारम्भपक्षः,
 तदा तु मध्यमग्रामीणानां शुद्ध^१ मध्यामार्गीपौरवीगतानां तानानां
 षड्जग्रामीणैः उत्तरमन्द्रारजन्त्युत्तरायतागतैः यथायोगं षट्स्वरा-
 दिभिः तानैः सह स्थानभेदाभावाद् भेदकपञ्चमाभावेन पौनरुक्त्यं
 निश्चित्य, तत्र शुद्धाश्रयत्वेन प्रथमोक्तान्^२ षाड्जग्रामिकान्
 गणनायां संस्थाप्य तदपेक्षया पुनरुक्ताम्^३ माध्यमग्रामिकान् अपनेतुं
 तान् परिगणयति—षड्जादेः शुद्धमध्याया इत्यादिना । ननु—
 शुद्धमध्याया इत्यनेनैव षड्जादित्वे सिद्धे षड्जादेरिति विशेषणं
 व्यर्थमिति चेत्, न; अशुद्धमध्यायाः प्रथमादिस्वरारम्भक्रमात्
 क्रमसप्तकवत्त्वेन तावत्येवोक्तक्रमविषयः सन्देहः स्यात्; तन्निवर्त-
 कत्वेन विशेषणमर्थवदिति । एवं न्यादिमार्गीत्यत्र धैवतादेस्तु
 पौरव्या इत्याप्यवगन्तव्यम् ॥ -४६-५४ ॥

(मु०) एकस्वरास्तु भेदाभावाच्चतुर्दशैव भवन्ती^४त्याह—एक-
 स्वरास्तिवति । एवं क्रमैः पुनरुक्तैश्च सह लक्षत्रयं द्वाविंशतिः सहस्राणि
 पञ्च शतानि द्व्यशीतिश्च (३२२५६२) भेदा भवन्ति । एतेषु पृथक्कर्तुं
 पुनरुक्तान्कूटतानान्^५ कथयति—षड्जादेरिति । मध्यमग्रामे चतुर्थी मूर्च्छना
 षड्जादिः शुद्धमध्या । तस्याश्चतुःस्वरं क्रमद्वयं शुद्धं, सान्तरं च ।
 तत्र ग्रामद्वयमूर्च्छनानां भेदकं चतुःश्रुतिकत्वेन त्रिश्रुतिकत्वेन च द्विविधं

^१ मध्यमार्गी । ed. ^२ षड्ज । ed. ^३ मध्यम । ed. ^४ त्यत
 आह (B). ^५ गणयति (A), (B).

पञ्चमं विना अष्टाचत्वारिंशद् (४८) भेदाः, पुनरुक्ताः ॥ ४६-५० ॥
 त्रिस्वरयोस्तु द्वयोः क्रमयोः शुद्धसात्तरयोर्द्वादश (१२) भेदाः पुनरुक्ताः ।
 द्विस्वरे निषादगांधारहीनत्वात् एकस्मिन् ग्रामे^१ भेदद्वयं पुनरुक्तम् ।
 एकस्वरस्त्वेक एव पुनरुक्तः ।

एवं शुद्धमध्यायास्त्रिषष्टिः (६३) भेदाः ।^२ औत्तरमन्द्रकैः^३
 षड्जग्रामे प्रथमामूर्च्छना उत्तरमन्द्रा षड्जादिभिरेव तत्संबन्धिभिः
 कूटतानैः सह पुनरुक्ताः । अन्यानपि पुनरुक्तान् गणयति—न्यादिमापीति ।
 मध्यमग्रामे निषादादिर्हि पञ्चमी मूर्च्छना मार्गी । तस्यां पञ्चस्वराः
 चत्वारः क्रमा भवन्ति, निषादगांधारयुक्तत्वात् । तेषां भेदा अशीत्यभ्यधिकं
 शतचतुष्टयम् (४८०) । चतुःस्वरसंबन्धिनी चतुःस्वरी षण्णवतिः (६६) ।
 कूटतानानां पुनरुक्ताश्चतुः स्वरा अपि निषादगांधारयुक्तत्वात् चत्वारः
 क्रमाः । प्रतिक्रमं चतुर्विंशतिर्भेदाः (२४) । अतः षण्णवतेः (६६)
 (१२) भेदाः । पीनरुक्त्यम् । त्रिस्वरं तु क्रमद्वयमेव, निषादयुक्तत्वात् ।
 तत्र द्वादश द्विस्वरं क्रमद्वयं निषादयुक्तत्वात् । तस्य चत्वारो भेदाः ।
 एकस्वर एक एव । यद्यपि निषादस्य शुद्धत्वेन, काकलीत्वेन च द्वैविध्यं
 संभवति, तथाप्येकस्वरस्य क्रमत्वे^४ नानुपेतत्वाच्च भेदादरः । एवं त्रिनवत्या
 युता पञ्चशती (५६३) रजनीगतैस्तानैः सह पुनरुक्ताः । रजनी षड्ज-
 ग्रामे द्वितीया मूर्च्छना निषादादिः ॥ ५१-५४ ॥

धैवतादेस्तु पौरव्याश्चत्वारः षट्स्वराः क्रमात् ।
 तत्तानानां तु साशोतिः शताष्टाविंशतिर्मता ॥ ५५ ॥

औडवानां चतुर्णां प्रागुक्ता संख्या चतुःस्वरौ^५ ।
 त्रिस्वरौ द्विस्वरावेकस्वरः प्रागुक्तसंख्यकाः ॥ ५६ ॥

पञ्चविंशतिसंयुक्ता चतुस्त्रिंशच्छती विव्यम् ।
 तानानां सदृशाकारा स्यात् तानैरौत्तरायतेः ॥ ५७ ॥

(क०) धैवतादेस्तु पौरव्या इति । अत्र धैवतस्य
 ग्रामभेदकत्वं नाशङ्कनीयम्, तस्योपलक्षणतया पूर्वमभेदकत्वप्रति-
 पादनात् ॥ ५५-५७ ॥

(सु०) पुनरपि पुनरुक्तान् गणयति—धैवतादेरिति । मध्यम-
 ग्रामे षष्ठी मूर्च्छना धैवतादिः पौरवी । तस्या निषादगांधारयुक्तत्वात्
 षट्स्वराः चत्वारः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च सप्त शतानि विशत्युत्त-
 राणि । (७२०) ।^१ चतुर्णां क्रमाणामशीत्यभ्यधिकान्यष्टाविंशतिः शतानि
 (२८८०) भेदाः पुनरुक्ताः । सर्वत्र भेदकं पञ्चमं विनेत्यनुपङ्गो योज्यः ।
 तस्या एव पौरव्या औडवाः^२ पञ्चस्वरा निषादगांधारयुक्तत्वात् चत्वारः
 क्रमाः । तेषां प्रागुक्ता संख्या अशीत्यभ्यधिका चतुःशती (४८०) । चतुः-
 स्वरौ द्वौ क्रमौ निषादयुक्तत्वात् । तयोरष्टाचत्वारिंशद् (४८) भेदा
 भवन्ति, त्रिस्वरौ^३ निषादयुक्तत्वाद् द्वौ क्रमौ । तयोर्द्वादश (१२) भेदाः ।
 द्विस्वरावपि निषादयुक्तत्वाद् द्वौ क्रमौ । तयोश्चत्वारो भेदाः । एकस्वर-
 स्त्वेक एव । एवं पञ्चविंशतिसंयुक्तानि चतुस्त्रिंशच्छतानि (३४२५)
 सदृशाकाराणि पुनरुक्तानि भवति । कैः सह पीनरुक्त्यम्? अत आह—
 औत्तरायतैरिति । उत्तरायता षड्जग्रामे तृतीया मूर्च्छना धैवतादिः ।
 तत्संबन्धिभिः, कूटतानैः सह पीनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ ५५-५७ ॥

इत्येकाशीतिसंयुक्तं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
 तानानां पुनरुक्तानां पूर्णापूर्णाः सह क्रमैः ॥ ५८ ॥

^१ क्रमे (A). ^२ उत्तर (A). ^३ कैः सह (B). ^४ नापनेयत्वा (B).

^५ स्वराः (D).

^१ विशत्युत्तरे सप्तशते चतुर्भिर्गुणिते अशीत्यभ्यधिकान्यष्टाविंशति शतानि (B).

^२ औडवाः (B). ^३ द्वौ कूटताना निषाद (B).

अपनीयेत चेदेवा कूटतानमितिर्भवेत् ।

^१लक्षत्रयं सप्तदश सहस्राणि शतानि च ॥ ५६ ॥

नवत्रिंशद्युतानीति ज्ञानोपायो ऽत्र कथ्यते ।

(क०) पूर्णापूर्णेः सह क्रमेरिति । तत्र पूर्णाः क्रमाः प्रथमादिस्वरारम्भादित्यादिना लक्षणेन निष्पन्ना द्वानवतियुतशतत्रयसंख्याकाः (३६२) । अपूर्णा द्व्यशीत्युत्तरशतसंख्याकाः (१६१) । उभये चतुःसप्तत्यधिकपञ्चशतसंख्याकाः (५७४) । ननु—एतैः क्रमैः सहिते पुनरुक्ततानानाम् एकाशीतियुक्तसहस्रचतुष्टये (४०६१) द्व्यशीत्युत्तरपञ्चशताधिकद्वविंशतिसहस्रसहितलक्षत्रयमितात्तानराशेः अपनीते सति अवशिष्टकूटतानसंख्या लक्षत्रयं सप्तदश सहस्राणि नव शतानि सप्तविंशतिश्चेति (३१७६२७) दृश्यते । अत्र त्रिंशद्युतानीति कथमुपपद्यत इति चेत्; ब्रूमः—अत्रैकस्वरतानानां चतुर्दशानां मध्ये शुद्धमध्यामार्गी-पौरवीगतेषु त्रिष्वेकस्वरतानेषु पुनरुक्तत्वेन अपनीतेषु एकादशैव, इतरेषु एषां क्रमत्वाभावेऽपि कूटतानत्वाभावाद् अपनेयत्वेन क्रमराशौ निवेशिताः, त्रयस्तु न निवेशिता इति तैः सह त्रिंशद्युतानीत्युपपद्यत इति । एवं तर्हि शुद्धमध्यादिष्वेव द्विस्वरादिषु एकत्रिंशत्क्रमेषु पुनरुक्ततानत्वेन अपनीतेषु तेषामपि क्रमराशौ अनुप्रवेशाद् एकषष्टियुक्तानीति पठितव्यं स्यादिति चेत्—सत्यम् ।

अत्रोच्यते—पुनरुक्ततानत्वाकारेण अपनीतानामपि तेषां, क्रमत्वसंभवात् क्रमराशावनुप्रविष्टानां क्रमत्वप्रयुक्त्यापि पुनरप-

^१ लक्षद्वयं (D).

नेयत्वम् आकारद्वयवशाद् बृहस्पतिसवानुष्ठानवदुपपद्यते । यथैकस्यापि बृहस्पतिसवस्य अश्वमेधाङ्गत्वेन प्राधान्येन ^१चानुष्ठेयत्वम्, लोके च यथैकस्यापि देवदत्तस्य पाठक^२त्वपाचकत्वोपाधिवशाद्भेदेन परिगणनात्^३ कार्यान्तरान्वयः, तद्वत् त्रयाणामेकस्वराणामनुक्रमत्वाभावेन आकारद्वयासंभवात् पुनरपनेयत्वम्, द्विस्वरादीनाम् एकत्रिंशताना^४नाम् आकारद्वयसंभवात् पुनरपनेयत्वमेव; अन्यथा तु दोषः स्यादिति मत्वा त्रिंशद्युतानीति सुष्ठूक्तं निःशङ्कशङ्कदेवेन ।

ये तु मन्यन्ते—

‘त्यक्तानां न सकृत्यागः कथमप्युपपद्यते’ ।

इति निर्णीय,

‘सहस्रैः सप्तदशभिर्युतै^५ लक्षत्रयं तथा ।

शतानि नव षष्टिश्च सैका कूटाः ^६समासते ॥’

इति, ते ^७प्रष्टव्याः—अथैकत्रिंशतानानां सकृत्यागः पुनरुक्तत्वेन वा क्रमत्वेन वा? यदि पुनरुक्तत्वेनैव ^८त्यज्येरन्, तदा तेषां क्रमत्वेन त्याज्येष्वपरिगणनात् केवलकूटतानपरिगणनावसरे क्रमाणामपि ग्रहणात् ‘कूटाः समासते’ इति वदतां व्याहृतिः स्यात् ।

किं च तेषां पुनरुक्ताकारवत्तया च पुनरुक्तपरित्यागोऽपि साकल्येन न कृतः स्यात् । अथ क्रमत्वेनैव परित्यागः, तदा पुनरुक्तत्वेन त्याज्येषु अपरिगणनाद् पुनरुक्तकूटतानेयत्ताभि-

^१ चानुष्ठेयत्वं । 1 ed.

^२ पाचकत्वोपाधि । 1 ed.

^३ गणना । 1 ed.

^४ क. ग. नामका fn. 1 ed.

^५ युक्तं (D).

^६ समासतः (D).

^७ क.

प्रष्टुत fn. 1 ed.

^८ त्यजेरन्तदा (D).

धानावसरे पुनरुक्तानामपि तेषां ग्रहणात् 'त्रिषष्टिः परिकी-
र्तिता' इत्यादिना शुद्धमध्यादिषु क्रमैः सह, पुनरुक्तानां परिगणयतां
व्याहृतिः स्यात् । तेषां क्रमाकारवत्तया च क्रमत्यागोऽपि साकल्येन
न कृतः स्यादिति तत्रभवतां मीमांसामांसलितधियाम् 'षष्टिश्च
संका कूटाः' इति महदिदं ग्रन्थनिर्माणकौशलम् !

संगीतरत्नाकरभावबोद्धा

श्रीकल्लिनाथः सुधियां मतेन ।

अपौन^१रुक्त्यात् क्रमकूटान-

संख्याविरोधं त्वह पर्यहर्षीत् ॥

॥ ५८-५९- ॥

(मु०) एवं शुद्धमध्यामार्गीपौरवीणां पुनरुक्तान् कूटानान्
मिलितान् परिगणयति—इत्येकाशीतीति । एवं पुनरुक्तानां तानानां
सहस्रचतुष्टयमेकाशीत्यधिकं (४०८१) भवति । ^२पुनरुक्तकूटानापनयने
पूर्णापूर्णाक्रमापनयने च ^३निष्कृष्टां कूटानसंख्यां कथयति—लक्षत्रयमिति
पूर्णाः क्रमा दानवत्यधिकं शतत्रयम् (३६२) । षाडवा अष्टाचत्वारिंशत्
(४८) । औडुवाः चत्वारिंशत् (४०) । चतुःस्वराः द्वाविंशत् (३२) ।
त्रिस्वराः षड्विंशतिः (२६) द्विस्वराः द्वाविंशतिः (२२) । एकस्वरा
एकादश (११) ।

यद्यपि एकस्वराश्चतुर्दश, तथापि षड्जनिषादधैवतानां^४ पुनरुक्त-
मध्येऽपनीतत्वाद् अवशिष्टा एकादशैव गण्यन्ते । एवमेकसप्तत्यधिकाणि
पञ्च शतानि क्रमाः (५७१) भवन्ति । पुनरुक्ताश्चैकाशीत्यधिकं सहस्र
चतुष्टयम् (४०८१) । एतेषामेक्ये चत्वारि सहस्राणि षट् शतानि

^१ अपौनरुक्त्यां 1 ed.

^२ पुनरुक्तापनयने (B).

^३ निदिष्टां (A).

^४ धैवतानि (B).

द्वापञ्चाशत् (४६५२) । क्रमपुनरुक्त^१सहितकूटानसंख्या तु लक्षत्रयं
द्वाविंशतिः सहस्राणि पञ्च शतानि द्व्यशीतिश्च (३२२५८२) । क्रमपुन-
रुक्तापनयने तु लक्षत्रयं सप्तदश सहस्राणि नव शतानि त्रिंशच्च
(३१७६३०) ^२पूर्णापूर्णाः कूटानाः संपन्नाः^३ ।

ननु—यथा पञ्चमो ग्रामद्वये भेदकः चतुःश्रुतिकत्वात् त्रिश्रुतिक-
त्वाच्च, तथा त्रिश्रुतिकत्वात् चतुःश्रुतिकत्वाच्च धैवतः कथं भेदको न
भवति? ब्रूमः—यद्यपि धैवतः षड्जग्रामे त्रिश्रुतिः मध्यमाग्रामे ^४च चतुः-
श्रुतिः, तथापि स्वस्थानं न परित्यजति, केवलं तु मध्यमग्रामे पञ्चमान्य-
श्रुतिग्रहणमात्रम् । ततश्च यदा पञ्चमसहचरितो धैवत उच्चार्यते, ^५तदैव
तस्य विकृतत्वप्रतीतिः नान्यदेति^६ न किञ्चिदेतत्^७ । कूटानानां ^८बहुत्वात्
स्वरूपपरिज्ञानं ^९दुःसंपादमिति लाघवेन ^{१०}परिज्ञानोपायं वक्तुं प्रतिजानीते
—ज्ञानोपाय इति ॥ ५८-५९- ॥

अङ्कानेकादिसप्तान्तान्तानूर्ध्वमूर्ध्वं लिखेत् क्रमात् ॥ ६० ॥

हते पूर्वेण पूर्वेण तेषु चाङ्के परे परे ।

एकस्वरादिसंख्या स्यात् क्रमेण प्रतिमूर्च्छनम् ॥ ६१ ॥

(क०) परिगणितपूर्णापूर्णतानसंख्यापरिज्ञानोपायमाह—
अङ्कानेकादिसप्तान्तानिति । तेषु सप्तस्वङ्केषु परे परे द्व्यङ्कादौ
^{११}पूर्वेण पूर्वेण एकाङ्कादिना हते गुणिते सति । अयमर्थः—प्रथमं
पूर्वेणैकाङ्केन परे द्व्यङ्के गुणिते, द्विसंख्या (२) जायते । ततो

^१ सहिता (B).

^२ पूर्णाः कूट (A).

^३ संपद्यन्ते (B).

^४ चतुः श्रुतिः

(A), (B).

^५ तदा धैवतस्य विकृत (A).

^६ व्यथेति (A), (B).

^७ किञ्चित्

(B).

^८ वर्गत्वात् स्व (B).

^९ दुःखताध्यमिति (B).

^{१०} परिज्ञाने प्रतिज्ञा

(B); परिज्ञानोपायं प्रतिज्ञा (A).

^{११} पूर्वेणैका 1 ed.

जातं द्विसंख्याङ्कं^१ पूर्वं कृत्वा, ^२तेन परे व्यङ्गे गुणिते षट्संख्या (६) जायते । षट्संख्यया परे चतुरङ्के गुणिते, चतुर्विंशतिसंख्या (२४) जायते । तथा परे पञ्चाङ्के गुणिते विंशत्युत्तरशतसंख्या (१२०) जायते । तथा परे षडङ्के गुणिते, ^३सर्वविंशतिः सप्तशती (७२०) जायते । तथा परे सप्ताङ्के गुणिते, ^४चत्वारिंशदुत्तरपञ्चसहस्र-संख्या (५०४०) जायते । एवमुक्तरीत्या गुणितव्यम् । एवंकृते सति प्रतिमूर्च्छनं क्रमेणैकस्वरादिसंख्या स्यात्, एकस्वरादितानानां संख्या भवेत् ॥ -६०-६१ ॥

(मु०) संख्यापरिज्ञानोपायं कथयति—अङ्कानिति । एकादि-सप्तान्ताङ्कान् ऊर्ध्वमूर्ध्वं लिखेत् । प्रथममेकाङ्को लेखनीयः, तस्योर्ध्वप्रदेशे द्व्यङ्कः, ^५ततस्त्र्यङ्कः, ततश्चतुरङ्कः, ततः ^६पञ्चाङ्कः, ततः ^७षडङ्कः, ततः सप्ताङ्कः इति । ततः परे परे तु ऊर्ध्वस्थे ऽङ्के ^८पूर्वणाधःस्थितेनाङ्केन हते गुणिते सति, प्रतिमूर्च्छनमेकस्वरद्विस्वरादिसंख्या स्यात् । एकेन द्व्यङ्क गुणिते द्वावेव, (२) 'एकेन ^९गुणितं तदेव भवति' इति न्यायात् । द्वाभ्यां व्यङ्के गुणिते षट् (६) । षडभिः चतुरङ्के गुणिते चतुर्विंशतिः (२४) । चतुर्विंशत्या पञ्चाङ्के गुणिते विंशत्युत्तरं शतम् (१२०) । विंशत्युत्तरेण शतेन षडङ्के गुणिते विंशत्युत्तरा सप्तशती (७२०) । विंशत्युत्तरया सप्तशत्या सप्ताङ्के गुणिते ^{१०}पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशदुत्तराणि (५०४०) भवन्ति । एषैवैकस्वरादिसंख्या ॥ -६०-६१ ॥

क्रमं न्यस्य स्वरः^{१२} स्थाप्यः पूर्वः पूर्वः परादधः ।

स चेदुपरि तत्पूर्वः पुरस्तूपरिवर्तिनः ॥ ६२ ॥

^१ द्विसंख्याकं । ed. ^२ परे ऽङ्के गुणिते । ed. ^३ विंशतिः । ed.

^४ चत्वारिंशद्युतं पञ्च । ed. ^५ तस्योर्ध्वं व्यङ्कः (B). ^६ पञ्चमाङ्कः (A).

^७ षष्ठाङ्कः (A), (B). ^८ सप्तमाङ्कः (A), (B). ^९ पूर्वणाधस्थिते (A).

^{१०} गुणिते (B). ^{११} चत्वारिंशदधिकं सहस्रपञ्चकं भवति (B). ^{१२} स्वरं (D).

मूलक्रमक्रमात् पृष्ठे शेषाः प्रस्तार ईदृशः ।

अथ खण्डमेकः—

सप्ताद्येकान्तकोष्ठानामधो ऽधः सप्त पङ्क्तयः ॥ ६३ ॥

तास्वाद्यायाद्यकोष्ठे लिखेदेकं परेषु खम् ।

वेद्यतानस्वरमितान् न्यस्येत् तेष्वेव लोष्टकान् ॥ ६४ ॥

(क०) उक्तसंख्यानिदर्शनार्थमुद्देशक्रमेण प्रस्तारं लक्षयति—क्रमं न्यस्येति । क्रमं षट्चतुरपञ्चशतसंख्यया (५६०) परिगणितेषु पूर्णापूर्णक्रमेष्वन्यतमं न्यस्य लिखित्वा, पूर्वः पूर्वः स्वरः परादधः स्थाप्य इति । उत्तरमन्द्रायां तावत् सरिगमेति चतुःस्वरं क्रमं लिखित्वा, तस्मिन् क्रमे पूर्वः षड्जः परादृषभादधः स्थाप्यः । अत्र पूर्वः पूर्वः इति वीष्मा आ प्रस्तारपरिसमाप्तेः प्रतितानं सकृत्करणविषया अवगन्तव्या नैकतानविषया । एकतानविषयत्वे तु पुरस्तूपरिवर्तिन इत्यस्य क्वचिदपि न संभवः । तेन परिगणिततानभेदा अपि न संभवेयुः । तस्मादेकवारमेव पूर्वः स्वरः परादधः स्थाप्यः । स चेदुपरि तत्पूर्वः, इत्यस्य लक्षणशस्य नायं विषयः । पुरस्तस्त्विति । लिखितस्वरापेक्षया तत्पङ्क्तौ क्रमेण लेखनोचिते देशे लिखितो ^१यस्तस्य दक्षिणभाग इत्यर्थः । उपरिवर्तिनः पुरोदेशस्योर्ध्वपङ्क्तिस्थिताः स्थाप्या इत्युल्लेखम् ।

अनेनात्र षड्जानन्तरं गमौ स्थाप्यौ । पृष्ठे प्रथम^२मधो-लिखितस्वरस्य पञ्चादृशे लिखितो ^३यस्तस्य वामभाग इत्यर्थः । शेषाः क्रमापेक्षया लिखितेभ्यो ऽवशिष्टाः स्वराः, मूलक्रमक्रमात्,

^१ हस्तस्य । ed.

^२ मध्ये लिखित । ed.

^३ हस्तस्य । ed.

मूलक्रमः उत्तरमन्द्रायां क्रमेण षड्जादिसप्तस्वराद्याः क्रमाः सप्त, तत्र षड्जाद्यः क्रमो मूलक्रमः, तस्मिन् स्वराणां यः क्रमो व्यवहितत्वेन, अव्यवहितत्वेन वा तस्मात्; स्थाप्या इति शेषः । **शेषा** इति बहुवचनं संभवद्विषयम् । अनेनात्र अवशिष्टं ऋषभः पृष्ठे लिख्यते ।

एवं च सति **रिसगमेति** प्रथमः कूटतानः प्रस्तारे निष्पद्यते । अथास्मिन् ताने यद्यपि ऋषभात् षड्जः पूर्वः तथापि 'स चेदुपरि', स पूर्व उपरि चेद् उपरितन्यामेव^१ पङ्क्तावुत्तरत्र वर्तते चेत्, तदा तत्पूर्वं उपरि वर्तमानात् पूर्वः स्थाप्य इति । अत्रोपरि वर्तमानात् षड्जाद् अस्मिन् क्रमे पूर्वाभावादेव ऋषभषड्जयोरधः स्थाप्यौ न संभवतः । गांधारस्याधस्तान्मूलक्रमापेक्षया ऋषभस्य पूर्वत्वात् तस्योपरि वर्तमानत्वाभावाच्च ऋषभः स्थाप्यः । ^२**पुरस्तूपरिवर्तन** इति, ऋषभानन्तरं मध्यमः स्थाप्यः । अत्रापि बहुवचनं संभवद्विषयम् । **मूलक्रमक्रमादिति** पृष्ठे षड्जगांधारी स्थाप्यौ । तदा **सगरिमेति** द्वितीयः कूटतानः । एवं मूलक्रमावरोहावधि प्रस्तारे क्रियमाणे तत्तत्क्रमोक्तसंख्याकाः कूटताना उत्पद्यन्ते । ततः प्रस्तार एव न संभवति ।

एवं प्रस्तुतेषु कूटेषु नष्टोद्दिष्टतानबोधार्थं खण्डमेकं लक्षयति—**सप्तादीति** । सप्त आद्येकान्तकोष्ठानाम्, सप्तादयो येषां ते सप्तादयः, एको अन्तो येषां त एकान्ता इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । सप्तादयश्च त एकान्ताश्च कोष्ठा इति ततः

^१ परि तस्यामेव 1 ed.^२ पुनस्तूपरि (D).

कर्मधारयः । तेषां सप्त पङ्क्तयः अधोऽधः क्रमेण लेखनीया इति शेषः ।

अयमर्थः—आदौ सप्तकोष्ठान्वितां तिर्यक्पङ्क्तिं विलिखेत् । तदधोऽध आदिमैकैककोष्ठ^१त्वासात् क्रमेण पट् पङ्क्तीलिखेत् । तदा सप्ताद्येकान्तकोष्ठानां सप्त तिर्यक्पङ्क्तयो भवन्ति । अत्रैव च एकादिसप्तान्तकोष्ठानाम् ऊर्ध्वाधः^२स्थिताः पङ्क्तयश्च सप्त दृश्यन्ते । तामु तिर्यक्पङ्क्तितेषु आद्यायां सप्त^३कोष्ठायां पङ्क्तौ आद्यकोष्ठे^४ एकमेकसंख्याङ्कं लिखेत् । परेषु द्वितीयादिषु तत्पङ्क्ति-कोष्ठेषु खं शून्याङ्कम्, बिन्दुमित्यर्थः । खमिति जातावेकवचनम् । **तेष्वेव** आद्यपङ्क्तिकोष्ठेष्वेव **वेद्यतानस्वरमितान्**, नष्टत्वेन वा, उद्दिष्टत्वेन वा जिज्ञास्यो वेद्यः, तस्य ^५तानस्य यावन्तः ^६स्वराः तैमितान् तत्समसंख्याकान् । **लोष्टकानिति** चालनोचितद्रव्यो-पलक्षणम् ॥ ६३-६४ ॥

(सु०) सप्तस्वरक्रमरूपपरिज्ञानार्थं प्रस्तारं कथयति—**क्रमं** न्यस्येति । **क्रमं** प्रथमतो न्यस्य स्थापयित्वा । **सरिगमपधनीति** क्रमः । क्रमापेक्षया पूर्वः^७स्वरः परादधो^८ऽधः स्थापनीयः । **पूर्वः पूर्व** इति बोधस्या ^९लभ्यमर्थं विशदयति—**स चेदिति** । स पूर्वः स्वर उपरिभागे वर्तते चेत् तदा तस्यापि पूर्वः स्वरो लेखनीयः । सोऽपि ^{१०}चेद् अग्रे वर्तते, तदा तत्पूर्वः । सोऽपि चेत् परवर्ती तदा तस्यापि पूर्वः । एवं निषादमारभ्य षड्जपर्यन्तं विचारणीयम् ।

^१ ग्रामात्क्रमेण 1 ed.^२ स्थितपङ्क्तयश्च 1 ed.^३ कोष्ठिकायां

1 ed.

^४ एकैकसं 1 ed.^५ ज्ञानस्य 1 ed.^६ सप्तसंख्या 1 ed.^७ कान् पूर्व न्यस्य (A).^८ परात्स्वरादधो देवः स्थाप (B).^९ जन्मार्थ (A).^{१०} विद्यते चेत् पूर्वः (A).

तत्रापि ^१षड्जपर्यन्ता स्वराः पुरस्तात् तिष्ठन्ति चेत् तं स्वरं विहाय, द्वितीये स्वरे प्रस्तारश्चिन्तनीयः । तत्रापि षड्जपर्यन्ताः स्वराः पुरस्तात् तिष्ठन्ति चेत् तदा अन्यस्मिन् स्वरे प्रस्तारश्चिन्तनीयः । एवं विचार्य पूर्वस्मिन् स्वरे दत्ते, उपरिर्वर्तितः स्वराः सन्ति चेत्, पुरःप्रदेशे त एव देयाः, **शेषाः**, अवशिष्टाः स्वरा मूलक्रमक्रमेण ^२पृष्ठे पूर्वप्रदेशे देयाः । अवशिष्टेषु स्वरेषु मूलक्रमेण यः पूर्वः स पूर्वः देयः । यस्तु ततोऽनन्तरः, स तदनन्तरं देयः । ईदृशोऽयं प्रस्तारो बोद्धव्यः ।

तत्र दृष्टान्तार्थं चतुःस्वरः प्रस्तारः प्रदर्श्यते—**सरिगमेति** ^३पूर्व क्रमः संस्थाप्यः । षड्जस्य अधस्तात् पूर्वस्वराभावात् स्वरो न स्थाप्यते । ऋषभस्य तु अधस्तात् तत्पूर्वः षड्जो देयः । उपरिगौ गांधारमध्यमौ पुरो देयौ । अवशिष्ट ऋषभः पश्चाद्देयः । एवं **रिसगमेति** द्वितीयो भेदः । तत ऋषभस्य अधस्तात् षड्जो देयत्वेनासीत् । स चोपर्यग्रे वर्तते । तेन ऋषभाच्च प्रस्तारः । षड्जस्य पूर्वस्वराभावात् ततोऽपि न प्रस्तारः । तेन गांधारस्य अधस्ताद् ऋषभो देयः । ^४पुरस्तूपरिवर्ती मध्यमो देयः । पूर्वशून्यक्रमे मूलक्रमात् षड्जगांधारी देयौ । ततः **सगरिमेति** तृतीयो भेदः । ततः, अनन्तरं गांधारस्य अधस्तात् पूर्वमृषभो देयो भवति । परं तु स ^५पुरस्ताद्विद्यते । ^६तस्य पूर्वः षड्जो देयः । पुरो रिमौ पश्चाद् गः । एवं गसरिमेति चतुर्थो भेदः । तत ऋषभस्याधस्तात् षड्जो देयः । पुरो मः । पश्चाद्रिगौ । एवं **रिगसमेति** पञ्चमो भेदः ।

ततोऽनन्तरं गांधारस्याधस्ताद् ऋषभः । पुरः रगौ । पश्चाद् गः । एवं **गरिसमेति** षष्ठो भेदः । ततो मध्यमस्य अधस्ताद् गांधारः । पश्चात् सरिमाः । एवं **सरिसमेति** सप्तमो भेदः । तत ऋषभस्य अधस्तात् षड्जः । पुरो मगौ । पश्चाद्रिः । एवं **रिसमगेत्यष्टमो** भेदः । ततो मध्यमस्य

अधस्ताद् ऋषभः । पुरो गः । पश्चात् समौ । एवं **समरिगेति** नवमो भेदः । ततो मध्यमस्य अधस्तात् षड्जः । पुरो रिगौ । पश्चात् मः । एवं **मसरिगेति** दशमो भेदः । तत ऋषभस्य अधस्तात् षड्जः । पुरो गः । पश्चाद् रिमौ । एवं **रिसमगेत्येकादशो** भेदः । ततो मध्यमस्य अधस्ताद् ऋषभः । पुरः रगौ । पश्चात् मः । एवं **मरिसगेति** द्वादशो भेदः ।

ततो गांधारस्य अधस्ताद् ऋषभः । पश्चात् सगमाः । एवं **सगमरीति** त्रयोदशो भेदः । ततो गांधारस्य अधस्तात् षड्जः । पुरो मरी । पश्चाद् गः । एवं **गसमरीति** चतुर्दशो भेदः । ततो मध्यमस्य अधस्ताद् गांधारः । पुरो रिः । पश्चात् समौ । एवं **समगरीति** पञ्चदशो भेदः । ततो मध्यमस्य अधस्तात् षड्जः । पुरो गरी । पश्चात् मः । एवं **मसगरीति** षोडशो भेदः ।

ततो गांधारस्य अधस्तात् षड्जः । पुरो रिः । पश्चाद् गमौ । एवं **गमसरीति** सप्तदशो भेदः । ततो मध्यमस्य अधस्ताद् गांधारः । पुरः सरी । पश्चात् मः । एवं **मगसरीत्यष्टादशो** भेदः । तत ऋषभस्य अधस्तात् षड्जः । पश्चाद् रिगमाः । एवं **रिगमसेत्यूनविंशतितमो** भेदः । ततो गांधारस्य अधस्ताद् ऋषभः । पुरो मसौ । पश्चाद् गः । एवं **गरिमसेति** विंशतितमो भेदः । ततो मध्यमस्य अधस्ताद् गांधारः । पुरः सः । पश्चाद् रिमौ । एवं ^१रिसमसेत्येकविंशतितमो भेदः ।

ततो मध्यमस्याधस्ताद् ऋषभः । पुरो रसौ । पश्चात् मः । एवं **मरिसमेति** द्वाविंशतितमो भेदः । ततो गांधारस्याधस्ताद् ऋषभः । पुरः सः । पश्चाद् गमौ । एवं ^२गमरिसेति त्रयोविंशतितमो भेदः । ततो मध्यमस्याधस्ताद् गांधारः । पुरो रिसौ । पश्चात् मः । एवं **मगरिसेति** चतुर्विंशतितमो भेदः । ततो विपरीतक्रमसद्भावात् प्रस्तारः, लक्षणाभावाच्च प्रस्तारो नास्ति । अनेनैव प्रकारेण पञ्चस्वरादिषु प्रस्तारः कर्तव्यः । तत्र सरिगमपेति पञ्चस्वरप्रस्तारे पान्ताश्चतुर्विंशतिः । ततो मान्ताश्चतुर्विंशतिः । ततो

^१ षड्जपर्यन्ताऽपि पुरस्ता (A). ^२ अधस्तात् रि पूर्वोऽः. ^३ अधस्तात् रिपूर्वोऽः पश्चात् रिगौ एवं गसरिमेति तृतीयो भेदः (A). ^४ परे तूपरि (B).

^५ उपरिभागे तिष्ठति (B). ^६ तस्मान्न पूर्वः (B).

^१ रिगमसेति (B).

^२ गरिमसेति (B).

गान्ताश्चतुर्विंशतिः । ततो र्यन्ताश्चतुर्विंशतिः । ततः सान्ताश्चतुर्विंशतिः । एवं पञ्चस्वरप्रस्तारे विंशत्युत्तरं शतं भेदा भवन्ति ।

सरिगमपधेति षट्स्वरप्रस्तारे धान्ता विंशत्युत्तरं शतम् । पान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम् । मान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम् । गान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम् । र्यन्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम् । सान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम् । एवं विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि षट्स्वरभेदा भवन्ति । सरिगमपधनीति ^१सप्तस्वरप्रस्तारे तु निषादान्ता विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि । ततो धान्ता विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि । ततः पान्तास्तावन्ति । ततो मान्तास्तावन्ति । ततो गान्तास्तावन्ति । ततः ऋषभान्तास्तावन्ति । ततः सान्तास्तावन्ति । एवं सप्तस्वरप्रस्तारे चत्वारिंशदुत्तराणि पञ्च सहस्राणि भेदा भवन्ति ।

एवं प्रस्तारमुक्त्वा प्रस्तारणे उप्यश्वत्तस्य लघूपायेन भेदपरिज्ञानार्थं नष्टोद्दिष्टे विवक्षुस्तदुपायभूतं खण्डमेरुं कथयति—**सप्ताद्येकान्तेति** । सप्त पङ्क्तयो ऽधोऽधस्तात्स्थापनीयाः । कियतां कोष्ठकानामित्यपेक्षायामाह—**सप्ताद्येकान्तकोष्ठानामधो** ऽधः सप्त पङ्क्तयः स्थाप्याः । उत्कृष्टा-पङ्क्तसंख्याकथनेनार्थतो मध्यसंख्यासिद्धिः । ततश्च सप्तकोष्ठिका प्रथमा पङ्क्तिः कर्तव्या । द्वितीया तस्या अधस्तात्पङ्क्तिकोष्ठिका । तृतीया तस्या अधस्तात्पञ्चकोष्ठिका । चतुर्थी तस्या अधस्ताच्चतुःकोष्ठिका । पञ्चमी तस्या अधस्तात्त्रिकोष्ठिका । षष्ठी तस्या अधस्ताद् द्विकोष्ठिका । ^२सप्तमी तस्या अधस्तादेककोष्ठिका ^३ ।

एवं खण्डमेरुं ^४संस्थानमुक्त्वा ^५ऽङ्कनिवेशनार्थमाह—**तास्वाद्यायामिति** । तासु सप्तसु पङ्क्तिषु मध्य आद्यायां सप्तकोष्ठिकायां पङ्क्ता-वाद्यकोष्ठ एकाङ्कं लिखेत् निवेशयेत् । ^६परेषु कोष्ठेषु खं शून्यं लिखेत् ।

^१ सप्तस्वरक्रमस्तद्भेदाश्च । चत्वारिंशदुत्तराणि पञ्च सहस्राणि प्रत्येकम् (B).
^२ अन्ते (B). ^३ एवं विधाना[?] कोष्ठकानां पङ्क्तयः स्थाप्याः (B). ^४ लेखन (B). ^५ ऽङ्कसंनिवेशमाह (B). ^६ शेषकोष्ठेषु (B).

तेष्वेव ^१प्रथमपङ्क्तिः कोष्ठकेषु लोष्टकान्करान्यस्येत्स्थापयेत् । कियतो लोष्टकान्? वेद्यतानस्वरमितान्? वेद्यो यस्तानस्त्रिस्वरश्चतुःस्वरः पञ्च-स्वरः षट्स्वरः सप्तस्वरो वा ^२तत्स्वरसंख्याकान् । यदि त्रिस्वरो जिज्ञासितस्तदा आदित आरभ्य त्रिषु कोष्ठकेषु ^३द्विन् लोष्टकान्यस्येत् । यदि चतुःस्वरो जिज्ञासितस्तदा आदित आरभ्य चतुर्षु कोष्ठकेषु चतुरो लोष्टकान्यस्येत् । यदि पञ्चस्वरो जिज्ञासितस्तदा पञ्चेति द्रष्टव्यम् । लोष्टन्यसनोपयोगमनुपदमेव वक्ष्यति ॥ ६०-६४ ॥

प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगमूर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषु ।

शून्यादधो लिखेदेकं तं चाधो ऽधः स्वकोष्ठकान् ^४ ॥ ६५ ॥

कोष्ठसंख्यागुणं न्यस्येत् खण्डमेरुरयं मतः ।

स	रि	ग	म	प	ध	नि
१	०	०	०	०	०	०
	१	२	६	२४	१२०	७२०
		४	१२	४८	२४०	१४४०
			१८	७२	३६०	२१६०
				८६	४८०	२८८०
					६००	३६००
						४३२०

इति खण्डमेरुः

(क०) ऊर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषु ऊर्ध्वाधःस्थितकोष्ठानां पङ्क्तिषु । अत्र स्थितेति विशेषणपदस्य विशेष्यकोष्ठपदसापेक्षत्वेन समासः । **प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगम्**, प्राक्पङ्क्तः, प्राक्पङ्क्तयोः प्राक्पङ्क्तीनां वा यथासंभवमन्त्याङ्कस्य अन्त्याङ्कयोः

^१ शून्यकोष्ठकेषु लोष्टकान् कर्कसान् न्यसेत् (B). ^२ तावत्संख्याकान् (B).
^३ तयो लोष्टकाः स्थापनीयाः (B). ^४ स्वकोष्ठकात् 1 ed.

अन्त्याङ्कानां वा संयोगोत्पन्नमङ्कान्तरमित्यर्थः । संनिहितपर-
पङ्क्तौ शून्याद् बिन्द्वान्क्रान्तकोष्ठादधःकोष्ठे लिखेत् ।

एतदुक्तं भवति—द्वितीयपङ्क्तौ प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कस्यै-
कत्वेन संयोगस्याभावादेकाङ्कमेव लिखेत् । तृतीयपङ्क्तौ तु
प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कयोः संभवेन तत्संयोगोत्पन्नं द्व्यङ्कं शून्यादधो
लिखेदिति । तं च; द्व्यङ्कादिकं च स्वकोष्ठकात् स्वेनाधिष्ठितं
कोष्ठमारभ्य अधोऽधः; कोष्ठसंख्यागुणम्, कोष्ठयोः कोष्ठानां
वा संख्या कोष्ठसंख्या, तस्या गुणो यस्मिन् कर्मणीति क्रिया-
विशेषणम् ।

अयमर्थः—तृतीयपङ्क्तौ द्व्यङ्काधिष्ठितकोष्ठेन सहाधः-
कोष्ठस्य द्वितीयस्य संभवात्तत्र द्व्यङ्कं द्विगुणीकृत्य चतुरङ्कं
लिखेत् । चतुर्थपङ्क्तावपि प्राक्पङ्क्तीनामन्त्याङ्कानां संयोगिनां
षडङ्कं तत्र शून्यादधो लिखेत् । ततः संनिहिताधःकोष्ठे तं
कोष्ठसंख्यया द्विगुणीकृत्य द्वादशाङ्कं लिखेत् । ततो ऽप्यधःकोष्ठे
तं षडङ्कमेव कोष्ठसंख्यया त्रिगुणीकृत्य अष्टादशाङ्कं लिखेत् ।
एवं पञ्चम्यादिषु पङ्क्तिषु प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगादिप्रकारेण
लिखेदिति ॥ ६६ ॥

(सु०) द्वितीयपङ्क्तौ अङ्कविन्यासं कथयति—**प्राक्पङ्कतीति** ।
ऊर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषु अधःस्थिता याः पङ्क्तयः तासु प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्क-
संयोगं लिखेत् । यद्येका प्राक्पङ्क्तिः तर्हि तस्या अन्त्याङ्को लेख्यः । यदि
प्राक्पङ्क्ती द्वे, तदा तयोः संयोगो लेख्यः । यदि बह्व्यः प्राक्पङ्क्तयः
तदा तासां संयोगो लेख्यः । क्व लेख्य इत्यपेक्षायामाह—**शून्यादधः** इति
तं चान्त्याङ्कसंयोगरूपमङ्कं स्वकोष्ठकात्, यत्रासौ अङ्कः स्थापितः तत्स्व-

कोष्ठकम्, तस्माद् अधोऽधो अधराधरकोष्ठकेषु कोष्ठसंख्यागुणितं न्यसेत्^१ ।
द्वितीयकोष्ठके द्विगुणं, तृतीयकोष्ठके त्रिगुणं, चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणं, पञ्च-
मकोष्ठके पञ्चगुणं, षष्ठके षड्गुणमिति ।

ततश्च षट्कोष्ठिकाया द्वितीयपङ्क्तेः प्रथमकोष्ठे प्राक्पङ्क्तेरेकस्या
अन्त्याङ्क एकाङ्को देयः । अधःकोष्ठाभावाद् द्वेगुण्यादि नास्ति । तस्या
एव पङ्क्तेः द्वितीयकोष्ठे द्वयोः प्राक्पङ्क्तयोः अन्त्याङ्क एक एकश्च,
^२अनयोः संयोगं द्व्यङ्को देयः । तस्याधःकोष्ठके तमङ्कं द्विगुणं चतुरङ्कं
दद्यात् । तृतीयकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयस्तिष्ठः । तासामन्त्याङ्का एक एक-
श्चत्वारः तेषां संयोगात् षडङ्को देयः ।

द्वितीयाधःकोष्ठके द्विगुणः पञ्च द्वादशाङ्को देयः । तदधःकोष्ठके
त्रिगुणः^३ षडष्टादशाङ्को देयः । द्वितीयपङ्क्तिचतुर्थकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयः
चतस्रः । तासामन्त्याङ्का एक एकश्चत्वारो ऽष्टादश । तेषां संयोगे चतु-
विंशतिर्देया^४ । तदधो द्वितीयकोष्ठके द्विगुणा अष्टाचत्वारिंशत् । तदधः
तृतीयकोष्ठके त्रिगुणा द्वाप्ततिः । तदधः चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणा षण्ण-
वतिः । द्वितीयपङ्क्तिपञ्चमकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयः पञ्च । तासामन्त्याङ्का
एक एकश्चत्वारो ऽष्टादश षण्णवतिः । तेषां संयोगे विंशत्युत्तरं शतं
देयम् ।

तदधो द्वितीयकोष्ठके द्विगुणं चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं देयम् ।
तृतीयकोष्ठके त्रिगुणं षट्चधिकं शतत्रयम् । चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणम्
अशीत्यधिकं शतचतुष्टयम् । अधःकोष्ठके पञ्चमे पञ्चगुणं^५ षट्शती ।
द्वितीयपङ्क्तेः षष्ठकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयः षट् । तासामन्त्याङ्का एक एक-
श्चत्वारोऽष्टादश षण्णवतिः षट्शती । तेषां संयोगे विंशत्युत्तरा सप्तशती
देया । तदधो द्वितीयकोष्ठके द्विगुणा सा चत्वारिंशदधिकानि चतुर्दश

^१ गुणितमङ्कं न्यसेत् (B).^२ तयोः (B).^३ संयोगे षडष्टा (B).^४ द्वांशः (B).^५ द्विगुणानि (B).

शतानि देयानि । तदधस्तृतीयकोष्ठके त्रिगुणा षष्ट्यधिकानि एकविंशतिः शतानि । चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणानि अशीत्यधिकान्यष्टाविंशतिः शतानि^१ । तदधः पञ्चमकोष्ठके पञ्चगुणानि षट्त्रिंशच्छतानि । अधः षष्ठकोष्ठे षड्गुणानि विंशत्यधिकानि त्रिचत्वारिंशच्छतानि । एवं विधोऽयं खण्डमेरु-
ज्ञातव्यः ॥ ६६- ॥

स्वरान् मूलक्रमस्यान्यात् पूर्वं यावत्तथः स्वरः ॥ ६६ ॥
उद्दिष्टान्त्यस्तावत्तथे कोष्ठे ऽधो लोष्टकं क्षिपेत् ।
लोष्टचालनमन्यात् स्यात्त्यक्त्वा लब्धं क्रमो भवेत् ॥ ६७ ॥
लोष्टाक्रान्ताङ्कसंयोगादुद्दिष्टस्य मितिर्भवेत् ।

(क०) अस्मिन् खण्डमेरौ उद्दिष्टनष्टयोः बोधोपायं दर्शयति—स्वरानित्यादिना । स्वरूपमुक्त्वा कतमोऽयमिति संख्याविषयत्वेन यः पृच्छते, स उद्दिष्टस्वरूपत्वादुद्दिष्टसंज्ञ-
कस्तानः । उद्दिष्टान्त्यः स्वरो मूलक्रमस्य मूर्च्छनाप्रथमस्वर-
मारभ्य प्रवृत्तस्योत्तरमन्द्रायां सरिगमेति चतुःस्वरक्रमस्य ताव-
दन्त्यात् स्वरात् मध्यमात्पूर्वं पृष्ठतो मगसरीत्युद्दिष्टतानस्य अन्त्य
ऋषभो यावत्तथ इति विचार्यमाणस्तृतीयो भवति । अधस्ता-
वत्तथे तृतीये कोष्ठे द्वादशाङ्काङ्किते 'लोष्टचालनमन्यात् स्यात्'
इति नियमेनोर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषु चतुर्थपङ्क्तिरी बिन्दुकोष्ठस्थितं
लोष्टकं क्षिपेत् । अनन्तरं लब्धं कोष्ठस्थाङ्कप्रापकत्वेन चरितार्थ-
मुषभं त्यक्त्वा शिष्टानां स्वराणां सगमेति क्रमो भवेत् । तदो-
द्दिष्टेऽपि लब्धत्यागात् मगसेत्युद्दिष्टो भवेत् । पुनर्युद्दिष्टान्त्यः
षड्जः पूर्वोक्तरीत्या तृतीयो यतः तेन तृतीयपङ्क्तिबिन्दुस्थितं
लोष्टकमधस्तृतीये चतुरङ्काङ्किते क्षिपेत् ।

^१ देयादि (B).

तदा षड्जे लब्धे तमपि त्यक्त्वा गमेति क्रमः स्यात् ।
मगेत्युद्दिष्टोऽपि स्यात् । पुनरपि उद्दिष्टान्त्यस्य गांधारस्योक्तरीत्या
द्वितीयत्वाद् द्वितीयपङ्क्तिबिन्दुस्थितं लोष्टकमधो द्वितीये कोष्ठे
एकाङ्काङ्किते क्षिपेत् । ततो मूलक्रमोद्दिष्टयोः अवशिष्टस्य मध्य-
मस्यैकत्वात् प्रथमापङ्क्तेरधः कोष्ठाभावाच्च मौलिकाङ्कस्थितो
लोष्टो न चलति । यत्र पुनर्मूलक्रम उद्दिष्टताने च स्वराणामन्त्यत्वा-
दिना साम्यं, तत्रापि न लोष्टचालनम् । एवं च सति, 'लोष्टाक्रान्ता-
ङ्कसंयोगादुद्दिष्टस्य मितिर्भवेत्' इति प्रकृतस्य मगसरीत्यस्य अष्टा-
दशत्वं प्रमितं भवति । एवं सर्वतानेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ६६-६८- ॥

(सु०) एवं नष्टोद्दिष्टपरिज्ञानोपायं खण्डमेरुमुक्त्वा उद्दिष्ट-
परिज्ञानमाह—स्वरानिति । मूलक्रमस्यान्यात् स्वरादुद्दिष्टस्यान्त्यः स्वरः
पूर्वं गणने सति, यावत्तथो यावत्संख्यापूरणः तावत्तथे तावत्संख्यापूरणेऽधः-
कोष्ठके लोष्टकं क्षिपेत् स्थापयेत् । इदं लोष्टचालनं कस्मात्प्रभृति कर्तव्य-
मित्यपेक्षायामाह—लोष्टचालनमन्यात्स्यादिति । अत्यादिति स्थलोपे
पञ्चमी । अन्त्यमारभ्य लोष्टचालनं स्यात् । एवं लोष्टचालने कृते लब्धं
लब्धसंज्ञकं स्वरं त्यक्त्वा लुपत्वा, तेन हीनः क्रमो भवेदिति कर्तव्य इत्यर्थः ।

तत्रापि क्रमे मूलक्रमस्यान्त्य अदित्यादिपूर्वोक्तप्रकारः कर्तव्यः । एवं
कृते येषु येष्वङ्केषु लोष्टकानि यान्ति, तेषामङ्कानां संयोगाद् उद्दिष्टस्य मानं
भवति । तत्र च विस्वरकूटतानपरिज्ञाने त्रिकोष्ठक एव खण्डमेरुः । चतुः-
स्वरपरिज्ञाने चतुःकोष्ठकः । पञ्चस्वरपरिज्ञाने पञ्चकोष्ठकः । षट्-
स्वरपरिज्ञाने षट्कोष्ठकः । सप्तस्वरपरिज्ञाने सप्तकोष्ठक इति ज्ञातव्यम् ।
स्वरप्रमाणाव्येव लोष्टकानि देयानि ।

दृष्टान्तार्थमुद्दिष्टपरिज्ञानप्रकारो दर्श्यते । नष्टोद्दिष्टप्रश्ने सरिगमेति
क्रमो लेख्यः । मगरिसेत्युद्दिष्टम् । तत्रोद्दिष्टस्यान्त्यः षड्जो मूलक्रमस्या-

न्यान्मध्यमात्पूर्वगणने सति चतुर्थः । तस्माच्चतुर्थकोष्ठकशून्यस्थं लोष्ट-
कमधश्चतुर्थकोष्ठके ऽष्टादशाङ्कस्थाने क्षिपेत् । उद्दिष्टे मूलक्रमे च षड्जो
लोप्यः । तत उद्दिष्टान्त्य ऋषभो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्तृतीयः ।
तस्मात्तृतीयकोष्ठकशून्यस्थं लोष्टकमधस्तृतीयकोष्ठके चतुरङ्कस्थाने क्षिपेत् ।
ऋषभो लोप्यः । तत उद्दिष्टान्त्यो गांधारो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमाद्
द्वितीयः । तस्माद् द्वितीयकोष्ठस्थं लोष्टकमधो द्वितीयकोष्ठक एकाङ्क-
स्थाने क्षिपेत् । तत उद्दिष्टान्त्यो मूलक्रमस्यान्त्यात्प्रथम एव । तत्र लोष्टा-
भावाच्चालनं नास्ति । एषामङ्कानां संयोगे सति चतुर्विंशतिसंख्या लभ्यते ।
तस्मान्मगरिसेति चतुर्विंशतितमो भेदः सिद्धो भवति ।

एवं सप्तस्वरप्रस्तारे मगसरिधिनपेति किं संख्याको भेदः? इति
पृच्छायां सरिगमपधनोति मूलक्रमः स्थापनीयः । उद्दिष्टान्त्यः पञ्चमो
मूलक्रमस्यान्त्यात् निषादात्तृतीयः । ततश्च सप्तमपङ्कती शून्यादधस्तृती-
यकोष्ठके चत्वारिंशदुत्तरचतुर्दशशतस्थाने लोष्टकः स्थाप्यः । पञ्चम
उभयत्रापि लोप्यः । तत उद्दिष्टान्त्यो निषादो मूलक्रमस्यान्त्यात् निषा-
दात्प्रथम एव । ततश्चालनं नास्ति । षष्ठपङ्कती शून्यस्थान एव लोष्ट-
कावस्थितिः । तथैवाद्दिष्टे मूलक्रमे च निषादो लोप्यः । तत उद्दिष्टान्त्यो
धैवतो मूलक्रमस्यान्त्याद् धैवतात्प्रथम एव । ततश्चालनं नास्ति । ततश्च
पञ्चमकोष्ठे शून्यस्थान एव लोष्टकावस्थितिः । मूलक्रम उद्दिष्टे च
पूर्ववद् धैवतो लोप्यः । तत उद्दिष्टान्त्य ऋषभो मूलक्रमस्यान्त्यात् मध्य-
मात्तृतीयः । ततश्च चतुर्थपङ्कती शून्याधस्तृतीयकोष्ठके द्वादशाङ्कस्थाने
लोष्टकः स्थाप्यः । मूलक्रम उद्दिष्टे च ऋषभो लोप्यः ।

ततश्च उद्दिष्टान्त्यः षड्जो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्तृतीयः । ततस्तृ-
तीयकोष्ठस्थचतुर्थपङ्कती शून्याधस्तृतीयकोष्ठके चतुरङ्कस्थाने स्थाप्यः ।
उद्दिष्टे मूलक्रमे च षड्जो लोप्यः । तत उद्दिष्टान्त्यो गांधारो मूलक्रम-
स्यान्त्यात् मध्यमाद् द्वितीयः । ततश्च द्वितीयपङ्कती शून्यादध एका-
ङ्कस्थाने लोष्टकः स्थापनीयः । मूलक्रम उद्दिष्टे च गांधारो लोप्यः ।

ततश्च मध्यमस्यैक्यात् लोष्टचालनं नास्ति । लोष्टाक्रान्तानामङ्कानां
संयोगे च अष्टापञ्चाशदधिकानि चतुर्दश शतानि भवन्ति । तावत्संख्याको
मगसरिधनिपेत्येवं भेदो बोध्यः । एवमेव षट्स्वरादिष्वपि उद्दिष्टपरिज्ञा-
नप्रकार ऊह्यः ॥ ६६-६८-॥

यैरङ्कैर्नष्टसंख्या स्यान्मौलैकाङ्कसमन्वितैः ॥ ६८ ॥

तेषु लोष्टं क्षिपेन्मूले^१ लोष्टस्थानमितं भवेत् ।

नष्टतानस्वरस्थानं ततो यावत्तिथे पदे ॥ ६९ ॥

अधःक्रमादस्ति लोष्टः स्वरस्तावत्तिथो भवेत् ।

क्रमान्तिमस्वरात् पूर्वो लब्धत्यागादि पूर्ववत् ॥ ७० ॥

(क०) एतावत्तिथ इति संख्याविशेषमुक्त्वा किरूप इति
स्वरूपं विषयीकृत्य यः पृच्छयते, सोऽप्रतीयमानरूपत्वान्नष्ट
इत्युच्यते । नष्टसंख्या; नष्टतानसंख्या । उत्तरमन्द्रायां चतुः-
स्वरक्रमे तावदष्टादशस्तान इत्युक्त्वा मौलैकाङ्कसमन्वितैः तिर्य-
क्पङ्कतिषु आद्या सप्तकोष्ठिका पङ्कतिर्मूलम्, तत्र भवो मौलः,
स चासावेकाङ्कश्च, तत्राद्यकोष्ठस्थित इति यावत्; तेन सम-
न्वितैः; यैरङ्कैर्भिन्नपङ्कतिकोष्ठस्थितैः, चतुर्थपङ्कती द्वादशाङ्केन
पङ्कती चतुरङ्केण द्वितीयपङ्कती एकाङ्केन चैतर्मिलितैः अष्टाद-
शसंख्या स्यात्, तेष्वङ्केषु लोष्टं प्रत्येकं क्षिपेत् । नष्टतानस्वर-
स्थानम्; नष्टतानस्वरस्य प्रापकं स्थानम्, चालितलोष्टाक्रान्त-
कोष्ठ इत्यर्थः ।

मूले तिर्यगाद्यपङ्कती, लोष्टस्थानमितम्, लोष्टस्थानं
बिन्दुकोष्ठः तेन मितम् । बिन्दुकोष्ठेन सह परिगणितमित्यर्थः ।

^१ क्षिपेन्मौलं (D).

अन्यथा स्वकोष्ठकात् कोष्ठसंख्यागुणमित्यत्रोक्तनियमोज्जापि प्रसरदित्येवमुक्तम् । ततः, अनन्तरम्, अधः क्रमाद् यावत्तिये पदे; **लोष्टः** अस्ति क्रमान्तिमस्वरात् पूर्वस्तावत्तियः स्वरो भवेदिति । प्रकृतेऽष्टादशे ताने अन्त्यलोष्टस्य तृतीयकोष्ठस्थितत्वात् क्रमान्तिमस्वरात् पूर्वस्तृतीयः ऋषभो नष्टतानान्तिमत्वेन लभ्यते । लब्धत्यागादि पूर्ववदित्यतिदेशः । तदुद्दिष्टोक्तप्रकारेण कर्तव्यमित्यर्थः ।

तथा च कृते सति, ऋषभं त्यक्त्वा, सगमेति क्रमो भवति । तद्वदुपान्त्यलोष्टस्यापि तृतीयकोष्ठस्थितत्वात्क्रमान्तिमस्वरात् पूर्वस्तृतीयः षड्जो नष्टोपान्त्यत्वेन लभ्यते । ततोऽपि गमेति क्रमो द्वितीयलोष्टस्य द्वितीयकोष्ठस्थितत्वात् क्रमान्तिमाद् द्वितीयो गांधारो नष्टद्वितीयत्वेन लभ्यते । ततः पारिशेष्यात् मध्यमस्तान-पूरकत्वेन नष्टादिमो लभ्यते । तदा मगसरीति नष्टतानरूपं स्यात् । किं च यत्र यत्रान्ते, मध्ये वा लोष्टचालनं नास्ति, तत्र तत्र मूलक्रमान्यादिः स्वरो नष्टोऽपि तादृशो लभ्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥ ६८-७० ॥

(मु०) नष्टपरिज्ञानप्रकारं कथयति—**यैरङ्कैरिति । नष्टसंख्या**; यैरङ्कैः एकीभूतैर्भवेत् प्रथमपङ्क्तिप्रथमकोष्ठस्थमौलिकाङ्कसहितैः, तेषु कोष्ठाङ्केषु लोष्टकं क्षिपेत् । मौलं सर्वासं पङ्क्तीनां शून्यसंयुक्तप्रथमकोष्ठस्थमिति लोष्टविशेषणम् । एकस्यां पङ्क्तौ कोष्ठद्वये लोष्टकं न स्थापयेदित्याह—**लोष्टस्थानमितिमिति** । नष्टतानस्वराणां स्थानं लोष्टस्थानमितं लोष्टकस्थानप्रमाणकम् । यावन्ति लोष्टस्थानानि, तावन्त्येव स्वरस्थानानि । ततश्च प्रतिपङ्क्तयेकैकस्मिन् कोष्ठके लोष्टकं स्थापयित्वा प्रथमपङ्क्तिस्थैकाङ्केन समं नष्टसंख्या पूरणीया ।

एवं लोष्टकेषु स्थापितेषु किं वर्तत इत्यपेक्षायामाह—**तत इति । ततोऽनन्तरं यावत्तिये पदे** कोष्ठके अधः क्रमाद् अधो गणने शून्यस्थानाल्लोष्टकं तिष्ठति, क्रमस्यान्तिमस्वरात् तावत्संख्याकः स्वरो बोद्धव्यः । **लब्धत्यागादि** पूर्ववदिति । यः स्वरो लब्धः, स लोप्यः । आदिशब्देन सप्तस्वरनष्टविचारः सप्तकोष्ठपङ्क्तिषु, षट्स्वरनष्टविचारः षट्कोष्ठपङ्क्तिषु, पञ्चस्वरनष्टविचारः पञ्चकोष्ठपङ्क्तिष्वित्यादि बोद्धव्यम् ।

अयमत्र परिज्ञानक्रमः—सहस्रतमो भेदः सप्तस्वरप्रस्तारे कीदृगिति प्रश्ने, सप्तम्यां पङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके सर्वविंशतिकसप्तशतस्थाने लोष्टकः स्थाप्यः । षष्ठतपङ्क्तौ शून्यादधस्तृतीयकोष्ठके चत्वारिंशदधिकशतद्वयस्थाने लोष्टकः स्थापनीयः । पञ्चमपङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके चतुर्विंशत्यङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । चतुर्थपङ्क्तौ तृतीयकोष्ठके द्वादशाङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । तृतीयपङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके द्व्यङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । द्वितीयपङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके एकाङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । एतैरङ्कमौलिकाङ्कसमन्वितैः सहस्रसंख्या पूर्यते ।

ततः सप्तमपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठके लोष्टकस्तिष्ठतीति मूलक्रमस्यान्त्यात् निपादाद् द्वितीयो ध्रैवतो नष्टस्य सप्तमस्वरत्वेन लेख्यः ।^१ मूलक्रमे ध्रैवतो लोप्यः । ततः षष्ठपङ्क्तौ तृतीयकोष्ठके लोष्टस्तिष्ठतीति मूलक्रमस्यान्त्यात् निपादात्तृतीयो मध्यमो नष्टस्य षष्ठस्वरत्वेन लेख्यः^२ । मूलक्रमे मध्यमो लोप्यः । ततः पञ्चमपङ्क्तौ लोष्टकस्य द्वितीयकोष्ठावस्थितत्वात् मूलक्रमान्त्यात् निपादाद् द्वितीयः पञ्चमो नष्टस्य पञ्चमस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे पञ्चमो लोप्यः ।

ततश्चतुर्थपङ्क्तौ तृतीयकोष्ठके द्वादशाङ्कस्थाने लोष्टकस्तिष्ठतीति मूलक्रमस्यान्त्यात् निपादात्तृतीयः ऋषभो नष्टस्य चतुर्थस्वरत्वेन लेख्यः ।

^१ लेखनीयः (B).^२ लेखनीयः (B).

मूलक्रमे ऋषभो लोप्यः । ततस्तृतीयपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठके लोष्टकावस्थानान्मूलक्रमस्यान्त्यात् निषादाद् गांधारो नष्टस्य तृतीयस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे गांधारो लोप्यः । ततो द्वितीयपङ्क्तावपि द्वितीयकोष्ठके लोष्टकावस्थिते मूलक्रमस्यान्त्यात् निषादाद् द्वितीयः षड्ज एव नष्टतानद्वितीयत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे षड्जो लोप्यः । ततश्चावशिष्टो निषादो नष्टस्याद्यस्वरत्वेन लेख्यः । एवं च निसर्गरिपमधेति सप्तस्वरेषु सहस्रतमो भेदो लभ्यते । एवं षट्स्वरादिषु ज्ञातव्यम् ॥ ६८-७० ॥

तानस्वरमितोर्ध्वाधःपङ्क्तिगान्त्याङ्कुमिश्रणात् ।

एकस्वरादितानानां संख्या संजायते क्रमात् ॥ ७१ ॥

अथात्र शुद्धतानानां नामानि व्याहरामहे ।

अग्निष्टोमो ज्येष्ठाग्निष्टोमो वाजपेयश्च^१ षोडशी ॥ ७२ ॥

पुण्डरीको ऽश्वमेधश्च राजसूयस्ततः परः ।

इति स्युः षड्जहीनानां सप्त नामान्यनुक्रमात् ॥ ७३ ॥

स्विष्टकृद् बहुसौवर्णो गोसवश्च महान्नतः ।

विश्वजिद् ब्रह्मयज्ञश्च प्राजापत्यस्तु^२ सप्तमः ॥ ७४ ॥

क्रमादृषभहीनानां तानानामभिधा इमाः ।

अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ॥ ७५ ॥

सूर्यक्रान्तो गजक्रान्तो बलभिरगपक्षकः ।

इति पञ्चमहीनानां^३ संज्ञाः सप्त क्रमात्मताः ॥ ७६ ॥

चातुर्मास्यो ऽय संस्थाख्यः शस्त्रश्चोक्थश्चतुर्थकः ।

सौत्रामणी तथा चित्रा सप्तमस्तु^३द्वादह्वयः ॥ ७७ ॥

^१ पेयस्तु (D).

^२ पत्यश्च । cd.

^३ संज्ञकौ (D).

संज्ञा निषादहीनानां षाडवानामिमाः क्रमात् ।

इति षाड्जप्राप्तिकाष्टाविशिताननामानि ।

सावित्री चार्धसावित्री सर्वतोभद्रसंज्ञकः ॥ ७८ ॥

आदित्यानामयनश्च गवामयननामकः ।

सर्पाणामयनः षष्ठः सप्तमः कौणपायनः ।

नामानि षड्जहीनानां तानानामिति मेनिरि ॥ ७९ ॥

अग्निचिद् द्वादशाहश्चोपांशुः सोमाभिधस्ततः ।

अश्वप्रतिग्रहो बर्हिरथाभ्युदयसंज्ञकः ॥ ८० ॥

ऋषभेण विहीनानामिति नामानि मन्वते ।

सर्वस्वदक्षिणो दीक्षा सोमाख्यः समिदाह्वयः ॥ ८१ ॥

स्वाहाकारस्तनूनपात् ततो गोदोहनो मतः ।

इति गांधारहीनानां क्रमात् संज्ञा प्रचक्षते ॥ ८२ ॥

इति माध्यमप्राप्तिकाष्टाविशितषाडवानानामानि ।

इडा पुरुषमेधश्च श्येनो वज्र इषुस्ततः ।

अङ्गिराः कङ्क इत्येताः सपहीनाभिधाः क्रमात् ॥ ८३ ॥

ज्योतिष्टोमस्ततो दर्शो नान्द्याख्यः पौर्णमासकः ।

अश्वप्रतिग्रहो रात्रिः सौभरः सप्तमः स्मृतः ॥ ८४ ॥

एता निषादगांधारहीनानामभिधाः क्रमात् ।

सौभाग्यकुच कारीरी शान्तिकृत्पुष्टिकृत्तथा ॥ ८५ ॥

वैनतेयोच्चाटनौ च वशीकरणसंज्ञकः ।

पञ्चमर्षभहीनानां तानानामभिधा इमाः ॥ ८६ ॥

इति षाड्जनामिकाष्टविशत्योद्भूताननामानि ।

त्रेलोक्यमोहो वीरः कंदर्पबलशतनः ॥ ८७ ॥

शङ्खचूडो गजच्छायो रौद्राख्यो विष्णुविक्रमः ।
तानानां रिधहीनानां नामान्येतान्यनुक्रमात् ॥ ८८ ॥

भैरवः कामदाख्यश्चावभृथोऽष्टकपालकः ।
स्विष्टकृच्च वषट्कारो मोक्षदः सप्तमो मतः ॥ ८९ ॥

संज्ञा निषादगांधारहीनानामिति संमताः ।

इति माध्यमप्राप्तिकचतुर्दशीद्वयताननामानि ।

यद्यज्ञनामा यस्तानस्तस्य तत्फलमिष्यते ॥ ९० ॥

गान्धर्वं मूर्च्छनास्तानाः श्रेयसे श्रुतिचोदिताः ।

गाने स्थानस्य लाभेन ते कूटाश्चोपयोगिनः ॥ ९१ ॥

(क०) अत्र खण्डमेरावपि तानसंख्याज्ञानोपायमाह—
तानस्वरिति । तानस्वरमितोर्ध्वाधःपङ्क्तिगान्त्याङ्कमिश्रणात्;
तानस्यैकस्वरादिष्वन्यतमस्य स्वरा यावन्तः तैः मिताः तत्संख्या-
परिच्छिन्नाः, तत्संख्याका इत्यर्थः; या ऊर्ध्वाधः पङ्क्तयः ताः
गच्छन्तीत्युर्ध्वाधःपङ्क्तिगाः, त एवान्त्याङ्काः, तेषां यथासंभवं
द्वित्यादीनां मिश्रणात् । एकस्वरादितानानां संख्या पूर्वोक्ता,
एकस्वरस्यैकः, द्विस्वरस्य द्वौ, त्रिस्वरस्य षट्, चतुःस्वरस्य चतु-
विंशतिरित्यादिरूपा । क्रमात्; इत्यङ्कमिश्रणे द्विस्वरतानसंख्या,
व्यङ्कमिश्रणे त्रिस्वरतानसंख्येत्यादिः क्रमः तस्मात् । कूटतानो-
पयोगित्वेन खण्डमेरुं निरूप्य प्रसङ्गात् शुद्धतानानामदृष्टफलसंबन्धं
च कथयिष्यन् तेषां यज्ञानामभिधेयत्वं वक्तुमुपक्रमते—अथात्रे-
त्यादिना । शुद्धतानानां यज्ञफलसंबन्धे किं प्रमाणमित्यत आह—

गान्धर्व इति । गान्धर्वं वक्ष्यमाणलक्षणो गीतविशेषः तत्र ।
मूर्च्छनास्ताना इति । तानाः शुद्धतानाः । ते च शुद्धा इति प्रक-
रणात् लभ्यते । तत्साहचर्यात् मूर्च्छना अपि शुद्धा एव विवक्षिताः ।
श्रेयसे, अदृष्टफलाय । श्रुतिचोदित इति श्रुतिशब्देन तदनुगृहीताः
स्मृतयोऽपि उपलक्ष्यन्ते; ताभिश्चोदिताः । तथा—

“उत्तरमन्द्रानुगता गायेत् तिस्रो मुदा युक्तः ।

गांधारा रक्षोघ्नीत्यौद्गात्रे मूर्च्छना विहिताः ॥

आग्निष्टोमिकतानेन गीतं साम शृणोति यः ।

स सर्वपातकैर्मुक्तो लोकान् जयति दुर्जयान् ॥

दक्षप्रोक्तं पठेद् यस्तु वर्णयन् शुद्धषड्जया ।

प्रत्यहं संध्ययोः स्तोत्रं नाकलोकं स गच्छति ॥

आग्निष्टोमिकतानेन यैर्नरैः स्तूयते शिवः ।

ते भुक्त्वा विपुलान् भोगान् शिवसायुज्यमाप्नुयुः ॥” इति ।

कूटतानानां तु केवलं दृष्टफलत्वेनोपयोगमाह—गान इति । गानं
च वक्ष्यमाणलक्षणं तस्मिन् । स्थानस्य तत्तन्मूर्च्छनावशेन सारि-
तानां स्वराणाम् आधारश्रुतेर्लाभेन परिज्ञानेन ॥ ७१-९१ ॥

(मु०) खण्डमेरुवै लघवेन संख्यापरिज्ञानमाह—तानस्वरिति ।
तानस्वरप्रमिता या ऊर्ध्वाधःपङ्क्तयः, तद्गता ये अन्त्याङ्काः, तेषां ^१मिश्र-
णादैक्येन एकस्वरादितानानां संख्या संजायते । ^२पङ्क्तिद्वयान्त्याङ्कमिश्रणाद्
द्विस्वरसंख्या द्वौ । पङ्क्तित्रयान्त्याङ्कमिश्रणात् त्रिस्वरसंख्या षट् ।
पङ्क्तिचतुष्टयान्त्याङ्कमिश्रणात् चतुःस्वरसंख्या चतुर्विंशतिः । पङ्क्ति-

^१ द्वाङ्कमिश्र (B).

^२ षड्जप्रायेण ऋषभ (B).

पञ्चकान्त्याङ्कमिश्रणात् पञ्चस्वरसंख्या विशत्युत्तरं शतम् । पङ्क्ति-
षट्कान्त्याङ्कमिश्रणात् षट्स्वरसंख्या सप्त शतानि विशत्युत्तराणि ।
सर्वासामन्त्याङ्कमेलनेन सप्तस्वरसंख्या पञ्च सहस्राणि चत्वारिंशदुत्त-
राणि ॥ ७१ ॥

तानानां नामानि कथयितुं प्रतिजानीते—**अथात्रेति ।** षाड्जग्रामि-
काषड्जहीनषाडवताननामानि कथयति—**अग्निष्टोम** इति । षाड्जग्रामि-
कर्षभहीनषाडवताननामानि कथयति—**स्विष्टकृदित्यादि ।** षाड्जग्रामि-
कपञ्चमहीनषाडवताननामानि कथयति—**अद्वकान्त** इति । षड्जग्रामि-
कनिषादहीनषाडवताननामानि कथयति—**चानुमांस्य इति ।** इति षाड्ज-
ग्रामिकाष्टाविंशतिषाडवताननामानि । माध्यमग्रामिकपङ्जहीनषाडवता-
ननामानि कथयति—**सावित्रीत्यादि ।** माध्यमग्रामिकर्षभहीनषाडवतान-
नामानि कथयति—**अग्निचिदिति ।** माध्यमग्रामिकगांधारहीनषाडवतान-
नामानि कथयति—**सर्वस्वदक्षिणेत्यादि ।** इति माध्यमग्रामिकैकविंशति-
षाडवताननामानि । ^१षाड्जग्रामिकपङ्जपञ्चम हीनोडवताननामानि
कथयति—**इडा पुरुषमेधश्चेत्यादि ।** षाड्जग्रामिकनिषादगांधारहीनोडव-
ताननामानि कथयति—**ज्योतिष्टोम** इत्यादि । षाड्जग्रामिकपञ्चमर्ष-
भहीनोडवताननामानि कथयति—**सौभाग्यकृदित्यादि ।** इति षड्जग्रामि-
कैकविंशत्योडवताननामानि ।

माध्यमग्रामिकत्रैवतर्षभहीनोडवताननामानि कथयति—**त्रैलोक्य-
मोहन** इत्यादि । माध्यमग्रामिकनिषादगांधारहीनोडवताननामानि कथ-
यति—**भैरव** इति । इति माध्यमग्रामिकचतुर्दशोडवताननामानि ।

ताननामप्रयोजनमाह—**यश्च ज्ञेति ।** यस्य तानस्य यस्याग्निष्टोमा-
देर्नाम तस्य तानस्य सम्यक्प्रयोगे तस्य यज्ञस्य फलमिष्यते मन्यते
पूर्वाचार्यैः ।

^१ षड्जग्रामीण षड्ज (B).

मूर्छनातानानां प्रयोजनमाह—**गान्धर्व** इति । **मूर्छनाः, तानाश्च**
गान्धर्व मार्गंगाने श्रुतिचोदितः श्रुत्या विहिताः । श्रेयसे ऽभ्युदयाय निःश्रे-
यसार्थम् । ततश्च शुद्धमूर्छनातानादिप्रयोगस्य धर्मत्वमपि सूच्यते—‘यतो
ऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः’ इत्यङ्गीकारात् । **गान** इति । गाने
देशीयाने ^१ते शुद्धमूर्छनास्तानाः कूटतानाश्च स्थानस्य लाभेन रञ्ज-
कस्थायविशेषलाभेन चोपयोगिनो^२ भवन्ति । अथवा ^३मन्द्रमध्यतारा-
ख्यस्थानप्राप्तय उपयोगिनो भवन्ति । **संगीतसमरसारेऽप्युक्तम्**—“ननु
तानानां यज्ञानां च कथमेकत्र व्यवहारः? उच्यते—एकस्मिन्नपि तान
उच्चारिते, अग्निष्टोमादियोगानामेकैकस्य फलोपलब्धेः गायकानां ^४यज्ञ-
स्तानादेव सिध्यति” इति । अतो नासंगतम् ॥ ७१-६१ ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये चतुर्थं ग्राममूर्च्छनाक्रमशुद्धतान-
कूटतानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

^१ देशीरामे गाने (B). ^२ चोपयुज्यन्ते (B). ^३ तारादिस्थान (B).
^४ यज्ञताना इति भेद प्रसिद्धिः (B).

अतः 'साधारणं भवेद् द्वेधा' इत्यादिषु साधारणपदस्य साधारण्य-
पदपर्यायत्वमवसेयम्, माधुर्ये मधुरमिति प्रयोगवत् ॥ १, २- ॥

५. साधारणप्रकरणम्

साधारणं भवेद् द्वेधा स्वरजातिविशेषणात् ।

स्वरसाधारणं तत्र चतुर्धा परिकीर्तितम् ॥ १ ॥

काकल्यन्तरषड्जैश्च मध्यमेन विशेषणात् ।

साधारणः काकली हि भवेत् षड्जनिषादयोः ॥ २ ॥

साधारण्यमतस्तस्य यत्तत् साधारणं विदुः ।

(क०) गीते विकृतस्वरप्रयोगेण वैचित्र्यं क्वचिद् गान-
साम्यं च दर्शयितुं साधारणमवधारयति—साधारणमित्यादिना ।
स्वरजातिविशेषणादिति; स्वरसाधारणं जातिसाधारणमित्ये-
वमित्यर्थः । तत्र तयोर्मध्ये स्वरसाधारणं चतुर्धा । काकल्यन्तर-
षड्जैश्च मध्यमेन विशेषणादिति; काकलिसाधारणम्, अन्तरसा-
धारणं, षड्जसाधारणं, मध्यसाधारणमित्येवमित्यर्थः ।

अनेकाश्रयत्वेन लोकसिद्धं साधारणशब्दार्थं प्रकृते योजयति
—साधारणः काकलीत्यादिना । हि, यस्मात् कारणात् काकली
विकृतः चतुःश्रुतिको निषादः षड्जनिषादयोः शुद्धयोः साधारणो
भवेत्, तदुभयश्रुतिसंबन्धित्वेन; अतः कारणात् तस्य काकलिनो
यत्साधारण्यं तत्साधारणं विदुः । तदेव साधारण्यं साधारणमिति
पदेनापि विदुरित्यर्थः । धर्मपरत्वेन साधारणमिति नपुंसकनिर्देशः ।

(मु०) इदानीं साधारणलक्षणं कथयति—साधारणमिति । तत्र
स्वरजात्यन्यतरत्वमेव साधारणसामान्यलक्षणमिति मन्वानो विशेषणद्वय-
मेव विभज्य निरूपयति—साधारणं द्वेधा; इति द्विप्रकारं भवेत् स्वर-
जात्योविशेषणात् । ततश्च एकं स्वरसाधारणम्, एकं जातिसाधारण-
मिति । तत्र स्वरसाधारणस्य भेदानाह—स्वरसाधारणमिति । स्वरसा-
धारणं चतुर्धा, चतुःप्रकारम्—काकलिसाधारणम्, अन्तरसाधारणं, षड्-
जसाधारणं, मध्यसाधारणं चेति । वक्ष्यमाणलक्षणस्य साधारण्यस्य कथं
समानशब्दपर्यायशब्दवाच्यत्वम्? अत आह—साधारण इति । काकली
स्वरः षड्जनिषादयः साधारणः; तुल्यावस्थितिर्भवति, निषादस्य षड्जस्य
च श्रुतिद्वयग्रहणात् । अतः कारणात् तस्य काकलिन उभयोः निषादषड्-
जयोः यत् साधारण्यं, तत् साधारणं विदुः संगीतज्ञाः । साधारणशब्दाद्
भावे ष्यञ्प्रत्यये साधारणस्य भावः । साधारण्यमिति ॥ १, २- ॥

अन्तरस्यापि गमयोरेवं साधारणं मतम् ॥ ३ ॥

प्रयोज्यौ षड्जमुच्चार्य काकलीधैवतौ क्रमात् ।

एवं मध्यममुच्चार्य प्रयुञ्जीतान्तरर्षभौ ॥ ४ ॥

षड्जकाकलिनौ यद्वोच्चार्य षड्जं पुनर्ब्रजेत् ।

तत्परान्यतमं चैवं मध्यमं चान्तरस्वरम् ॥ ५ ॥

प्रयुज्य मध्यमो ग्राह्यस्तत्परान्यतमोऽथवा ।

अल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चान्तरः स्वरः ॥ ६ ॥

(क०) अन्तरस्यापीति । अन्तरस्य; विकृतत्वेन चतुः-
श्रुतिकस्य गांधारस्यापि । एवमुक्तप्रकारेण उभयाश्रयत्वेन गमयोः

शुद्धयोः श्रुतिसंबन्धित्वेन साधारणं साधारण्यं मतमिष्टम् ।
स्वरसाधारणविशेषधर्मत्वेन काकल्यन्तरयोः उपात्तयोः तत्संबन्ध-
वशाद् उद्देशक्रममुल्लङ्घ्यापि तयोः प्रयोगं दर्शयति—**प्रयोज्या-
वित्यादिना । काकलीधैवताविति ।** अत्र काकलीति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशः । **तत्परान्यतममिति ।** तस्मात् षड्जात् परेषु स्वरेषु
अन्यतमम्, संनिहितः परो यदि लोप्यः स्यात्, तदा तं विहाय
तत्संनिहितमेव परमित्यर्थः । काकलिप्रयोगे अभिहितं प्रकार-
मन्तरप्रयोगेऽप्यतिदिशति—**एवं मध्यममिति ॥ -३-६ ॥**

(मु०) काकल्युक्तं साधारणशब्दप्रवृत्तिप्रकारमन्तरज्यतिदिशति
—**अन्तरस्यापीति ।** अन्तरः स्वरो हि गांधारमध्यमयोः साधारणः, गांधा-
रस्य, मध्यमस्य च श्रुतिद्वयग्रहणात् । तस्यान्तरस्य गांधारमध्यमयोः यत्
साधारणत्वं तत् साधारणमित्यर्थः । काकल्यन्तरयोः प्रयोगनियममाह—
प्रयोज्याविति । षड्जमुच्चार्य काकलिधैवतौ प्रयोक्तव्यौ । **क्रमादिति ;**
अबरोहक्रमात् । ततश्च पूर्वं काकली पश्चाद् धैवतः प्रयोक्तव्यः । एवं
मध्यममुच्चार्य अन्तरर्षभौ अबरोहक्रमेण प्रयोक्तव्यौ । एतयोर्विकल्पेनान्यथा-
प्रयोगनियमं कथयति—**षड्जकाकलिनाविति ।** षड्जं काकलिनं च
उच्चार्य, ततः पुनः षड्जं ब्रजेद् उच्चारयेत् । **तत्परान्यतमं च ,** तस्मात्
षड्जात्परे ये, ऋषभगांधारमध्यमपञ्चमधैवताः, तेषु अन्यतममेकमुच्चा-
रयेत् । एवं मध्यममन्तरस्वरं च प्रयोज्य उच्चार्य पुनरपि मध्यमो ग्राह्यः ।
तस्मात् मध्यमात् परे ये पञ्चमधैवतनिपादषड्जर्षभाः तेष्वन्यतमश्च
ग्राह्यः । **अल्पप्रयोग इति ।** काकल्यन्तरः **स्वरश्च सर्वत्र** जातिरागादौ
अल्पप्रयोगः ॥ -३-६ ॥

**निषादो यदि षड्जस्य श्रुतिमाद्यां समाश्रयेत् ।
ऋषभस्त्वन्तिमां प्रोक्तं षड्जसाधारणं तदा ॥ ७ ॥**

मध्यमस्यापि गपयोरेवं साधारणं मतम् ।

साधारणं मध्यमस्य मध्यमग्रामगं ध्रुवम् ॥ ८ ॥

साधारणे कंशिके ते केशाप्रवदणुत्वतः ।

ते एव कंश्चिदुच्येते ग्रामसाधारणे बुधैः ॥ ९ ॥

एकग्रामोद्भास्वेकांशासु जातिषु यद्व्येते ।

समानं गानमायस्तज्जातिसाधारणं जगुः^१ ॥ १० ॥

जातिसाधारणं कंचिद् रागानेव प्रचक्षते ।

(क०) एवं काकलिसाधारणम्, अन्तरसाधारणं च
सप्रयोगमुक्त्वा, षड्जमध्यमसाधारणे लक्षयति—**निषादो यदी-
त्यादिना ।** स्वरसाधारणचतुष्टयस्यापि ग्रामद्वये प्रसक्तौ, विकृत-
त्वेऽपि स्वराणां पञ्चश्रुतित्वमनिष्टमिति मत्वा मध्यमसाधारणं
मध्यम एव नियमयति—**साधारणं मध्यमस्येति ।** षड्जमध्यम-
साधारणयोः व्यपदेशान्तरे सप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—**साधारणे**
इति । ते साधारणे ; षड्जमध्यमसाधारणे । **केशाप्रवदणुत्वतः ,**
चतुःश्रुतिकस्य च्युतत्वेन द्विश्रुतिकत्वापत्त्या अल्पत्वात् कंशिके
इत्युच्येते । **ते एव ;** षड्जमध्यमसाधारणे एव, ग्रामप्रतिनियतत्वात्
कंश्चिद् बुधैः ग्रामसाधारणे इत्युच्येते इत्यर्थः । जातिसाधारणं
लक्षयति—**एकग्रामेति । जातिसाधारणमिति ।** जात्योर्वा जातिषु वा
वर्णसाम्येन गानस्य यत् साधारणं तदेव तथोक्तम् ॥ ७-११-॥

(मु०) काकलिसाधारणलक्षणम्, अन्तरसाधारणलक्षणं च
काकल्यन्तरस्वरलक्षणैर्नैवोक्तं **मूर्च्छनाप्रकरणे** 'श्रुतिद्वयं चेत् षड्जस्य,

इत्यादिना । अतः षड्जसाधारणं मध्यमसाधारणं च लक्षयति—निषाद इति । निषादो यदि षड्जस्याद्यां श्रुतिं समाश्रयति, ऋषभश्चान्तिमां श्रुतिं, तदा षड्जसाधारणम् । एवं गांधारो यदा मध्यमस्याद्यां श्रुतिं समाश्रयति पञ्चमश्चान्तिमां श्रुतिं, तदा मध्यमसाधारणम् । षड्जसाधारणे निषादस्त्रिश्रुतिः ऋषभश्चतुःश्रुतिः । मध्यमसाधारणे गांधारस्त्रिश्रुतिः पञ्चमश्चतुःश्रुतिः ॥ ७-॥

साधारणे ग्रामयोनियमयति—साधारणमिति । मध्यमसाधारणं मध्यमग्राम एव । साधारणयोर्मध्ये मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणमेव । ततश्च षड्जग्राम एव षड्जसाधारणमिति गम्यते । ते द्वे, साधारणे कैशिके इत्युच्येते । कैशाप्रवदनत्वत् इति कैशिकशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम् । ते एव षड्जमध्यमसाधारणे कैश्चिदाचार्यैर्ग्रामसाधारणे इत्युच्येते ॥ ८-६ ॥

जातिसाधारणं लक्षयति—एकशामेति । समानग्रामोद्भवा मु एकांशवरासु जातिषु यत्समानं गानं भवेत्, तदायां मान्या आचार्या भरतादयः जातिरसाधारणमवादिषुः । मतभेदेनान्यथा जातिसाधारणं लक्षयति—जातीति । केचिद् रागा एव शुद्धकैशिकमध्यमादयो जातिसाधारणमित्याहुः ॥ ७-११-॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये पञ्चमं साधारणप्रकरणम् ॥ ५ ॥

६. वर्णालङ्कारप्रकरणम्

गानक्रियोच्यते वर्णः स चतुर्धा निरूपितः ।

स्थाय्यारोह्यवरोही च संचारीत्यथ लक्षणम् ॥ १ ॥

स्थित्वा स्थित्वा प्रयोगः स्यादेकस्यैव स्वरस्य यः ।

स्थायी वर्णः स विज्ञेयः परावन्वर्थनामकौ ॥ २ ॥

एतत् संमिश्रणाद् वर्णः संचारी परिकीर्तितः ।

(क०) जातिसाधारणनिरूपणे गानसंबन्धित्वेन प्रसक्तं वर्णं सप्रभेदं लक्षयति—गानक्रियेति । गानक्रियाया वर्णत्वं स्वरपदादेः वर्णनाद् विस्तारकरणात् । एकस्यैवेति । एकैकस्येति वा । तत्रादौ 'सासासा रीरीरी' इत्येवमादिप्रयोगः । द्वितीये 'सारी-गामा' इत्येवमादिरूपः । परावन्वर्थनामकाविति । परौ आरोह्यवरोहिनौ अन्वर्थनामकौ । 'सरिगमपधनि' इत्यारोहादारोही । 'निधपमगरिस' इत्यवरोहादवरोहीत्येवम् । एतत्संमिश्रणात्; एतेषां स्थाय्यादीनां त्रयाणां वर्णानाम् 'सारी सारीगा सनिधा सारीगा' इत्येवं यथायोगं मिश्रणात् संचारी वर्णः परिकीर्तितः । यत्र गानक्रियायां यस्य वर्णस्य बाहुल्यं दृश्यते, तत्र तेन व्यपदेशः कर्तव्य इति मन्तव्यम् ॥ १-२-॥

(सु०) वर्णं लक्षयति—गानक्रियेति । स्वराणां वक्ष्यमाणप्रकारेण गानक्रिया गानकरणम्, उच्चारणमिति यावत् । सा वर्णशब्देनोच्यते । स

^१ मध्यमे ग्रामे च साधारणयोर्मध्यमस्य साधारणमेवं (A).
रागानेव जातिसाधारणमुचिरे केचिद् रागा एव (B).

^२ केचिद्

च वर्णश्चतुर्धा भवति—स्थायी, आरोही, अवरोही, संचारी चेति । तत्र स्थायिवर्णलक्षणमाह—स्थित्वा स्थिवेति । यत्रैकस्यैव स्वरस्य स्थित्वा स्थित्वा विलम्ब्य विलम्ब्य प्रयोग उच्चारणं, स स्थायिवर्णो विज्ञेयः । यथा षड्जस्य^१ 'सासासासा', मध्यमस्य^२ 'मामामामा' इति । परावारोह्य-वरोहिवर्णौ, अन्वर्थनामकौ,^३ अर्थमनुगतम् अन्वर्थं नाम ययोः तौ अन्वर्थ-नामकौ । नामार्थ एव तयोर्लक्षणम्—यत्र स्वराणामारोहः स आरोही वर्णः, यत्रावरोहः सोऽवरोही वर्ण इति । एतेषां वयणां संमिश्रणात् परस्परसंचरणात् संचारी वर्ण उक्तः । मतङ्गेन एवं संचारिवर्णलक्षण-मुक्तम्—

“यत्र^४ ताने संचरन्ति स्वरा अन्त्यान्त्यसंहिताः ।

एकैकशो द्विशो वा स संचारी वर्ण उच्यते ॥

यथा मालवकेशिके—‘सा सा स नि’^५ म न नि म प नि रि रि पा पनीपा-
निध’ एवमादि’ ॥ १-२- ॥

विशिष्टं वर्णसंदर्भमलंकारं प्रचक्षते ॥ ३ ॥

तस्य^६ भेदास्तु बहवस्तत्र स्थायिगतान् बुबु ।

येषामाद्यन्तयोरेकः स्वरस्ते स्थायिवर्णगाः ॥ ४ ॥

प्रसन्नान्दिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नान्तसंज्ञकः ।

ततः प्रसन्नमध्यः स्यात् पञ्चमः क्रमरेचितः ॥ ५ ॥

प्रस्तारोऽथ प्रसादः स्यात् सप्तैते स्थायिनि स्थिताः ।

मन्द्रः प्रकरणेऽत्र स्यान्मूर्च्छनाप्रथमः स्वरः ॥ ६ ॥

स एव द्विगुणस्तारः पूर्वः पूर्वोऽथवा भवेत् ।

^७मन्द्रः परस्ततस्तारः प्रसन्नो मृदुरित्यपि ॥ ७ ॥

^१ षड्जात् ‘सां सा सा सा’ (E).

^२ मध्यमात् ‘मां मा मा मा’ (B).

^३ नामानौ (B).

^४ गीते (B).

^५ पति पति पति साधरी पाप निनिनीत्येव (B).

^६ भेदा बहुविधाः C, E.

^७ मन्द्रः परतरस्तारः (D).

मन्द्रस्तारस्तु दीप्तः स्यान्मन्द्रो बिन्दुशिरा भवेत् ।

ऊर्ध्वरेखाशिरास्तारो लिपो त्रिवचनात् प्लुतः ॥ ८ ॥

(क०) उक्तवर्णग्रन्थनविशेषरूपमलंकारं प्रतिवर्णं सवि-
भागं लक्षयति—विशिष्टं वर्णसंदर्भमित्यादिना । वर्णसंदर्भः,
अलंकार इत्येतावत्युक्ते, वर्णविशेषे संचारिणि व्यभिचारः स्यात् ;
स मा भूदिति विशिष्टमिति विशेषणम् । वैशिष्ट्यं च नियत-
कलादियुक्तत्वम् । इह प्रसन्नादिप्रभृतीनामलंकारत्वं गीतिरितैरलं-
क्रियत इति करणव्युत्पत्त्या, यथा लोके हारादिभिन्नरी, काव्ये वा
अनुप्रासादिभि रसादिः तद्वत् । तथा चाह भरतः प्रकारान्तरेण—

“शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।

अविभूषितेव कान्ता गीतिरलंकारहीना स्यात् ॥” इति ।

येषामाद्यन्तयोरिति । येषाम् अलंकाराणाम् आद्यन्तयोः कला-
नाम् उपक्रमोपसंहारयोः एकः स्वरः, मूर्च्छनावशेन षड्जादीनां
मध्ये यस्तुपक्रान्त उपसंहारे स्थानान्तरगतोऽपि स एवेत्यर्थः ।
एतेन स्थायिवर्णादिवृत्तिरितेषु दर्शिता । अतस्ते स्थायिवर्णगाः ;
स्थाय्यलंकाराः । उक्तेष्वेव^१ मन्द्रादिस्थानेषु अलंकारलक्षणार्थं
प्रतिमूर्च्छनं तारमन्द्रव्यवहारमन्यथा अनेकधा करोति—मन्द्रः
प्रकरण इति । द्विगुणोऽष्टमः ॥ -३-८ ॥

(मु०) वर्णमुक्त्वा^२ तदनुगतालंकारलक्षणमाह—विशिष्टमिति ।

^३ केनचिल्लक्षणविशेषेण विशिष्टं वर्णसंदर्भं वर्णसमुदायमलंकारं प्रचक्षते
भरतादयः । ^४ मतङ्गेनापि अलंकारस्य लक्षणव्युत्पत्ती कथिते । यथा—

^१ उक्तेष्वेव । ed.

^२ तदनुगतमलं (B).

^३ चिद्विशेषेण विशिष्ट-

संदर्भं (B).

^४ मतङ्गेन तु अलंकारलक्षणव्युत्पत्तिः कथितः (B).

“ननु अलंकारशब्देन किमुच्यते, व्युत्पत्तिर्वा तस्य कीदृशी? उच्यते—अलं-
कारशब्देन मण्डनमुच्यते । यथा कटककेयूरादिनालंकारेण नारी पुरुषो वा
मण्डितः शोभाभावहेतुः, तथा एतैः अलंकारैः प्रसन्नादिभिः अलंकृता वर्णा-
श्रया गीतिः गातृश्रोतॄणां सुखावहा^१ भवतीति । व्युत्पत्तिश्च यथा—‘लुक्त्र-
करणे’ इत्यस्माद्धातोः अलंकारशब्दपूर्वाद् घञप्रत्यये अलंकारशब्दः” इति ॥

तस्य बहुभेदत्वेऽपि कियताचित्कथनार्थं प्रतिजानीते—तस्येति ।
स्थायिवर्णालंकारान् लक्षयति—**पेषाभिति** । आदावन्ते च येषामेक एव स्वरः,
ते स्थायिवर्णालंकाराः । तान् परिगणयति—**प्रसन्नादिरिति** । एते सप्त
स्थायिनि वर्णं स्थिताः, स्थाय्यलंकारा इत्यर्थः । अलंकारप्रकरणोपयो-
गिनीं परिभाषामाह—**मन्द्र** इति । अत्र अस्मिन् अलंकारप्रकरणे, मूर्च्छ-
नायाः प्रथमः स्वरो मन्द्रशब्देनोच्यते । स एव मूर्च्छनाप्रथमस्वरो द्विगुणः
तारशब्देनोच्यते । यदा मूर्च्छनाप्रथमस्वरो मन्द्रो भवति, तदा स एव
मध्यस्तारशब्देनोच्यते । यदा तु मूर्च्छनाप्रथमस्वरो मध्यः, तदा स एव
तारः तारशब्देनोच्यते ।

विकल्पेनान्यथा मन्द्रतारादिशब्दवाच्यत्वमाह—**पूर्वः पूर्व** इति ।
पूर्वस्थानस्थः स्वरो मन्द्रः, परस्थानस्थस्तार इति । यदा मन्द्रस्थानस्थः^२ पूर्वः
तदा मध्यस्थानस्थस्तारः । यदा मध्यस्थानस्थः^३ पूर्वः, तदा तारस्थानस्थ-
स्तारः । अत्र मूर्च्छनादिस्वरैर्गैव पूर्वैर्भवितव्यमिति नियमो नास्तीति
पूर्वमुक्त्वात् पक्षान्नेदः । मन्द्रतारपर्यायानाह—**प्रसन्न** इति । प्रसन्नमृदुमन्द्र-
शब्देः मन्द्रोऽभिधीयते । दीप्ततारशब्दाभ्यां तारः । मन्द्रतारयोः लिपिविशेषं
कथयति—**मन्द्र** इति । लिपी मन्द्रः स्वरो बिन्दुशिराः शिरसि बिन्दुसहितो
लेखनीयः, तारस्तु शिरस्यध्वरेखया सहितः ।^४ **त्रिविचनात् स्वरः प्लुत**
इत्युच्यते । स विरुच्यारणीय इत्यर्थः ॥ ३-८ ॥

^१ शोभां सभते । तयैवैतरलं (B).

^२ पूर्वस्थस्तदा मध्यमस्यान (B).

^३ पूर्वस्थस्तदा (B).

^४ त्रिविचनादियुतः स्वरः (B).

मन्द्रद्वयात्परे तार प्रसन्नादिरुदीरितः ।

सं सं सं । (१)^१

तद्वैलोम्ये प्रसन्नान्तः

सं सं सं । (२)^२

प्रसन्नद्वयमध्यगे ॥ ६ ॥

दीप्ते प्रसन्नाद्यन्तः स्यात्

सं सं सं । (३)^३

तारयोर्मध्यगे पुनः ।

मन्त्रे प्रसन्नमध्याख्यमलंकारं विदो^४ विदुः ॥ १० ॥

सं सं सं । (४)^५

आद्यन्तयोर्मूर्च्छनादिश्चेत् स्वरो^६ न्तद्वितीयकः ।

संका कलाथ चेन्मध्ये स्तस्तृतीय^७चतुर्थको ॥ ११ ॥

सा द्वितीया पञ्चमाद्यास्त्रयोऽन्तश्चेत् कला परा ।

एवं कलात्रयेणोक्तोऽलंकारः क्रमरेषितः ॥ १२ ॥

सरिसं संगमसं संपधनिसं । (५)

^८ दीप्तान्तरश्चेत् प्रतिकलं प्रस्तारः सोऽभिधीयते ।

सरिसं संगमसं संपधनिसं । (६)

तारमन्द्रविपर्ययात् तं प्रसादं प्रचक्षते ॥ १३ ॥

सरिसं संगमसं संपधनिसं । (७)

^१ इति प्रसन्नादि (D).

^२ इति प्रसन्नान्तः (D).

^३ इति प्रसन्नाद्यन्तः

(D).

^४ मलंकारविदो 1 ed.

^५ इति प्रसन्नमध्यः (D), मध्यो द्विती 1 ed.

^६ मध्ये द्विती (D).

^७ अत्र तृतीय 1 ed.

^८ दीप्तोऽन्त 1 ed.

इति स्थायिगतालंकाराः ।

स्यातां विस्तीर्णनिष्कर्षो बिन्दुरभ्युच्चयः परः ।

हसितप्रेङ्खिताक्षितसंधिप्रच्छा'दनास्तथा ॥ १४ ॥

उद्गीतोद्वाहितौ तद्वत् त्रिवर्णो वेणिगिरित्यमी ।

द्वादशारोहिवर्णस्थालंकाराः परिकीर्तिताः ॥ १५ ॥

मूर्च्छनादेः स्वारद्यत्र क्रमेणारोहणं भवेत् ।

स्थित्वा स्थित्वा स्वरैर्दीर्घैः स विस्तीर्णोऽभिधीयते ॥ १६ ॥

सा री गा मा पा धा नी । (१)

(क०) उद्देशक्रमेण त्रिषष्टिमलंकारान् दर्शयति—
मन्द्रद्वयात् पर इत्यादिना, त्रिषष्टिरुदिता मयेत्यन्तेन । इह ग्रन्थ-
कारेण दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थम् उत्तरमन्द्रामधिकृत्य प्रसिद्धानलंकाराणां
प्रस्तारो लिखितः । तद्वन्मूर्च्छनान्तरेष्वपि अलंकारप्रस्तारा द्रष्ट-
व्याः ॥ ६-१६ ॥

(सु०) प्रसन्नादि लक्षयति—मन्द्रद्वयादिति । मन्द्रस्वरद्वय-
मुच्चार्य, यदि सकृत् तारस्वर उच्चार्यते, तदा प्रसन्नादिरलंकारः । तद्वैलोक्य
इति । तस्य प्रसन्नादेर्विपरीतत्वे पूर्वं सकृत्तारः, पश्चाद् द्विमन्द्रश्चेत्, तदा
प्रसन्नान्तः । प्रसन्नद्वयेति । यदि पूर्वं मन्द्रः पश्चाद्दीप्तः, पुनरपि मन्द्रस्तदा
प्रसन्नाद्यन्तः । तारयोरिति । यदि पूर्वं तारः पश्चान्मन्द्रः, पुनरपि तारस्तदा
प्रसन्नमध्यः ॥ ६-१० ॥

क्रमरेचितं लक्षयति—आद्यन्तयोरिति । मूर्च्छनायाः प्रथमः स्वरः,
यदि आदावन्ते च तिष्ठति, द्वितीयः स्वरो मध्ये, एवमेका कला; द्वितीय-

कलायां तु मूर्च्छनाप्रथमस्वर एवाद्यन्तयोः, मध्ये तृतीयचतुर्थौ; तृतीयस्यां तु
कलायां प्रथमः स्वर एवाद्यन्तयोः, मध्ये पञ्चमषष्ठसप्तमस्वराः; एवं
कलात्रयेण क्रमरेचितः, अलंकारो भवति ॥ ११, १२ ॥ दीप्तान्त इति ।
क्रमरेचितस्य तिसृष्वपि कलासु यद्यन्तिमो दीप्तो भवति, तदा प्रस्ताराख्यः
अलंकारः ॥ १३-॥ तारेति । प्रस्तारस्य तारमन्द्रविपर्यासात् प्रस्तादालंकारः ।
क्रमरेचितस्य कलात्रये पूर्वस्तारः, अन्तिमस्तु मन्द्र एवेति ॥ १३ ॥ इति
स्थायिगतालंकाराः ।

आरोह्यलंकारान् परिगणयति—स्यातामिति ॥ १४, १५ ॥ विस्ती-
र्णालंकारं लक्षयति—मूर्च्छनादेरिति । मूर्च्छनायाः प्रथमस्वराद् दीर्घैः स्वरैः
स्थित्वा स्थित्वा विलम्ब्य विलम्ब्य क्रमेण यत्नारोहणं भवेत्, स विस्तीर्णालं-
कारः । स्वराणां दीर्घत्वाद्विलम्बितत्वाच्च क्रमाद्भेदः ॥ ६-१६ ॥

इति श्रीचतुरकलिनाथविरचितायां संगीतरत्नाकरव्याख्यायां कलानिध्याख्यायां
वर्णालंकारप्रकरणम् ॥ ६ ॥

ह्रस्वैः स्वरैः स निष्कर्षो द्विद्विह्रस्वैर्निरन्तरैः ।

सस रिरि गग मम पप धध निनि । (२)

त्रिश्चतुर्वा स्वरोच्चारैः^१ गात्रवर्णमिमं विदुः ॥ १७ ॥

ससम रिरिरि गगग ममम पपप धधध निनिनि ॥

सससस रिरिरि गगग ममम पपप धधध

निनिनि । (२)^२

निष्कर्षस्यैव भेदौ द्वौ केचिदेतौ बभाषिरे ।

प्लुतं ह्रस्वं प्लुतं ह्रस्वं प्लुतं ह्रस्वं प्लुतं स्वरम् ॥ १८ ॥

^१ वितस्तथा (D) :

^१ च्चारैः (D) :

^२ एतौ द्वौ गात्रवर्णभेदौ इति मतान्तरे निष्कर्षभेदौ (D) :

कुर्वन् क्रमाद्यदारोहेत् तदा^१ बिन्दुरयं मतः ।

^२स३रि ग३म प३ध नि३ । (३)

एकान्तरस्वरारोहमाहुरभ्युच्चयं^३ बुधाः ॥ १६ ॥

स ग प नि । (४)

यत्रंकोत्तरवृद्धाभिरावृत्तिभिर्द्वीरिताः ।

आरुह्यन्ते स्वराः प्राह हसितं तं शिवप्रियः ॥ २० ॥

^४स रि रि ग ग म म म म प प प प ध ध ध ध नि नि नि नि-
नि नि नि । (५)

(मु०) ह्रस्वरिति । ह्रस्वैः स्वरैः द्विद्विस्तैः क्रमेषोच्चारितैः
निष्कर्षालंकारः ॥ १७- ॥ त्रिरिति । स्वराणां त्रिशचतुर्वोच्चारणे गात्र-
वर्णालंकारः ॥ १७ ॥ मतान्तरेण गात्रवर्णस्य निष्कर्षान्तर्भावमाह—
निष्कर्षस्येवेति । एतो द्वौ भेदौ त्रिशचतुर्वोच्चारणरूपौ ॥ १६- ॥
प्लुतमिति । प्रथमस्वरं त्रिरुच्चार्य द्वितीयस्वरं सकृत्, तृतीयस्वरं त्रिः,
चतुर्थस्वरं सकृत्, पञ्चमस्वरं त्रिः, षष्ठस्वरं सकृत्, सप्तमस्वरं
त्रिरुच्चारयेत्, तदा बिन्दाख्यः अलंकारः ॥ १८, १९- ॥ एकान्तरेति ।
एकान्तरस्वरारोहणेन अभ्युच्चयाख्यः अलंकारः ॥ १९ ॥

यत्रेति । यत्र स्वराणामेकोत्तरवृद्ध्या आवृत्तिः, प्रथमः स्वरः सकृत्,
द्वितीयो द्विः, तृतीयस्त्रिः, चतुर्थश्चतुः, पञ्चमः पञ्चकृत्वः, षष्ठः षट्कृत्वः,
सप्तमः सप्तकृत्व उच्चार्यते तमलंकारं शिवप्रियः शाङ्गदेवो^५ हसितमिति
ब्रूते ॥ २० ॥

^१ ततो 1 ed. ^२ सासासा रि गागामा म पापापा ध निनिनि 1 ed,
ससस रि, गगम म, पपप ध, निनिनि । (मु०). ^३ रभ्युच्चयम् (संगीतपारिजाते)
(A.L.) 1 ed. ^४ सा रीरी गागामा ममामामा पापापापापा धाधाधाधाधा
नोनीनीनीनीनीनी 1 ed. ^५ प्रहसितमिति (B).

स्वरद्वयं समुच्चार्य^१ पूर्व पूर्वयुतं परम् ।

यदान्दोलितमारोहेत् प्रेङ्खितोऽसौ क्रमोऽथवा ॥ २१ ॥

^२सरि रिग गम मप पध धनि । (६)

एकान्तरं स्वरयुगं तादृक् पूर्वयुतं परम् ।

क्रमादारोहति यदा तदाक्षिप्तं प्रचक्षते ॥ २२ ॥

^३सग गप पनि । (७)

त्रिस्वराद्या कलान्ये च^४ पूर्वपूर्वान्तिमादिमे ।

कले स्तस्त्रिस्वरं यत्र संधिप्रच्छा^५दनस्तु सः ॥ २३ ॥

^६सरिग गमप पधनि । (८)

^७यदाद्याद्यस्त्रिरावृत्तः कलयोस्त्रिस्वरात्मनोः ।

तदोद्गीतः

^८सससरिग मममपध । (९)

मध्यमेन तादृशोद्वाहितो मतः ॥ २४ ॥

सरिरिरिग मपपध^९ । (१०)

अन्त्यस्य तु त्रिरावृत्तौ त्रिवर्णं वर्णयन्त्यमुम् ।

सरिगगग^{१०} मपधधध । (११)

त्रयाणां तु त्रिरावृत्तौ पृथग्वेणिरुदीरितः^{११} ॥ २५ ॥

^१ पूर्व पूर्व 1 ed. ^२ सरि रिगा गमा मपा पधा धनी 1 ed. ^३ सगा
मपा पनि 1 ed. ^४ पूर्व पूर्वान्तिमादिमे 1 ed; पूर्वपूर्वस्वादिमे (D).
^५ वितस्तु (D). ^६ सरिगा गमपा पधनी 1 ed. ^७ यदाद्याद्यस्त्रिरावृत्तः 1 ed.
^८ सससरिगा मममपधा 1 ed; ड. सससरिगा मममपधनि fn. 1 ed. ^९ सरिरि-
रिगा मपपपधा 1 ed. ^{१०} गा धा 1 ed. ^{११} रिता 1 ed.

^१सस रिरिरि गगग, ममम पपप ^२धधध । (१२)

इत्यारोह्यलंकाराः ।

अवरोहक्रमादेते द्वादशाप्यवरोहिणि ।

इत्यवरोह्यलंकाराः ।

(सु०) स्वरद्वयमिति । पूर्वं स्वरद्वयमुच्चार्य, परं पूर्वयुतम्, पूर्वा-
पेक्षया परो द्वितीयः स्वरः तद्युतं परं तृतीयमारोहेत् । ^३पुनरपि तृतीययुतं
चतुर्थं, चतुर्थयुतं पञ्चमं, पञ्चमयुतं षष्ठं, षष्ठयुतं सप्तममान्दोलयन्यदा
आरोहति, तदा असौ अलंकारः प्रेङ्खितनामा अथवा क्रमनामा भवति
॥ २१ ॥

आक्षिप्तं लक्षयति—एकान्तरमिति । पूर्वोक्तरीत्या यदेकान्तरं
स्वरयुगमारोहति, प्रथमसहितं तृतीयं, तृतीयसहितं पञ्चमं, पञ्चमसहितं
सप्तमं, यदा आरोहति, तदा आक्षिप्तलंकारः ॥ २२ ॥ संधिप्रच्छादनं
लक्षयति—त्रिस्वरेति । आद्या कला त्रिस्वरा, अन्ये द्वे कले पूर्वपूर्वास्ति-
मादिमे पूर्वस्याः पूर्वस्याः कलाया य अन्तिमः स्वरः, स आदिमो ययोः ते
तथाविधे त्रिस्वरे यस्मिन् स त्रिकलः संधिप्रच्छादनः ॥ २३ ॥

उद्गीतं लक्षयति—^४यदेति । त्रिस्वरयोः कल^५योर्ध्यादा आद्याद्यः
स्वरस्त्रिरावर्तते^६ तदा ^७उद्गीताख्यः, अलंकारः । एतस्मिन्नलंकारे
मूर्च्छनायाः षडेव स्वरा व्याप्यन्ते । सप्तमस्य समाप्तिर्नास्ति ॥ २४ ॥
अधुनोद्गाहितं वर्णयति—मध्यमेनेति । त्रिस्वरयोः कलयोः मध्यमेन स्वरेण
तादृशा^८ त्रिरावृत्तेन तद्गाहिताख्यः अलंकारः ॥ २४-॥ त्रिवर्णं लक्षयति
—अन्त्यस्येति^९ । त्रिस्वरयोः कलयोः अन्त्यस्य त्रिरावृत्तौ त्रिवर्णाख्यः

अलंकारः ॥ २५-॥ पृथग्वेणिमाचष्टे—त्रयाणमिति । त्रिस्वरयोः कलयोः
त्रयाणामपि स्वराणां त्रिरावृत्तौ पृथग्वेणिरलंकारः । एतेषु त्रिष्वपि
अलंकारेषु सप्तस्वरावृत्तिर्नास्ति ॥ २५ ॥ इत्यारोह्यलंकाराः ॥

अवरोह्यलंकारान् लक्षयति—अवरोहेति । एत ^१एवावरोहक्रमे-
णोच्चारिता अवरोह्यलंकारा भवन्ति ॥ २६-॥ इत्यवरोह्यलंकाराः
॥ २१-२६-॥

संचार्यलंकाराः—

मन्द्रादिमन्द्रमध्यश्च मन्द्रान्तः स्यादतः परम् ॥ २६ ॥

प्रस्तारश्च प्रसादो ऽथ व्यावृत्तस्खलितावपि^२ ।

^३परिवर्ताक्षेपबिन्दूद्गाहितोमिसमास्तथा ॥ २७ ॥

^४प्रेङ्खनिष्कूजितश्येनक्रमो^५द्वद्वितरञ्जिताः ।

संनिवृत्तप्रवृत्तोऽथ वेणुश्च ललितस्वरः ॥ २८ ॥

हुंकारो ह्लादमानश्च ततः स्यादवलोकितः ।

स्युः संचारिष्यलंकाराः पञ्चविंशतिरित्यमो ॥ २९ ॥

त्रिस्वराद्या कलैकैकं^६मन्द्रत्यागेन चापराः ।

त्रिस्वराश्चेत् कला मन्द्राद्या^७मन्द्रादिस्तदा भवेत् ॥ ३० ॥

^८सगरि रिमग गपम मधप पनिध । (१)

ताः कला मन्द्रमध्यान्ताः^९ क्रमाच्चेदपरौ तदा ।

मन्द्रमध्ये यथा—

^{१०}गसरि मरिग पगम धमप निपध । (२)

^१एव वैपरीत्योच्चारिता (B). ^२स्खलिता इव (D). ^३क. ख. ग.

ङ. परिवृत्ताक्षेपे (B). ^४प्रेङ्खो निष्कूजितश्चेन (D). ^५द्वद्वित १ ed.

^६मध्ये त्यागेन (D). ^७न्द्राद्यो (D). ^८समरौ रिमगा गपमा मधपा पनिधा

१ ed. ^९मध्यान्ताः १ ed. ^{१०}गसरि मरिगा पगमा धमपा निपधा १ ed.

^१सरिग सरिग सरिग, मपध मपध मपध (D). ^२धधध निनिनि १ ed.

^३तृतीययुतं पुनश्चतुर्थं (B). ^४यदेति (B). ^५योर्ध्यादा आद्याः (B). ^६कल्यते

(B). ^७ऊर्ध्वगीता (B). ^८तादृशी (B). ^९अन्त्यस्येति (B).

मन्द्रान्तो यथा—

^१रिगस गमरि मपग पधम धनिष । (३)

त्यक्ता^२न्तरं स्वरयुगं त्यक्तादारभ्यते पुनः^३ ॥ ३१ ॥

युगं तादृक्समारोहेत् तदा^४ प्रस्तार उच्यते ।

^५सग रिम गप मध पनि । (४)

(सु०) संचार्यलंकारान् परिगणयति—मन्द्रादिरिति । मन्द्राद्या-
दयः पञ्चविंशतिरलंकाराः संचारिणः ॥ २६-२९ ॥ तत्र मन्द्रादि
लक्षयति—त्रिस्वरेति । आद्या कला त्रिस्वराः प्रथम^६तृतीयद्वितीयस्वर-
युक्ताः, अन्या अपि मन्द्राद्याः कला एकैकमन्द्रत्यागेन यदि भवन्ति तदा
मन्द्रादिरलंकारः ॥ ३० ॥

मन्द्रमध्यमन्द्रान्तौ लक्षयति—ता इति । तास्वेव पञ्चसु कलासु
मन्द्रो मध्ये भवति चेत्, मध्यश्चादौ तदा मन्द्रमध्योऽलंकारः । तास्वेव
मन्द्रः अन्ते भवति चेत्; तदन्तिमश्चादौ तदा मन्द्रान्तोऽलंकारः ॥ ३१-॥
प्रस्तारं लक्षयति—त्यक्तान्तरमिति । ^७त्यक्तान्तरं स्वरयुगं प्रथम-
तृतीयस्वरयुगमारुह्य ^८त्यक्ताद् द्वितीयस्वरादारभ्य तादृकत्यक्तान्तरं
स्वरयुगं द्वितीयचतुर्थस्वरयुगम्, एवं तृतीयपञ्चमस्वरयुगं, चतुर्थषष्ठ-
स्वरयुगं, पञ्चमसप्तमस्वरयुगं च यद्यारोहति, तदा प्रस्ताराख्योऽलंकारः
॥ -३१-३२- ॥

पूर्वः पूर्वः परस्योर्ध्वाधोवर्ती क्रियते स्वरः ॥ ३२ ॥

^१ रिगसा गमरी मपगा पधमा धनिषा । ed, गरिस गमरि मपग धपम
निधप (D). ^२ न्तरस्वर (D). ^३ दारभ्य चेत्युनः । ed. ^४ तादृक् (D).
^५ सगा रिमा गपा मधा पनि । ed. ^६ द्वितीयतृतीयस्वर (B). ^७ एकान्तरं
स्वर (B). ^८ चतुर्थं द्वितीय (B).

यदा तदा प्रसादं तमाह श्रीकरणेश्वरः ।

^१सरिस रिगरि मगम मपम पधप धनिध । (५)

चतुःस्वरा कला तत्रा^२द्यात्तृतीयं द्वितीयकात् ॥ ३३ ॥

तुर्थं गत्वादिमं गच्छेदेवमेकैकहानतः ।

चतुः^३स्वरा परा यत्र स व्यावृत्तः स्मृतो बुधैः ॥ ३४ ॥

^४सगरिमस रिमगपरि गपमधग मधपनिम । (६)

^५कलां प्रयुज्य मन्द्राद्विहृक्तोर्ध्वस्वरान्विताम्^६ ।

^७अवरोहेत् चेदेष स्थलिताख्यस्तदा भवेत् ॥ ३५ ॥

^८सगरिमरिगस रिमगपपगमरि गपमधधमपग
मधपनिनिपधम । (७)

स्वरं द्वितीयमुज्झित्वा त्रिस्वराद्या कला यदि ।

त्यक्तादारभ्य तादृश्यो ज्यास्तदा परिवर्तकः ॥ ३६ ॥

^९सगम रिमप गपध मधनि । (८)

त्रिस्वराश्चेत् कलाः पूर्वपूर्वत्यागोर्ध्वसंक्रमैः ।

तदाक्षेपः

^{१०}सरिग रिगम गमप मपध पधनि । (९)

^१ सरिसा रिगरी गमगा मपगा पधपा धनिधा । ed. ^२ चतुतीयद्वि (D).
या तृतीय । ed. ^३ स्वराः परा । ed, स्वरा परो (D). ^४ सगरि मास-
रीमगपारी गपमधगा माधपनीमा । ed. सगरिमसा रिमगपरी गपमधगा मधप
निमा (D). ^५ कलाः (D). ^६ निवताः (D). ^७ अवरोहेत् (D).
^८ सगरिमा मरिगसा । रिमगपा पगमरी । गपमधा धमपगा । मधपनी निपधमा
(D). ^९ सगमा रिमपा गपधा मधनी । ed. ^{१०} सरिगा रिगमा गमपा
मपधा पधनी । ed.

(मु०) प्रसादं लक्षयति । पूर्वं इति । पूर्वं पूर्वं स्वरः परस्य द्वितीयस्वरस्य ऊर्ध्वाधोवर्त्याद्यन्तवर्ती यदि क्रियते, तदा प्रसादाख्योऽलंकारः ॥ -३२, ३३- ॥ व्यावृत्तं लक्षयति—चतुःस्वरैरिति । एतस्मिन् कला चतुःस्वरा । तस्याः प्रथमतृतीयद्वितीयचतुर्थ्याः स्वरा उच्चार्याः, प्रथमस्वरपरित्यागेनान्यदेवमेव कलात्रयं यत्, स ^१व्यावृत्ताख्योऽलंकारः ॥ -३३, ३४ ॥ स्खलितं, लक्षयति—कलामिति । मन्द्रादेरलंकारस्य प्रथमतृतीयद्वितीयस्वरयुक्तां त्रिस्वरां कलां प्रयुज्य ऊर्ध्वं स्वरं चतुर्थं स्वरं द्विरुच्चार्य सकलावरोहेण चेद् उच्चार्यते, तदा अष्टस्वरकलः ^२स्खलिताख्योऽलंकारः ॥ ३५ ॥ परिवर्तकं लक्षयति—स्वरमिति । द्वितीयस्वरमुज्झित्वा प्रथमतृतीयचतुर्थस्वरैः त्रिस्वरा प्रथमा कला,^३ त्यक्त्वाद् द्वितीयस्वरादारभ्य एवमेवान्याः^४ कला यत् स ^५परिवर्तकाख्योऽलंकारः ॥ ३६ ॥ आक्षेपं लक्षयति—त्रिस्वरा इति । त्रिस्वराः कलाः पूर्वपूर्वपरित्यागेन ऊर्ध्वस्वर-व्याप्त्या च यदि क्रियन्ते, तदा आक्षेपालंकारः ॥ -३२-३६- ॥

अथ बिन्दुः स^६ यत् प्लुतमधःस्वरम् ॥ ३७ ॥

^७कृत्वा^८ग्नित्वं परं स्पृष्ट्वाद्यःस्पर्शनाखिलाः कलाः ।

^९स३ रिस रि३ गरि ग३ मग म३पम प३ धप

ध३निध (१०)

कलायां त्रीन् स्वरान् गोत्वावरुहकं पराः कलाः ॥ ३८ ॥

यत्त्रैकैकोज्झिता गीतास्तद्वद्वाहितस्तु सः ।

^{१०}सरिगरि रिगमग गमपम मपधप पधनिध । (११)

मूर्च्छनादेः स्वरात् तुर्यं प्लुतीकृत्याद्यमेत्य च ॥ ३९ ॥

^१तुर्यगाने कलैकैकहानाद्यत्रापरास्तथा^१ ।

स ऊर्मिः स्यात्

^३सम३सम रिप३रिप गध३गध मनि३मनि । (१२)

स तु समः कला यत् चतुःस्वराः ॥ ४० ॥

^४तुत्यारोहाव^२रोहैकैकहानादपरास्तथा ।

^६सरिगममगरिस रिगमपममगरि गमपधधपमग मपधनिध-
धपम । (१३)

(मु०) बिन्दुं लक्षयति—अथ बिन्दुरिति । अधःस्वरं पूर्वस्वरं प्लुतं कृत्वा त्रिरुच्चार्य, परं द्वितीयमग्नित्वं सकृत् स्पृष्ट्वा आद्यः सकृदुच्चारणीयः, एवं द्वितीयस्वराद्याः पञ्चस्वराः कला यत्, स बिन्दाख्योऽलंकारः ॥ -३७, ३८- ॥ उद्वाहितं लक्षयति—कलायामिति । त्रीन् स्वरान् गोत्वा, एकं स्वरमवरोहेत्; पूर्वस्वरपरित्यागेन एवमेव द्वितीयस्वराद्या अन्याः कलाः तदा उद्वाहिताख्योऽलंकारः ॥ -३८, ३९- ॥

ऊर्मि लक्षयति—मूर्च्छनादेरिति । ^१मूर्च्छनादेः स्वरात् तुरीयं चतुर्थं स्वरं प्लुतीकृत्य त्रिरुच्चार्य, आद्यं सकृद्गोत्वा, पुनरपि चतुर्थं स्वरं सकृद्गायत्, प्रथमस्वरपरित्यागेन च एवमेवान्याः कला यत्, स ऊर्म्यलंकारः ॥ -३९, ४०- ॥ समं लक्षयति—स तु सम इति । यस्मिन् कलायां चत्वारः स्वराः क्रमेण आरुह्यन्ते अवरुह्यन्ते च, अन्या अपि कलाः प्रथमैकैकस्वरपरित्यागेन, स समाख्योऽलंकारः ॥ -३७-४१- ॥

^१ तदा सा आवृता (B). ^२ वनिताख्यो (B). ^३ कलां त्यक्त्वा (B).

^४ वान्या (B). ^५ परिवर्तिताख्यो (B). ^६ स्वाद् (D). ^७ दृष्ट्वा (D).

^८ ध्रिमस्वरं । ed. ^९ सासासारिशा रीरीरीगरी गागागामा मामामापमा पापा-
पाधपा धाधाधानिध । ed. ^{१०} सरिगरि रिगमग गमपमा मपधपा पधनिध

१ ed.

^१ तुर्यगाने । ed. ^२ ऊ. स्वदा । ed. ^३ मामामाममा पापापारिषा

धाधाधागधधा नीनीनीमनी । ed, सामामामा समा रिपापाप रिपा गधाधागधधा

मनीनीनीमनी (D). ^४ ऊ. साम्यारो । in. । ed. ^५ रोहैकहानाद्यत्रापरा (D).

^६ सरिसमा मगरिसा, रिगममा पमगरी, गमपधा धपमगा, मपधनी निधपमा । ed,

(D). ^७ मूर्च्छनाद्यस्वरात् (B).

कला गतागतवती द्विस्वरैकैकहानतः ॥ ४१ ॥

यत्रान्यास्तादृशः स स्यात् प्रेङ्गः

^१सरिरिस रिगगरि गममग मपमप पधधप धनिनिध । (१४)

निष्कूजितः पुनः ।

प्रसादस्य कलां गीत्वा तत्कलादेस्तृतीयकम् ॥ ४२ ॥

गत्वाद्यगानाद्भुवति

^२सरिसगस रिगरिमरि गमगपग मपमधम पधपनिप । (१५)

श्येनः संवादियुग्मकैः ।

क्रमात् सरिगमाद्यैः स्यात्

सप रिध गनि मस । (१६)

कला द्वित्रिचतुःस्वराः ॥ ४३ ॥

आद्यस्वराद्यास्तिस्रः स्युर्द्वितीयाद्यादयस्तथा ।

यत्रासौ क्रम इत्युक्तः

^३सरि सरिग, सरिगम, रिग रिगम रिगमप, गम गमप
गमपध, मप मपध मपधनि । (१७)

(मु०) प्रेङ्गं लक्षयति—कलेति । द्विस्वरा कला, गतागते आरुह्यते अवरोह्यते चेति आरोहावरोहौ तद्वती, प्रथमैकैकस्वरपरित्यागाच्च अन्याः कला यत्र, स प्रेङ्गो ज्ञेयः ॥ ४१, ४२- ॥ निष्कूजितं लक्षयति—^४निष्कूजित इति । प्रसादालंकारस्य कलां प्रथमद्वितीयप्रथमस्वर-

^१ सरीरिसा रिगगरी गममग मपमप पधधप धनिनिध । १ ed.

^२ सरिसागसा रिगरीमरी गमगपग मपमधम पधपनिप । १ ed, ^३ सरि सरिग

सरिगमा । रिग रिगम रिगमपा । गम गमप गमपध । मप मपध मपधनी । १ ed.

^४ निष्कूजित (B).

युक्तां गीत्वा आदिस्वरास्तृतीयं, तत आद्यं यदि गायेत् तदा ^१निष्कूजिता-
लंकारः ॥ ४२, ४३- ॥

श्येनं लक्षयति—श्येन इति । संवादिनां युग्मचतुष्टयेन षड्जर्ष-
भगाधारमध्यमादिना श्येनालंकारः । अत्र षड्जपञ्चमयोः ऋषभधैवतयोः
गांधारनिषादयोः मध्यमषड्जयोश्च युग्मचतुष्टयम् ॥ ४३, ४४- ॥
क्रमाद्यमलंकारं लक्षयति—कला इति । प्रथमस्वरमारभ्य तिस्रः कला
गोयाः । एका द्विस्वरा, एका त्रिस्वरा, एका चतुःस्वराः । एवं द्वितीय-
तृतीयचतुर्थस्वरमारभ्य तिस्रः कला यत्र गीयन्ते, स क्रमाद्योज्ञलंकारः
॥ ४४, ४५- ॥

स तूदघट्टित उच्यते ॥ ४४ ॥

यत्र स्वरद्वयं गीत्वा पञ्चमाच्चतुरः स्वरान् ।

^२अवरोहेत् कला गायेत् तथैकैकोज्जनात् पराः ॥ ४५ ॥

^३सरिपमगरि रिगधपमग गमनिधपम । (१८)

द्विरुक्ता यदि मन्द्रान्ता मन्द्रादेः स्युः कलास्तदा ।

रञ्जितः

^४सरिसगरिस रिमगरिमगरि गममगमग मधपमधपम
पनिधपनिधप । (१९)

अथ भवेदेष संनिवृत्तप्रवृत्तकः ॥ ४६ ॥

यत्राद्यपञ्चमो गीत्वा ^५तुर्यात् त्रीनवरोहति ।

^१ निष्कूजितालंकारः (B). ^२ अवरोहकलां । १ ed; अवरोहेत् कलां यत्र

चैकैको रिपभात्परः (D). ^३ ड. कोज्जितात्परः. fn. । १ ed, कोज्जनात्परः । १ ed.

^४ सरिपमगरि रिगधपमग गमनिधपम । १ ed, (D). ^५ सगरि सगरि सा ।

रिमग रिमग री । गमप गमप गा । मधप मधप मा । पनिध पनिध पा । १ ed.

^६ तुर्यास्त्री । १ ed.

क्रमात् कला सा यत्रान्यास्तद्वद्वैकैकहानतः ॥ ४७ ॥

^१सपमगरि रिधपगमग गनिधपम । (२०)

यत्राद्यः स्याद् द्विद्वितीयचतुर्थकतृतीयकाः ।

सकृत्कलान्याश्चैकैकहानाद्वेणुरसौ मतः ॥ ४८ ॥

^२सरिमरिग रिरिगपम गमधपम मपनिध । (२१)

गीत्वाद्यौ द्वौ चतुर्थं च ^३यस्यां ताववरोहति ।

सा ^४कलान्याश्च तादृश्यो यत्रासौ ललितस्वरः ॥ ४९ ॥

^५सरिमरिस रिगपगरि गमधमग मपनिधम । (२२)

आदिमेन कला यत्र द्विस्वराद्या गतागतैः ।

स्वरैरेकोत्तरं वृद्धैः स हुंकारो निगद्यते ॥ ५० ॥

^६सरिस सरिगरिस ^७सरिगमगरिस ^८सरिगमपमगरिस ^९सरिगमपधमगरिस ^{१०}सरिगमपधनिधमगरिस ^{११} । (२३)

ह्लादमाने प्रसन्नान्ता मन्द्रादेस्तु कला मतः ।

सगरिस ^{१२}रिमगरि ^{१३}गपमग ^{१४}मधपम ^{१५}पनिधप ^{१६} । (२४)

(सु०) उद्धटितं लक्षयति—सत्त्विति । आदित आरभ्य स्वरद्वयं

गीत्वा पञ्चमस्वराच्चतुरः स्वरानवरोहेत् एवं द्वितीयं तृतीयं च स्वर-
मारभ्य, इत्येवं कलात्रयं यत्र, स उद्धटिताख्योऽलंकारः ॥ ४४, ४५ ॥

^१ सपा मगरी, रिधा पमगा, गनी धपमा । ed. ^२ सा सरि मागा, रिग

री. पासा, गा गम धापा, मा मप तीधा । ed. (D). ^३ यस्यान्ताव । ed.

^४ कलादेशच (D). ^५ सारी मरी सा, रीगा पगारी, गामा धमा गा, मापा

निपा मा । ed. (D). ^६ सा सरिमा. ^७ सा. ^८ सा. ^९ सा.

^{१०} सा. ^{११} सा । ed. (D). ^{१२} सा. ^{१३} री. ^{१४} गा. ^{१५} मा.

^{१६} वा । ed.

रञ्जितं लक्षयति—द्विरुक्ता इति । मन्द्रादेः प्रथमतृतीयद्वितीयस्वरयुक्तस्य
कला यदि द्विरुच्चार्यते, अन्ते च मन्द्रो मूर्च्छनाप्रथमस्वरो निक्षिप्यते, तदा
रञ्जिताख्योऽलंकारः ॥ ४६-॥

संनिवृत्तप्रवृत्तकं लक्षयति—अथ भवेदिति । यत्र प्रथमं पञ्चमं
च स्वरं गीत्वा, तुर्यात् स्वरात् लीनं स्वरानवरोहेण गायेत, एवमेका कला,
प्रथमैकैकस्वरपरित्यागाच्च अन्यत्कलाद्वयम्, स ^१संनिवृत्तप्रवृत्ताख्योऽलंकारः
॥ ४६, ४७-॥ वेणुं लक्षयति—यत्रेति । यस्मिन्नाद्यः स्वरो द्विगीयते,^२
द्वितीयचतुर्थतृतीय^३स्वराश्च सकृद्गीयन्ते सैका कला, प्रथमैकस्वरपरित्या-
गाच्चान्याः कलाः, ^४स वेणुलंकारः ॥ ४८ ॥ ललितस्वरं लक्षयति—
गीत्वेति । प्रथमस्वरद्वयं गीत्वा, तदनन्तरं चतुर्थं गीत्वा, तो प्रथमद्वितीया-
वरोहेत् । सैका कला भवति । अन्याश्च द्वितीयतृतीयतुर्यस्वराद्यामिति च
कलाः । स ^५ललितस्वराख्योऽलंकारः ॥ ४९ ॥

हुंकारं लक्षयति—आदिमेनेति । आदिमेन प्रथमेन स्वरेण द्विस्वराः
कला गतागतैरारोहावरोहैः, ततस्त्रिस्वराः, ततश्चतुःस्वराः, ततः पञ्च-
स्वराः, ततः षट्स्वराः, ततः सप्तस्वराः, आरोहावरोहेर्ध्वं गीयन्ते, स
हुंकाराख्योऽलंकारः ॥ ५० ॥ ह्लादमानं लक्षयति—ह्लादमान इति ।
मन्द्रादेः प्रथमद्वितीयतृतीयस्वरयुक्तस्य^६ प्रसन्नान्ताः^७ कला यदि गीयन्ते,
तदा ह्लादमानाख्योऽलंकारः ॥ ५१-॥

यदारोहेऽवरोहे च ^८स्वद्वितीयं परित्यजेत् ॥ ५१ ॥

चतुः^९स्वरा समकला तदा स्यादवलोकितः ।

^{१०}सगमसरिस रिमपपगरि गपधमग मधनिनिधम । (२५)

^१ संनिवृत्तप्रवृत्तकाख्यो (B). ^२ द्वस्वरो द्विगीयते (B). ^३ द्वितीय तृतीय

चतुर्थं (B). ^४ त्रयं स (B). ^५ ललिताख्यो (B). ^६ तृतीययुक्ताः (B).

^७ प्रथमश्चरन्ता कला (B). ^८ स द्विती (D). ^९ स्वराः समकलाः (D).

^{१०} सगमा मरिसा, रिमपा पमरी, गपधा धमगा, मधनी निधमा । ed.

^१एवं संचार्यलंकारा आरोहेण प्रदर्शिताः ॥ ५२ ॥

एतानेवावरोहेण ^२प्राह श्रीकरणाग्रणीः ।

इति संचार्यलंकाराः ।

सप्तलंकाराः—

अन्ये ऽपि सप्तलंकारा गीतज्ञैरुपदर्शिताः ॥ ५३ ॥

तारमन्द्रप्रसन्नश्च मन्द्रतारप्रसन्नकः ।

आवर्तकः संप्रदानो ^३विधूतोऽप्युपलोकः ॥ ५४ ॥

उल्लासितश्चेति तेषामधुना लक्ष्म कथ्यते ।

कलास्तेषां द्वितीयाद्याः पूर्वैकैकप्रहाणतः ॥ ५५ ॥

अष्टमस्वरपर्यन्तमाहृष्टाद्यं व्रजेद्यदि ।

तारमन्द्रप्रसन्नोऽयमलंकारस्तदोच्यते ॥ ५६ ॥

संरिगमपधनि^४ससं । (१)

(मु०) अवलोकितं लक्षयति—यदेति । यदा चतुःस्वरा समालं-
कारस्य कला आरोहे अवरोहे च द्वितीयस्वरं परित्यजति, तदा अवलोकि-
ताख्योऽलंकारः ॥ -५१, ५२- ॥ एवमिति । एवम् अनेन प्रकारेण संचा-
र्यलंकाराः आरोहेण कथिताः । एतान् श्रीकरणाग्रणीः शाङ्गदेवः अवरो-
हेणापि प्राह कथितवान् ॥ -५२, ५३- ॥ इति संचार्यलंकाराः ॥

गीतज्ञैः प्रदर्शितान् लोकप्रसिद्धान् अन्यान् सप्तलंकारान् कथयति—
अन्येऽपीति ॥ -५३, ५४- ॥ लाघवार्थं सर्वेषां साधारणं लक्षणमाह—कला-
स्तेषामिति । एतेषां प्रथमकलालक्षणमेव वक्ष्यति—द्वितीयस्वराद्याः पूर्व-
कैकस्वरपरित्यागात्कला ज्ञातव्याः ॥ -५५ ॥ तारमन्द्रप्रसन्नादि विषययति
—अष्टमस्वरेति । प्रथमस्वरमारभ्य अष्टमस्वरपर्यन्तम् ^५आरोहेण गीत्वा
प्रथमस्वरं यदि गायेत तदा तारमन्द्रप्रसन्नाख्योऽलंकारः ॥ -५१-५६ ॥

^१ एते १ ed. ^२ ड. निःशङ्कः प्राह समितिः fn, १ ed. ^३ विधूतो
१ ed. ^४ सा ता (D). ^५ स्वरानवरोहेण (B).

मन्द्रादष्टममुत्प्लुत्य^१ सप्तकस्यावरोहणे ।

मन्द्रतारप्रसन्नाख्यमाह माहेश्वरोत्तमः ॥ ५७ ॥

^२संसनिधपमगरिसं । (२)

आद्यं द्वितीयमाद्यं च द्विद्विगीत्वा द्वितीयकम् ।

सकृदाद्यं यत् ^३कलायां गायदावर्तकस्तु सः ॥ ५८ ॥

ससरिरिससरिस^४ रिरिगगरिरिगरि^५ गगममगमग^६ मम-
पपममपम^७ पपधधपपध^८ धधनिनिधधनिध^९ । (३)

एतस्यैव कलान्त्यो द्वौ स्वरो संत्यज्य गीयते ।

यदा तदा संप्रदानमलंकारं विदुर्बुधाः^{१०} ॥ ५९ ॥

ससरिरिस रिरिगगरिरि गगममगग ममपपमम पपधध-
प धधनिनिधध । (४)

युग्ममेकान्तरितयोस्त्यक्तादप्येवमेव चेत् ।

द्विद्विः प्रयुज्येत तदा ^{११}विधूतो बुधसंमतः ॥ ६० ॥

सगसग^{१२} रिमरिम^{१३} गपगप^{१४} मधमध^{१५} पनिपनि^{१६} । (५)

(मु०) मन्द्रतारप्रसन्नं लक्षयति—मन्द्रादिति । मन्द्रादष्टमस्वरं
गीत्वा, यदि सप्तसाद्या सप्त स्वरा अवरोहेण गीयन्ते, तदा मन्द्रतार-
प्रसन्नाख्योऽलंकारः । आवर्तकं लक्षयति—आद्यमिति । आद्यं स्वरं द्वितीयं
पुनराद्यं च द्विद्विवारं गीत्वा युतद्वितीयमाद्यं च यदि सकृद्गायेत् तदा

^१ मूलत्वं १ ed. ^२ सां सां निधपम गरिसं १ ed, (D). ^३ लाया भवे
(D); ड. लायां गीये fn. १ ed. ^४ सा १ ed. ^५ री १ ed. ^६ गा १ ed.
^७ मा १ ed. ^८ पा १ ed. ^९ धा १ ed. ^{१०} विदुर्विदः (D). ^{११} विधूतो
१ ed. ^{१२} गा १ ed. ^{१३} मा १ ed. ^{१४} पा १ ed. ^{१५} धा १ ed.
^{१६} नी १ ed.

आवर्तकाख्यो ज्ञंकारः । संप्रदानं लक्षयति—एतस्येवेति । एतस्य आवर्त-
कस्य अन्त्यं स्वरद्वयं विहाय यदि कला गीयन्ते, तदा संप्रदानाख्यो ज्ञंकारः ।
विधूतालंकारं लक्षयति—युग्ममिति । एकान्तरितं स्वरद्वयं द्विगयितुं;
त्यक्तमारभ्यैकान्तरितं स्वरद्वयं द्विगयितुं; एवं चतुःस्वरः पञ्चकलो
विधूताख्यो ज्ञंकारः ॥ ५७-६०-॥

कलायामाद्योर्युग्मं चेत्तृतीयद्वितीययोः ।

द्विद्विः प्रयुज्यते तज्ज्ञैरुपलोलस्तदोच्यते ॥ ६१ ॥

सरिसरिरगिरगिरि^३ रिरगिरिमगमग^३ गमगमपमपम^४ मपमप-
धपधप^५ पधपधनिधनिध^६ । (६)

द्विर्गीत्वाद्यं तृतीयं च प्रथमं च तृतीयकम् ।

सकृद्गायेद्यत्कलायां तमुल्लासितमूचिरे ॥ ६२ ॥

ससगसग^८ रिरिमरिम^९ गगपगप^{१०} ममधमध^{११}
पपनिपनि^{१२} । (७)

इति सप्तालंकाराः ।

(सु०) उपलोलं लक्षयति—कलायामिति । प्रथमस्वरयोर्युग्मं
द्विर्गीत्वा तृतीयद्वितीयस्वरयोर्युग्मं द्विर्गीयते यदा तदा उपलोलाख्यो
ज्ञंकारः । उल्लासितं लक्षयति—द्विरिति । यस्य कलायामाद्यं स्वरं
द्विर्गीत्वा, ^{१३}तृतीयं प्रथमं पुनस्तृतीयं च सकृद् गीयते तम् उल्लासित-
मूचिरे संगीताचार्याः ॥ ६१-६२ ॥

^१ विधूताख्यो (B). ^२ री १ ed. ^३ गा १ ed. ^४ मा १ ed.
^५ पा १ ed. ^६ धा १ ed. ^७ तदुल्ला १ ed. ^८ गा १ ed. ^९ मा
१ ed. (D). ^{१०} पा १ ed. ^{११} धा १ ed. ^{१२} नी १ ed. ^{१३} द्वितीय
प्रथम तृतीयाः सकृद्गीयन्ते (B).

इति प्रसिद्धालंकारास्त्रिषष्टिरुदिता मया ।

अनन्तत्वात्तु ते शास्त्रे न सामस्येन कीर्तिताः ॥ ६३ ॥

रक्तिलाभः स्वरज्ञानं वर्णाङ्गानां विचित्रता ।

इति प्रयोजनान्याहुर्लंकारनिरूपणे^१ ॥ ६४ ॥

(क०) ननु कलादिसंनिवेशवशेन प्रत्येकं स्थाय्यादिवर्णं
संदर्भाणामनन्तत्वादलंकाराणाम् अन्येषामपि संभवे कथं त्रिषष्टि-
रित्युद्दिश्यते लक्षणनिगमनं चेत्यत आह—अनन्तत्वादिति ।
अलंकारनिरूपणे फलं दर्शयति—रक्तिलाभ इति । निरूपणं
स्वरूपेण कथनं विशेषलक्षणम् । तेन स्वरूपपरिज्ञाने सति रक्ति-
लाभादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ६३-६४ ॥

(सु०) समस्तालंकारकथनमशक्यमित्याह—इतीति । अलंकार-
प्रयोजनमाह—रक्तिलाभ इति । स्वराणां रञ्जकत्वज्ञानं, ^२स्वरूपज्ञानं,
स्थाय्यादिवर्णानां^३ वैचित्र्यं च अलंकारनिरूपणे प्रयोजनम् ॥ ६३-६४ ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये षष्ठं वर्णालंकारप्रकरणम् ॥ ६ ॥

^१ ख. ग. निरूपणात् fin. १ ed. ^२ स्वरूपं ज्ञानं च तत् (B).
^३ वर्णाङ्गानां (B).

७. जातिप्रकरणम्

शुद्धाः स्युर्जातयः सप्त ताः षड्जादिस्वराभिधाः ।

षाड्ज्यार्षभी च गांधारी मध्यमा पञ्चमी तथा ॥ १ ॥

धैवती चाथ नैषादी शुद्धतालक्ष्म कथ्यते ।

यासां नामस्वरो न्यासो ऽपन्यासोऽंशो ग्रहस्तथा ॥ २ ॥

तारन्यासविहीनास्ताः पूर्णाः शुद्धाभिधा मताः ।

(क०) गानक्रियात्मकवर्णालंकारनिरूपणानन्तरम् अलं-
कार्यतया प्रतीतगीताद्यनुगतत्वेन प्रसक्तानां जातीनां लक्षणम्
उद्दिष्टं विवेक्तुकामः तल्लक्ष्यत्वेनाक्षिप्ता जातीः सप्रभेदं लक्षयितु-
मुद्दिशति—शुद्धाः स्युरित्यादिना । जातय इति । यथायोगं ग्राम-
द्वयाज्जायन्त इति जातयः । अत एव ^१अनित्यतया साकल्येन सामा-
न्यरूपजातिलक्षणाभावे ^२ऽपि अनेकगेयव्यक्तिषु अनुवृत्तत्वमात्रेण
गोत्वादिजातिवज्जातय इति वा, गीतजातं तस्योपरञ्जनं वा
आभ्यो जायत इति जातय इति वा, जातिशब्दव्युत्पत्तिः मतझा-
भिमता द्रष्टव्या । जातयः शुद्धा वक्ष्यमाणशुद्धत्वलक्षणोपेताः
सप्त स्युः । ताः षड्जादिस्वराभिधाः; षड्जादिस्वराणामभिधा
इवाभिधा यासां ता इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः; यद्वा षड्जा-
दिस्वरवाचकाः षड्जादिशब्दाः प्रकृतित्वेनाभिधाः संज्ञा यासां

ताः । अत्राभिधाशब्दस्यावृत्तिः कर्तव्या । तथैवोद्दिशति—षाड्-
जीत्यादिना ।

तासां शुद्धत्वं किमित्यत आह—शुद्धतालक्ष्मेति । यासां
षाड्ज्यादीनां नामस्वरः षड्जादिरेव वक्ष्यमाणलक्षणन्यासत्वा-
द्यवस्थापनौ भवति, याश्च तारन्यासविहीनाः तारस्थाने न्यासर-
हिता ^१ इति विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञां गमयतीति मन्द्रमध्यस्था-
नयोः यथायोगं न्यासविधिरिष्यते । यदपि भरतेन 'न्यासः शुद्धासु
मन्द्रे ^२ स्यात्' इत्युक्तं तत्तारनिषेधपरं द्रष्टव्यम् । अन्यथा षाड्ज्यां
मध्यषड्जन्यासत्वं मतङ्गोक्तं लक्ष्ये विरुध्येत । पूर्णाः सप्तस्वर-
युक्ताः । शुद्धाभिधाः शुद्धा इति संज्ञा यासां ताः ॥ १-३ ॥

(मु०) जातीनिरूपयति—शुद्धाः स्युरिति । शुद्धाः सप्त जातयो
भवन्ति । तासां किं नामेत्यपेक्षायामाह—ताः षड्जादिस्वराभिधा इति ।
षड्जादयः सप्त स्वरास्तासां नाम्नि कारणभूताः । तामां तान्येव स्वर-
संबन्धीनि नामानि कथयति—षाड्जीति । तासां शुद्धतालक्षणं प्रतिज्ञाय
कथयति—शुद्धतेति । यासां जातीनां नामस्वर एव न्यासो ऽपन्यासोऽंशो
ग्रहश्च भवति, न्यासस्वरश्च तारो न भवति ताः शुद्धा जातयो जातव्याः ।
न्यासादिलक्षणं वक्ष्यति ॥ १-३ ॥

विकृता न्यास^१वर्जितलक्ष्महीना भवन्त्यमूः ॥ ३ ॥

(क०) अमूः शुद्धाः षाड्ज्यादय एव । न्यासवर्जित-
लक्ष्म^२हीना इति । जातीनां शुद्धतायामभिहितेषु नामस्वरस्यैव

^१ न्यासविहीना । ed.

^२ मन्द्रः । ed.

^३ न्यास विधावप्यासां मन्द्रो

नियमाद् भवति शुद्धासु (ना. शा. २६ अ. काव्यमाला ४२).

^४ च. वज्रतालक्ष्म

fin. । ed.

^५ हीनाश्चेदिति । ed.

^१ नित्यतया । ed.

^२ लक्षणभावे । ed.

न्यासापन्यासांश^१ग्रहत्वेषु ससंपूर्णत्वेषु पञ्चसु लक्षणेषु मध्ये न्यास-
^२वर्जं न्यासनियमस्यैकस्य सङ्गं परिहृत्यैतल्लक्षमभिरपन्यासांश-
 ग्रहपूर्णत्वेहीना नियतैरेतैर्वर्जिताः^३ । अयमर्थः—नामस्वरमेव
 न्यासं कृत्वा ऽपन्यासादीन् स्वरान्तराणि कुर्यादिति । एवं कृता
 यदि, तदा विकृता विकृतावस्थापन्ना भवन्ति; न तु विकृतसं-
 सर्गजातजातिवद्वचपदेशान्तरभाज इत्यर्थः । अत्र न्यासनियमस्य
 परित्यागो नेष्टः; तस्मिन्नपि^४ परित्यक्ते सति विकृतासु जात्यन्तर-
 भेदकत्वेन प्रधानभूता^५वयवाननुवृत्तौ तासां तत्तच्छुद्धजातिभेदत्व-
 प्रतीतिर्न स्यात् ॥ -३ ॥

(मु०) विकृता जातीः कथयति—विकृता । इति । न्यासं
 विनोक्तलक्षणहीना विकृताः । न्यासलक्षणहीनत्वं तारन्यासत्वम् । ^६तत्किं
 विकृतानां न संभवति? न । तदुक्तं मतङ्गेन—“या^७ शुद्धास्तासु ^८नाम-
 कारी न्यासो नियमेन मन्द्रो भवति; ^९या विकृतास्तासु नामकारि मन्द्रो
 भवतीत्यनियमः । तत्र शुद्धानां जातीनां शुद्धत्वं विकृतत्वं च रुपद्वयमस्ति;
^{१०}षड्जकैशिक्यादीनामेकादशजातीनां तु विकृतत्वमेव, न शुद्धत्वम् ।’
 (बृहद्देश्यां २ प्र १६७ श्लोकात्परं दृश्यते) इति । जातिशब्दव्युत्पत्तिस्तु
 मतङ्गेनोक्ता—^{११}श्रुतिस्वरग्रामसमूहाज्जायन्त इति जातयः; यद्वा ग्रहा-
 दिभ्यो जायन्त इति जातयः; अथवा जायते रसप्रतीतिः आभ्य इति

जातयः; यद्वा सकलस्य रागादेर्जन्महेतुत्वाज्जातयः; अथवा यथा नराणां
 ब्राह्मणत्वादयो जातयः शुद्धा विकृताश्च, ^१एवमेता ^२अपीति जातयः ।
 (बृहद्देश्यां २ प्र १६५—श्लोकात्परं दृश्यते) इति ॥ -३ ॥

संपूर्णत्वग्रहांशापन्यासेष्वेकैकवर्जनात् ।

भवन्ति भेदाश्चत्वारो द्वयोस्त्यागे तु षण्मताः ॥ ४ ॥

त्यागे त्रयाणां चत्वार एकस्त्यक्ते चतुष्टये ।

भेदाः पञ्चदशैवैते षाड्ज्याः सद्भिन्निरूपिताः ॥ ५ ॥

तन्नाष्टौ पूर्णताहीनाः ^३सप्त त्वितरवर्जिताः ।

द्विधा स्युः पूर्णताहीनाः षाड्बौद्धवभेदतः^४ ॥ ६ ॥

अतो ऽष्टावधिका ^५आर्षभ्यादिष्वौद्धवजातिषु ।

अतस्त्रयोविंशतिधा ^६षट्सु प्रत्येकमोरिताः ॥ ७ ॥

(क०) न्यासव्यतिरिक्तसंपूर्णत्वादिषु चतुर्षु लक्षणेषु
 एकद्वयादिपरित्यागेन संभूतान् भेदान् षाड्ज्यादिषु यथासंभवं
 परिगणयति—संपूर्णत्वेत्यादिना । एकैकवर्जनादिति संपूर्णत्वा-
 दीनां स्वरूपनिषेधो न ^१क्रियते, जात्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात्; अपि तु
 नियतस्वरपर्यदासात्स्वरान्तरविधिर्जायते । भवन्ति भेदाश्चत्वार
 इति । संपूर्णत्ववर्जने कृते ग्रहांशापन्यासयुक्त एकः, ग्रहवर्जने
 संपूर्णत्वांशापन्यासवान् द्वितीयः, अंशवर्जने संपूर्णत्वग्रहापन्यासवां-

^१ ग्रहत्वसंपूर्णत्वेषु । ed. ^२ वर्ज्यंन्यास । ed. ^३ नियतं वर्जिताः । ed. ^४ तस्मिन्नेव (D). ^५ वयवा न तु । ed. ^६ मन्द्रन्यासो विकृतानां न संभवति । तदुक्तं (B). ^७ यज्जातयः (वृ. दे.). ^८ नामकार्यन्यासो (B), नामकारि(?) यो न्यासो (वृ. दे.). ^९ विकृतासु च नामकविकारी(?) वा मन्द्रो (वृ. दे.) या विकृतास्तासां तारकारी न्यासो मन्द्रो न भवति (B). ^{१०} एकादशानां जातीनां विकृतोद्धवत्वाद् विकृतत्वमेव रूपं भवति (वृ. दे.). ^{११} श्रुतिग्रहस्वरदिसमूहाज्जायन्ते (वृ. दे.).

^१ एवमत्रापि जाति लक्षणम् (वृ. दे.). ^२ अपि । सर्वराम वृत्तित्वाज्जातयः (B). ^३ षाड्बौद्धव भेदतः । ed. ^४ This line is omitted in 1 ed, बौद्धविति कृताः (D). ^५ चार्षभ्या (D). ^६ ख. ग. षाड्ज्याः प्रत्ये fn. 1 ed, षाड्जाः प्रत्ये (D), भेदाः C. E. ^७ करञ्जयति fn. 1 ed.

स्तृतीयः, अपन्यासवर्जने संपूर्णत्वग्रहांशयुक्तश्चतुर्थो भेदः, इति चत्वारो भेदाः । द्वयोस्त्यागे तु षण्मता इति । संपूर्णत्वग्रहाभ्यां संपूर्णत्वांशाभ्यां संपूर्णत्वापन्यासाभ्यां ग्रहांशाभ्यां ग्रहापन्यासाभ्यामंशापन्यासाभ्यां त्यक्ताभ्यां षड् भेदा भवन्ति । त्यागे त्रयाणां चत्वार इति । संपूर्णत्वग्रहांशैः संपूर्णत्वग्रहापन्यासैः संपूर्णत्वांशापन्यासैर्ग्रहांशापन्यासैस्त्यक्तैश्चत्वारो भेदाः । चतुष्टये त्यक्त एको भेद इत्येते पञ्चदशैव भेदाः षाड्ज्या निरूपिताः ॥ ४, ५ ॥

संपूर्णताहीनानामवान्तरभेदं वक्तुं विभजते—तत्राष्टा-
विति । तत्र पञ्चदशसु मध्ये ऽष्टौ भेदाः पूर्णताहीनाः संपूर्णत्व-
रहिताः सप्त त्वितरवर्जिताः । संपूर्णत्वयुक्तत्वे सतीतरेषु ग्राहां-
शापन्यासेषु यथायोगमेकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वर्जिता द्विधा स्युः ।
पूर्णताहीना अष्टौ भेदाः षाड्बौडुवभेदतो द्विधा स्युः षोडश
भवन्तीत्यर्थः । ननु पूर्णताहीनानां भेदानां चतुःस्वरादिभिरपि
भेदैः सह षड्विधत्वे संभवति कथं द्वैविध्यमिति चेत् ;

उच्यते—पूर्णताहीना इत्यनेन चतुःस्वरादीनां च प्रतीतौ
सत्यामपि 'नञ्वियुक्तन्यायेन जातिरागसंपादकत्वात् संपूर्णत्व-
सदृशप्रतिपत्त्या षाड्बौडुवयोरेवात्र ग्रहणमिति । चतुःस्वरप्रयो-
गस्तु भरतेन अपकृष्टध्रुवायामेवोक्तः । त्रिस्वरादीनां प्रयोगस्तु
सामव्यतिरिक्त ऋगादौ द्रष्टव्यः ।

षाड्ज्यपेक्षयाभ्यादिषु षट्सु जातिषु भेदाधिक्यं दर्शयति
—अतो ऽष्टाविति । अतो ऽस्याः पूर्णताहीनेषु षोडशसु अष्टा-

भिरेव षाड्बभेदैः पूर्णतायुक्तैः इतरवर्जितैः सप्तभिः सह पञ्च-
दशभेदवत्त्वेनोक्तायाः षाड्ज्या इतरासु आर्षभ्यादिषु औडुव-
जातिषु औडुवावस्थया^१पि युक्तासु अष्टाबौडुवभेदा अधिकाः ।
अतः कारणात्ता आर्षभ्यादयः षड्जातयः प्रत्येकं त्रयोविंशति-
धेरिता इति सप्तसु जातिषु विकृतभेदा मिलिताः त्रिपञ्चाशदुत्तरं
शतं भवन्ति ॥ ४-७ ॥

(मु०) विकृतभेदान् गणयति—संपूर्णत्वेति । शुद्धजातीनां
चत्वारि लक्षणानि—नामस्वरग्रहत्वं, नामस्वरांशत्वं, नामस्वरपन्यासत्वं,
संपूर्णत्वं^२चेति । तत्र संपूर्णत्वपरित्यागेन एको विकृतभेदः, ग्रह परित्या-
गेनैकः, अंशपरित्यागेनैकः, अपन्यासपरित्यागेनैकः, एवमेकैकपरित्यागे
चत्वारो भेदाः । संपूर्णत्वग्रहपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वांशपरित्यागेनैकः, संपू-
र्णत्वापन्यासपरित्यागेनैकः, ग्रहांशपरित्यागेनैकः, ग्रहापन्यासपरित्यागेनैकः,
अंशापन्यासपरित्यागेनैकः, एवं लक्षणद्वयपरित्यागे^३ षड् भेदा विकृता
भवन्ति ।

संपूर्णत्वग्रहांशपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वग्रहापन्यासपरित्यागेनैकः,
संपूर्णत्वांशापन्यासपरित्यागेनैकः, ग्रहांशापन्यासपरित्यागेनैकः, एवं लक्ष-
णत्रयपरित्यागे चत्वारो भेदा विकृता भवन्ति । लक्षणचतुष्टयपरित्याग
एक एव भेदः । एवं षाड्ज्याः पञ्चदश भेदा भवन्ति । तेषु पूर्णताहीना
अष्टौ, इतरलक्षणहीनाः सप्त । षाड्ज्याः षाड्बत्वेनैवासंपूर्णत्वम् ।

अन्यासां षाड्बत्वेनौडुवित्वेन च भेदाधिक्यं कथयितुमाह—द्विधा
स्युरिति । पूर्णताहीना भेदाः षट्स्वरत्वेन पञ्चस्वरत्वेन च द्विविधाः ।

^१ वि(नञ्वियुक्त) १ ed.^२ निष्पादक १ ed.^१ नियुक्ता १ ed.^२ सप्तस्वरत्वं चेति (B).

अत आर्षभ्यादिषु षट्सु जातिष्वष्टौ भेदा अधिका विकृता भवन्ति । अतः प्रत्येकं तासां त्रयोविंशतिविकृता भेदाः ॥ एतासां मिलिता विकृतभेदा-
स्त्रिपञ्चाशदधिकं शतं भवन्ति ॥ ४-७ ॥

विकृतानां तु संसर्गाज्जाता एकादश स्मृताः ।
स्यात् षड्जकैशिकी षत्जोदीच्यवा षड्जमध्यमा ॥ ८ ॥
गांधारोदीच्यवा रक्तगांधारी कैशिकी तथा ।
मध्यमोदीच्यवा कार्मारवी गांधारपञ्चमी ॥ ९ ॥
तथान्ध्री नन्दयन्तीति तद्धेतूनधुना ब्रूवे ।
षड्जीगांधारिकायोगाज्जायते षड्जकैशिकी ॥ १० ॥
षाड्जिकामध्यमाभ्यां तु जायते षड्जमध्यमा ।
गांधारीपञ्चमीभ्यां तु जाता गांधारपञ्चमी ॥ ११ ॥
गांधार्यार्षभिकाभ्यां तु जातिरान्ध्री प्रजायते ।
षाड्जी गांधारिका^१ तद्वद्धेवती मिलितास्त्विमाः ॥ १२ ॥
षड्जोदीच्यवतीं जातिं कुर्युः कार्मारवीं पुनः ।
उत्पादयन्ति^२ नैषादीपञ्चम्यार्षभिका युताः^३ ॥ १३ ॥
नन्दयन्तीं तु^४ गांधारीपञ्चम्यार्षभिका युताः^५ ।
गांधारी धैवती षाड्जी मध्यमेति युतास्त्विमाः ॥ १४ ॥
गांधारोदीच्यवां कुर्युर्मध्यमोदीच्यवां पुनः ।
एता एव विना षाड्ज्या पञ्चम्या सह कुर्वन्ते ॥ १५ ॥

^१ रिकाः (D). ^२ दयति । ed. ^३ नैषादीं (D). ^४ युता । ed.

^५ च (D). ^६ कान्विता । ed, युता (D). ^७ ग. च्यातां कुर्युं fin. । ed.

^८ ग. च्यातां पु fin. । ed.

कुर्युस्ता रक्तागांधारी नैषादी च न धैवती ।

आर्षभीं धैवतीं त्यक्त्वा^१ पञ्चभ्यः कैशिकी भवेत् ॥ १६ ॥

(क०) उक्तविकृतभेदसंसर्गात्पञ्चानां व्यपदेशान्तरभाजां
विकृतजातीनां संख्यामाह—विकृतानां त्विति । तुशब्दो भिन्न-
क्रमः—विकृतानां तु संसर्गाज्जातास्त्विति । उक्ता विकृता
शुद्धजातीनामेवावस्थान्तराणि, एताः पुनः तद्विकृतभेदसंसर्गात्प-
न्नत्वान्न तथेति तुशब्दार्थः ॥ ता उद्दिश्य तासां निमित्तभूतं विकृ-
तावस्थापन्नषाड्ज्यादिसंसर्गं दर्शयति—स्यात्षड्जकैशिकीत्यादिना
पञ्चभ्यः कैशिकी भवेदित्यन्तेन । अत्राष्टादशसु जातिसंज्ञासु
षाड्ज्यादीनां कासांचिदन्वर्थतया योगरूढता, कार्मारव्यादीनां तु
कतिपयानां केवलरूढतैवेति मन्तव्यम् ॥ ८-१६ ॥

(सु०) विकृतसंसर्गाज्जाता एकादश जातीः नित्यविकृताः कथ-
यति—विकृतानां त्विति । एतासामेकादशानां विकृतानां जातीनां
कारणभूता जातीः कथयति—षाड्जीति षाड्जीगांधारिकाभ्यां षड्जकै-
शिकी (१) जायते । षाड्जीमध्यमाभ्यां षड्जमध्यमा (२) । गांधारी-
पञ्चमीभ्यां गांधारपञ्चमी (३) । गांधार्यार्षभिकाभ्याम् आन्ध्री (४) ।
षाड्जीधैवतीगांधारीभ्यः षड्जोदीच्यवती (५) । नैषादीपञ्चम्यार्षभीभ्यः
कार्मारवी (६) । गांधारीपञ्चम्यार्षभीभ्यो नन्दयन्ती (७) । गांधारी-
धैवतीषाड्जीमध्यमाभ्यो गांधारोदीच्यवा (८) । गांधारीधैवती मध्यमा-
पञ्चमीभ्यो मध्यमोदीच्यवा (९) । गांधारी नैषादीमध्यमापञ्चमीभ्यो
रक्तगांधारी (१०) । षाड्जीगांधारीमध्यमापञ्चमीनैषादीभ्यः कैशिकी
(११) ॥ ८-१६ ॥

^१ न च । ed, क. नावर्धे । ग. ख. नवर्धे fin. । ed. ^२ क. ग. पञ्चस्थया
fin. । ed.

चतस्रः षड्जशब्दिन्यो नैषादी धैवती तथा ।
 आर्षभी चेति सप्तैताः षड्जग्रामस्य जातयः ॥ १७ ॥
 शेषाः ^१स्युर्मध्यमग्रामे पूर्णत्वाद्यधुनोच्यते ।
 कार्मारव्यथ ^२गांधारपञ्चमी षड्जकैशिकी ॥ १८ ॥
 मध्यमोदीच्यवेत्येता नित्यपूर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 षाड्जी च नन्दयन्त्यान्ध्री गांधारोदीच्यवेत्यमूः ॥ १९ ॥
^३संपूर्णषाडवाः प्राहुः चतस्रः काश्यपो मुनिः ^४ ।
 दशावशिष्टाः ^५संपूर्णषाडवौडुविता मताः ॥ २० ॥

(क०) सर्वासामपि जातीनां ग्रामविभागं दर्शयति—
 चतस्र इत्यादिना । अष्टादशसु जातिषु मध्ये यथायोगं संपूर्ण-
 त्वादिना साधर्म्यमाह—पूर्णत्वादीत्यादिना । ^१पूर्णत्वादीत्यादि-
 शब्देन षाडवत्वमौडुवत्वं च गृह्यते । नित्यपूर्णा नित्यं सदा पूर्णाः ;
 न कदाचिदपि षाडवौडवावस्थापन्ना इत्यर्थः । संपूर्णषाडवाः,
 संपूर्णश्च ताः षाडवाश्च । षाड्जीनन्दयन्त्यान्ध्रीगांधारोदीच्यवाः
 चतस्रो जातयो भरतादिमतपर्यालोचनया संपूर्णत्वेन षाडवत्वेन
 च नियमिता इति निश्चित्य कथ्यन्त इत्यर्थः । एवं च सति ^१यदा
 गाता ताः षाडवौकर्तुमिच्छति, तदा वक्ष्यमाणलक्षणानुसारेण
 षाड्ज्यां निषादलोपेन, नन्दयन्त्यान्ध्रयोः षड्जलोपेन गांधारो-
 दीच्यवायामृषभलोपेन च षाडवत्वं नियतं द्रष्टव्यम् ॥

^१ स्तु मध्यम (D). ^२ कार्मारव्यो च (D). ^३ संतुणाः वा (D).

^४ सोढलात्मजः १ ed. ^५ संतुर्णाः वा (D). ^६ आदिशब्देन (D). ^७ यदि
 १ ed. ^८ दीच्यवयोर्नृपभ १ ed.

दशावशिष्टा इति । अवशिष्टा नित्यपूर्णाभ्यः चतसृभ्यः
 संपूर्णषाडवाभ्यः चतसृभ्यश्च व्यतिरिक्ता दश—आर्षभी गांधारी
 मध्यमा पञ्चमी धैवती नैषादी षड्जोदीच्यवा षड्जमध्यमा
 रक्तगांधारी कैशिकी चेति । संपूर्णषाडवौडुविताः ; संपूर्णश्च
 षाडवाश्चौडुविताश्च ता इति कर्मधारयः ; दशाप्येताः संपूर्णत्वा-
 दिव्यवस्थापन्ना इत्यर्थः ॥

तद्यथा—आर्षभी षड्जलोपात्षाडवा, सपलोपादौडवा ।
 गांधारीरक्तगांधारीकैशिक्यो ^१रिलोपेन षाडवाः, रिधलोपेनौ-
 डवाः । मध्यमापञ्चम्यौ गलोपेन षाडवे, निगलोपेनौडवे । धैवती-
 नैषाद्यौ पलोपेन षाडवे, सपलोपेनौडवे । षड्जोदीच्यवा रिलोपेन
 षाडवा, परिलोपेनौडवा । षड्जमध्यमा निलोपेन षाडवा, ^२निगलो-
 पेनौडवेति ॥ १७-२० ॥

(मु०) एतासां कियत्यः कस्मिन् ग्राम इत्यपेक्षायामाह—चतस्र
 इति । एतासां जातीनां मध्ये षड्जशब्दवत्यश्चतस्रो जातयः षाड्जी
 षड्जकैशिकी षड्जमध्यमा षड्जोदीच्यवा चेति, तथा नैषादी धैवत्यार्षभी
 चेत्येताः सप्त षड्जग्रामोत्पन्नाः ; शेषा एकादश मध्यमग्रामोत्पन्नाः ॥

जातीनां पूर्णत्वषाडवत्वौडुवितत्वानि ^३प्रतिज्ञाय कथयति—पूर्णत्वा-
 दीति । कार्मारवौगांधारपञ्चमीषड्जकैशिकीमध्यमोदीच्यवानां पूर्णत्वमेव,
 षाडवत्वमौडुवितत्वं च नास्ति । षाड्जीनन्दयन्त्यान्ध्रीगांधारो दीच्यवानां
 संपूर्णत्वं षाडवत्वं च विद्यते, औडुवितत्वं नास्ति । अवशिष्टानां दशानां
 संपूर्णत्वं षाडवत्वमौडुवितत्वं चास्ति ॥ १७-२० ॥

^१ कैशिक्योः (D). ^२ निपलोपे १ ed. ^३ त्वौडुवत्वानि (B).

पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाऽऽख्यासु जातिषु ।
 स्वरसाधारणं प्रोक्तं मुनिभिर्भरतादिभिः ॥ २१ ॥
 अंशेषु समपे^१ष्वेतद् यथास्वनियमाद्भवेत् ।
 एतदल्पनिगास्वाहुः कम्बलाश्वतरादयः ॥ २२ ॥
 अल्पद्विश्रुतिके रागभाषादावपि तन्मतम् ।
 निगयोरंशयोः षड्जमध्यमायां न तद्भवेत् ॥ २३ ॥
 विकृता एव तत्रापि स्वरसाधारणाश्रयाः ।

(क०) तत्र कासुचिज्जातिषु भरताद्युक्तं स्वरसाधा-
 रणप्रयोगे नियमं दर्शयति—पञ्चमीत्यादिना ॥ अनेनैव वचनेन
 पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमासु तिसृषु जातिषु यथायोगं षड्ज-
 मध्यमपञ्चमानाम् अन्यतमस्यांशत्वे स्वरान्तरस्यांशत्वे च उभयत्र
 स्वरसाधारणे प्राप्ते, स्वरान्तरांशत्वे^२पक्षनिवृत्त्यर्थं स्वरसाधारणं
 परिसंख्याति—अंशेषु समपे^३ष्विति । एतत्स्वरसाधारणम् । यथा-
 स्वनियमात् स्वनियमः ‘प्रयोज्यौ षड्जमुच्चार्य’ (अत्रैव ५ शा.
 प्र. श्लो. ४) इत्यादिनोक्तः, तमनतिक्रम्य ।

अत्रेयं व्यवस्था—‘पञ्चम्यां पञ्चमे अंशे; मध्यमाषड्ज-
 मध्यमयोः प्रत्येकं षड्जमध्यमं पञ्चमेषु अंशेषु ‘स्वांशेषु’ साधार-
 णप्रयोगः इति कम्बलाश्वतरादयः एतत् स्वरसाधारणम् । का-
 कल्यन्तरावित्यर्थः । अल्पनिगासु लोप्यनिषादगांधारासु जातिषु
 पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाख्यासु^४ । एतदुक्तं भवति—निषाद-

^१ घ. ध्वेततद्यथा नियमे भवेत् । ed.; ध्वेव यथास्वनियमा । ed., ध्वेतद् यथा
 स्वं नियमाद्भवेत् (मु). ^२ पक्षे । ed. ^३ पञ्चमे(?) ‘स्वांशेषु साधारण
 प्रयोगः’ । ed. ^४ षड्जमध्यमषाड्जीषु । ed.

गांधारयोः^१ अन्यतरस्मिन्नंशे ज्यस्य तत्संवादित्वेन लोप्यत्वाभावात्
 काकल्यन्तरप्रयोगो न कर्तव्य इति !^२ अल्पद्विश्रुतिके लोप्यनिषाद-
 गांधारे ।

रागभाषादावपीति । अत्र रागशब्देन ग्रामरोगोप^३रागरागाः
 त्रयोऽपि गृह्यन्ते; भाषा^४शब्देन भाषाविभाषान्तरभाषाः तिस्रो
 गृह्यन्ते; आदिशब्देन पुनरागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गचतुष्टयं
 गृह्यत इति दशविधोऽपि रागप्रपञ्चो गृहीतः । तत्र अपिशब्देन न
 केवलमल्पद्विश्रुतिकासु^५ जातिष्वेव, किं तु अल्पद्विश्रुतिके रागादौ
 सर्वत्रापीति द्योत्यते । तत्काकल्यन्तरसाधारणं मतं भरतादीनां
 संमतम् ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकेणाप्युदाहृत्य द्रढयन्नाह—निगयोरं-
 शयोरिति । ‘पञ्चमीमध्यमा’^६ इति भरतमतानुसारिणा वचनेन,
 “एतदल्पनिगासु” इति कम्बलाश्वतरादिमतानुसारिणा वचनेन
 च उपात्तासु पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाषाड्जीषु चतसृषु षड्ज-
 मध्यमायां विकृतसंसर्गजत्वेन केवलविकृतत्वात् शुद्धताया अभावे-
 ऽपि इतरासां तिसृषांशुद्भावस्थायां विकृतावस्थायां^७ च विशेषेण
 स्वरसाधारणे प्राप्ते नियमयति—विकृता एवेति । तत्रापीति ।
 तत्र पञ्चमीमध्यमाषाड्जीषु तिसृषु । अयमभिर्संधिः—षाड्ज्या-
 दिषु शुद्धावस्थायां विकृतस्वरप्रयोगो न कर्तव्य इति ॥ २१-२४-॥

(मु०) पञ्चमीति । पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमासु जातिषु
 स्वरसाधारणं प्रयोक्तव्यमित्युक्तं श्रीभरतादिभिः ॥ २१ ॥ अंशेष्विति ।

^१ इतरस्मि । ed. ^२ किं वा ऽप्य । ed. ^३ रागास्त्रिविधा गृ । ed.

^४ दिशब्देन पुनरागाङ्गभाषा । ed. ^५ जातिष्वेवाल्पद्वि । ed. ^६ मध्यमी
 पञ्चमी चैव षड्जमध्या तथैव च । (ना. शा. २८. अ. श्लो. ३७). ^७ वा विशेषे
 । ed.

षड्जमध्यमपञ्चमेषु अंशेषु एतत् स्वरसाधारणं नियमात्कर्तव्यम् । कथम् यथास्त्वं स्वकीयं स्थानमनतिक्रम्य । यदा षड्जो अंशस्वरः तदा षड्ज-साधारणम् यदा मध्यमपञ्चमौ तदा मध्यमसाधारणमिति । एतत् स्वरसाधारणमल्पनिषादगंधारासु जातिषु भवतीति कम्बलाश्वतरादय आहुः । अल्पनिषादगंधारे रागभाषादावपि स्वरसाधारणं प्रयोक्तव्यमिति तेषां कम्बलाश्वतरादीनां मतम् ॥ -२२, २३-॥ निगयोरिति । यदा षड्जमध्यमायां निषादगंधारावंशौ तदा तत्स्वरसाधारणं न प्रयोक्तव्यम् । प्रायस्तु विकृता एव स्वरसाधारणयोगिन्यः ॥ २१-२४-॥

एकांशा नन्दयन्ती च मध्यमोदीच्यवा तथा^१ ॥ २४ ॥
गांधारपञ्च^२मीत्येतास्तिस्त्रो द्व्यंशास्तु धैवती ।
गांधारोदीच्यवा चाथ पञ्चमीत्युदिता इमाः ॥ २५ ॥
नैषाद्यार्धभिकाषड्जकैशिक्यस्व्यंशिका मताः ।
आन्ध्रीकामारिवीषड्जोदीच्यवाश्चतुरंशिकाः^३ ॥ २६ ॥
पञ्चांशा रक्तगांधारी गांधारी मध्यमा तथा ।
षाड्जोत्येताश्चतस्रः स्युः षडंशैकैव कैशिकी ॥ २७ ॥
सप्तांशा सूरिभिः षड्जमध्यमा परिकीर्तिता ।
इति त्रिषष्टिरंशाः स्युर्जातिष्वष्टादशस्विमे ॥ २८ ॥

(क०) अथाष्टादशसु जातिषु यथायोगमेकांशकादि-सप्तांशकान्तं वक्ष्यमाणलक्षणंशस्वरसंबन्धकथनेन^४ संभूतामंश-संख्यामवधारयति—एकांशा इत्यादिना जातिष्वष्टादशस्विम इत्यन्तेन । एकांशा एकः स्वरो ऽंशो यासां ताः । नन्दयन्ती-

^१ धवा (D). ^२ मीत्येतास्तिस्त्रो । ed. ^३ रंशिकाः । ed. ^४ संभूता-मंश । ed.

मध्यमोदीच्यवागांधारपञ्चमीनां तिसृणां वक्ष्यमाणलक्षणानुसारेण प्रत्येकं पञ्चमो ऽंशो वेदितव्यः । द्व्यंशास्त्विति । धैवतीगांधारोदीच्यवापञ्चम्यो द्व्यंशाः । तत्र धैवत्यामृषभधैवतावंशौ; गांधारोदीच्यवायां षड्जमध्यमौ पञ्चम्यामृषभपञ्चमौ । व्यंशिका मता इति । नैषाद्यार्धभिकाषड्जकैशिक्यः व्यंशिकाः । तत्र नैषाद्यां निषादषड्जगांधारास्त्रयो ऽंशाः; आर्षभ्यामृषभनिषादधैवताः; षड्जकैशिक्यां षड्जगांधारपञ्चमाः ।

^१चतुरंशिका इति । आन्ध्रीकामारिवीषड्जोदीच्यवाश्चतुरंशिकाः । तत्र आन्ध्रचामृषाभगांधारपञ्चमनिषादाः चत्वारो; कामारिव्यामृषभपञ्चमधैवतनिषादाः; षड्जोदीच्यवायां षड्जमध्यमधैवतनिषादाः । पञ्चांशा इति । रक्तगांधारीगांधारीमध्यमाषाड्ज्यश्चतस्रः पञ्चांशाः । तत्र रक्तगांधार्यां सगमपनिषादाः पञ्चांशाः; गांधार्यामपि तद्वत्; मध्यमायां सरिमपधाः^२; षाड्ज्यां सगमपधाः । षडंशेति । एकैव कैशिकी षडंशा । तत्र ऋषभव्यतिरिक्ताः षट् स्वरा अंशाः । सप्तांशेति । षड्जमध्यमा सप्तांशा । तस्यां षड्जादयः सप्त स्वरा अंशाः स्युः ॥ -२४-२८ ॥

(सु०) अंशान् संख्याति—एकांशा इति । नन्दयन्तीमध्यमोदीच्यवागांधारपञ्चमीष्वेक एकोऽंशः; धैवतीगांधारोदीच्यवापञ्चमीषु द्वौ द्वावंशौ; नैषाद्यार्धभोषड्जकैशिकीषु द्वयस्त्रयोऽंशाः; आन्ध्रीकामारिवीषड्जोच्यवासु चत्वारश्चत्वारो ऽंशाः; रक्तगांधारीमान्धारीमध्यमाषाड्जीषु पञ्च पञ्चांशाः; कैशिक्येकैव षडंशाः; षड्जमध्यमा सप्तांशा । एवमष्टादशसु जातिषु त्रिषष्टिरंशा भवन्ति । इयं तु संख्या जातीनां

^१ चतुरंशिका । ed. ^२ सरिमपधाः । ed.

संपूर्णत्वे । षाडवत्वे तु सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति । तदुक्तं मतङ्गेन—
 “योज्याः सप्ताधि^१कास्ते च चत्वारिंशच्च षाडवे । अस्यार्थः—षाडवविधौ
 क्रियमाणे सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति । कथम्? चतसृणां जातीनां
 नित्यपूर्णानां नवांशाः पातनीयास्त्रिषष्टिमध्ये । एष नवांशेषु पातितेषु
 चतुष्पञ्चाशदंशा अवशिष्यन्ते । तत्रापि षड्जमध्यमा षाड्जी षड्जो-
 दीच्यवा कैशिकी रक्तगांधारीत्यासां सप्तांशा अपवादभूताः पातनीयाः ।
 तेषु सप्तांशेषु पातितेषु सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति” । (बृहद्देश्यां २
 प्रकरणे जातयः श्लो. २४८, अस्यार्थश्च) इति । औडवविधौ तु त्रिशदंशा
 भवन्ति । तदुक्तं मतङ्गेन—“तथाऽपवादनिर्मुक्तास्त्रिशदौडविते तु ते ।
 अस्यार्थः—” पूर्ववत् । षोडशसु पातितेषु नित्यपूर्णषाडवानां द्वादश
 पातनीयाः । ^{१०}अन्ये चापवादभूताः पञ्च । एवं त्रिशदौडविते ते ऽंशा,
 भवन्ति । तथा चाह भरतः—

“पञ्चस्वरमौडवितं विज्ञेयं दशविधप्रयोगजैः ।

“त्रिशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं ^{११}वाच्यम् ॥”

(ना. शा. २८. अ. श्लो. ७६)

इति । अपकृष्टध्रुवासु जातीनां चतुः स्वरप्रयोगो^{१२} ऽप्युक्तो भरतेन—

“षट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च^{१३} ।

चतुःस्वरप्रयोगोऽपि ^{१४}ह्यपकृष्टध्रुवास्वथ ॥ (ना. शा. २८ अ.
 श्लो. ७७) इति ॥ २४-२८ ॥

^१ काश्चैव चत्वारिंशच्च (बृ. दे.). ^२ रिशत्तु (B). ^३ दंशका अपवा-
 दस्त्रसहिता योजनीया (बृ. दे.). ^४ तद्यथा—रिपघनि पसग । पद्य । एषु (बृ. दे.).
 रिप निर निप सगप (B). ^५ षड्जोदीच्यवा (बृ. दे.). ^६ गान्धारी रक्तगान्धारी
 धैवती, आसां षड्जातीनां सप्तांशाः पात (बृ. दे.). ^७ ते च, गनि गप घप पनि,
 एवं षोडशांश त्रिषष्टिमध्ये उत्कृष्टेषु षाडवविधौ सप्तचत्वारिंशदंशाः अवशिष्यन्ते
 (B). ^८ भवेत् (बृ. दे.). ^९ सप्तांशाः पात (बृ. दे.). ^{१०} सगपघमग
 पनिपसमप अन्ये (B). ^{११} वाच्य (B). ^{१२} प्रयोगे (B). ^{१३} तु (B).
^{१४} ह्यपकृष्टध्रुवास्वित् (ना. शा.), ह्यपकृष्टध्रुवास्विति (B).

ग्रहांशतारमन्द्राश्च न्यासापन्यासकौ तथा ।

अपि संन्यासविन्यासौ बहुलत्वं चाल्पता ततः^१ ॥ २६ ॥

एतान्यन्तरमार्गणं सह लक्ष्माणि जातिषु ।

षाडवौडविते क्वापीत्येवमाहुस्त्रयोदश ॥ ३० ॥

गीतादिनिहितस्तत्र स्वरो ग्रह इतीरितः ।

तत्रांशग्रहयोरन्यतरोक्तावुभयग्रहः ॥ ३१ ॥

यो रक्षितव्यञ्जको गोये यत्संवाद्यनुवादिनौ ।

विदार्या बहुलौ यस्मात् तारमन्द्रव्यवस्थितिः ॥ ३२ ॥

यः स्वयं यस्य संवादी चानुवादी स्वरो ऽपरः ।

न्यासापन्यासविन्याससंन्यासप्रहतां गतः ॥ ३३ ॥

प्रयोगे बहुलः स स्याद्वाद्यंशो योग्यतावशात् ।

बहुलत्वं प्रयोगेषु व्यापकं त्वंशलक्षणम् ॥ ३४ ॥

(क०) अथ ‘त्रयोदशविधं जातिलक्षम्’ इत्युद्देशे लक्ष्य-
 त्वेनोपात्तजातिनिरूपणावसरे तदवयवत्वेन च प्राप्तान् त्रयोदशापि
 ग्रहादीन् विभज्य क्रमेण लक्षयति—**ग्राहंशतारमन्द्राश्चे** त्यादिना ।
षाडवौडविते क्वापीति । नित्यपूर्णान्भ्यो ज्यासु यथायोगमित्यर्थः ।
 यद्यपि भरतमतङ्गादिभिः “संन्यासविन्यासयोः विदार्याश्रितत्वाद्
 अपन्यासे ऽन्तर्भावेण अन्तरमार्गस्याप्यंशाद्यवयवानाम् अन्योन्य-
 संघटनात्मकस्य अंशादिसंबन्धाधीनसिद्धेः पृथगुद्देशो नापेक्षितः”
 इति दशकं जातिलक्षणमित्युक्तम्, तथापि संन्यासविन्यासयोः
 पृथगवयवत्वेन अन्तरमार्गस्य तु सत्संबन्धादिष्ववयवेषु तेन विना

प्रयोगासिद्धेस्तस्या^१ वक्ष्यकत्वात् लक्षणेषु पृथगुद्दिश्य त्रयोदशेत्युक्तं ग्रन्थकारेण ॥

गीतादिनिहित इति । तत्र तेषु त्रयोदशसु मध्ये, गीतादि-निहितः, गीतस्य रञ्जकस्वरसंदर्भस्यादावुपक्रमे निहितः । गृहीत इति येन गीतं गृह्यत इति वा ग्रहः । तत्र अंशग्रहयोरित्यत्र तत्रेति गीतगानलक्षण इत्यर्थः । अंशग्रहयोरन्यतरोक्तौ, यत्र क्वचिदंश एवोच्यते न ग्रहः, यत्र च ग्रह एवोच्यते न, त्वंशः तत्र उभयग्रह उभयोः ग्रहांशयोर्ग्रहो ग्रहणं भवति ।

अयमर्थः—यत्र गीतलक्षणे यस्य स्वरस्यांशत्वमुक्तं नान्यस्य ग्रहत्वं तत्र तस्यैव ग्रहत्वमप्युक्तम्, यस्य च ग्रहत्वमुक्तं नान्यस्यां-शत्वं तत्रापि तस्यैवांशत्वमप्युक्तमिति । एतेनैतदुक्तं भवति—यस्यां जातौ ये यावन्तो ऽंशाः तत्र ते तावन्त एव ग्रहा इति । सर्वासु जातिषु ग्रहा अपि त्रिषष्टिरित्यर्थः । तथा चोक्तं भरतेन—

‘त्रिषष्टिरंशा विज्ञेयास्तासां^२ चैवांशवद् ग्राहाः’ ।

(ना. शा. २८ अ. श्लो. ७८) इति । मतङ्गोनापि—

‘सः^३ अंशवत् त्रिषष्टिभेदभिन्नो बोद्धव्यः’ (बृहदेश्यां २ प्र ‘जातयः’ १६७ श्लोकात्परं दृश्यते) इति ॥ यो रक्तौत्याद्यंशलक्षणम् । रक्तित्वञ्जकत्वादिधर्मयुक्तो यः स्वरः स संगीतभागत्वादंश इति व्यपदिश्यते गेये । रक्तित्वञ्जक इत्येतावत्युच्यमाने स्वर-गतरक्तित्वाव्यञ्जकत्वं स्वरान्तराणामप्यविशिष्टमितीह स्वर-संदर्भभेदप्रतिनियतरक्तिविशेषव्यञ्जकत्वस्य विवक्षितत्वाद्गेय

इति विशेषणं यथा वाक्यार्थभूतरसादिव्यञ्जकत्वं विवक्षितान्य-परवाच्ये ऽसंलक्ष्यक्रमध्वनौ स्वार्थमभिदधतः पदस्य ।

यत्संवाद्यनुवादिनौ यस्यांशत्वेन लिलक्षयिषितस्य^१ स्वर-स्य । अस्मिन् लक्षणे प्रतिवाक्यं यच्छब्दो विधेयांशस्वरपरः । संवाद्यनुवादिनौ पूर्वोक्तलक्षणौ स्वरौ विदार्या गीतखण्डे बहुलौ प्रचुरप्रयोगौ; यस्मात् तारमन्द्रव्यवस्थितिः, यमवधि कृत्वा, उत्तरस्वरावरोहेण तारव्यवस्था, अधस्तनस्वरावरोहेण^२ मन्द्रव्यवस्था च भवति; यः स्वयं यस्य संवादी, यस्य वादिव्यपदेशवतः स्वस्य^३ स्वयमेव कदाचित् संवादी च भवति; अत्र चकार एवार्थः संवाद्येवेति; अनुवादी स्वरोऽपरः, यस्यानुवादी त्वपर एव स्वरो भवति, न कदाचिदपि स्वस्य स्वयमनुवादीत्यर्थः; यथा लोके राजा प्रयोजनवशात् क्वचिदमात्यकृत्यकारी भवति न कदाचिदपि भृत्य-कृत्यकारी, तद्वत्; यश्च न्यासापन्यासविन्याससंन्यासग्रहतां गतः सन्न्ययोगे बहुलो भवति; तस्य न्यासादिरूपापत्तिः प्रयोगबाहुल्ये हेतुः, स वादी योग्यतावशादंशः स्यात् । योग्यता नामात्र यथायोगं रक्तित्वञ्जकत्वाद्युक्तलक्षणाह्वत्वं ।

तथाह भरतः—

‘रागश्च यस्मिन्वसति यस्माच्चैव प्रवर्तते ।

‘नेता च तारमन्द्राणां यो ज्यैष्ठ्यमुपलभ्यते ॥

ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासस्या^४ योगतः ।

^१ विवक्षितस्य (D).

^२ स्वरानवरोहेण । ed.

^३ स्वरस्य । ed.

^४ तेन वै तार (ना. शा.) मन्द्रश्चतार (ना. शा. Gaekwad ed).

^५ मोचरः,

Gaekwad ed).

^१ वक्ष्यक । ed.

^२ चैव तथा ग्रहाः (ना. शा. काव्यमाला).

^३ ऽंश-

वांस्त्रि । ed.

‘अनुवृत्तश्च श्यश्चेह सो ऽंशः स्याद् दशलक्षणः ॥’

(नाट्यशास्त्रे २८ अ. श्लो. ६८, ६९)

इति । ननु—अंशो ग्रह इति भरतादेशेन सर्वेष्वपि अंशधर्मेषु ग्रहस्य प्राप्तेषु ग्रहांशयोः को विशेष इति चेत्, उच्यते—ग्रहस्यांशातिदेश-तस्तु प्राप्तं न केवलं वादित्वमेव धर्मः, अपि तु वादित्वादितुष्टय-मपीति तयोर्भेद इति । यथोक्तं मतङ्गेन—‘अंशो वाद्येव परं ग्रहस्तु वाद्यादिभेदभिन्नश्चतुर्विधः’ (बृहद्देश्यां २ प्र. ‘जातयः १६७—श्लोकात्परं दृश्यते’ इति ॥ दशानामपि लक्षणानां सप्त-षष्टिरूपत्वाद् बहुलत्वमेव अंशस्य नियतं लक्षणमित्याह—बहुल-त्वमिति । प्रयोगे बहुलत्वं व्यापकमंशलक्षणमिति संबन्धः ॥ व्या-पकमिति । यो ऽंशः स बहुल इत्यविनाभावात् ॥ २६-३४ ॥

(मु०) त्रयोदशविधं जातिलक्षणं विभजते—ग्रहांशेति । षाड्बौ डुविते^३ ब्वापीति । याः कार्मारव्यादयश्चतस्रो नित्यपूर्णास्ता विहायेत्यर्थः । ग्रहलक्षणं कथयति—गीतादीति । गीतस्य जात्येदारादी यः स्वरः प्रयुज्यते स ग्रह इत्युच्यते । तत्रेति । तत्र ‘यः स्वरो ऽंशः स एव ग्रहः’ इति निय-मादंशग्रहयोरेकोक्ति उभयं लभ्यते । नन्वेवं तर्हि ग्रहांशयोः को भेदः? उच्यते—अंशो वाद्येव परम्; ग्रहस्तु वाद्यादिभेदभिन्नश्चतुर्विधः; अंशश्च राग-जनकत्वात्प्रधानम्; ग्रहस्त्वप्रधानमिति तयोर्भेदः ॥ २६-३१ ॥

अंशलक्षणं कथयति—यो रवित्व्यञ्जक इति । यो गीते रञ्जकत्वं व्यनक्ति, यस्य संवाद्यनुवादी च विद्वार्या बहुलः । ननु विद्वारीशब्देन किमुच्यते? विदार्यते^४ खण्डयते गीतं पदं वा यया सा विद्वारी । सा द्विविधा गीतविद्वारी पदविद्वारी चेति । सा विशेषेण तालाध्याये निरूपयिष्यते ।

^१ परिवर्त्य स्थितौ यस्तु सो (ना. शा. काव्यमाला).
(ना. शा.) ^३ बौडविते (B)

^२ यास्येह (ना. शा.)

^४ समाप्यते (B).

यमवधिं कृत्वा मन्द्रतारव्यवस्था, यो वा यस्य संवाद्यनुवादी वा न्यासत्व-मपन्यासत्वं विन्यासत्वं संन्यासत्वं ग्रहत्वं च प्राप्नोति, यस्य जात्यादिप्रयोगे बाहुल्यं संवाद्यंशश्चेत्युच्यते । योग्यतावशादिति । प्राधान्याद्वादिशब्द-वाच्यत्वमन्यैर्लक्षणैरंशशब्दवाच्यत्वमिति । प्रयोगे बाहुल्यमेव मुख्यं लक्षण-मंशस्येति कथयति—बहुलत्वमिति । ननु कथमस्यांशशब्दवाच्यत्वम्? अंशशब्देन^१ भाग उच्यते; ^२अयमपि जातिरागादिविभागकारित्वादेश-शब्देनोच्यते, कारणे कार्यवदुपचारात् ॥ २६-३४ ॥

मध्यमे सप्तके अंशः स्यात् तस्मात् तारस्थितात्परान्^३ ।

स्वरांश्चतुर आरोहेदेष तारावधिः परः ॥ ३५ ॥

अर्वाक् तु कामचारः स्यात् तारे लुप्तो ऽपि गण्यते ।

आतारषड्जमारोहो नन्दयन्त्यां प्रकीर्तितः ॥ ३६ ॥

(क०) अथ तारव्यवस्थामाह—मध्यमे सप्तके अंशः स्यादिति । मध्यमे सप्तके, ^४मध्यस्थानस्थितेषु षड्जदिषु सप्तसु स्वरेष्वित्यर्थः । अंशः स्यात्, षड्जमध्यमग्रामयोः प्राधान्यात्प्रा-वल्याच्च यस्मिन्ग्रामे यश्चतुःश्रुतिको ऽंशः षड्जो वा मध्यमो वा भवेत् । तारस्थिताद् द्विगुणात् तस्मात्षड्जाद्वा मध्यमाद्वा चतुरः स्वराः । मध्यमग्रामे तावत् तस्मादिति तारमध्यमपरा-मर्शं तस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तमारभ्येत्यर्थः । तेन सह परना चतुरो मपधनीनारोहेदित्यर्थः । षड्जग्रामे तु तस्मादिति तारषड्जपरामर्शं तस्मादित्यवधौ पञ्चमी । ततः परान् चतुरः स्वराः रिगमपानारोहेदिति । एष तारावधिः, एष उक्तप्रकार-

^१ विभाग (B).

^२ सत्वम्; अय (B).

^३ तानान् १ ed.

^४ मध्य-मस्थान (D).

स्तारावधिः । परः निरतिशयः । कुतः ? मध्यमग्रामे तार-
निषदात्परस्य स्वरस्यासंभवादेव; षड्जग्रामे तु तारपञ्चमात्य-
रयोः धैवतनिषदयोः संभवे, शक्तौ च सत्यामपि तत्र प्रयोगे रक्ते-
रभावादिति ॥

अर्वाक्त्विति । ^१अर्वाङ् न्यूनतारावधित्वेनोक्तयोः निषाद-
पञ्चमयोः अधस्तात् तारे स्थितेषु यस्य कस्यचिदवधित्वे^२ तु
कामचारः, गातुरशक्तचेच्छया वा प्रवर्तनम् (?) । तारे लुप्तोऽपि
गण्यत इति । तारे तारव्यवस्थाविषये । चतुर आरोहेत् इत्यत्र
^३चतुर्थं मध्ये प्रयोगलक्षणवशादेकस्य स्वरस्य लोपे ^४सत्यप्यारोह-
गणनायां सोऽपि गृह्यते । नन्दयन्त्या जातेरपि मध्यमग्रामीण-
त्वात्तारव्यवस्थायां चतुःस्वारोहे तारमध्यमस्य प्रारम्भावधित्वे
प्राप्ते, तदपवादत्वेन तारषड्जस्य भरतादिमतात् परावधित्वं
^५रुद्रटादिमतात् पूर्वावधित्वं च विहितमित्यभिसंधाय तत्त्वेणाह—
आतारषड्जमिति । परावधित्व आ तारषड्जात् तारषड्ज पर्यन्त-
मारोहः प्रकीर्तितः, भरतादिभिरित्यर्थः । यथाऽऽह भरतः—

‘तारगत्या तु षड्जं च कदाचिन्नातिवर्तते ।’

(नाट्यशास्त्रे २८ अ. श्लो. १२७)

इति । तत्पूर्वावधित्वे तु आतारषड्जं तारषड्जमारभ्य आरोहः
सामान्यतः प्राप्तचतुर्थस्वारोहः । सामान्यतः प्रकीर्तितो ^६रुद्रटा-
दिभिरित्यर्थः । यथा यावत्षड्जमेव तारगतिर्मध्यमस्याप्यत्र संवा-

दित्वादनाशित्वाच्च तारगती रुद्रटेन कृता मध्यमस्येति न दोष
इति मतङ्गोक्तम् ।

अयमाशयः—नन्दयन्त्या हृष्यकामूच्छनाऽन्वितत्वेन पञ्च-
मांशत्वान्मन्द्रव्यापकत्वेन ^१तारगतेः संकोचस्तु आचार्यैः कृत इति ।
सामान्या तारव्यवस्था तु भरतोक्ता । यथा—

^२अंशात् तारगतिं विद्यादा चतुर्थस्वरादिह ।

आ पञ्चमात् सप्तमाद्वा^३ नातः परमिहेष्यते ॥^४

(नाट्यशास्त्रे २८ अ. श्लो. ७०)

इति । तर्त्तेर्णिजन्तात्तार्यत इति कर्मणि घञि दूरश्चाव्यस्य मूर्ध-
न्यस्य घ्वनेस्तार इति संज्ञा ॥ ३५-३६ ॥

(सु०) तारलक्षणं कथयति—सध्यम् इति ।^५ मध्यसप्तकस्थितो
यो ऽंशस्वरः, तस्मादेव तारस्थि^६ताच्चतुःस्वरपर्यन्तमारोहणं कर्तव्यम् ।
अयमारोहे परोऽवधिरुक्तः । ततः परमारोहणं न कर्तव्यम् । अर्वाक्
स्वेच्छया तारगतिः । तारे लुप्तोऽपि स्वरो ग्राह्यः । भरतेन चतुर्थपञ्चम-
सप्तमस्वरपर्यन्तं तारगतिरुक्ता । यदाह—

‘अंशात्तारगतिं विद्यादा चतुर्थस्वरादिह ।

आ पञ्चमात् सप्तमाद्वा^६ नातः परमिहेष्यते ॥^७

(नाट्यशास्त्रे २८ अ. श्लो. ७०)

इति । आतारेति । नन्दयन्त्यां तारषड्जपर्यन्तमेवारोहणं कर्तव्यम् ।
पूर्वोक्तस्यायमपवादः । ३५, ३६ ॥

^१ अर्वाङ् न्यूनता । तारावधि (D). ^२ दधित्वं । ed. ^३ चतसृषु
। ed. ^४ सत्यपरोक्षगण । ed., तस्याप्यारोहगण (D). ^५ ग. रुद्रटादि
fin. । ed., रुद्रादि (D). ^६ षड्जोऽपि (ना. शा.) ^७ रुद्रादि (D).

^१ तारगतिः । ed. ^२ अंशाक्षरैर्मिति । ed. ^३ पञ्चमाद्वा (ना. शा.)
^४ मध्यमसप्त (B). ^५ तान् । चतुः (B). ^६ पञ्चमाद्वा (ना. अ.).

मध्यस्थानस्थितादंशादामन्द्रस्थांशमात्रजेत् ।

आमन्द्रन्यासमथवा तदधःस्थरिधावपि ॥ ३७ ॥

एषा मन्द्रगतेः सीमा ततो ऽर्वाक् कामचारिता ।

गीते समाप्तिकृत् न्यास^१ एकाविंशतिधा च सः ॥ ३८ ॥

(क०) मध्यस्थानस्थितादिति । अंशाद् ग्रामापेक्षया षड्-
जाद्वा मध्यमाद्वा । अत्रापि त्यज्जलोपे पञ्चमी—अंशमारभ्येति ।
आमन्द्रस्थांशं यथाग्रामं मन्द्रस्थानस्थितषड्जपर्यन्तं तादृशमध्य-
मपर्यन्तं वा । आडत्वाभिविधौ । आडजेद् आगच्छेत् । अनेन
मध्यस्थानस्थितस्यांशस्य प्रायेण प्रारम्भो गम्यते । जातिप्रयोगे
षड्जमन्द्रव्यवस्थायामयमेकः पक्षः । अथ वा, आमन्द्रन्यासं मन्द्र
स्थानस्थितन्यासस्वरपर्यन्तम् । आडभिविधौ ।

अत्र न्यासशब्देन ग्रामयोरन्तिमौ गांधारनिषादौ विवक्षितौ,
न तु जात्यादिगीतसमापकः । तौ च व्यत्यासेन षाड्जग्रामिके
प्रयोगे मन्द्रगांधारो न्यासः, माध्यमग्रामिके प्रयोगे मन्द्रनिषादो
न्यास इति ग्रामयोर्मन्द्रावधौ भवतः ।

अत्र लिङ्गं षड्जग्रामीणयापि षड्जकैशिक्या मन्द्रगांधारस्य
न्यासत्वदर्शनमिति द्वितीयः पक्षः । तदधःस्थरिधावपीति तृतीयः
पक्षः । अत्र अपिशब्दो विकल्पार्थो रिधौ वेति । तच्छब्देन
ग्राम^२न्यासतया विवक्षितौ गांधारनिषादौ परामृश्येते । तयोर्धः
स्थौ रिधावित्यनेन क्रमेण ग्रामविवक्षया न्यासयोर्व्यत्यास एव
दर्शितः ।

^१ स्वेक (D).

^२ न्याससंघातविव I ed.

यथोक्तं भरतेन—“त्रिधा मन्द्रगतिः अंशपरा न्यासपरा
अपन्यासपरा चेति ।

मन्द्रस्त्वंशात्परो^१ नास्ति न्यासे तु^२ द्वौ व्यवस्थितौ ।

गांधारन्यासलिङ्गेन^३ दृष्ट^४ मृषभसेवनम् ॥”

(ना. शा. २८ अ ७० श्लोकात्परं वाक्यं ७१ श्लोकश्च)

इति । एषा पक्षत्रये ज्ञ्यतमाश्रया मन्द्रगतेः मन्द्रस्थस्वरावरोहस्य
सीमा अवधिः । तत उक्तावधेरर्वाङ् न्यूनतायां कामचारिता
गातुरिच्छया^५ अशक्या वा अप्रवर्तमानत्वम् । “मदी हर्षे” इत्य-
स्माणिजन्तान्मदयतीति कर्तरि रप्रत्यये रूपम् । हृद्यस्य ध्वनेर्मन्द्र
इति संज्ञा ॥ अथ न्यासः—गीते समाप्तिकृदिति ।^६ गीते जात्या-
दिप्रयोगे समाप्तिकृत् निरपेक्षावसानकारी स्वरो न्यासः, न्यस्यते
त्यज्यते येन गीतमिति करणे घञि न्याससंज्ञकः । स चाष्टादशसु
जातिषु एकविंशतिधा वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ३७-३८ ॥

(सु०) मन्द्रं निरूपयति—मध्यस्थानेति । मध्यस्थानस्थिताद्
^७अंशस्वरात् मन्द्रांशस्वरपर्यन्तमवरोहणं कर्तव्यम्, मन्द्रन्यासस्वरपर्यन्तं वा,
मन्द्रस्थानस्थर्षभधैवतपर्यन्तं वेति पक्षत्रयम् । एषा मन्द्रगतेः परा
काष्ठोक्ता । अर्वाङ्स्तु स्वेच्छया मन्द्रगतिः । न्यासलक्षणं कथयति—
गीत इति । यस्तु गीतसमापको गीतस्य जात्यादेरन्ते तिष्ठति, स न्यास
इत्युच्यते । न्यस्यते त्यज्यते यस्मिन् येनवा गीतमिति स न्यासः । स च
एकविंशतिप्रकारो भवति ॥ ३७-३८ ॥

^१ शपरो (ना. शा.)

^२ न्यासेति I ed.

^३ लिङ्गे तु (ना. शा.)

^४ मर्षभसेव I ed, (ना. शा. Gaekwad ed), मृषभधैवतम् (ना. शा. काव्यमाला).

^५ अशक्तेरप्रवर्तमानत्वम् (?) I ed.

^६ गीतजात्यादि I ed.

^७ अंशान्मन्द्रः

मन्द्रांश (B).

षाड्ज्यादीनां तु सप्तानां न्यासः स्यान्नामकृत्स्वरः ।
द्वौ नामकारिणौ षड्जमध्यमायां तु तौ मतौ ॥ ३६ ॥
उदीच्यवात्रयं मान्तं निपगान्ता तु कैशिकी ।
कार्मारवी पञ्चमान्ता गान्ताः पञ्चापरा स्मृताः ॥ ४० ॥

(क०) तदेव विवृणोति—षाड्ज्यादीनामित्यादिना ।
सप्तानां शुद्धानां विकृतभेदैश्च सहितानां^१ नामकृदिति, षाड्ज्यां
षड्ज आपभ्यामृषभ इत्येवम् । नान्य इति तुशब्दार्थः । उदी-
च्यवात्रयमिति । षड्जोदीच्यवा गांधारोदीच्यवा मध्यमोदी-
च्यवा च त्रिकं मान्तं मध्यमन्यासकम् । अपराः पञ्च षड्ज-
कैशिकी रक्तगांधारी गांधारपञ्चम्यान्ध्री^२ नन्दयन्ती चेति ।
स्मृताः, भरतादिभिरिति शेषः ॥ ३६-४० ॥

(मु०) एकविंशतिप्रकारतामेव विवदयति—षाड्ज्यादीनामिति ।
षाड्ज्यादीनां सप्तानां^३ नामस्वराः सप्तन्यासाः । षड्जमध्यमायाः^४
षड्जमध्यमो न्यासः । षड्जोदीच्यवागांधारोदीच्यवामध्यमोदीच्यवानां
मध्यमो न्यासः । कैशिक्या^५ निपादपञ्चमगांधाराः । कार्मारव्याः^६
पञ्चमः । अवशिष्टानां पञ्चानां गांधारो न्यासः । एवमेकविंशतिन्यासाः
॥ ३६-४० ॥

अपन्यासस्वरः स स्याद्यो विदारीसमापकः ।
कार्मारव्यां च नैषाद्यामान्ध्रीमध्यमयोस्तथा ॥ ४१ ॥
आर्षभ्यां च स्वरा ये अंशास्ते ऽपन्यासाः प्रकीर्तितः ।
उदीच्यवानां त्रितये ऽपन्यासौ षड्जधैवतौ ॥ ४२ ॥

मध्यमो रक्तगांधार्या गांधार्या षड्जपञ्चमौ ।
^१सनिपाः षड्जकैशिक्यां पञ्चम्यां निरिपाः स्मृताः ॥ ४३ ॥
रिपो गांधारपञ्चम्यां षाड्ज्यां गांधारपञ्चमौ ।
धैवत्यां^२ रिमघाः प्रोक्ता नन्दयन्त्यां मपौ मतौ ॥ ४४ ॥
रिबज्याः^३ षट् च कैशिक्यां सप्तापोत्पूचिरे परे ।
सप्तस्वरापन्यासां तु भाषन्ते षड्जमध्यमाम् ॥ ४५ ॥
अत्र ये^४ न्त्या अपन्यासास्ते स्युरेकोनविंशतिः ।
सप्तत्रिंशत्परे ते च षट्पञ्चाशत् संयुताः ॥ ४६ ॥
कैशिक्यां सप्तपक्षे तांस्तप्तपञ्चाशतं विदुः ।

(क०) अथापन्यासः—अपन्यासस्वरः स स्यादित्या-
दिना सप्तपञ्चशतं विदुरित्यन्तेन निरूपितः स्पष्टः । अपन्यस्यते
प्रयोगो येनेत्यपन्यासः । अपन्यसनं च न्यासत्वापगमे तु अवान्तर-
विच्छेदकारित्वात् न्यासवत्प्रतिभासनम् ॥ ४१-४७ ॥

(मु०) अपन्यासं लक्षयति—अपन्यास इति । यः स्वरो विदार्य
गीतावयवस्य समापकः सो ऽपन्यासः । मतङ्गनायकम्—“यत्र समा-
प्तमिव गीतं प्रतिभासते सो ऽपन्यासः ॥ स च विदारीमध्ये भवति ।
गीतशरीरमध्य इत्यर्थः ॥” (वृ. दे. २ प्र “जातय” १०० श्लोकात्परं
दृश्यते) इति । अपन्यासान् परिगणयति—कार्मारव्यामिति । कार्मारवी-
नैषाद्यान्ध्रीमध्यमार्षभीणाम् अंशा एवापन्यासाः । षड्जोदीच्यवागांधा-
रोदीच्यवामध्यमोदीच्यवानां षड्जधैवतावपन्यासौ । रक्तगांधार्या मध्यमः ।
गांधार्या षड्ज^५मध्यमौ । षड्जकैशिक्यां षड्जपञ्चमनिपादाः । पञ्चम्यां

^१ नाम् । तु । ed. नां तु (D). ^२ नन्दयन्ती । ed. ^३ शुद्धानां नाम
(B). ^४ मध्यमायां (B). ^५ क्यां (B). ^६ व्यां (B).

^१ सनिपाः । ed. ^२ रिमघा । ed. ^३ षड्जकै । ed. ^४ अंशा । ed.
^५ ते युताः (D). ^६ पञ्चमो (B).

निषादपञ्चमः । गांधारपञ्चम्यामृषाभपञ्चमौ । षाड्ज्यां गांधार-
पञ्चमौ । धैवत्यामृषभमध्यमधैवताः । नन्दयन्त्यां ^१मध्यमपञ्चमौ ।
कैशिक्यामृषभर्वाजिताः षट् स्वरा अपन्यासाः । सप्तापि स्वरा इति केषां-
चिन्मतम् । षड्जमध्यमायां सप्त स्वराः । अत्रांशा एवापन्यासाः । त एको-
नविंशतिः । अन्ये सप्तविंशत् । मिलिताः षट्पञ्चाशत् । यदि कैशिक्यां^२
सप्तापन्यासास्तदा सप्तपञ्चाशदपन्यासस्वरा भवन्ति ॥ ४१-४७-॥

अंशाविवादी गीतस्याद्यविदारीसमाप्तिर्कृत् ॥ ४७ ॥

संन्यासो ^३अंशाविवाद्येव विन्यासः स तु कथ्यते ।

यो विदारीभागरूपपदप्रान्ते ऽवतिष्ठते ॥ ४८ ॥

अलङ्घनात् तथाभ्यासाद् बहुत्वं ^४द्विविधं मतम् ।

पर्यायांशे स्थितं तच्च वादिसंवादिनोरपि ॥ ४९ ॥

अल्पत्वं च द्विधा प्रोक्तमनभ्यासाच्च लङ्घनात् ।

अनभ्यासस्त्वनंशेषु ^५प्रायो लोप्येष्वपिष्यते ॥ ५० ॥

इषत्स्पर्शो लङ्घनं^६ स्यात् प्रायस्तल्लोप्यगोचरम् ।

उशन्ति तदनंशे ऽपि क्वचिद् गीतविशारदाः ॥ ५१ ॥

(क०) अथ संन्यासविन्यासौ^७—अंशाविवादी यस्मिन्
प्रयोगे योऽंशः तस्याविरोधी संवादीत्यर्थः । गीतस्याद्यविदारी
समाप्तिर्कृत् प्रथमखण्डसमापकः । अनेन अपन्यासस्य अति-
रिक्तविदारीविषयत्वं विज्ञेयम् । विन्यासः स तु कथ्यते । स इति
वक्ष्यमाणपरामर्शः । अंशाविवादित्वमुक्तमेव । विदारी भागरूप-

^१ ऋषभपञ्चमौ (B). ^२ कैशिक्याः (B). ^३ ऽंशौ (D). ^४ द्विविधं

1 ed.

^५ क. प्रायोऽप्येवं समीक्ष्यते । ख. प्रायोऽप्येष्वपि वक्ष्यते fin. 1 ed.

^६ शाल्लङ्घनं (D).

^७ संन्यासस्तु (विन्यासो तु) 1 ed.

पदप्रान्ते विदार्या भागरूपाणि वर्णालंकारा^१दियुक्तस्य रागस्य
वाक्यस्थानीयस्य अवयवभूतानि पदवत्पदानि, तेषां स्वर, समु-
दायात्मनां प्रान्ते यो ऽवतिष्ठत इति संबन्धः । विवादिव्यतिरि-
क्तानां सर्वेषामपि स्वराणां संन्यासविन्यास^२सत्वसंभवेन बहुत्वादे-
तयोः संख्या नोक्ता ॥

अथ बहुत्वम्—अलङ्घनादिति । लङ्घनम् ईषत्स्पर्शःस्वरस्य
स्थानप्रयत्नकृतस्वरूपन्यूनता; तदभावो ऽलङ्घनम्; साकल्येन
स्पर्श इति यावत् । इदमेकं बहुत्वम् । अभ्यासाद् आवृत्तेः । नैरन्त-
र्येण वा सान्तरत्वेन वा स्वरस्य पुनः पुनरुच्चारणमावृत्तिः । इदम-
न्यद्बहुत्वम् । तच्च द्विविधं बहुत्वं पर्यायांशे वादिभूतांशाद् व्यति-
रिक्तांशे, वादिसंवादिनोरपि स्थितम् प्रयोक्तव्यमिति शेषः ॥

अथाल्पत्वम्—अल्पत्वं चेति । अनभ्यासाच्च लङ्घनादिति
बहुत्वोक्तलक्षणविपर्ययः । अनभ्यासस्तु, आवृत्त्यभावेन सकृदुच्चा-
रणरूपमल्पत्वं तु, अनंशेषु वादिपर्यायांशोभयव्यतिरिक्तेषु स्वरष्वि-
ष्यते; लोप्येष्वपि षाड्बौद्धवकारिषु च प्राय इष्यते प्राचुर्येण
भवतीत्यर्थः । ईषत्स्पर्श इति ग्रन्थस्तु विवृतार्थः ॥ ४७-५१ ॥

(सु०) संन्यासं लक्षयति—अंशाविवादीति । यः स्वरो ^३ऽंशेन
सहाविवादी सन्गीतस्याद्यां विदारीं समापयति स संन्यासः । मतङ्गेनाप्यु-
क्तम्—“अंशस्य विवादी यो न भवति, स प्रथमविदायामन्ते यदि प्रयुक्तो
भवति, तदा संन्यास इत्युच्यते” इति । विन्यासं लक्षयति—अंशाविवाद्येवेति

^१ दीप्त्युक्तस्य 1 ed.

^२ सत्वासंभवेन 1 ed. सत्वसंभवे बहु (D).

^३ अंशेष्वविवादी सन् विदारीं गीतं समा (B).

^४ यथा न भवति प्रथमविदायामन्ते यदि प्रयुक्तो यदा भवति । तदाऽसौ संन्यास (ब. दे.).

—अंशेन सहाविवाद्येव यः स्वरो विदार्थशरूपाणां पदानामन्ते तिष्ठति, स विन्यासस्वरः । मतङ्गनायकमुक्तम्—“एष एव तु संन्यास^१स्वरो यदा पदान्ते विन्यस्यते, तदा विन्यासः; अतः^२एवांशस्य संवाद्यनुवादी वा पदविदार्थन्ते भवतीत्युक्तम् ।” (बृ. दे. २ प्र ‘जातयः’ १९७- श्लोकात्परं दृश्यते) इति ।

बहुत्वं कथयति—अलङ्घनादिति । ^३अन्यस्पर्शादभ्यासचच्च बहुत्वं द्विविधम् । तच्च बहुत्वं वादिसंवादिनोः पर्यायः । अलङ्घनाद्यस्य^४ बहुत्वं^५संवादी; तद्यस्याभ्यासात्स संवादीत्यर्थः । अल्पत्वं चेति । अल्पत्वमपि अनभ्यासात्सलङ्घनाच्च द्विप्रकारम् । अनभ्यासस्तु अंशस्वरान्येषु स्वरेषु क्वचित् लोप्येष्वपि इष्यते भरतादिभिः । लङ्घनाद् अल्पत्वमित्युक्तम्; तत्र किमिदं लङ्घनमित्यपेक्षायामाह—ईषत्स्पर्श इति । सकृदुच्चारणं लङ्घनम् । तत्प्रायो लोप्येषु स्वरेषु भवेत् अंशस्वरान्येष्वपि स्वरेषु लङ्घनं भवतीति केषांचिन्मतम् ॥ -४७-५१ ॥

न्यासादिस्थानमुज्झित्वा मध्ये मध्ये उल्पातायुजाम् ।

स्वराणां या विचित्रत्वकारिण्यंशादिसंगतिः ॥ ५२ ॥

अनभ्यासैः^६क्वचित् क्वापि लङ्घनैरेव केवलैः ।

कृता सान्तरमार्गः स्यात् प्रायो^७ विकृतजातिषु ॥ ५३ ॥

(क०) ^८अथान्तरमार्गः—न्यासादिस्थानमिति । न्यासादिस्थानम् न्यासादीनां न्यासापन्यासविन्याससंन्यासग्रहंशानां

^१स्वरं अन्ते विन्यस्यते तदा (B).

^२एव तदुक्तं भवति । अंशस्य संवादी वा भवति (बृ. दे.), अंशस्य संवाद्यनुवादी भवति यदा विदार्थन्ते भवति तदा विन्यास इति (B).

^३अलङ्घनात् अनिस्पर्शा (B).

^४अलङ्घनास्य (B)

^५संवादी यस्या (B).

^६क्वचित् वा वी (D).

^७ख. ड. विकृतिजा fn. 1 ed.

^८अथान्तरमार्गः 1 ed.

स्थानं गीतस्य अन्यप्रदेशाद्युज्झित्वा विहाय । मध्ये मध्य इति मध्यानां बहुत्वाद्दीप्सायां द्विर्वचनम् । तेनोक्तन्यासादीनां द्वयोर्द्वयोर्मध्य इत्युक्तं भवति । तत्राल्पातायुजामुक्तद्विविधाल्पत्वभाजां स्वराणां या अंशादिसंगतिः अंशग्रहापन्यासादिभिः सह संगतिरारोहादिना संघटना विचित्रत्वकारिणी स्वरसमुदायात्मकतानवै चित्त्यकारिणी भवति, क्वचित्केवलैरनभ्यासैः क्वापि लङ्घनैरेव तत्तद्गीतरक्तवशात्कृतोत्पादिता सा उत्तरमार्गः स्यात् । सोऽपि विकृतजातिषु प्रायः स्यात्; शुद्धजातिषु तु कादाचित्क इत्यर्थः ॥ ५२, ५३ ॥

(सु०) अन्तरमार्गं लक्षयति—न्यासादीति । न्यासापन्यासविन्याससंन्यासग्रहंशस्थानं परित्यज्य मध्ये मध्ये उल्पातां स्वराणां भङ्गविशेषकारिणी क्वचिद् अनभ्यासैः क्वचित् केवलैर्लङ्घनैरेव या विहिता अंशादिभिः सह संगतिः सा अन्तरमार्ग इत्युच्यते । सा प्रायशो^९या, विकृता जातयः तन्निष्ठैव भवति ॥ ५२, ५३ ॥

षडवन्ति प्रयोगं ये स्वरास्ते षाडवा मताः^{१०} ।

षट्स्वरं तेषु जातत्वाद् गीतं षाडवमुच्यते ॥ ५४ ॥

वान्ति यान्त्युडवो ज्ञेति व्योमोक्तमुडुवं बुधैः ।

पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुडुवा ॥ ५५ ॥

औडुवो सास्ति येषां च स्वरास्ते त्वौडुवा मताः ।

^{११}ते संजाता यत्र गीते तदौडुवितमुच्यते ॥ ५६ ॥

^१बरोहादिना 1 ed.

^२त्वाकारिणी (D).

^३चित्त्यकारिणी (D).

^४सा क्व 1 ed.

^५विकृता जातिः तन्निष्ठैव (B).

^६ड. स्मृताः fn. 1 ed.

^७तेषु जातं तु यद्गीतं 1 ed.

तत्संबन्धादौडुवं च पञ्चस्वरमिदं विदुः ।

(क०) अथ षडवम्—षडवन्तीति । ये षट् स्वरा शुद्धा विकृता वा प्रयोगं जात्यादिकमवन्ति रक्षन्ति, प्रवर्तयन्तीत्यर्थः; ते स्वराः 'षडवाः' । 'अव रक्षणं' इत्यस्मात्पञ्चाद्यच्यवा इति रूपम् । षट् च ते अवाश्चेति कर्मधारयः । तेषु षडवेषु जातत्वात् 'षट्स्वरं गीतं षडवमुच्यते' इति योजना । तेषु जातत्वादित्यनेन षडवशब्दात् 'तत्र जातः' इत्यणि षडवमिति रूपम् । अयमर्थः—सप्तसु स्वरेषु लक्षणवशादेकस्मिन्स्वरे, तदितरषट् स्वरप्रयोगप्रपञ्चवशाज्जातं गीतं षडवव्यपदेशवदिति ॥

अथौडुवितम्—वान्तीति । यान्तीति 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्मान्निष्पन्नस्य वान्तीत्यस्यैव गत्यर्थतोक्तिः । अत्रौडवो नक्षत्राणि; 'वान्ति गच्छन्तीति वाधातोः' 'सुषि स्थः' इत्यत्र 'सुपीति योगविभागात् कप्रत्यय उडुवमिति व्योमाकाशमुक्तम् । तच्च उडुवं भूतेषु पृथिव्यादिमहाभूतेषु गुणबाहुल्येन 'अभ्यर्हितत्वात् । सृष्टिक्रमप्रातिलोभ्येन पृथिव्यादिपरिगणनायां पञ्चमम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानीति । पञ्चसंख्या पञ्चेति संख्या तदुद्भवा तदुद्भवद्रव्याश्रिता सत्यौडवीत्युच्यते । उडुवशब्दात् 'तत्र जातः' इत्यणि स्त्रियाम् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् रूपमित्यर्थः ।

सा चौडुवी संख्या येषां तत्र तत्र नियतस्वरद्वयलोपे सत्यवशिष्टानां प्रयोगप्रवर्तकानां स्वराणामस्ति ते 'तु पञ्च स्वरा

औडुवा मताः । तदस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे ङीपिके ङणि सतीत्यर्थः । जातं त्विति, तु शब्देन येषामिति यच्छब्दतात्पर्येणोक्ता एव, न तु संपूण षडवे वा, शते पञ्चाशन्नद्यायेन 'यथाकथंचित्संभवन्तः पञ्चपीति गम्यते । त औडुवा यत्र गीते संजातास्तद् गीतमौडुवितमुच्यते । औडुवशब्दात् 'तदस्य संजातम्' इत्यादिनेतच्छ्रुत्ये सतीत्यर्थः ॥ तत्संबन्धादिति । पञ्चस्वरमिदं गीतम् तत्संबन्धात्, तच्छब्देनौडुवाः परामृश्यन्ते, तेषामौडुवानां संबन्धीति संबन्धमात्रविवक्षायाम् 'तस्येदम्' इत्यणप्रत्यय औडुवमिति च विदुः ॥ ५४-५७- ॥

(मु०) षडवं लक्षयति—षडवन्तीति । षण्मिलित्वा ये प्रयोगं जात्यादिकमवन्ति रक्षन्ति, ते षडवाः स्वराः । षडवेषु जातं षडवम् । जातार्थे णप्रत्ययः । औडुवं लक्षयति—वान्तीति । उडवः नक्षत्राणि वान्ति यान्त्यस्मिन्नित्युडुवं व्योम । तच्च भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंख्या लक्ष्यते । औडुवी पञ्चसंख्या विद्यते येषां स्वराणां त औडुवाः पञ्च स्वराः ते जाता यत्र गीते तदौडुवितमुच्यते । जातार्थे इतच्छ्रुत्यः । तत्संबन्धात् । पञ्चस्वरमौडुवं विदुर्बुधा भरतादयः ॥ ५४-५७- ॥

क्रमादल्पतरते षडवौडुवकारिणोः^२ ॥ ५७ ॥

संपूर्णत्वदशायां स्तः पञ्चम्यां तु विपर्ययः ।

वचनं विधिरप्राप्ताविहाल्पत्वबहुत्वयोः ॥ ५८ ॥

परिसंख्या द्वयोः प्राप्तावेकस्यातिशयाय यत् ।

^१ षडवाः । १ ed. ^२ पञ्चाद्यचि 'अव' इति (D), द् षञि 'अव' इति । १ ed. ^३ स्वरगीतं । १ ed. ^४ वा 'गति गन्धनयोरितिधातोः' । १ ed. ^५ अभ्यर्हितत्वा । १ ed. ^६ च (D).

(क०) पूर्वं द्विविधस्यापि अल्पत्वस्य सामान्येन प्रायो लोप्यविषयत्वमुक्त्वा इदानीं तस्यैव कदाचिल्लोप्यविशेषव्यवस्था^१ दर्शयति—**क्रमादिति । अल्पाल्पतरते**, अल्पश्च अल्पतरश्च अल्पाल्पतरौ स्वरौ, तयोः भावौ अल्पाल्पतरते; अत्र द्वंद्वान्ते श्रुतस्य तलः प्रत्येकमभिसंबन्धाः अल्पता अल्पतरता चेति; अल्पता अनभ्यासः, अल्पतरता^२ लङ्घनम्; **संपूर्णत्वदशायां** यासां जातीनां संपूर्णत्वाद्यवस्थात्रयं संभवति, तासां संपूर्णत्वावस्थायामेव ते **षाड्वौडुवकारिणोः, क्रमात्^३ स्तः**; षाड्वकारिणः स्वरस्याल्पता, औडुवकारिणः स्वरस्याल्पतरतेति प्रयोज्ये भवतः। यासां जातीनां तु संपूर्णत्वषाड्वत्वाख्यावस्थाद्वयमेव, तासु षाड्वकारिणोऽल्पतैव, औडुवकारिणोऽभावाद् अल्पतरता न स्यात्; ^४यास्तु नित्यपूर्णास्तासु लोप्यस्वराभावा^५दल्पत्वमनंशविषयमेवेत्यवगन्तव्यम् ।

अल्पत्वप्रयोगे कृतस्य नियमस्य क्वचिद्विधिना बाधं दर्शयति—**पञ्चम्यां त्विति । तुशब्दः** अत्रेतरजातिवैलक्षण्यद्योतनार्थः । **विपर्ययः** अन्यथाभावः । एतदुक्तं भवति—अवस्थात्रयवत्याः पञ्चम्याः पूर्णत्वलक्षणे 'सगमाः स्वल्पका मताः' (अत्रैव श्लो. ७३-) इत्यनेन वक्ष्यमाणेन षड्जमध्यमयोः अषाड्वौडुवकारित्वादप्राप्तौ 'क्रमादगेन निगाभ्यां च षाड्वौडुविता मता' (अत्रैव श्लो. ७४-) इति षाड्वकारित्वाद् गांधारे प्राप्ताौ च संभूय त्रयाणामल्पत्ववचनेन निषादेऽपि औडुव^६कारित्वेन बहुत्वस्य

प्राप्तौ 'ऋषभपञ्चमनिषादा अपन्यासाः' इति बहुत्ववचनेन च नियमस्य^१ बाधः, यथा 'प्राङ्मुखो ज्ञानि भुञ्जीत' इत्यस्य लक्ष्मीव्रते 'संपत्कामः पश्चिमाशा^२मुखाशी' इत्येन ।

ननु—विषयव्यवस्थया सर्वजातिषु नियतस्याल्पत्वस्य पञ्चम्यां कथं विपर्यय इत्यत आह—**वचनं विधिरिति ।** इह पञ्चम्यामल्पत्वबहुत्वयोः स्वरधर्मयोरप्राप्तौ; अत्र षाड्वौडुवकारिणोः षड्जमध्यमयोरल्पत्वस्य, औडुवकारिणि निषादे बहुत्वस्य^३ चाप्राप्तौ सत्याम्; वचनम्, 'दौर्बल्यं चात्र^४ विज्ञेयं षड्जगांधारमध्यमैः' (ना. शा. २६ अ. श्लो. -१२५) इति षड्जमध्यमयोः साक्षादल्पत्वस्य, 'सनिषादावपन्यासौ' (ना. शा. २८ अ. श्लो. -१२४) इत्यपन्यासलिङ्गेन निषादे बहुत्वस्य च भरतोक्तमेतद्वचनं विधिः 'प्रातः संध्यामुपासीत' इति वचनवत् । विधीयते ज्ञेनेति करणे "उपसर्गे घोः किः" इति किंप्रत्यये सति विधिरिति रूपम् ।

ननु षड्जमध्यमयोरप्राप्तावल्पत्ववचनं निषादेऽप्यप्राप्तौ बहुत्ववचनं विधरस्तु; इह षाड्वकारित्वेनाल्पत्वविषये गांधारप्राप्तौ सत्यामपि पुनरल्पत्वविधानं किमितीत्याशयवानाह—**परिसंख्येति । द्वयोः**, इह षाड्वौडुवकारिणोर्गांधारनिषादयोर्द्वयोः प्राप्तावल्पत्वधर्मितया प्राप्तौ सत्याम्, **एकस्य** तयोरेकस्य गांधारस्य, **अतिशयाय** रक्षितविशेषाय यदल्पत्ववचनम्, **परिसंख्या** सा परिसंख्या भवतीत्यर्थः । यत्तदोः संबन्धस्य नित्यत्वादत्र सेति तच्छब्दाध्याहारः कर्तव्यः ।

^१ षेत्ववस्थां १ ed. ^२ अलङ्घनम् (D). ^३ णी कमी १ ed. ^४ परास्तु १ ed. ^५ ग. दन्त्यतरल fn. १ ed. ^६ कारित्वम् । न तत्र बहुत्व १ ed.

^१ बाध इति यथा १ ed. ^२ मूषीत्यनेन १ ed. ^३ च प्राप्ता १ ed. ^४ कर्तव्यं (ना. शा. Gaekwa ed) १ ed.

परिसंख्योदाहरणं यथा—“इमामगृष्णनरशनामृतस्येत्यश्व-
भिधानीमादत्ते” इति । चयनप्रकरणे “इमामगृष्णन्” इति मन्त्रे
रशनलिङ्गेन प्राप्तयोः अश्वगर्दभाभिधान्योः “तस्मादश्वद्
गर्दभो ऽश्वतरः” इति निकृष्टाया गर्दभाभिधान्या अश्वभिधानी
श्रेयसीत्येवैकस्या अतिशयाय “इमामगृष्णनरशनामृतस्य” इति
मन्त्रानुवादेन “अश्वभिधानीमादत्ते” इति यत्^१दर्थं शास्त्रवचनं
परिसंख्या, तद्वत् । परिसंख्याया इतरपरिवर्जनफलत्वाद् इहापि
निषादस्यापि अल्पत्वनिषेधः फलम् ॥ -५७-५६- ॥

(मु०) क्रमादिति । षाडवौडुवकारिणौ यौ स्वरी तयोः संपूर्ण-
त्वदशायां क्रमादल्पात्पतरते जातव्ये । यस्य लोपेन षाडवत्वं तस्य स्वरस्य
संपूर्णत्वदशायाम् अल्पत्वम् ; यस्य च लोपेन^२ औडुवत्वं तस्य संपूर्णत्वदशा-
याम् अल्पतरत्वम् । पञ्चस्यां तु जातौ विपर्ययः—यस्य लोपेन षाडवत्वं
तस्याल्पतरत्वम्, यस्य लोपेनौडुवत्वं तस्याल्पत्वमिति । चनमिति ।
'क्रमादल्पात्पतरते' इत्यनेनन्यायेन अल्पत्वबहुत्वयोरप्राप्तौ^३ सत्यां यद्वचनं
स विधिः, अप्राप्तप्रापकत्वात् । द्वयोः प्राप्तावेकस्य वचनं परिसंख्या ।
तद्वचनमेकस्यातिशयाय । विधिपरिसंख्ययोः, लक्षणमुक्तं भट्टाचार्यः—

‘विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तव चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥’

इति ॥ -५७-५६- ॥

अथ प्रत्येकमेतासां जातीनां लक्ष्म कथ्यते ॥ ५६ ॥

षाड्ज्यामंशाः^५ स्वराः पञ्च निषादवर्षभवर्जिताः ।

निलोपात् षाडवं^१ 'सो ऽत्र पूर्णत्वे काकली क्वचित् ॥ ६० ॥

सगयोः सधयोश्चात्र संगतिर्बहुलस्तु गः ।

गांधारे अंशे न नेलोपो मूर्च्छना धैवतादिका ॥ ६१ ॥

त्रिधा तालः पञ्चपाणित्र चैककलादिकः ।

क्रमान्मार्गाश्चित्त्वृत्तिदक्षिणा गीतयः पुनः ॥ ६२ ॥

मागधो संभाविता च पृथुलेति क्रमादिमाः ।

नेष्कामिकध्रुवायां च प्रथमे प्रेक्षणे स्मृतः ॥ ६३ ॥

विनियोगो द्वादशात्र कला अष्टलघुः^२ कला ।

(क०) ग्रहादीनां त्रयोदशानां जातिलक्षणानां प्रत्येक-
मन्वर्थतया स्वरूपं निरूप्य, तानि षाड्ज्यादिषु सप्तसु शुद्ध^३विकृ-
तान्योन्यसंसर्गजातासु षड्जकैशिक्यादिष्वेकादशसु चेत्यष्टादशसु
जातिषु क्रमेण प्रत्येकं यथासंभवं योजयित्वा सप्रस्तारं दर्शयितुमाह
—अथ^४ प्रत्येकमित्यादिना । प्रत्येकम् एकस्यामेकस्याम् । यथार्थं
वीप्सायामव्ययीभावः । तासु^५ षाड्ज्यां निषादवर्षभवर्जिता पञ्च
स्वराः सगमपद्मा अंशाः । ते पर्यायेण वादिनो ग्रहाश्च भवन्ती
त्यर्थः । निलोपात् निषादपरित्यागात् षाडवं षट्स्वरप्रयोगः,
कार्यमिति शेषः । स निषादः, अत्र षाड्ज्यां पूर्णत्वे संपूर्णावस्थायां
क्वचित् षड्जस्य वादित्वे विकृतदशायां काकली भवति ।

सगयोः सधयोश्चात्र संगतिरिति । अत्र षड्जस्य गांधारे-
णैकान्तरितेन तादृगेनैव धैवतेन च यथारक्ति संबन्धः सगसगसधेति

^१ दर्थशास्त्रं वचनं । ed.

^२ औडवं (B).

^३ वचनमिति (B).

^४ तस्या (B).

^५ मंशः (D).

^१ प्रोक्तं C. E.

^२ क. ख. ग. घ. अष्टलघुः fn. 1 ed. (मु).

^३ विकृ-

त्यान्योन्य (D).

^४ यथा (D).

^५ स्याऽऽस्त(?) 1 ed.

गसगसधसेति वा कार्यः; गस्तु गांधारस्तु बहुल इति । यद्यपि 'निगावन्यविवादिनौ' (अत्रैव ३ प्रकरणे श्लो. ४९-) इति विवादि-त्वाद् गांधारस्याप्राप्तं बहुत्वम्, तथापि 'गांधारस्य च बाहुल्यम्' (ना. शा. २८ अ. श्लो. -६७) इति मुनिवचनाद् विधीयत इति तुशब्दार्थः । गांधारे अंशे न नेर्लोपः । निषादस्य गांधारसंवा-दित्वाद् अंशसंवादिनो लोपाभावादिति भावः । एतेनावस्थाद्वय-वत्या अप्यस्याः 'षाड्ज्या गांधारस्यांशत्वे निलोपप्रतिषेधेन षाड्वापवादात् पूर्णतावस्थैवेत्युक्तं भवति । अतो ज्याः समपधेषु चतुष्पदेषु संपूर्णत्वषाडवत्वाख्यावस्थाद्वयं व्यवस्थितम् । षड्जे अंशे ऽपि तस्यैव ग्रहापन्यासत्वात् केवलाशुद्धतायां पूर्णतैवेत्यस्याः^२ पूर्णतायां षडंशाः षाडवत्वे चत्वार इति मतज्ञोक्ता दशांशा वेदि-तव्याः । एवमवस्थापत्रांशसंख्या जात्यन्तरेष्वप्यूह्या । मूर्च्छना धैवतादिका अस्यां^३ षाड्जग्राधिकतया धैवतादिकोत्तरायता मूर्च्छना, न तु मध्यमग्रामीणा पौरवोत्यर्थः ।

^१अस्यां तालमार्गीगीतिविनियोगानां नियमं दर्शयति—
त्रिधा ताल इत्यादिना । अत्र षाड्ज्याम्, एककलादिकः, एककलः
द्विकलश्चतुष्कल इति त्रिधा च पञ्चपाणिः षट्पितापुत्रकः,
प्रयोक्तव्य इति शेषः । क्रमानुमार्गा इत्यनेनैककले पञ्चपाणौ
चित्रो मार्गो मागधी गीतिः, द्विकले^५ वार्तिको मार्गः संभावित
गीतिः, चतुष्कले दक्षिणो मार्गः पृथुला गीतिरिति क्रमो दर्शितः ।
अत्र षाड्ज्यामित्युपलक्षणम् । जात्यन्तरेष्वपि तालान्तरेष्वपि

एककलत्वादीनां योजना कर्तव्या, उत्तरत्र 'योक्तास्माभिः कला-संख्या' (अत्रैव श्लो १११) इत्यादिना सामान्येन वक्ष्यमा-णत्वात् । तालादीनां लक्षणं तु 'स्वप्रकरणे वक्ष्यते ।

तथा प्रथमे प्रेक्षणे नैष्कामिकध्रुवायां च विनियोगः स्मृत इति योजना । प्रथमप्रेक्षणे नाटकादीनां प्रथमाङ्के । नैष्कामिक-ध्रुवायामिति । ध्रुवासामान्यलक्षणं तावद् भरतोक्तम्—

'यानि चैव निबद्धानि च्छन्दो' वृत्तिविधानतः ।

(ना. शा. ३२ श्लो. ३४-)

मुखप्रतिमुखादीनि गीताङ्गान्येव सर्वशः ॥

^४यदात्मकानि तानि स्युर्ध्वासंज्ञानि नाटके ।

इति । तद्विशेषाच्च—

'प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाक्षेपिकी स्मृता ।

प्रासाधिकी तृतीया च चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा ॥

^५नैष्कामिकी तु विज्ञेया पञ्चमी तु ध्रुवा बुधैः ।

(ना. शा. ३२ अ. श्लो. २७, २९-)

इति प्रवेशाद्यर्थसूचनादेतासामन्वर्थता ज्ञेया^६ । 'अपकृष्टे ताडि-तादयो गुरुलघ्वक्षरोभयप्रायाः त्रिविधा अपि ध्रुवाजातयः प्रावे-शिक्यादीनामेवावान्तरभिदाः । एतासां सतालत्वमेव पदमधि-कृत्योक्तम् 'सतालं च ध्रुवाथेषु निबद्धम् सर्वसाधकम्' । (ना.

^१ षड्जगांधार । ed.

^२ त्यस्यां । ed.

^३ षड्ज । ed.

^४ अस्याः (D).

^५ वृत्तिमार्गः । ed.

^१ स्वरप्रकरणे (D).

^२ वृत्तिविधा (ना. शा).

^३ यदात्मकानि (D).

^४ निष्कामिकी च विज्ञेया पञ्चमी वृत्तकर्मणि । (ना. शा. Gaekwad ed.). । ed.

^५ ता च ज्ञेया (D).

^६ अपकृष्टाद् द्रुतात् सा गीता त्रयो गुरु (D).

शा. ३२ अ. श्लो. -२६) इति । तत्रैव स्मृतम् “अनिबद्धाक्षराणि
'स्युस्तेनेनप्रभृतीनि च (ना. शा. ३२ अ. श्लो. ३२-) इति ।
'तत्राङ्कान्ते निष्क्रमणे भवेत् व्यश्रावसानिकी' अस्याः प्रस्तुतार्थ-
नियोगः—

“अङ्कान्ते निष्क्रमणे पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।

“निष्क्रामोपगतगुणां विद्यान्नैष्कामिकीं तां तु” ।

(ना. शा. ३१ अ. श्लो. ३१२)

²मध्यमोत्तमयोः कार्या चतुरश्रावसानिकी ।

अधमानां तु³ कर्तव्या ध्रुवा व्यश्रावसानिकी ॥”

(ना. शा. ३२ अ. श्लो. २३)

नैष्कामिकी—

‘व्यश्रे विरामस्त्रिकलश्चतुरश्रे चतुष्कलः ।

प्रावेशिक्यां ध्रुवायां तु नैष्कामिक्यां तथैव⁴ च ॥’

(ना. शा. ३२ अ. श्लो. २५०)

इति ।

एवं ²तत्तत्तालविशेषनियतायां नैष्कामिक्यां ध्रुवायां विनि-
योगः । ध्रुवापदानामेतज्जात्युक्तस्वरसंदर्भेण योजनं नाट्याङ्ग-
त्वेन । चकारात् स्वातन्त्र्येणापि ³ब्रह्मप्रोक्तपदैरन्यैर्वा शंकरस्तुता-
वेव विनियोगः समुच्चीयते । स्मृतः, भरतादिभिरिति शेषः ।

¹ ड. स्यान्म्य(नि) जाति कृतानि तु । (ना. शा. Gaekwad ed.) ड. स्युस्ते
तत्रप्रभृतीनि च । र. स्युस्तेनराजगाव इति fn. ना. शा. Gaekwad ed.

² अद्योत्तमावां । ed. ³ मध्याधमानां (ना. शा. का. मा. Gaekwad ed.).

⁴ प्रावेशिक्या ध्रुवायास्तु नैष्कामिक्यास्तथैव (ना. शा.). ⁵ यत्तत्ताल । ed.

⁶ नाट्यप्रोक्त । ed.

द्वादशात्र कला इति । अत्र षाड्ज्यां कलाः कालविशेषा द्वादश
अत्रोक्तस्य पञ्चपाणेः यथाक्षरत्वे द्वादशमात्रिकत्वात् । कला-
शब्देन प्रतीतस्य कालविशेषस्य ध्रुवादिसर्गभेदाश्रितत्वेन अनेक-
¹रूपत्वादिह किप्रमाणो विवक्षित इत्याकाङ्क्षायामाह—अष्टलघुः
कलेति । अत्र लघुशब्देन पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमितः कालो
विवक्ष्यते । तादृशा अष्टौ लघवो यस्याः कलायाः सा ऽष्टलघुः ।
एतेनात्र कला दक्षिणमार्गाश्रितेति गम्यते । तथा च वक्ष्यति—
'योक्तास्माभिः कलासंख्या सा दक्षिणपथे स्थिता' (अत्रैव श्लो.
१११) इति । अतो ऽत्र चतुष्कलस्य पञ्चपाणेर्द्विरावृत्तिरवगन्त-
व्या । यदा तु वृत्तिमार्गाश्रयणेन चतुर्विंशतिः कलास्तदा द्विक-
लपञ्चपाणेश्चतुरावृत्तयः । यदा पुनश्चित्रमार्गाश्रयणेनाष्टाचत्वा-
रिंशत्कलास्तदा यथाक्षरपञ्चपाणेर्षष्टावृत्तयः । एवं तालान्तर-
मप्यूह्यम् ॥ -५६-६४- ॥

(मु०) अथैतासां जातीनां प्रत्येकं लक्षणं कथयितुं प्रतिजानीते
—अथेति । षाड्जीलक्षणं कथयति—षाड्ज्यामिति । षाड्ज्यां षड्ज
गांधारमध्यमपञ्चमधैवता अंशाः । तेषां च विकल्पेनांशत्वम्, 'गांधारे
अंशे न नेलोपः' (अत्रैव श्लो. -६१) इति वक्ष्यमाणत्वात् । मतङ्गेनाप्युक्तम्
—‘इति त्रिषष्टिरंशाः ²स्युस्तेषामेकैकशो अंशता’ (बृ. दे. २ प्र जातय
श्लो. -२२६) इति । निषादलोपेन षाडवम् । स निषादः पूर्णत्वे काकली ।
षड्जगांधारयोः षड्जधैवतयोश्च संगतिः । गांधारस्य बाहुल्यम् । गांधारो
यदा अंशस्तदा निलोपात्पाडवं नास्ति । धैवतादिः (उत्तरायता)
मूर्च्छना । पञ्चपाणिः षट्पितापुत्रक एककलो द्विकलश्चतुष्कलश्चात्र³

¹ रूपत्वे नामैकरूपत्वादिह । ed.

² ये तेषामेकैकशोऽंशताम् (बृ. दे.)

³ कलाश्चात्र (B).

तालः । यदैककलस्तदा चित्रो मार्गः; यदा द्विकलस्तदा वार्तिकः; यदा चतुष्कलस्तदा दक्षिणो मार्ग इति । गीतयः पुनः—यदा चित्रो मार्गस्तदा मागधी; यदा वार्तिकस्तदा संभाविता; यदा दक्षिणस्तदा पृथुला । प्रथमे प्रेक्षणे नैष्कामिकध्रुवायां विनियोगः । अत्र द्वादश कलाः । कला-यामष्टौ गुरवः ॥ -५६-६४- ॥

अस्यां षाड्ज्यां षड्जो न्यासः । गांधारपञ्चमौ अपन्यासौ; वराटी दृश्यते । अस्याः प्रस्तारः—

१. षाड्जी—

१. सा सा सा सा पा निध पा धनि
तं भ व ल ला ट

२. री गम गा गा सा रिग धस धा
न य नां बु जा धि

३. रिग सा री गा सा सा सा सा
कं

४. धा धा नी^१ निध^१ निध पा सा सा
न ग सु^२ प्र ण य

५. नी धा पा धनि री गा सा गा
कं लि स म् ड्ड

६. सा^३ धा^३ धनि पां सा सा सा सा
वं

७. सा सा गा सा मा^४ पा मा मा
स र स कु त ति ल क

८. सा गा^५ मा धनि निध पा^६ गा रिग
पं का नु ले प

^१ निध । ed. ^२ न (D). ^३ धा धनि पा । ed. ^४ मा । ed.

^५ सा पस । ed, सप मस (D). ^६ गरि गा (D).

९. गा गा गा गा सा सा सा सा
नं

१०. धां सा री गरि सा मा मा मा
प्र ण मा मि का म

११. धा नी पा धनि री गा री सा
दे ध^१ ना न

१२. रिग सा री गा सा सा सा सा
लं

(क०) अस्यां षाड्ज्यां षड्जो न्यास इति वदतो ज्यं भावः—अस्यां षाड्ज्यां विकृतावस्थामु ग्रहादीनामनियमत्वे ऽपि नामस्वरस्यैव न्यासत्वं^१ शुद्धायां विकृतासु च नियतमिति । गांधार-पञ्चमौ अपन्यासाविति विकृतावस्थामाश्रित्योक्तिः । शुद्धतायां तु नामस्वरस्य षड्जस्य^२ च अपन्यासत्वं कर्तव्यम् । यदाह, मतङ्गः—‘शुद्धत्वे^३ षड्जश्चापन्यासः’ (वृ. दे. २ प्र. ‘जातय’ २५१ श्लोकात्परं दृश्यते) इति । वराटी दृश्यते इति । यदा विकृतावस्थायामपि काकलीप्रयोगः तदा वराटी प्रतीयते ।^४ अन्यदा वराट्येकदेशप्रतीतिरेवेत्यर्थः । प्रस्तार इह कलासु स्वर-संनिवेशः; क्रियत इति शेषः ।

तत्र षड्जग्रामे शुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां तावन्मध्य-स्थानस्थितः षड्जः पञ्चलध्वक्षरोच्चारमितलघुकालश्चतुर्वार-मावर्त्यते; ततस्तत्स्थान एव पञ्चमो लघुकाल एकः; तत-स्तत्रत्यावेव निषादधैवती मिलित्वैकलघुकालौ; पुनः पञ्चम

^१ ना न । ed. ^२ ग. शुद्धानां । in. । ed. ^३ वा ऽपन्या । ed, क. न्या. । in. । ed. ^४ शुद्धत्वे (वृ. दे). ^५ अन्यथा (D), अन्यदाच्चारोकेदेश । ed.

एकलघुकालः; ततो धैवतनिषादौ मिलित्वैकलघुकालौ; इत्येका कला । अस्यां तं भवतललाटेति ब्रह्मप्रोक्तपदाक्षरैः स्वरयोजना-प्रकारस्तु—तं, इति सानुनासिकेन प्रथमः षड्जः तच्छेषतयैव; द्वितीयः; भवाभ्यां तृतीयचतुर्थौ; लेन पञ्चमः; लेन दीर्घेण निषादः; तच्छेषत्वेन धैवतपञ्चमौ; टेन धैवतः; तच्छेषो निषाद इति (१) ।

द्वितीयस्यां मध्यस्थाने रिर्लघुः; गमौ लघुः; द्वौ गौ लघुः; सो लघुः; रिगौ लघुः; धसौ लघुः; धो लघुः । अत्र नयनाम्बुजाधीत्यक्षरयोजना—नेन रिः; येन गः; तच्छेषो मः; सानुनासिकदीर्घेण नेन गः; तच्छेषो गः; बुना सः; दीर्घेण जेन रिः; तच्छेषा गधसाः धिना धः (२) ।

तृतीयस्यां रिगौ लघुः; सरिगास्त्रयो लघवः; ततश्चत्वारः षड्जा लघवः । अत्र ^१कमित्यक्षरयोजना—केन सानुनासिकेन रिः; तच्छेषा इतरे स्वराः (३) ।

चतुर्थ्यां मध्यस्थानौ धौ लघुः; ^२निर्लघुः; ^३नितारसौ लघुः; ^४मध्ये निधौ लघुः; पो लघुः; तारे सौलघुः; । नगसूनुप्रणये-त्यक्षरयोजना—नगसूभिर्धनयः; ^५तच्छेषौ निसौ; नुना निः; तच्छेषो धः; प्रणयैः पससाः (४) ।

पञ्चम्यां मध्यस्थाने निधपा लघवः; धनी लघुः; रिगसगा लघवः । केलिसमुद्भूत्यक्षरयोजना—केऽक्षरेण निः;

तच्छेषो धः; लीत्यनेन पः; तच्छेषौ धनी; सेन रिः; मु, इत्यनेन गः; तच्छेषः सः; ङ्गेन गः । (५) ।

षष्ठ्यां मध्ये सो लघुः; मन्द्रे धो लघुः; ^६धनी लघुः; पो लघुः; मध्ये साश्चत्वारो लघवः । वमित्यक्षरयोजना—वेन सानुनासिकेन सः; तच्छेषा इतरे (६) ।

सप्तम्यां मध्ये ससगसमपममा^७लघवः सरसकृततिलकाक्षरैः क्रमेण युक्ताः (७) ।

अष्टम्यां मध्ये सो लघुः; ^८गो लघुः; मो लघुः; धनी लघुः; निधौ लघुः; पो लघुः; गो लघुः; रिगौ लघुः । पङ्कानुलेपेत्यक्षरयोजना—सानुनासिकेन पेन सः; ^९तच्छेषौ गमौ; दीर्घेण केन धः; तच्छेषो निः; नुना निः; तच्छेषो धः; लेऽक्षरेण पः; पेन गः; तच्छेषौ रिगौ (८) ।

नवम्यां मध्ये गाश्चत्वारो लघवः; साश्चत्वारो लघवः; नमि^{१०}त्यक्षरयोजना—नेन सानुनासिकेन गः; तच्छेषा इतरे (९) ।

दशम्यां मन्द्रे धो लघुः; मध्ये सो लघुः; रिर्लघुः; गरी लघुः; समममा लघवः । प्रणमामि कामेत्यक्षरयोजना—प्रणमाऽक्षरैर्धसयः; तच्छेषौ गरी; मिना सः; दीर्घेण केन मः; तच्छेषो मः; ततो मेन नः (१०) ।

एकादश्यां मध्ये धनिपा लघवः; धनी लघुः; रिगरिसा लघवः । देहेन्धनानेत्यक्षरयोजना—देकारेण धः; तच्छेषो निः;

^१ यस्या एक मध्य । ed. ^२ कमित्येकाक्षर । ed. ^३ निधौ लघुः । ed. ^४ निसौ लघुः । ed. ^५ पुनर्निधौ । ed. ^६ तच्छेषा धनिताः । ed.

^१ सः । ed. ^२ तच्छेषेषु धनी लघुः । ed. ^३ मममा । ed. ^४ पसौ लघुः । ed. ^५ तच्छेषाः पममाः । ed. ^६ त्यक्षरं सानुनासिकम् । लेन गः । ed.

हे, इत्यनेन पः; तच्छेषौ धनी; धनानेत्येतैः क्रमेण रिगरयः ।
तच्छेषः सः (११) ।

द्वादश्यां मध्ये रिगौ लघुः; सरिगास्त्रयो लघवः; चत्वारः
षड्जा लघवः । लमित्यक्षरयोजना—लेन सानुनासिकेन रिः;
शेषाः सर्वेऽपि स्वराः (१२) ।

तं भवललाटनयनाम्बुजाधिकं
नगसूनुप्रणयकेलिसमुद्भवम् ।
सरसकृततिलकपङ्कानुलेपनं
प्रणमामि कामदेहेन्धनानलम् ॥

अत्र—स्वरसंख्याल्पत्वबहुत्वपरिज्ञानाय लिख्यते । षड्जाः
षट्त्रिंशत्; ऋषभा द्वादश; गांधारा विंशतिः; मध्यमा अष्टौ;
पञ्चमा ^१अष्टौ; धैवता षोडश; निषादा द्वादशेति मिलिता
द्वादशोत्तरं शतम् । अयं प्रस्तारः ^२षड्जांशत्वे । गांधाराद्यंशत्वे
पि एवमेवांशबहुत्वादिना सम्यग्विचार्योद्धारो नेयः । गांधा-
राद्यंशत्वमपि स्वस्थानस्थितानामेव । तेषां स्थायित्वकरणमपि
वीणायामुपतन्त्रीणां स्वनादसाम्यापादनमिति रहस्यम् । ^३षाड्-
ज्यादिसर्वजातिष्वंशस्वरगतो रसो वेदितव्यः ॥

इति षाड्जी ॥ १ ॥

अथार्षभी—

आर्षभ्यां तु त्रयो अंशाः स्युर्निषादर्वभधैवताः ॥ ६४ ॥

^१द्विश्रुत्योः संगतिः शेषैर्लङ्घनं पञ्चमस्य च ।

षाडवं षड्जलोपेन सपलोपादिहौडुवम् ॥ ६५ ॥

मूर्च्छना पञ्चमादिश्च ताल^१श्चच्चत्सुटो मतः ।

अष्टौ कला भवन्तोह विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥ ६६ ॥

(क०) आर्षभ्यां त्विति । तुशब्दो ऽस्यां षाड्जी-
वैलक्षण्यद्योतनार्थः । निषादर्वभधैवतास्त्रयो अंशा ग्रहाश्च स्युः ।
द्विश्रुत्योर्गाधारनिषादयोः प्रत्येकं ^३शेषैः सरिमपधैः पञ्चभिर्व्यथा-
योगं संगतिः संबन्धः । एतेन गांधारनिषादयोः बहुत्वम् इतरेषा-
मल्पत्वमिति च सूचितम् । पञ्चमस्य लङ्घनं च । लङ्घनम्
अल्पतरत्वम् । चकाराद् अल्पत्वं च संपूर्णतावस्थायां भवति ।
षाडवं षड्जलोपेनेत्यादि स्फुटार्थम् ॥ ६४-६६ ॥

(मु०) आर्षभी लक्षयति—आर्षभ्यामिति । आर्षभ्यां निषा-
दर्वभ^४धैवतास्त्रयो अंशाः । गांधारनिषादयोः द्विश्रुत्योः अन्यैः स्वरैः सह
संगतिः । पञ्चमस्येषत्पमः । षड्जाभावेन षाडवत्वम् । षड्जपञ्च-
माभावेन चौडुवित्वम् । पञ्चमादिः (शुद्धषड्जा) मूर्च्छना । चच्च-
त्सुटस्तालः । अष्टौ कलाः । विनियोगः पूर्ववत्तैष्कामिकध्रवायाम्
॥ ६४-६६ ॥

अस्यामार्षभान्मृषभो न्यासः । अंशा एवापन्यासाः ।
देशीमधुर्यो दृश्यते । अस्याः ^६प्रस्तारः—

^१ ग. द्विश्रुतिः सं । ed. ^२ चच्चत्सुटो । ed. ^३ ग. शेषैर्वै सरि-

मपावैः । in. । ed. ^४ संशुर्गावस्या । ed. ^५ धैवता विकल्पेन त्रयो (B).

^६ अथ षड्जग्रामे शुद्धस्वरमेलने (D).

^१ धैवताः सप्तदश; निषा । ed.

^२ षड्जांशत्वे गांधा । ed.

^३ षड्जादि । ed.

२. आर्षभी

१. री गा सा रिग मा रिम गा रिरि
गु ण लो च ना ^१धि२. री री निध निध^२ गा रिम मा पनि^३
क म न त्त म म र३. मा धा नी धा पा पा सा गा
म ज र म क्ष य४. नी धनि री गरि सधं गरि री री
म जे यं५. री मा गरि^४ सधं सस रिम मम
प्र ण मा मि दिव्य६. निध पा री री रिप गरि सधं^५ सा
म णि द पं णा म७. रिस रिस रिग रिग मा मा मा गरि
ल नि के तं८. पा ^६नी री मा गरि सधं गरि गरि
भ व म मे यं

(क०) देशीमधुकुर्यौ दृश्येते इति । देशीमधुकुर्यौ सदृशरागत्वाद् ऋषभाङ्गत्वेन ^१प्रस्तुताया आर्षभ्या गाने तयोः प्रतीतिर्भवतीति भावः । षड्जग्रामे शुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये रिगसास्त्रयो लघवः; रिगावेकः; मश्चैकः; रिमावेकः; ^८ग एकः; ऋषभावेकः; एवमष्टौ लघवः । अत्र गुणलोचनाधीत्य-

^१ धि । ed. ^२ मा (D). ^३ परि (D). ^४ रिम मा री (D).^५ सध । ed. ^६ नी नी मग री सध । ed, री री मग री सध (D). ^७ प्रसूताया । ed. ^८ गा । ed.

क्षराणि—गुणलोभिः क्रमेण रिगसाः तच्छेषौ रिगौ; चनाभ्यां मरी; तच्छेषा मगरयः; धिना रिः (१) ।

द्वितीयस्यां मध्ये ऋषभौ द्वौ; निधावेकः; पुनर्निधावेकः; वेकः; ग एकः; रिमावेकः म एकः; पनी एकः; एवमष्टौ लघवः । कमनन्तममरेत्यक्षराणि—कमनं रिरिनयः; तच्छेषा धनिधाः; न्तमाभ्यां गरी; तच्छेषो मः; मराभ्यां मपौ; तच्छेषो निः (२) ।

तृतीयस्यां मध्ये मधनिधपपसगा अष्टौ लघवः; मजर-मक्षयेत्यक्षराणि—मजरमैर्मधनिधाः; तच्छेषौ पौ; क्षयाभ्यां सगौ (३) ।

चतुर्थ्यां मध्ये निरेकः; धनी एकः; रिरेकः; गरी एकः; समन्द्रधावेकः; ^१मध्ये गरी एकः; ऋषभौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । मजेयमित्यक्षराणि—मजे इत्याभ्यां निधौ; तच्छेषा अष्टौ पराः; यमित्यनेनोपान्त्यो रिः; तच्छेषो रिः (४) ।

पञ्चम्यां—मध्ये रिरेकः; म एकः; गरी एकः; ^२समन्द्रधावेकः; ^३मध्ये सावेकः; ^४रिसावेकः; रिगावेकः; ^५मावेकः; एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि दिव्येत्यक्षराणि—प्रणाभ्यां रिमौ; तच्छेषौ गरी; दीर्घेण मेन सः; तच्छेषा धससरिसाः; मिनारिः; तच्छेषो गः; दिव्याभ्यां मौ (५) ।

षष्ठायां मध्ये निधावेकः; प एकः; ऋषभौ द्वौ; रि पावेकः; गरी एकः; ^६समन्द्रधावेकः; मध्ये स एकः; एवमष्टौ

^१ गरी । ed. ^२ सधावेकः । ed. ^३ सावेकः । ed. ^४ रिगावेकः । ed.^५ मौ द्वौ । ed, ^६ सधावेकः; स एकः । ed.

लघवः । मणिदर्पणामेत्यक्षराणि—मेन निः; तच्छेषो घः; णिदाभ्यां परी; तच्छेषो रिः; पौं रिः; तच्छेषः पः; दीर्घेण णेन गः; तच्छेषा रिसघाः; मेन सः (६) ।

सप्तम्यां मध्ये रिसौ द्विर्दो; रिगौ द्विर्दो; मध्यमास्त्रयः; गरी एकः; एवमष्टौ लघवः । लनिकेतमित्यक्षराणि—लेन रिः; तच्छेषः सः; निना रिः; तच्छेषः सः; के इत्यनेन रिः; तच्छेषा गरिगममाः; तमित्यनेन मः; तच्छेषौ गरी (७) ।

अष्टम्यां मध्ये पनिरयस्त्रयः; म एकः; गरी एकः; ^१समन्द्रधावेकः; मध्ये गरी द्विर्दो; एवमष्टौ लघवः । भवममेयमित्यक्षराणि—भवममे, इत्येतैः पनिरिमाः; तच्छेषा गरिसघगरयः; यमित्यनेन गः; तच्छेषो रिः (८) ।

गुणलोचनादिकमनन्तमरमजरमक्षयमजेयम् ।

प्रणमामि दिव्यमणिदर्पणामलनिकेतं भवममेयम् ॥

अत्रापि स्वरसंख्या प्रस्तारत एव द्रष्टव्या, अंशान्तरप्रस्तारेष्वभ्यूहनीया ॥

इत्यार्षभी ॥ २ ॥

अथ गांधारी—

पञ्चांशा रिधवर्ज्याः^२ स्युर्गांधार्या संगतिः पुनः ।

न्यासांशाभ्यां तदन्येषां धैवतादृषभं व्रजेत्^३ ॥ ६७ ॥

^४रिलोपरिधलोपाभ्यां षाडवौडुवितं क्रमात् ।

पञ्चमः षाडवद्वेषो निसमध्यमपञ्चमाः ॥ ६८ ॥

अंशा द्विषन्त्यौडुवितं कलाः षोडश कीर्तिताः ।

मूर्च्छना धैवतादिः स्यात् तालश्चच्चत्पुटो मतः ॥ ६९ ॥

विनियोगो ध्रुवागाने तृतीयप्रेक्षणे भवेत् ।

(क०) पञ्चांशा इति । अस्यां गांधार्या रिधवर्ज्याः पञ्च सगमपनयो अंशा ग्रहाश्च स्युः; संगतिः पुनः संगतिस्तु, न्यासांशाभ्यां न्यासेन गांधारेणांशेन गमपनिसेष्वन्यतमेन, तदन्येषां न्यासादुपात्तांशाच्च अन्येषां पर्यायांशानंशरूपाणां च, भवतीति शेषः । धैवतादृषभं व्रजेदिति । पूर्णतावस्थायां कदाचिद्धैवतर्षभयोः संगतिः स्यादित्यर्थः । पञ्चमः षाडवद्वेषोत्यादिना एतदुक्तं भवति—यदा पञ्चमो ऽगो भवति तदा संपूर्णविस्थैवेति, निसमा यदांशास्तदा संपूर्णषाडवावस्थे द्वे एवेति च । एतेन ^१गांधारांशत्व एवास्यास्तिस्रो ऽवस्था इति ज्ञायते । 'पञ्चमः षाडवद्वेषो निसमध्यमपञ्चमाः; अंशा द्विषन्त्यौडुवितम्' इत्यस्योपपत्तिः आचार्यवचनं च रक्तगांधार्या सम्यगभिधास्यते; तत एवावगन्तव्यम् । कलाः षोडश कीर्तिता इति । चतुष्कलस्य चच्चत्पुटस्य दक्षिणमार्गे चतुरावृत्तिरुक्ता । मूर्च्छना धैवतादिः स्यादिति । अस्यां गांधार्या माध्यमग्राहिकत्वात्पौरवो मूर्च्छनेत्यर्थः । तृतीयप्रेक्षणे ध्रुवागान इति ध्रुवासामान्यनिर्देशात् प्रावेशिक्यादिषु यथोचितं विनियोग इत्यर्थः ॥ ६७-७० ॥

^१ सघावेकः; गरी । ed. ^२ वर्जाः । ed. ^३ भवेत् (D). ^४ रिलो-पनिध । ed.

(सु०) गांधारीं लक्षयति—पञ्चांशा इति । गांधार्या षड्ज-गांधारमध्यमपञ्चमनिषादाविकल्पेन पञ्चांशाः । ^१न्यासांशस्वराभ्यां सह अन्येषां संगतिः । ध्रुवतादृषभपर्यन्तमारोहणं कर्तव्यम् । ऋषभलोपात्पाडवम्, ऋषभध्रुवतलोपादीडुवितम् । पञ्चमे अंशे षाडवं नास्ति; निषाद-षड्जमध्यमपञ्चमेष्वंशेष्वोडुवितं नास्ति । षोडश कलाः । ध्रुवतादिः पौरवी मूर्च्छना । चच्चत्पुटस्तालः । ध्रुवागाने तृतीयप्रेक्षणे^२ विनियोगः ॥ ६७-७०-॥

अस्यां गांधार्या गांधारो न्यासः । षड्जपञ्चमौ अपन्यासौ । गांधार^३पञ्चमदेशीवेलावल्यो दृश्यन्ते । अस्याः ^४प्रस्तारः—

३. गांधारी—

१. गा गा सा नीं सा गा गा^५ गा
ए तं

२. गा गम पा पा धप मा निध निस^१
र ज नि व धू मु ख

३. निध पनि मा मपरि गा गा गा गा
वि ध्र म दं

४. गा गम पा पा धप मा निध निस^१
नि शा म य व रो रु

५. निध पनि मा ^६मपरि मा^७ गा मा सा
त व मु ख वि ला स

६. गा सा गा गा गा गम गा गा
व पु ष्णा रु म म ल

^१ स्वरेणैवान्येन सह संगतिः (B). ^२ तृतीयप्रेक्षणे (B). ^३ पञ्चमा (D).

^४ मध्यमग्रामे शुद्धस्वरमेलने प्रथमकला (D). ^५ सा (D). ^६ मा पा री गा गा (D). ^७ गा (क).

७. गा गम पा पा धप मा निध निस^१
मु दु कि र ण

८. निध पनि मा मपरि^१ गा गा गा गा
म मृ त भ वं

९. री गा सा पध री गा सा सा
र ज त गि रि णि ख र

१०. नीं नीं नीं नीं नीं नीं नीं नीं
म णि श क ल शं ख

११. गा गम पा पा धप मा निध निस^१
व र यु व ति दं त

१२. निध पनि मा मपरि गा गा गा गा
पं क्ति नि भं

१३. नी नी पा नी गा सा गा सा
प्र ण मा मि प्र ण य

१४. गा सा गा गा गा गम गा गा
र ति क ल ^२ह र व नु^३

१५. गा पा मा मा निध^४ निस^१ निध पनि
दं

१६. मा परिग गा गा गा गा गा गा
श शि नं

(क०) षड्जपञ्चमौ अपन्यासौ । इति विकृतत्व-विवक्षया । गांधारपञ्चमदेशीवेलावल्यो दृश्यन्ते । इति । गांधार-पञ्चमो ग्रामरागः । दृश्यन्त इत्यनेन गांधारांशप्रस्तारगाने तेषा-मेकदेशेन प्रतीतिरुह्या । माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथम-

^१ मपरि 1 ed.

^२ हा प तु (D).

^३ नु 1 ed.

^४ निग (D).

कलायां मध्ये गगसा लघवस्त्रयः; मन्त्रे निरेकः; मध्ये स एकः; गास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। एतमित्यक्षरे—एकारेण गः; तच्छेषा गसनयः; तमित्यनेन सः; तच्छेषा गास्त्रयः (१)।

द्वितीयस्यां—मध्ये ग एकः; गमावेकः; पौ द्वौ; धपावेकः; म एकः; निधावेकः; निपाद^१तारषड्जावेकः; एवमष्टौ लघवः। रजन^२वधूमुखेत्यक्षराणि—रजाभ्यां गौ; तच्छेषो मः; निवधूभिः पपधाः तच्छेषौ पमौ; मुना निः; तच्छेषो धः। खेन निः; तच्छेषः सः (२)।

तृतीयस्यां—मध्ये निधावेकः; पनी एकः; म एकः; मपरय एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। विश्रमदमित्यक्षराणि—विना निः; तच्छेषा धपनिमाः; श्रेण मः; तच्छेषौ परी; मेन गः; तच्छेषो गः; दमिति गः; तच्छेषो गः (३)।

द्वितीयावच्चतुर्थी कला। निशा मय वरोरु, इत्यक्षराणि—निशाभ्यां गौ; तच्छेषो मः; मयवैः पपधाः; तच्छेषः पः; रो इति मः; तच्छेषौ निधौ; रुणा निः; तच्छेषः सः (४)।

पञ्चम्यां—तृतीयावत्प्रथमादयो लघवः षट्; उपान्त्यान्त्यौ मध्यमषड्जी। तव मुखविलासेत्यक्षराणि—तेन निः; तच्छेषो धः; वेन पः; तच्छेषो निः; मुखाभ्यां मौ; तच्छेषौ परी; विलाभ्यां गौ; तच्छेषो मः; सेन सः (५)।

षष्ठाद्यां—मध्ये गसौ द्वौ; गास्त्रयः; गमावेकः; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। वपुश्चारुममलेत्यक्षराणि—वपुश्चारुभिर्गंसगगाः; तच्छेषो गः; मेन गः; तच्छेषो मः; मलाभ्यां गौ (६)।

चतुर्थीवत्सप्तमी। मृदुकिरणेत्यक्षराणि—मृदुभ्यां गौ; तच्छेषो मः; किरणैः पपधाः; तच्छेषा इतरे (७)।

अष्टम्यां—तृतीयावदष्टमी। ^१ममृतभवमित्यक्षराणि—मेन निः; तच्छेषो धः; मृणा पः; तच्छेषो निः; तभाभ्यां मौ; तच्छेषौ परि; वमिति गः; तच्छेषो इतरे (८)।

नवम्यां—मध्ये रिगमास्त्रयो लघवः; पधावेकः; रिगौ द्वौ; सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। रजतगिरिशिखरेत्यक्षराणि—रजतगिभिः क्रमेण रिगमपाः; तच्छेषो धः; रिशिखरै रिगससाः (९)।

दशम्यां—मन्त्रे ऽष्टौ निपादा लघवः। मणिशकलशङ्खेत्यक्षराणि—मणिशकलशमित्येतैः पणिनपादाः; तच्छेष उपान्त्यः; खेनान्त्यः (१०)।

एकादश्यां—सप्तमीवदेकादशी। वरयुवतिदन्तेत्यक्षराणि—वराभ्यां गौ; तच्छेषो मः; युवतिभिः पपधाः; तच्छेषः पः; दमिति मः; तच्छेषौ निधौ; तेन निः; तच्छेषः रुः (११)।

द्वादश्यां—अष्टमीवद् द्वादशी। पङ्क्तिनिभमित्यक्षराणि—पेन निः; तच्छेषा धपनयः; इक्तिनिभ्यां मौ; तच्छेषौ परी; भमिति गः; तच्छेषा गाः (१२)।

त्रयोदश्यां—मध्ये निनिप^३निगमगसा अष्टौ लघवः। प्रणमामि प्रणयेत्यक्षराणि—चतुर्थो माक्षरशेषः (१३)।

^१ पड्जावेकः। 1 ed.

^२ ग. वधूसुखे fin. 1 ed.

^१ अमृत (D).

^२ रिगमगसा (D).

चतुर्दश्यां—मध्ये गसौ द्वौ; गास्त्रयः; गमावेकः; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । रतिकलहरवन्तु^१, इत्यक्षराणि; मध्यमो रशेषः (१४) ।

पञ्चदश्यां—मध्ये गपौ द्वौ; मौ द्वौ; निधावेकः; निषाद-^२तारषड्जावेकः; ^३मध्ये निधावेकः; पनी एकः; एवमष्टौ लघवः । दमिति गः; तच्छेषा इतरे (१५) ।

षोडश्यां—मध्ये म एकः; परिगा एकः गाः षट्; एवमष्टौ लघवः । शशिनमित्यक्षराणि—शशिभ्यां भपौ; तच्छेषा रिस्त्रयो गाश्च; नमिति गः तच्छेषास्त्रयो गाः (१६) ।

एतं रजनिवधूमुखविभ्रमदं निशामय वरोरु

तव मुखविलासवपुश्चारुममलमृदुकिरणममृतभवम् ।

रजतगिरिशिखरमणिशकलशङ्खवरयुवतिदन्तपङ्क्तिनिभं
प्रणमामि प्रणय^४रतिकलहरवन्तु^५ शशिनम् ॥

अत्र शशिप्रणामोऽपि शशिनः शशिशेखरसंबन्धात् शंकरस्तु-
तावेव पर्यवस्यति; अथवा शशिना ष्टमूर्तिधरमूर्तिभेदत्वात्
साक्षात् तत्प्रणाम एवेति मन्तव्यम् ॥ इति गांधारी ॥ ३ ॥

अथ मध्यमा—

पञ्चांशा मध्यमायां स्युरगांधारनिषादकाः ॥ ७० ॥

षड्जमध्यमबाहुल्यं गांधारोऽल्पोऽत्र षाडवम्^६ ।

^७गलोपाग्निलोपेन ^८त्वौडुवं स्यात् कलाष्टकम्^९ ॥ ७१ ॥

^१ रवतु । ed. ^२ षड्जावेकः । ed. ^३ निधावेकः । ed. ^४ ग.

रतिकलिक । fi. । ed. ^५ रवतुदं । ed. ^६ षाडवः (D). ^७ गालो । ed.

^८ चोडुवं । ed. ^९ लाष्टकः । ed.

ऋषभादिमूर्च्छना^१ स्यात् ताल^२श्चच्चत्पटो मतः ।

विनियोगो ध्रुवागाने ^३द्वितीयप्रेक्षणे भवेत् ॥ ७२ ॥

(क०) पञ्चांशा इति । मध्यमायामगांधारनिषादका
पञ्च सरिमपधा अंशा ग्रहाश्च स्युः । षड्जमध्यमबाहुल्ये प्राप्ते
ऽपि पुनर्ग्रहणं तयोः पर्यायांशत्वेऽपि वादिवद् बाहुल्यसिद्धयर्थम् ।
गांधारोऽल्प इति पूर्णतायामिति मन्तव्यम् । अत्र षाडवमिति
स्पष्टोऽर्थः ॥ -७०-७२ ॥

(मु०) मध्यमां लक्षयति—पञ्चांशा इति । मध्यमायां
षड्जर्षभमध्यमपञ्चमधैवता^४ विकल्पेनांशाः । षड्जमध्यमौ बहुलौ ।
^५गांधारोऽल्पः । गांधारलोपात् षाडवम् । निषादगांधारलोपादौडुवि-
तम् । अष्टौ कला । ऋषभादिः (कलोपनता) मूर्च्छना । चच्चत्पटु-
स्तालः । द्वितीयप्रेक्षणे^६ ध्रुवागाने विनियोगः ॥ -७०-७२ ॥

अस्यां मध्यमायां मध्यमो^७ न्यासः । अंशा एवापन्यासाः ।
चोक्षषाडव^८देश्यान्धाल्यो दृश्यन्ते । अस्याः प्रस्तारः—

४. मध्यमा

१. मा मा मा मा पा धनि नो धप
पा तु भ व मू

२. मा पम मा सा मा गा री री
धं जा न न^९

^१ दि मूर्च्छना । ed. ^२ श्वञ्च । ed. ^३ त्रितीय (D). ^४ धैव-

तानि (B). ^५ गांधारलोपात् पा (B). ^६ प्रेक्षणे (B). ^७ रिषभो (D).

^८ देश्यन्धाल्यो । ed. ^९ नं । ed.

३. पा सा रिम गम^१ सा मा मा सा
कि री ट
४. मा^१ निध नि^१ निध पम पध मा म^१
म णि द प णं
५. नी^१ नी^१ री री नी^१ री री पा
सौ री क र प
६. नी^१ मप मा मा सा सा सा सा
ल्ल वां गु लि सु
७. गा^१ मो सा^१ गा^१ धप मा^२ धनि सा^१
ते जि तं
८. पा सा^१ पा निधप मा मा मा मा
मु कि र णं

(क०) चोक्षषाडवेति । शुद्धषाडवः ग्रामरागः माध्यम-
ग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये मध्यमाः चत्वारो
लघवः; प एकः; धनी एकः; निरेकः; धपावेकः; एवमष्टौ
लघवः । पातु भवमू इत्यक्षराणि—पा, इति मः; तच्छेषौ मौ;
तुभवैर्मपध्माः; तच्छेषो निः; मू इति निः; तच्छेषौ धपौ (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये म एकः; पमावेकः; मसमगरिरयः
षट्; एवमष्टौ लघवः । ^३ध्रंजाननेत्यक्षराणि—ध्रंजाभ्यां मपौ;
तच्छेषा ममसाः; ननाभ्यां मगौ; तच्छेषौ री (२) ।

तृतीयस्यां—मध्ये पमौ द्वौ; रिमावेकः; गमावेकः;
माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । किरीटेत्यक्षराणि—किरीटैः
पमरयः; तच्छेषा इतरे (३) ।

^१ पम रिम गम मा (D). ^२ सा १ ed. ^३ ध्रंजाननमित्य १ ed.

चतुर्थ्यां—तारे म एकः; मध्ये ^१निधावेकः; नितारषड्-
जावेकः; मध्ये निधावेकः; पमावेकः; पधावेकः; मौ द्वौ;
एवमष्टौ लघवः । मणिदर्पणमित्यक्षराणि—मणिभ्यां मनी;
तच्छेषो धः; देन निः; तच्छेषाः सनिध्वाः; पेंण पः; तच्छेषा
मपध्माः; णमिति मः; तच्छेषो मः (४) ।

पञ्चम्यां—मन्त्रे^१ नी द्वौ; ^२मध्ये री द्वौ; ^३मन्त्रे निः;
मध्ये रिरिपास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । गौरीकरपेत्यक्षराणि—
गौ, इति निः; तच्छेषो निः; री, इति रिः; तच्छेषो रिः;
करपैतिरिरयः; तच्छेषः पः (५) ।

षष्ठ्यां—मन्त्रे निरेकः; ^४मध्ये मपावेकः; मौ द्वौ; सा-
श्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । ल्लवाङ्गुलिस्वित्यक्षराणि—
ल्लवां इति निमौ; तच्छेषाः पममाः; गुलिभ्यां सौ; तच्छेषः
सः; सुना सः (६) ।

सप्तम्यां—तारे ^५गः मध्ये निः; तारे सगौ; मध्ये धपा-
वेकः; म एकः; धनी एकः; तारे ^६स एकः; एवमष्टौ लघवः ।
तेजितमित्यक्षराणि—ते इति गः; तच्छेषाः परे षट् स्वराः;
जिना धः; तच्छेषो निः; तमिति सः (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये प एकः; तारे स एकः; पुनर्मध्ये प
एकः; निधपा एकः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । सुकिरण-
मित्यक्षराणि—सुकिरैः पसपाः तच्छेषा निधपाः; णमिति मः;
तच्छेषास्त्रयः (८) ।

^१ निधावेकः १ ed. ^२ तारे (D). ^३ री द्वौ १ ed. ^४ निरिरि-
पाश्चत्वारः १ ed. ^५ मपावेकः १ ed. ^६ गनिसमाश्चत्वारः १ धपावेकः
१ ed. ^७ स एकः १ ed.

पातु भवमूर्धजाननकिरीटमणिदर्पणम् ।
गौरीकरपल्लवाङ्गुलिमुतेजितं सुकिरणम् ॥

॥ इति मध्यमा ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

‘रिपावंशी तु पञ्चम्यां सगमाः स्वल्पका मताः ।
रिमयोः संगतिर्गच्छेत् पूर्णत्वे गान्निषादकम् ॥ ७३ ॥
क्रमाद् गेन निगाभ्यां च षाड्वौडुवता मता^२ ।
ऋषभो अंशस्त्वौडुवितं द्वेष्टचष्टौ^३ च कला मताः ॥ ७४ ॥
मूर्च्छनादि तु पूर्वावत् प्रेक्षणं तु तृतीयकम्^४ ।

(क०) रिपावंशाविति । सगमाः स्वल्पका मता इत्यत्र
समयोरषाड्वौडुवकारित्वेनाप्राप्तावल्पत्ववचनं विधिरिति, गस्य
षाड्वौडुवकारित्वेन प्राप्ता पुनर्वचनं परिसंख्येति च ‘पञ्चम्यां तु
विपर्ययः’ (अत्रैव श्लो. ५८-) इत्यादिग्रन्थव्याख्यान समये पूर्वं
प्रतिपादितम् । संपूर्णत्वदशायां गान्निषादकं गच्छेदिति गत्योः
संगतिं कुर्यादित्यर्थः । एतेन षाडवत्वे गस्यौडुवत्वे निगयोश्च
लोप्यत्वात् तत्र तयोः संगतिं न कुर्यादिति गम्यते । गेन निगाभ्यां
चेत्यत्र लुप्तेन लुप्ताभ्यामिति चाध्याहारः कार्यः । क्रमात् षाड्वौ-
डुवता, गेन षाडवं निगाभ्यामौडुवमिति क्रमात्, षाड्वौडुव-
योर्भावे षाड्वौडुवता । ऋषभो अंशस्त्वौडुवितं द्वेष्टेति । अस्या-
मौडुवकारिणोनिगयोः ऋषभे^५ अंशे संवादित्वाभावे ऽपि,

^१ निपावंशी गु.

^२ षाड्वौडुवते मते fn. (A.L.) 1 ed, मताः (D).

^३ द्वेष्टचष्टौ (D).

^४ तृतीयके (D).

^५ यद्यपि ऋषभे 1 ed.

‘ऋषभश्चैव पञ्चम्यां कैश्चिदां चैव ध्रैवतः ।
एवं हि ‘द्वादशैते स्युर्वर्ज्याः पञ्चस्वरे सदा ॥’

(नाट्याशास्त्रे २८ अ. श्लो. ६३)

इति मुनिवचनबलाद् औडुवत्वं निषिध्यत इति मन्तव्यम् ।
मूर्च्छनादि तु पूर्वावदिति । पूर्वान्मध्यमायामिवात्रापि मूर्च्छना
ऋषभादिः । आदिशब्देन चच्चत्पुटश्च तालो गृह्यते । अन्यदुक्त-
प्रायम् ॥ ७३-७५- ॥

(मु०) पञ्चमीं लक्षयति—^१रिपाविति । पञ्चम्याम् ^२ऋषभ-
पञ्चमावंशी; षड्जगांधारमध्यमा अल्पाः; ऋषभमध्यमयोः संगतिः;
पूर्णत्वे गांधारान्निषादपर्यन्तमारोहणम्; गांधारलोपात् षाडवम्; निषाद-
गांधारलोपाद् औडुवितम्; ऋषभे अंश औडुवितं नास्ति; अष्टौ कलाः
ऋषभादिः (कलोपनता) मूर्च्छना । चच्चत्पुटस्तालः । ^४ध्रुवायां तृतीय-
प्रेक्षणे विनियोगः ॥ ७३-७५- ॥

अस्यां पञ्चम्यां पञ्चमो न्यासः । ऋषभपञ्चमनिषादा
अपन्यासाः । चोक्षपञ्चमदे^५स्यान्धाल्यो दृश्यन्ते अस्याः ^६प्रस्तारः—

५. पञ्चमी—

१. पा धनि नो नो मा नो मा पा
ह र म धं जा न

^१ द्वादशैवेह वर्ज्याः पञ्चस्वराः (ता. शा.).

दपञ्चमावंशी (B).

^४ तृतीयप्रेक्षणे (B).

पञ्चमी जातेः (D).

^२ निपाविति (B).

^५ माध्यमग्रामिकसुद्धस्वरमेलनं

^६ यन्त्राल्यो 1 ed.

२. गा गा^१ सा सा मां मां पां पां
नं म हे श म म र
३. पां पां धां नीं नीं नीं गा^२ सा
प ति बा हु स्तं भ
४. पा मा धा नी निघ पा पा पा
न म नं त
५. पा पा री^३ री^३ री^३ री^३ री^३
प्र ण मा मि पु रु ष
६. मां^३ निग सा सध नी नी नी नी
मु ख प ध ल क्ष्मी
७. सां सां सां भा पा पा पा पा
ह र मं वि का प
८. धा मा धा नी पा पा पा पा
ति म जे यं

(क०) माध्यमप्राप्तिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये प एको लघुः; धनी एकः; नी द्वौ; ननिमपाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । हरमूर्धजानेत्यक्षराणि—हराभ्यां पधौ; तच्छेषो निः; मू इति निः; तच्छेषो निः; धंजाभ्यां मनी; तच्छेषो मः; नेन पः (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये गौ द्वौ; सौ द्वौ; मन्द्रे मी द्वौ, पौद्वौ; एवमष्टौ लघवः । नं महेशममरेत्यक्षराणि—नं महे इति गगसाः; तच्छेषः सः; शममरैर्ममपपाः (२) ।

तृतीयस्यां—मन्त्रे पौ द्वौ; ध्र एकः; निषादास्त्रयः; ^४मध्ये ग एकः; ^५स एकः; एवमष्टौ लघवः । पतिबाहुस्तम्भे-

^१ सा (D). ^२ गां (क०) । ed. ^३ रिग (D), निग (क०) । ed.

^४ न. एकः । ed. ^५ मध्ये स । ed.

त्यक्षराणि—पतिबा इति पपधाः; तच्छेषो निः; हुस्तमिति निषादौ; तच्छेषो गः; भेन सः (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये पमधनयश्चत्वारः; निधावेकः; पास्त्रयः एवमष्टौ लघवः । नमनन्तमित्यक्षराणि—नमनमिति पमधाः; तच्छेषो निः; तमिति निः; तच्छेषा इतरे (४) ।

पञ्चम्यां—मध्ये पौ द्वौ; तार ऋषभाः ^१षट्; एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि पुरुषेत्यक्षराणि—प्रणमा इति पपरयः; तच्छेषो रिः; मिपुरुषैश्चत्वार ऋषभाः (५) ।

षष्ठ्यां—मन्त्रे म एकः; ^१मन्द्रनिमध्यगावेकः; स एकः; सधावेकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । मुखपद्मलक्ष्मी-त्यक्षराणि—मुखाभ्यां मनी; तच्छेषो गः; पद्माभ्यां सौ; तच्छेषौ धनी; लेन निः; तच्छेषो निः; क्ष्मीति निः; (६) ।

सप्तम्यां—तारे सास्त्रयः; मध्ये म एकः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । हरमम्बिकापेत्यक्षराणि—हरममिति सास्त्रयः तच्छेषो मः; बिकाभ्यां पौ; तच्छेषः पः; पति पः (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये धमधनयश्चत्वारः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । तिमजेयमित्यक्षराणि—तिमजे इति धमधाः; तच्छेषो निः; यमिति पः; तच्छेषाः परे (८) ।

हरमूर्धजाननं महेशममरपतिबाहुस्तम्भनमनन्तम् ।
तं प्रणमामि पुरुषमुखलक्ष्मीहरमम्बिकापतिमजेयम् ॥

॥ इति पञ्चमी ॥ ५ ॥

^१ निगावेकः । ed.

अथ धैवती—

स्तो धैवत्यां रिधावंशौ लङ्घ्यावारोहिणौ सपौ^१ ॥ ७५ ॥

^२पलोपात् षाडवं प्रोक्तमौडुवं सपलोपतः ।

^३ऋषभादिर्मूर्च्छना स्यात् तालो मार्गश्च^४ गीतयः ॥ ७६ ॥

विनियोगश्च षाड्जीवत् कला द्वादश^५ कीर्तिताः ।

(क०) स्तो धैवत्यामिति । आरोहिणावारोहिवर्णगी सपौ लङ्घ्यौ लङ्घनीयौ; पूर्णाविस्थायामल्पतरौ कर्तव्यावित्यर्थः । एतेन अवरोहे तो सपावलो कर्तव्यौ न त्वल्पतराविति गम्यते । पलोपात्षाडवमित्यादिः स्पष्टर्थो ग्रन्थः ॥ -७५-७७- ॥

(सु०) धैवतीं लक्षयति—स्तो धैवत्यामिति । धैवत्याम् ऋषभधैवतावंशौ । आरोहिवर्णस्थौ षड्जपञ्चमी लङ्घ्यौ ईषत्पञ्च-योग्यौ । ^६पञ्चमलोपात् षाडवम् । षड्जपञ्चमलोपादौडुवितम् । ऋषभादिः (अभिरुद्गता) मूर्च्छना । ^७अत्र षाड्जीवत् तालमार्गगीतिवि नियोंगः । द्वादश कलाः ॥ -७५-७७- ॥

अस्यां धेयत्यां धैवतो न्यासः । ऋषभमध्यमधैवता^८ अप-
न्यासाः । चोक्षकैशिकदेशीसिंहल्यो^९ दृश्यन्ते । ^{१०}अस्याः प्रस्तारः—

६. धैवती

१. धा धा निध पध मा मा मा मा
त रु णा म लें डु

^१ समौ (D). ^२ रिलो (D). ^३ ऋषभाया मू (D). ^४ मार्गश्च (D).
^५ षोडश (D). ^६ ऋषभलो (B). ^७ मार्गगीतयः । षाड्जीवद् विनि-
योगः (B). ^८ मध्यमपञ्चमा (D). ^९ दृश्य (D). ^{१०} षाड्जग्रामिक-
शुद्धस्वरमेलने अस्याः (D).

२. धा धा निध^१ निस^१ सा^१ सा^१ सा^१ सा^१
म णि भू पि ता म
३. सध धा पा मध धा निध धनि धा
ल णि रो जं
४. सा सा^२ रिग रिग सा रिग सा सा
भु ज गा धि पै क
५. धां धां नीं पां धां पां मां मां
कुं ड ल वि ला स
६. धां धां पां मंघं धां निधं धनिं धां
कु त शो भं
७. धा धा निस^१ निस^१ निध पा पा पा
न ग सू नु ल धमी
८. रिग सा सा सा^३ नीं नीं नीं नीं
दे हा धं मि धि
९. सा रिग रिग सा^४ नीं सा धां धां
त श री रं
१०. रीं गिरि मंघं मां मां मां मां मां
प्र ण मा मि भू त
११. नी नी धा धा पा रिग सा रिग
गी तो प हा र
१२. पा धा सा मा धा नी धा धा
प रि तु ष्टं

(क०) षाड्जग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये
धौ लघू; निधावेकः; पधावेकः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः ।

^१ निस सा सा सां सां 1 ed. ^२ सां सां (क०) 1 ed. ^३ नी नी
नी नी (क०) 1 ed. ^४ नी सा धा धा 1 ed.

तरुणामलेन्द्रित्यक्षराणि—तरुणा, इति धधनयः; तच्छेषा धपधाः; मलें, इति मौ; तच्छेषो मः; दुना मः (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये धौ द्वौ; निधावेकः; निसावेकः; साश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । मणिभूषितामेत्यक्षराणि—मणिभूभिर्धधनयः; तच्छेषा धनिसाः; पिताभ्यां सौ; तच्छेषः सः; मेन सः (२) ।

तृतीयस्यां मध्ये सधावेकः; धपौ द्वौ; मधावेकः; ध एकः; निधावेकः; धनी एकः; ध एकः; एवमष्टौ लघवः । लशिरोज-मित्यक्षराणि—लेन सः; तच्छेषो धः; शिरो इति धपौ; तच्छेषा मधधनिधाः; जं, इति धः; तच्छेषा निधौ (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये सौ^१ द्वौ; रिगौ द्विद्वौ; स एकः; रिगा-वेकः; सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । भुजगाधिपैकेत्यक्षराणि—भुजगाभिः ससरयः; तच्छेषा गरिगाः; धिपै इति सरी; तच्छेषौ गसौ; केन सः (४) ।

पञ्चम्यां—मन्त्रे धौ द्वौ; निपधपाश्चत्वारः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । कुण्डलविलासेत्यक्षराणि—द्वितीयोपान्त्यौ शेषौ (५) ।

षष्ठ्यां मन्त्रे धौ द्वौ; प एकः; मधावेकः; ध एकः; निधा-वेकः; धनी एकः; ध एकः; एवमष्टौ लघवः । कृतशोभमित्य-क्षराणि—कृतशोभिर्धधपाः; तच्छेषा मधधनिधाः; भमिति धः; तच्छेषौ निधौ (६) ।

^१ मन्त्रे सौ (क०) १ ed.

सप्तम्यां—मध्ये धौ द्वौ; नितारषड्जौ द्विद्वौ; निधा-वेकः; पास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । नगसूनलक्ष्मीत्यक्षराणि—नगसूभिर्धधनयः; तच्छेषाः सनिसाः; नुना निः; तच्छेषो धः; लेन पः; तच्छेषः पः; क्षमीति पः (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये रिगावेकः; सास्त्रयः; ^१मन्त्रे निषा दाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । देहार्धमिश्रीत्यक्षराणि—दे, इति रिः; तच्छेषो गः; हा, इति सः; तच्छेषौ सौ; धर्मभ्यां नी; तच्छेषो निः; श्रिणा निः (८) ।

नवम्यां—मध्ये स एकः; रिगौ द्विद्वौ; सनिसास्त्रयः; धौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । तशरीरमित्यक्षराणि—तशाभ्यां सरी; तच्छेषो गः; री, इति रिः; तच्छेषा गसनिसाः; रमिति धः; तच्छेषो धः (९) ।

दशम्यां—मन्त्रे रिर्रेकः; गरी एकः; मगावेकः; माः पञ्च; एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि भूतेत्यक्षराणि—प्रणाभ्यां रिगौ; तच्छेषो रिः; मा इति मः; तच्छेषौ गमौ; मिभूभ्यां मौ; तच्छेषो मः तेन मः (१०) ।

एकादश्यां—मध्ये नी द्वौ; धौ द्वौ; प एकः; रिगावेकः; स एकः; रिगावेकः; एवमष्टौ लघवः । गीतोपहारेत्यक्षराणि—गी इति निः; तच्छेषो निः; तो, इति धः; तच्छेषो धः; पहाभ्यां पनी; तच्छेषौ गसौ; रेण रिः; तच्छेषो गः (११) ।

द्वादश्यां—मध्ये पधसमधनयः षट्; धौ द्वौ; एवमष्टौ

^१ निषादश्चत्वारः (क) १ ed.

लघवः । परितुष्टमित्यक्षराणि—परितुभिः पधसाः; ष्टमित्यु-
पान्त्यः (१२) ।

तरुणामलेन्दुमणिभूषितामलशिरोजं
भुजगाधिपैककुण्डलविलासकृतशोभम् ।

नगसूनुलक्ष्मीदेहार्धमिश्रितशरीरं
प्रणमामि भूतगीतोपहारपरितुष्टम् ॥

॥ इति धैवती ॥ ६ ॥

अथ नैषादी—

नैषाद्यां निरिगा अंशा ^१अनंशाऽबहुलाः स्मृताः ^२॥ ७७ ॥

षाडवौडुवलङ्घ्याः स्युः ^३पूर्वावद् विनियोजनम् ।

^४चच्चत्पुटः षोडशात्र कला गादिश्च मूर्च्छना ॥ ७८ ॥

(क०) नैषाद्यामिति । ^५अनंशाबहुला निरिगा अंशाः

स्मृता इति योजना । अनंशाः समपधा अबहुला अल्पत्वयुक्ता
येषु निरिगेष्वंशेषु ते ^६अंशा बहुलाः स्मृताः । अन्यथा अनंशाः
षड्जादयो बहुलाः स्मृता इति पदभेदेन भिन्नवाक्यत्वे 'पूर्णावि-
स्थायां षड्ज' मध्यमपञ्चमधैवतानामल्पत्वं षाडवे षड्जमध्यमधै-
वतानामल्पत्वमौडुवे मध्यमधैवतयोरल्पत्वम्' (बृ. दे. २ प्र.
जातयः—२५१ श्लोकात्परं दृश्यते) इति मतङ्गवचनेन 'अनभ्या-
सस्त्वनंशेषु' (अत्रैव श्लो. -५०) इति ^७स्ववचनेन च विरोधः

स्यात् । ^८पूर्वावद् धैवत्यामिव षाडवौडुवलङ्घ्याः स्युः, पलोपात्
षाडवं सपलोपादौडुवमारोहिणौ सपौ लङ्घ्यौ चेति षाडवौडु-
वलङ्घ्याः, ^९विनियोजनं च षाड्जीवदिति । ^{१०}अन्यद्व्याख्या
तत्तत्तत् ॥ -७७, ७८ ॥

(सु०) नैषादी लक्षयति—नैषाद्यामिति । नैषाद्यां निषादपंथ-
गांधारा विकल्पेनांशाः । षड्जमध्यमपञ्चम^{११}धैवता बहुलाः(?) ।
^{१२}पञ्चमलोपात् षाडवम्; ^{१३}षड्जपञ्चमलोपादौडुवितम् । षड्जपञ्चमौ
लङ्घ्यौ । प्रथमे प्रेक्षणे नैष्कामिकध्रुवायां विनियोगः । चच्चत्पुटस्तालः ।
षोडश कलाः । गांधारादिः (अश्वक्रान्ता) मूर्च्छना ॥ -७७, ७८ ॥

अस्यां नैषाद्यां निषादो न्यासः । अंशा एवापन्यासाः ।
चोक्षसाधारितदेशीवेलावल्यो दृश्यन्ते । अस्याः प्रस्तारः—

७. नैषादी—

१.	नो	नी	नो	नी	सा ^१	धा	नी	नी
	तं		सु	र	वं		दि	त
२.	पा	मा	सा	धां	नीं	नीं	नीं	नीं
	म	हि	ष	म	हा		सु	र
३.	सा	सा ^५	गा	गा	नी	नी	धा	नी ^६
	म	थ	न	मु	मा		प	ति
४.	सा ^१	सा ^१	धा	नी	नी	नी	नी	नी
	भो		ग	यु	तं			

^१ अन्यद् द्वाभ्यामनतिरिक्तम् । ed. ^२ धैवताबहुलाः [धैवता[अ]बहुलाः?] (B).

^३ ऋषभलोपा (B). ^४ ऋषभपञ्चम (B). ^५ पा पा (D).

^६ सा (D).

^१ अनंशा बहुलाः 1 ed. ^२ मताः (D). ^३ पूर्ववद्. ^४ चच्चत्पुट
1 ed. ^५ अनंशा बहुला 1 ed. ^६ [न]ंशा [अ]बहुला. 1 ed. ^७ गांधार
मध्यम पञ्चमानामल्पत्वं (बृ.दे). ^८ स्ववच 1 ed.

५. सा सा गा गा मां मां मां मां
न ग सु त का मि नी
६. नौं पां धां पां मां मां मां मां
दि व्य वि शे ष क
७. रीं गा सा सा रीं गा नी नी
सू च क शु भ न ख
८. नी नी पा धनि नी नी नी नी
द पं ण कं
९. सा सा गा सा मा मा मा मा
अ हि^१ मु ख म णि ख नि
१०. मां मां मां मां नौं धां मां मां
तो ज्ज्व ल नू पु र
११. धा धा नी नी री गा मां मां
बा ल भू जं स म
१२. मां मां पां धा^२ नौं नीं नीं नीं
र व क लि तं
१३. पां पां नीं नीं री री री री
दु त म भि व्र जा मि
१४. री मा मा मा री गा सा सा
श र ण म नि दि त
१५. धा मा री गा सा धा नी नी
पा द यु ग पं क
१६. पा मा री गा नी नी नी नी
ज वि ला सं

^१ मि (D).^२ धनि (D).

(क०) पाङ्गुग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये निषादाश्चत्वारः तारे स एकः; मध्ये ध एकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः । तं सुरवन्दितेत्यक्षराणि—तमिति निः; तच्छेषो निः; सुरवमिति निनिसाः; तच्छेषो धः; दिताभ्यां नी (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये पमसास्त्रयः; मन्त्रे ध एकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । महिषमहामुरेत्यक्षराणि—षष्ठः शेषः (२) ।

तृतीयस्यां—मध्ये सौ द्वौ; गौ द्वौ; नी द्वौ; धनी द्वौ; एवमष्टौ लघवः । मथनमुमापतिमित्यक्षराणि—षष्ठः शेषः (३) ।

चतुर्थ्यां—तारे सौ द्वौ; मध्ये ध एकः; निषादाः पञ्च; एवमष्टौ लघवः । भोगयुतमित्यक्षराणि—भो इति, सः; तच्छेषः सः; गयुतमिति धनिनयः; तच्छेषा इतरे (४) ।

पञ्चम्यां—मध्ये सौ द्वौ; गौ द्वौ; मन्त्रे माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । नगसुतकामिनीत्यक्षराणि—षष्ठः शेषः (५) ।

षष्ठ्यां—मन्त्रे निषधपाश्चत्वारः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । दिव्यविशेषकेत्यक्षराणि—द्वितीयषष्ठौ शेषौ (६) ।

सप्तम्यां—तारे रिगससरिगाः षट्; मध्ये नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः । सूचकशुभनखेत्यक्षराणि—द्वितीयः शेषः (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये निनिपास्त्रयः; धनी एकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । दर्पणकमित्यक्षराणि—देन निः; तच्छेषो निः; पंणाभ्यां पधौ; तच्छेषो निः; कमिति निः; तच्छेषा इतरे (८) ।

नवम्यां—मध्ये ससगसाश्चत्वारः; माश्चात्वारः; एव-
मष्टौ लघवः । अहिमुखमणिखचीत्यक्षराणि (९) ।

दशम्यां—मन्त्रे माश्चत्वारः; निधौ द्वौ; मौ द्वौ; एवमष्टौ
लघवः । तोज्ज्वलनूपुरेत्यक्षराणि—द्वितीयषष्टौ शेषौ (१०) ।

एकादश्यां—मध्ये धौ द्वौ; नी द्वौ; रिगौ द्वौ; मन्त्रे मौ
द्वौ; एवमष्टौ लघवः । बालभुजंगमेत्यक्षराणि—तृतीयसप्तमौ
शेषौ (११) ।

द्वादश्यां मन्त्रे मौ द्वौ; प एकः; ध एकः; निषादाश्च-
त्वारः; एवमष्टौ लघवः । रवकलितमित्यक्षराणि—रवकलि-
भिमर्मपधाः; तच्छेषो निः; तमिति निः; तच्छेषावितरौ (१२) ।

त्रयोदश्यां मन्त्रे पौ द्वौ; नी द्वौ; मध्ये ऋषभाश्चत्वारः;
एवमष्टौ लघवः । द्रुतमभिन्नजामीत्यक्षराणि—सप्तमः शेषः
(१३) ।

चतुर्दश्यां—मध्ये रिरिकः; मास्त्रः; रिगौ द्वौ; सौ द्वौ;
एवमष्टौ लघवः । शरणमनिन्दितेत्यक्षराणि—षष्ठः शेषः (१४) ।

पञ्चदश्यां मध्ये धमरिगसधाः षट्; नी द्वौ; एव मष्टौ
लघवः । पादयुगपङ्केत्यक्षराणि—द्वितीयसप्तमौ शेषौ (१५) ।

षोडश्यां—तारे पमरिगाश्चत्वारः; मध्ये निषादाश्चत्वारः;
एवमष्टौ लघवः । जविलासमित्यक्षराणि—जविलाभिः पमरयः;
तच्छेषो गः; समिति निः; तच्छेषाः परे (१६) ।

तं सुरवन्दितमहिषमहासुरमथनमुपापति भोगयुतं
नगसुतकामिनीदिव्यविशेषकसूचकशुभनखदर्पणकम् ।

अहिमुखमणिखचितोज्ज्वलनूपुरबालभुजंगमरवकलितं
द्रुतमभिन्नजामि शरणमनिन्दितपादयुगपङ्कजविलासम् ॥

इति षाड्ज्यादयः सप्त जातयः शुद्धतालक्षणयुक्ता एव
प्रस्तारे दर्शिताः । लक्षणेष्ु नामस्वरव्यतिरेकेण स्वरान्तराणां
ग्रहांशापन्यसत्ववचनं तु तासामेव विकृतदशायामपि नियमप्रदर्श-
नार्थमित्यवसेयम् ॥

॥ इति नैषादी ॥ ७ ॥

अथ षड्जकैशिकी—

अंशा स्युः षड्जकैशिक्यां षड्जगांधारपञ्चमाः ।

ऋषभे मध्यमे^१ ऽल्पत्वं^२ धनिषादौ मनाग्वह ॥ ७६ ॥

^३चच्चत्पुटः षोडशास्यां^४ कलाः स्युर्विनियोजनम् ।

प्रावेशिक्यां ध्रुवायां स्यात् प्रेक्षणं^५ तु द्वितीयकं^६ ॥ ८० ॥

(क०) अथ संसर्गजविकृतजातिषु प्रथमा षड्जकैशिकी
—अंशाः स्युरिति । ऋषभे मध्यमे ऽल्पत्वमिति । इह अनंशेषु
रिमधनिषु प्राप्तमल्पत्वं रिमयोऽनियम्यते । धनिषादौ मनाग्वह इति ।
अंशीभूतसगपापेक्षया अल्पत्वमल्पीभूतरिमापेक्षया बहुत्वं धन्योः
कर्तव्यमित्यर्थः । चच्चत्पुट इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७६, ८० ॥

(गु०) षड्जकैशिकी^१लक्षयति—अंशाः स्युरिति । षड्जकैशिक्यां
षड्जगांधारपञ्चमा अंशाः; ऋषभमध्यमयोः अल्पत्वम्; धैवतनिषादयोः

^१ पञ्चमे (D). * धनिपास्त्विति पाठः fn. 1 ed. ^२ चच्चत्पुटः
1 ed. ^३ षोडशास्याः C. E. ^४ प्रेक्षणं 1 ed. ^५ यकम् 1 ed.
^६ कैशिकां (B).

किञ्चिद् बहुत्वम् । चञ्चत्पुटस्तालः । षोडश कलाः । ^१प्रावेक्षिकायां ध्रुवायां द्वितीयप्रेक्षणे^२ विनियोगः ॥ ७६, ८० ॥

अस्यां षड्जकैशिकायां गांधारो न्यासः । षड्जनिषाद-
पञ्चमा अपन्यासा । प्रागुक्ता गांधारपञ्चमहिन्दोलकदेशीवेला-
वल्यो दृश्यन्ते । अस्याः प्रस्तारः—

८. षड्जकैशिकी—

१. सा सा ^३मां पां गरि मग मा मा
दे
२. मा मा मा मा सां सां सां सां
वं
३. धा धा पा पा धा धा री रिम
अ स क ल ण शि ति ल
४. री री नीं नीं नीं नीं नीं नीं नीं
कं
५. धा धा पा धनि मा मा पा पा
द्वि र द ग ति
६. धा धा पा धनि धा धा पा पा
ति पु ण म ति
७. सा सा सा सा सा सा सा सा
मु ग्ध मु खां वु
८. धा धा पा धा धनि धा धा धा
रु ह द्वि व्य कां ति
९. सा सा सा रिण सा रिण धा धा
ह र मं वु दो द

१०. मा धा पा पा धा धा नी नी
धि नि ना दं
११. री री गा सा सां सां सां गां
अ च ल व र सू नु
१२. धां रिस् रीं सँरि रीं सां सां सां
दे हा धं मि ध्रि
१३. सा सरि री सरि री सा सा सा
त श री रं
१४. मा मा मा मा निध पध मा मा
प्र ण मा मि ^१तम हं
१५. नी नी पा पम पा पम पध रिग
अ नु प म मु ख क म
१६. गा गा गा गा गा गा गा गा
लं

(क०) गांधारो न्यासः इति । “गांधारश्च भवेन्न्यासः”
(नाट्यशास्त्रे २८ अ. श्लो. १०५) इति मुनिवचनात् । तेन
‘न्यास’^१वर्ज्यतल्लक्षणहीनाः (अत्रैव श्लो. ३) इत्यत्र न्यासवर्ज्य-
त्यस्य विकृतजातिलक्षणांशस्य । “संसर्गजविकृताविकृताविषय
त्वमुक्तं भवति । षाड्जग्राभिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये
सौ द्वौ; मन्त्रे मपौ द्वौ; मध्ये गरी एकः; मगावेकः; मौ द्वौ;
एवमष्टौ लघवः । दे इति प्रथमः सः; तछेषा इतरे (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये माश्चत्वारः; मन्त्रे साश्चत्वारः; एव-
मष्टौ लघवः । वमिति मः; तछेषा इतरे (२) ।

^१ त म हं । ८६.

^२ वर्ज्यतल्लक्षण (D), च. वज्रितालम् fin. १ ८६.

^३ संसर्गवर्जविकृ (D), संसर्गवर्जविकृ fin. १ ८६.

^१ प्रावेक्षिक ध्रुवायां (B).

^२ प्रेक्षणे (B).

^३ मा पा (D).

तृतीयस्यां—मध्ये धौ द्वौ; पौ द्वौ; धौ द्वौ; रिरेकः;
रिमावेकः; एवमष्टौ लघवः । असकलशशितिलेत्यक्षराणि;
अन्त्यः शेषः (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये री द्वौ; मन्त्रे निषादाः षट्; एवमष्टौ
लघवः । कमिति रिः; तच्छेषा इतरे (४) ।

पञ्चम्यां—मध्ये धौ द्वौ; प एकः; धनी एकः; मौ द्वौ;
पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । द्विरदगतिमित्यक्षराणि—द्विरदगैर्ध-
धपधाः; तच्छेषो निः तिमिति मः; तच्छेषाः परे (५) ।

षष्ठ्यां मध्ये धौ द्वौ; प एकः; धनी एकः; धौ द्वौ; पौ द्वौ;
एवमष्टौ लघवः । निपुणमतिमित्यक्षराणि—निपुणमैर्धधपधाः;
तच्छेषो निः; तिमिति धः; तच्छेषाः परे (६) ।

सप्तम्यां—मध्ये षड्जा अष्टौ लघवः । मुग्धमुखाम्बि-
त्यक्षराणि—मुना सः; तच्छेषः सः; ध्वेन सः; तच्छेषः सः;
मुखाभ्यां सौ; तच्छेषः सः बुना सः (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये धधपधाश्चत्वारः; धनी एकः; धास्त्र-
यः; एवमष्टौ लघवः । रहदिव्यकान्तिमित्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठो-
पात्याः शेषाः (८) ।

नवम्यां मध्ये सास्त्रयः; रिगावेकः; स एकः; रिगावेकः;
धौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । हरमम्बुदोदेत्यक्षराणि—हरमं इति
साः; तच्छेषौ रिगौ; बुदोभ्यां सरी; तच्छेषौ गधौ; देन धः
(९) ।

दशम्यां मध्ये मधौ द्वौ; पौ द्वौ; धौ द्वौ; नी द्वौ; एवमष्टौ

लघवः । धिनिनादमित्यक्षराणि—धिनिनाभिर्मधपाः^१; तच्छेषः
पः; दमिति धः; तच्छेषाः परे (१०) ।

एकादश्यां मध्ये रिरिगसाश्चत्वारः; मन्त्रे सास्त्रयः; ग
एकः; एवमष्टौ लघवः । अचलवरसून्वित्यक्षराणि; सप्तमः शेषः
(११) ।

द्वादश्यां—मन्त्रे ध एकः; रिसावेकः; रिरेकः; सरी एकः;
रिरेकः; सास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । देहार्धमिश्रीत्यक्षराणि—दे
इति धः; तच्छेषौ रिसौ; हा इति रिः; तच्छेषौ सरी; धर्मभ्यां
रिसौ; तच्छेषः सः; श्रिणा सः (१२) ।

त्रयोदश्यां—मध्ये स एकः; सरी एकः; रिरेकः; सरी
एकः; रिरेकः; सास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । तशरीरमित्य-
क्षराणि—तशाभ्यां सौ; तच्छेषो रिः; री इति रिः; तच्छेषौ
सरी; रमिति रिः; तच्छेषाः साः (१३) ।

चतुर्दश्यां—मध्ये माश्चत्वारः; निधावेकः; पधावेकः;
मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि तमहमित्यक्षराणि; चतुर्थ-
षष्ठदशमाः शेषाः (१४) ।

पञ्चदश्यां—मध्ये निनिपास्त्रयः; पमावेकः; प एकः;
पमावेकः; पधावेकः; रिगावेकः; एवमष्टौ लघवः । अनुपम-
मुखकमेत्यक्षराणि; पञ्चमाष्टमदशम द्वादशाः शेषाः (१५) ।

षोडश्यां—मध्ये गांधारा अष्टौ लघवः । लमिति गः;
तच्छेषा इतरे (१६) ।

^१ मधपा (क०) १ ed.

^२ षष्ठाष्टमा (क०) १ ed.

देवमसकलशशितिलकं द्विरदगति
निपुणमतिं मुग्धमुखाम्बुरुहदिव्यकान्तिम् ।
हरमम्बुदोदधिननादमचलवरसूनुदेहार्धमिश्रित-
शरीरं प्रणमामि तमहमनुपममुखकमलम् ॥

॥ इति षड्जकैशिकी ॥ ८ ॥

अथ षड्जोदीच्यवा—

अंशाः समनिधाः षड्जोदीच्यवायां प्रकीर्तिताः ।
मिथश्च संगतास्ते स्युर्मन्द्रगांधारभूरिता^१ ॥ ८१ ॥
षड्जर्षभौ भूरितारौ रिलोपात् षाडवं मतम् ।
औडुवं रिपलोपेन धैवते अंशे न षाडवम् ॥ ८२ ॥
षाड्जोवद्गीततालादि^२ गांधारादिश्च मूर्च्छना ।
द्वितीये^३ प्रेक्षणे गाने^४ ध्रुवायां विनियोजनम् ॥ ८३ ॥

(क०) अंशाः समनिधा इति । मिथश्च संगतास्ते स्युः
ते समनिधा मिथः परस्परं संगताश्च रक्तिवशाद्यथायोगं संबद्धाश्च
भवेयुः । मन्द्रगांधारभूरिता, मन्द्रस्थानस्थितस्य गांधार^५स्यानंश-
स्यापि भूरिता बाहुल्यम् ^६षड्जश्च ऋषभश्चैव गांधारश्च बली
भवेत्' (नाट्यशास्त्रे २८ श्लो. १०६-) इति मुनिवचनाद् भवति ।
तेन स्थानान्तरस्थितस्य तस्य तन्नेत्युक्तं भवति । षड्जर्षभौ भूरि-
तारौ भूरितारस्थानं ययोस्तौ; तारस्थयोर्बाहुल्यं कर्तव्यमित्यर्थः ।

तत्रर्षभस्य च षाडवौडुवकारित्वेन 'पूर्णावस्थायामृषभ'पञ्च-
मयोरल्पत्वम्' (वृ. दे. २ प्र. जातयः २५१ श्लोकात्परं दृश्यते)
इति मतझ्वचनं मन्द्रमध्यस्थर्षभविषयम् । "ऋषभश्च बली
भवेत्" इति मुनिवचनं तु तारस्थर्षभविषयमिति व्यवस्थापनीयम् ।
तत्र षड्जस्यांशत्वेन सिद्धेऽपि बहुत्वे षड्जस्य इति मुनिवचनात्
मन्द्रमध्यस्थापेक्षया तारस्थस्यातिशयितत्वेन बहुत्वं षड्जर्षभावि-
त्यनेन विधीयत इत्यवगन्तव्यम् । धैवते अंशे न षाडवमिति ।
ऋषभस्य धैवतसंवादित्वे^७नांशसंवादिलोपस्यानिष्टत्वात् । ननु
तस्मिन्नेवांशे रिपलोपेन औडुवाभ्युपगमः कथमिति चेत्; उच्यते
—रिपयोर्लोपिनौडुवत्वे षाडवकारित्वं पञ्चम एव पर्यवसितमिति
^३तस्य संवादित्वान्न विरोधः । षाड्जोवदित्यादि गतार्थम्
॥ ८१-८३ ॥

(मु०) षड्जोदीच्यवां लक्षयति—अंशा इति । षड्जोदी-
च्यवायां षड्जमध्यमनिषादधैवता अंशाः । अंशानामेव परस्परं संगतिः ।
मन्द्रगांधारयोर्बाहुल्यम् । षड्जर्षभयोरिति बाहुल्यम् । ऋषभलोपात् षाडवम् ।
ऋषभधैवतलोपाद् औडुवितम् । यदा धैवतो अंशस्तदा षाडवं
नास्ति । गीततालादि षाड्जोवत् । गांधारादिः (अश्वकान्ता) मूर्च्छना ।
चाचपुटस्तालः । द्वादश कलाः । ध्रुवायां द्वितीयप्रेक्षणे विनियोजनम्
॥ ८१-८३ ॥

अस्यां षड्जोदीच्यवायां मध्यमो न्यासः । षड्जधैवतौ
अपन्यासौ । अस्याः प्रस्तारः—

^१ ख. भूरितः । ड. भूषिताः fn. । ed. ^२ गीततालादि । ed. ^३ द्वितीयं
(D). ^४ यामे or माने (D). ^५ रस्थानं । ed. ^६ षड्जश्चाप्युष-
भश्चैव (ना. शा).

^१ षड्जगांधारपञ्चमयो (वृ. दे). ^२ नांशस्य वादिलोप । ed. ^३ तस्या-
संवादि । ed.

६. षड्जोदीच्यवा—

१. सा सा सा सा मां मां गां गां
श्री ले२. गा मा^१ पा मा गा मा मा^२ धा
श सू तु३. सा सा मा गा पा पा^३ नी^४ धा
श्री ले श सू तु४. धा नी सा सा धा नी पा मा
प्र ण य प्र सं ग५. गां सा सा सा सा सा गां
स वि ला स खे ल६. धा धा पा धा पा नी धा धा
न वि नो दं७. सा गां गां गां गां गां सा सा
अ धि क८. नी धा पा धा पा धा धा धा
मु खें दु९. सा सा मा गा पा पा नी धा
अ धि क मु खें दु१०. धा नी सा सा धा नी पा मा
न य नं न मा मि११. गां सा सा सा सा सा गां
दे वा सु रे श१२. धा धा पा धा मा मा मा
त व रु वि रं^१ गा (D).^२ पा (D).^३ धा (D).^४ पति (D).

(क०) षाड्जगामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये साश्चत्वारः; मन्त्रे मौ द्वौ; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । शैले इत्यक्षराभ्यां प्रथमपञ्चमौ; शेषाः परे (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये गमपमगममधा अष्टौ लघवः । शसू-
नुभिः प्रथमतृतीयाष्टमाः; शेषाः परे (२) ।

तृतीयस्यां मध्ये ससमगपपनिधा अष्टौ लघवः । शैलेशसू-
न्वित्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (३) ।

चतुर्थ्यां मध्ये धनिससधनिपमा अष्टौ लघवः । प्रणय-
प्रसङ्गेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (४) ।

पञ्चम्यां—मन्त्रे ग एकः; मध्ये साः षट्; मन्त्रे ग एकः;
एवमष्टौ लघवः । सविलासखेलेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ
(५) ।

षष्ठ्यां—मध्ये धधपधपनिधधा अष्टौ लघवः । नविनोद-
मित्यक्षराणि—नविनोभिर्धधधाः; दमिति सप्तमः; शेषा इतरे
(६) ।

सप्तम्यां—मध्ये स एकः; मन्त्रे गाः पञ्च; मध्ये सौ द्वौ;
एवमष्टौ लघवः । अधिकैः प्रथमतृतीयपञ्चमाः; शेषा इतरे (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये निधपधपधधा अष्टौ लघवः । मुखेन्दुभिः
प्रथमतृतीयाष्टमाः; शेषा इतरे (८) ।

नवम्यां—तारौ सौ द्वौ; मध्ये मगपपनिधाः षट्; एवमष्टौ
लघवः । अधिकमुखेन्द्रित्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (९) ।

दशम्यां—मध्ये धनी द्वौ; तारे सौ; मध्ये धनिपमाश्च-
त्वारः; एवमष्टौ लघवः । नयनं नमामीत्यक्षराणि; चतुर्थं सप्तमी
शेषा (१०) ।

एकादश्यां—मन्त्रे ग एकः; मध्ये साः षट्; मन्त्रे ग एकः;
एवमष्टौ लघवः । देवामुरेशेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः
शेषाः (११) ।

द्वादश्यां—मध्ये धधपधाश्चत्वारः; तारे माश्चत्वारः;
एवमष्टौ लघवः । तव रुचिरमित्यक्षराणि; षष्ठादयस्त्रयः शेषाः
(१२) ।

शैलेशसूनुप्रणयप्रसङ्गसविलासखेलनविनोदम् ।
अधिकमुखेन्दुनयनं नमामि देवामुरेश तव रुचिरम् ॥

॥ इति षड्जोदीच्यवा ॥ ६ ॥

^१शैलेऽक्षराभ्यां प्रथमा द्वितीया तु शसूनुना ।
तैः पञ्चभिस्तृतीया स्यात् सप्तमी त्वधिकाक्षरैः ॥ ८४ ॥
मुखेन्दुनाष्टमी त्वस्यां षड्भिस्तैर्नवमी कला ।

(क०) सर्वासु जातिषु मागध्यादिषु गीतियोजनादिक-
प्रदर्शनार्थम् अस्यां त्रिरावृत्तपदा मागधी त्रिरावृत्तपदा अर्धमागधी
इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणानुसारेण (अत्रैव ८ प्रकरणे श्लो. १५—
१६) अर्धमागधीगीतियोगं दर्शयति—शैलेऽक्षराभ्यामित्यादिना ।
प्रथमा प्रथमकला शैलेऽक्षराभ्यां शै ले इत्याभ्यामक्षराभ्यां

^१ शैवाक्षराभ्या (B).

योजनीयेति शेषः । द्वितीया तु शसूनुनेति । द्वितीयकला तु, शसूनु-
नेति द्वैकवद्भावः, श सू नु इति त्रिभिरक्षरैर्योजनीयेत्यर्थः । तैः
पञ्चभिस्तृतीया स्यादिति । तृतीयकला तैः, शै ले श सू नु इति
पञ्चभिरक्षरैर्योजनीया स्यात् । सप्तमी त्वधिकाक्षरैरिति । अ
धि क इत्येतैस्त्रिभिरक्षरैः । अष्टमी तु मुखेन्दुना मुखे दु इति
त्रिभिरक्षरैः । नवमी तैः, अ धि क मुखे दु इति षड्भिरक्षरैः ।
अन्यासु कलासु यथालक्षणं गीतान्तरयोगो द्रष्टव्यः ॥ ८४, ८५-॥

(मु०) एतस्याः कलायामभिधेयनियमं कथयति—^१शैलेऽक्षरा-
भ्यामिति । प्रथमकला शिववाचकाक्षरद्वयेन कर्तव्याः । द्वितीया गणे-
शवाचकपदेन । तृतीया कला शिवगणेशवाचकपदाक्षरपञ्चकेन । सप्तमी
त्वधिकाक्षरैः । अष्टमी मुखेन्दुना । षड्भिरक्षरैर्^२नवमी ॥ ८४-८५ ॥

अथ षड्जमध्यमा—

अंशाः सप्त स्वराः षड्जमध्यमायां मिथश्च ते ॥ ८५ ॥
संगच्छन्ते निरल्पो अंशाद् गादूते^३ वादितां विना ।
^१निलोपनिगलोपाभ्यां षाडबौडुविते मते ॥ ८६ ॥
षाडबौडुवयोः स्यातां द्विश्रुती तु विरोधिनौ ।
गीतितालकलादीनि षाड्जीवन्मूर्च्छना पुनः ॥ ८७ ॥
मध्यमादिरिह ज्ञेया ^५पूर्वावद् विनियोजनम् ।

^१ शैवाक्षराभ्यामिति (B). ^२ नवमी । चञ्चस्फुटस्तालः । अष्टौ कलाः ।
गायत्रादि मूर्च्छनाः । षाड्जीवद् विनियोगः (B). ^३ अंशाङ्गादूते । ed.

^४ निलोपे निगलोपे च । ed. ^५ पूर्वावद् । ed.

(क०) अंशाः सप्त स्वरा इति । निरल्पः, पूर्णविस्थायां निषादो जल्पः कार्यः । अंशाद् गादृत^१ इति । तस्यामपि अवस्थायां यदा गांधारो अंशो भवति, तदा निषादस्य तत्संवादित्वेन अल्पत्वं नेष्टमिति भावः । वादितां विनेति । स्वस्य वादित्वे सुतरामल्पत्वाभाव इत्यर्थः ॥ द्विश्रुती तु निषादगांधारौ; अंशीभूतौ त्वित्यर्थादगम्यते; षाडबौडुवयोर्विरोधिनौ स्याताम्, निलोपेन निगलोपेन च षाडबौडुवयोर्विहितत्वात्, स्वरयोरेवांशत्वं लोप्यत्वमिति च धर्मयोर्विरोधात् । तदा षाडबौडुवे न भवत इति भावः । तेन निगयोरंशयोः पूर्णताया एव नियतत्वादस्यां षाडवांशाः (५) पञ्चौडुवांशा अपि त एव (५) पञ्च संपूर्णांशाः (७) सप्तेति मतङ्गोक्ताः (१७) सप्तदशांशा द्रष्टव्याः ॥ गीतिताल-कलादीनि षाड्जीवदिति । गीतितालकलादीनि, गीतयो मागधी-संभावितपृथुलास्तिस्त्रः, तालो ऽपि एककलद्विकलचतुष्कलभेद-स्त्रिविधः पञ्चपाणिः, कला अष्टलघ्वात्मिका द्वादश, आदि-शब्देन चित्रवृत्तिदिक्षणास्त्रयो मार्गा गृह्यन्ते, एतानि गीत्यादीनि षाड्जीवत्; षाड्ज्यामिव अस्यामपि कर्तव्यानीत्यतिदेशार्थः । मूर्च्छना पुनर्मध्यमादिरिह ज्ञेयेति । अस्याः षाड्जग्रात्मिकत्वात् मत्सरीकृता मूर्च्छनेत्यर्थः । विनियोजनं पूर्ववत्^२ पूर्वस्यां षड्जो-दीच्यवायामिव द्वितीये प्रेक्षणे ध्रुवागान इत्यर्थः ॥ -८५-८८- ॥

(सु०) षड्जमध्यमां लक्षयति—अंशाः सप्त स्वरा इति । षड्जमध्यमायां सप्तापि स्वरा अंशाः । अंशानामेव परस्परं संगतिः । निषादोजल्पः । यदा गांधारो अंशः तदा निषादाल्पत्वं नास्ति । यदा च

निषादो वादी, तदा च तदल्पत्वं नास्ति । निषादलोपेन षाडवम् । निषादगांधारयोः लोपेन औडुवितम् । षाडबौडुवितयोः । त्रियमाणयो-निषादगांधारयोः विवादित्वम् । गीतितालकलादयः^१ षाड्जीवत् । मध्य-मादिः [मत्सरीकृता] मूर्च्छना । षड्जोदीच्यवावद्विनियोगः ॥ -८५-८८- ॥

अस्यां षड्जमध्यमायां षड्जमध्यमौ न्यासौ । सप्त स्वरा अपन्यासाः । अस्याः प्रस्तारः—

१०. षड्जमध्यमा—

१. मा गा सग पा धप मा निध निम
र ज नि व धू मु ख
२. मा मा सा रिग मग निध पध पा
वि ला स लो च
३. मा गा री गा मा मा सा सा
नं
४. मा^२ मगम मा मा निध पध पम ममम
प्र वि क सि त कु मृ द
५. धा पध परि रिग मग^३ रिग सधस सा
द ल फे न सं नि
६. निध सा री मगम मा मा मा मा
धं
७. मां मां मंगमं^४ मंघं धंघं पंघं पंमं गंमं
का मि ज न न य न
८. धा पध परि रिग मग रिग सधस सा
हृ द या भि नं दि

^१ कलातालविनियोगादि षाड्जीवत् (B).

^२ म १ ed.

^३ मग १ ed.

^४ मंगमं (D).

^१ अंशाङ्गादृत १ ed.

^२ पूर्ववत् १ ed.

६. मा मा धनि धस धप मप पा पा
नं

१०. मां संगमं मां निधं पंधं पंमं गां^१ मां
प्र ण मा मि दे वं

११. धा पध परि रिग मग रिग सधस सा^२
कु मु दा धि वा सि

१२. निध सा री मगम सा मा मा मा
नं

(क०) षड्जमध्यमौ न्यासौ इति । षड्जमध्यमयोरेक-
तरो न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । सप्त स्वरा अपन्यासा इति । यहां-
शस्वराधीनरवितवशाद् यथायोगं पर्यायेण अपन्यासा भवन्तीति
मन्तव्यम् । षाड्जग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये मगौ
द्वौ; सगावेकः; प एकः; धपावेकः; म एकः; निधावेकः;
निमावेकः; एवमष्टौ लघवः । रजनिवधूमुखेत्यक्षराणि—रजनि-
भिर्मगसाः; तच्छेषो गः वधूभ्यां पधौ; शेषौ पमौ; मुना निः;
शेषो धः; खेन निः; शेषो मः (१) ।

द्वितीयस्यां—तारे ममसास्त्रयः; रिगावेकः; मगावेकः;
मध्ये निधावेकः; पधावेकः; प एकः; एवमष्टौ लघवः; विला-
सलोचेत्यक्षराणि—विलाभ्यां मौ; शेषः सः; सेन रिः; शेषो
गः; लो इति मः; शेषा गनिधपधाः; चेन पः (२) ।

तृतीयस्यां—मध्ये मगरिममससा अष्टौ लघवः । नमिति
मः; शेषा इतरे (३) ।

^१ मां (D). ^२ सास (D).

चतुर्थ्यां—मध्ये म एकः; मगमा एकः; मौ द्वौ; निधा-
वेकः; पधावेकः; पमावेकः; गममा एकः; एवमष्टौ लघवः ।
प्रविकसितकुमुदेत्यक्षराणि—प्रविभ्यां मौ; शेषौ गमौ; कसितै-
र्ममनयः; शेषो धः; कुना पः; शेषो धः; मुना पः; शेषो मः;
देन गः; शेषौ मौ (४) ।

पञ्चम्यां—मध्ये ध एकः; पधावेकः; परी एकः; रिगा-
वेकः; मगावेकः; रिगावेकः; सधसा एकः; स एकः; एवमष्टौ
लघवः । दलफेनसंनीत्यक्षराणि—दलाभ्यां, धपौ; शेषो धः;
फे इति पः; शेषो रिः; नेन रिः; शेषो गः; समिति मः; शेषा
गरिगसधसाः; निना सः (५) ।

षष्ठ्यां—मध्ये निधावेकः; सरी द्वौ; मगमा एकः;
माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः; भमिति निः; शेषा इतरे
(६) ।

सप्तम्यां—मन्त्रे मौ द्वौ; मगमा एकः; मधावेकः; धपा-
वेकः; पधावेकः; पमावेकः; गममा एकः; एवमष्टौ लघवः ।
कामिजननयनेत्यक्षराणि—का इति मः; शेषो मः; मिना मः;
शेषौ गमौ; जेन मः; शेषो धः; नेन धः; शेषः पः; नेन पः;
शेषो धः; येन पः; शेषो मः; नेन गः; शेषौ मगौ (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये ध एकः; पधावेकः; परी एकः; रिगा-
वेकः; मगावेकः; रिगावेकः; सधसा एकः; स एकः; एवमष्टौ
लघवः । हृदयाभिनन्दीत्यक्षराणि—हृदाभ्यां धर्पा; शेषो धः;
या इति पः; शेषो रिः; भिना रिः; शेषो गः; नमिति मः;
शेषा गरिगसधसाः; दिना सः (८) ।

नवम्यां—मध्ये मौ द्वौ; धनी एकः; धसावेकः; धपावेकः;
मपावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । नमिति मः; तच्छेषा
इतरे (६) ।

दशम्यां—मन्द्रे म एकः; मगमा एकः; म एकः; निधा-
वेकः; पधावेकः; पमगा एकः; गमौ द्वौ; एव मष्टौ, लघवः ।
प्रणमामि देवमित्यक्षराणि—प्रणाभ्यां मौ; शेषौ गमौ; मा इति
मः; शेषौ निधौ; मिना पः; शेषो धः; दे इति पः; शेषौ मगौ;
वमिति गः; शेषो मः; (१०) ।

एकादश्यां—मध्ये ध एकः; पधावेकः; परी एकः; रिगा-
वेकः; मगावेकः; रिगावेकः; सधसा एकः; स एकः; एवमष्टौ
लघवः । कुमुदाधिवासीत्यक्षराणि—कुमुभ्यां धपौ; शेषो धः;
दा इति पः; शेषो रिः; धिना रिः; शेषो गः; वा इति मः;
शेषा गरिगसधसाः; सिना सः (११) ।

द्वादश्यां—मध्ये निधावेकः; सरी द्वौ; मगमा एकः;
माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । नमिति निः; शेषा इतरे
(१२) ।

रजनिवधूमुखविलासलोचनं

प्रविकसितकुमुददलफेनसंनिभम् ।

कामिजननयनहृदयाभिन्नन्दिनं

प्रणमामि देवं कुमुदाधिवासिनम् ॥

॥ इति षड्जमध्यमा^१ ॥ १० ॥

^१ षड्जमध्यमा जातिः (D).

अथ गांधारोदीच्यवा—

गांधारोदीच्यवायां तु द्वावंशौ षड्जमध्यमौ ॥ ८८ ॥

रिलोपात् षाडवं ज्ञेयं पूर्णत्वे अंशंतराल्पता ।

अल्पा निधपगांधाराः षाडवत्वे प्रकीर्तिताः ॥ ८९ ॥

रिधयोः संगतिर्ज्ञेया धैवतादिश्च मूर्च्छना ।

तालश्चच्चत्पुटो^१ ज्ञेयः कलाः षोडश कीर्तिताः ॥ ९० ॥

विनियोगो ध्रुवागाने चतुर्थप्रेक्षणे मतः ।

(क०) गांधारोदीच्यवायां त्विति । पूर्णत्वे संपूर्णत्वद-
शायाम्, अंशंतराल्पता, अंशाभ्यां समाभ्याम् इतरेषां रिगपधनी-
नामल्पत्वम्; षाडवत्वे निधपगांधारा अल्पाः, ऋषभस्य लुप्तत्वा-
दिति भावः । अत एव रिधयोः संगतिः पूर्णत्वावस्थायामेवेति
ज्ञेया । अन्यत्तु सुगमम् ॥ -८८-९१- ॥

(सु०) गांधारोदीच्यवां लक्षयति—गांधारोदीच्यवायामिति ।
गांधारोदीच्यवायां षड्जमध्यमावंशौ । ऋषभलोपात् षाडवम् । पूर्णत्वे
अंशंतराल्पता । षाडवत्वे निषादधैवतपञ्चमागांधारा अल्पाः । ऋषभ-
धैवतयोः संगतिः । धैवतादिः (पीरवी) मूर्च्छना । चच्चत्पुटस्तालः ।
षोडश कलाः । चतुर्थप्रेक्षणे^३ ध्रुवागाने विनियोगः ॥ -८८-९१- ॥

अस्यां गांधारोदीच्यवायां मध्यमो न्यासः । ^४षड्जधैवतो
अपन्यासौ । अस्याः प्रस्तारः—

^१ चच्चत्पुटो । ed.

^२ निषादस्यांशस्याल्पता (B).

^३ प्रेक्षणे (B).

^४ निषाद धैवतो (D).

११. गांधारोदीच्यवा—

१. सा सा पा मा पा धप पा मा
सौ
२. धा पा मा सा सा सा सा
म्य
३. धा नी सा सा मा मा पा पा
गी री मु खां बु
४. नी नी नी नी नी नी नी नी
रु ह दि व्य ति ल क
५. मा मा धा निस नी नी नी नी
प रि चुं वि ता चि
६. मा पा मा परिग गा गा सा सा
त सु पा^१ दं
७. गा मग पा पध मा धनि पा पा
प्र वि क सि त हे म
८. री गा सा सध^२ नी नी धा धा
क म ल नि भं
९. गा रिग सा सनि गा रिग सा सा
अ ति रु चि र कां ति
१०. सा सा सा मा मनि धनि नी नी
न ख द पं णा म
११. मा पा मा परिग गा गा सा सा^३
ल नि के तं
१२. गा सा गा सा मा पा मा परिग
म^४ न^५ सि^६ ज^७ श री र

^१ प (D).^२ मध (D).^३ omit.^४ न (D).^५ त (D).^६ शि (D).^७ व (D).

१३. गा मा गा सा गा गा गा सा
ता ड नं
१४. नी नी पा धा नी गा गा गा
प्र ण मा मि नी री
१५. नी नी धा पा धा पा मा पा
च र ण यु ग म तु प
१६. धा पा सा सा मा मा मा
मं

(क०) माध्यमग्राहिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये
सौ द्वौ; पमपास्त्रयः; धपावेकः; पमौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः ।
सौ इति प्रथमः सः; शेषा इतरे (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये धपममाश्चात्वारः; साश्चत्वारः; एव-
मष्टौ लघवः । म्येति धः; शेषा इतरे (२) ।

तृतीयस्यां—मध्ये धनिससमपपा अष्टौ लघवः । गौरी-
मुखास्त्रित्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये निषादा अष्टौ लघवः । रुहदिव्यतिलके-
त्यक्षराणि; चतुर्थः शेषः (४) ।

पञ्चम्यां—मध्ये ममधास्त्रयः; निसावेकः; निषादाश्चा-
त्वारः; एवमष्टौ लघवः । परिचुम्बितार्चित्यक्षराणि—चतुर्थ-
पञ्चमाष्टमाः^१ शेषाः (६) ।

षष्ठ्यां—मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गौ द्वौ; सौ
द्वौ; एवमष्टौ लघवः । तसुपादमित्यक्षराणि—तसुपाभिर्मपमाः;
शेषाः परिगाः; दमिति गः; शेषाः परे (६) ।

^१ सप्तमाः (क०) १ ed.

सप्तम्यां—मध्ये ग एकः; मगावेकः; प एकः; पधावेकः
म एकः; धनी एकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । प्रविकसितहेमे-
त्यक्षराणि—प्रविभ्यां गमौ; तच्छेषो गः; कसिभ्यां पपौ;
तच्छेषो धः; तेन मः; हे इति धः; तच्छेषौ निपौ; मेन पः
(७) ।

अष्टम्यां—मध्ये रिगसास्त्रयः; सधावेकः; नी द्वौ; धौ
द्वौ; एवमष्टौ लघवः । कमलनिभमित्यक्षराणि—पञ्चमः शेषः;
भमिति निः; तच्छेषाः परे (८) ।

नवम्यां—मध्ये ग एकः; रिगावेकः; स एकः; सनी
एकः; ग एकः; रिगावेकः; सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । अति-
रुचिरकान्तीत्यक्षराणि—तृतीयषष्ठनवमदशमाः शेषाः (९) ।

दशम्यां—मध्ये सास्त्रयः; म एकः; मनी एकः; धनी
एकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः । नखदर्पणामेत्यक्षराणि; चतुर्थ-
षष्ठाष्टमनवमाः शेषाः (१०) ।

एकादश्यां—तारे मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गौ द्वौ;
सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । लनिकेतमित्यक्षराणि—लनिकेभि-
र्मपमाः; तच्छेषाः परिगाः; तमिति गः; शेषाः परे (११) ।

द्वादश्यां—तारे गसगसमपमाः सप्तः; परिगा एकः; एव-
मष्टौ लघवः । मनसिजशरीरेत्यक्षराणि; शेषाः परिगाः (१२) ।

त्रयोदश्यां—तारे गमगसाश्चत्वारः; सास्त्रयः; स एकः;
एवमष्टौ लघवः । ताडनमित्यक्षराणि—ताडनमित्यक्षरैः प्रथम-
चतुर्थपञ्चमाः शेषा इतरे (१३) ।

चतुर्दश्यां—तारे निनिपधनयः पञ्च; सास्त्रयः; एवमष्टौ
लघवः । प्रणमामि गौरीत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तौ शेषौ (१४) ।

पञ्चदश्यां तारे निनिधपधपमपा अष्टौ लघवः । चरण-
युगमनुपेत्यक्षराणि (१५) ।

षोडश्यां—तारे धपससाश्चत्वारः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ
लघवः । ममिति धः; शेषाः परे (१६) ।

सौम्यगौरीमुखाम्बुरुहदिव्यतिलकपरि-
चुम्बितार्चितसुपादं प्रविकसितहेमकमलनिभम् ।
अतिरुचिरकान्तिनखदर्पणामलनिकेतं 'मनसिज-
शरीरताडनं प्रणमामि गौरीचरणयुगमनुपमम् ॥

॥ इति गांधारोदीच्यवा ॥ ११ ॥

अथ रक्तगांधारी—

अंशाः स्यू रक्तगांधार्या पञ्च धर्षभर्वाजिताः ॥ ११ ॥

रिमतिक्रम्य सगयोः कार्ये संनिधिमेलने ।

रिलोपरिधलोपाभ्यां 'षाडबौडुवमिष्यते ॥ १२ ॥

बहुत्वं निधयोरंशः पञ्चमो द्वेष्टि षाडवम् ।

द्विषन्त्यौडुवितं षड्जनिमपाः संगतौ सगौ ॥ १३ ॥

पञ्चपाण्यादि षाड्जीवदृषभादिस्तु मूर्च्छना ।

तृतीयप्रेक्षणगतध्रुवायां विनियोजनम् ॥ १४ ॥

¹ नतगिव (D).

² षाडबौडुविने मते fa. (A. L.) 1 ed.

(क०) अंशाः स्युरिति । धैवतर्षभवाजिताः पञ्च सग-
मपनयः । रिमतिक्रम्य सगयोः संनिधिमेलने कार्ये । रिमतिक्रम्य,
ऋषभेण विनेत्यर्थः,

“गांधारषड्जयोश्चात्र संचारश्चर्षभं विना^१” ।

(ना. शा. २८ अ. श्लो. ११७-)

इति मुनिवचनात् । अत्र सगयोः ऋषभादितरैः मपधनिभिः सह
यथायोगं संनिधिमेलने संनिधिमेलनं च । इह भिन्नलघुकालयोः
स्वरयोनैरन्तर्यं संनिधिः; एकलघुकालयोर्द्वयोस्त्रयाणां च नैरन्तर्यं
मेलनमिति विवक्षितम् । ते कार्ये यथाशक्ति^२ कर्तव्ये । षाडवौ-
डुवमिति द्वैकवद्भावः । निधयोर्बहुत्वमिति ।^३ अत्र निषादस्यां-
शत्वेन^४ प्राप्तमपि बहुत्वमतिशयार्थम्, धैवतस्य त्वौडुवकारिण
औडुवावस्थायामनवस्थानेऽपि^५ संपूर्णत्वषाडवत्वावस्थयोः प्राप्ता-
ल्पत्वापवादेन बहुत्वम्^६ ।

“बलिनौ भवतश्चात्र धैवतः सप्तमस्तथा ।”

(ना. शा. २८ अ. श्लो. -११६)

इति मुनिवचनाद्विधीयत इत्यवगन्तव्यम् । अंशः पञ्चमः षाडवं
द्वेष्टि । पञ्चमः स्वयमंशीभवन् रिलोपनिर्वर्त्य षाडवं न सहते,
मध्यमग्रामे पञ्चमर्षभयोः संवादादिति भावः । षड्जनिमपा
औडुवितं द्विषन्ति, सनिमपा अंशा भवन्तो रिधिलोपनिर्वर्त्यमौडुवितं
न सहन्ते; एक एवांशो गांधार औडुवितं^७ सहत इत्यर्थः । अत्र

निधयोः षड्जाद्यंशसंवादित्वाभावे ज्यौडुवितानभ्युपगमस्तु,

“गांधारीरक्तगांधार्योः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।

सप्तमश्चैव विज्ञेया एषु नौडुवितं भवेत् ॥”

(ना. शा. २८ अ. श्लो. -६१, ६२-)

इति मुनिवचनादवगन्तव्यः । अतः षाडवादिजातिषु क्वचित्पा-
डवनिषेधो^१ अंशसंवादिलोपानभ्युपगमान्नियतः,

“संवादिलोपात्^२ सप्तैताः षाट्स्वर्येषु^३ विवजिताः^४ ।”

इति मुनिवचनोक्तत्वात् । औडुवादिजातिषु कदाचिदौडुवितस्य
प्राप्तस्यापि निषेधः क्वचिदंशलोपात्ववचिद्वचनादेवेति द्रष्टव्यम् ।
सगौ संगताविति । सगयोः पूर्वं रिच्यतिरिक्तैरितरैः संनिधिमेल-
नोभयरूपा संगतिरुक्तः; सा कदाचित्तयोः परस्परं कर्तव्येत्यर्थः ।
पञ्चपाण्यादीत्यादिः स्पष्टार्थः ॥ -६१-६४ ॥

(सु०) रक्तगांधारी लक्षयति—अंशः स्युरिति । रक्त गांधार्यो

धैवतर्षभवर्ज्याः^५ पञ्च स्वरा अंशाः । ऋषभातिक्रमेण षड्जगांधारयोः
संगतिः । ऋषभलोपात्षाडवम् । ऋषभधैवतलोपादौडुवितम् । निषाद-
धैवतयोः बहुत्वम् । यदा पञ्चमो अंशः तदा षाडवत्वं नास्ति । यदा
षड्जनिषादमध्यमपञ्चमा अंशाः तदौडुवितत्वं नास्ति । षड्जगांधारयोः
संगतिः । ऋषभादिः (कलोपनता) मूर्च्छता । कलातालविनियोगादिः
षाड्जीवत् ॥ -६१-६४ ॥

^१ श्चार्षभादिना (ना. शा. Gaekwad ed).

^२ यथारक्ति । ed.

^३ यद्यपि निषाद । ed.

^४ न प्राप्तमपि । ed.

^५ संपूर्णषाडवावस्थोः । ed.

^६ बहुलत्वम् (D).

^७ औडुवं । ed.

^१ अंशः संवादि । ed.

^२ संवाद्यलोपात् (ना. शा. Gaekwad ed).

^३ स्वयं तु (ना. शा. का. मा. । ed), स्वयं (ना. शा. G. ed.).

^४ लोपात्ता-

मेताः षट्स्वर्येषु विवजिताः । ed.

^५ वर्जाः (B).

अस्यां रक्तगांधार्यां गांधारो न्यासः । मध्यमोऽपन्यासः ।

अस्याः प्रस्तारः—

१२. रक्तगांधारी—

१. पा नी सा सा गा सा पा नी
तं बा ल र ज नि
२. सा सा पा पा मा मा गा गा
क र ति ल क भू ष
३. सा पा धा पा सा पा धप मग
ण वि भू
४. सा सा सा सा सा सा सा सा
ति
५. धा नीं पां मं पं धां नीं पां पां
०
६. सां पां सां धनिं पां पां पां पां
०
७. री गा सा पा पा पा सा पा
प्र ण मा मि गौ री
८. १री गां सां पां पां पां सां पां
व द ना र वि
९. पा पा पा पा पा पा पा पा
द
१०. री गा सा सा री गा गा गा
प्री ति क रं
११. गा गा पा धम धा निध^१ पा पा
०

^१ री गा मा पा पा पा मा पा.

^२ गा गा पा धम धा निध.

१२. १मा पा मा परिण गा गा गा गा
०

(क०) माध्यमग्राभिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये पनिससगसपनयो ऽष्टौ लघवः । तं बालरजनीत्यक्षराणि; द्वितीय-चतुर्थां शेषौ (१) ।

द्वितीयस्यां—तारे सौ द्वौ; मध्ये पौ द्वौ; मौ द्वौ; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । करतिलकभूषेत्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (२) ।

तृतीयस्यां मध्ये मपधपमपाः षट्; धपावेकः; मगावेकः; एवमष्टौ लघवः । णविभू इत्यक्षराणि—णविभूभिर्मपधाः; शेषाः परे (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये मा अष्टौ लघवः । तिमिति प्रथमः; शेषाः परे (४) ।

पञ्चम्यां—मन्ध्रे धनिपास्त्रयः; मपावेकः; धनिपपाश्च-त्वारः; एवमष्टौ लघवः । शेषाः; सर्वे (५) ।

षष्ठ्यां—मन्ध्रे मपमास्त्रयः; धनी एकः; पाश्चात्वारः; एवमष्टौ लघवः । शेषाः सर्वे (६) ।

सप्तम्यां—मध्ये रिगमास्त्रयः; पास्त्रयः; मपौ द्वौ; एव-मष्टौ लघवः । प्रणमामि गौरीत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (७) ।

अष्टम्यां—तारे सप्तम्युक्ताः स्वराः । वदनारविमित्य-क्षराणि; चतुर्थसप्तमाष्टमाः शेषाः (८) ।

नवम्यां—मध्ये पा अष्टौ लघवः । देन प्रथमः; शेषाः
परे (६) ।

दशम्यां—मध्ये रिगससरिगगा अष्टौ लघवः । प्रीति-
करमित्यक्षराणि; अत्र गाः शेषाः (१०) ।

एकादश्यां—तारे गौ द्वौ; प एकः; धमावेकः; ध एकः;
निधावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । शेषाः सर्वे (११) ।

द्वादश्यां तारे मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गाश्चत्वारः;
एव मष्टौ लघवः । शेषाः सर्वे (१२) ।

तं बालरजनिकरतिलकभूषणविभूतिम् ।

प्रणमामि गौरीवदनारविन्दप्रीतिकरम् ॥

॥ इति रक्तगंधारी ॥ १२ ॥

अथ कैशिकी—

कैशिक्यामृषभान्ये अंशा निधावंशौ यदा तदा ।

न्यासः पञ्चम एव स्यादन्यदा^१ द्विश्रुतौ मतौ ॥ ६५ ॥

अन्ये तु निगपान्यासान्निधयोरंशयोर्विदुः ।

रिलोपरिधलोपेन षाडबौडुवितं मतम् ॥ ६६ ॥

रिरल्पो निपबाहुल्यमंशानां संगतिमिथः ।

षाडबौडुविते द्विष्टः क्रमात् पञ्चमधैवतौ ॥ ६७ ॥

षाड्जीवत् पञ्चपाण्यादि गांधारादिस्तु मूर्च्छना ।

पञ्चमप्रक्षेपगतध्रुवायां विनियोजनम् ॥ ६८ ॥

(क०) कैशिक्यामिति । ऋषभान्य ऋषभादन्ये सग-
मपधनयः षट् स्वरा अंशाः; भवन्तीति शेषः । यदा निधावंशौ
तदा पञ्चम एव न्यासः स्यादिति ।

“धैवते अंशे निषादे च न्यासः पञ्चम इष्यते ।”

(ना. शा. २८ अ. श्लो. १३८-)

इति मुनिवचनात् नियम्यते । अन्यदा^१ निधव्यतिरिक्तेषु सरि-
गमपेष्वांशेष्वित्यर्थः । द्विश्रुतौ निगौ मतौ न्यासत्वेन संमता-
वित्यर्थः । अन्ये तु मतज्ज्ञादयस्तु—निधयोरंशयोर्निगपांस्त्रीनिप
न्यासान् विदुः;

“धैवतनिषादयोरंशत्वे पञ्चमो ऽपि न्यासः ।”

इति मतज्ज्ञोक्तत्वात् । अयं पक्षो ऽपि पञ्चमस्य न्यासत्वं^२ निधयोरं-
शयोरवेति नियमे पर्यवस्यति । रिलोपरिधलोपेनेत्येकवद्भावाः ।
रिरल्पः पूर्णताज्वस्थायामिति भावः । निपबाहुल्यमिति निपथोरं-
शत्वे बाहुल्ये प्राप्ते ऽपि,

“बलिनौ चान्त्यपञ्चमौ ।”

(ना. शा. २८ अ. श्लो. -१३९)

इति मुनिवचनात् तयोरितरांशापेक्षया उतिबाहुल्यं विधीयत इति
बोद्धव्यम् । पञ्चमधैवतावंशीभवन्तौ क्रमात्षाडबौडुविते द्विष्टः ।
पञ्चमः षाडवं धैवत औडुवितमिति क्रमः । मध्यमग्राम ऋषभस्य
पञ्चमसंवादित्वात् धैवतांशे तस्यैव लोप्यत्वाभावादिति भावः ।
षाड्जीवदित्यादि सुबोधम् ॥ ६५-६८ ॥

(सु०) कैशिकीं लक्षयति—कैशिक्यामिति । कैशिक्यामृषभादन्ये षट् स्वरा अंशः । यदा ^१निषादधैवतावंशौ तदा पञ्चम एव न्यासः; अन्यदा ^२निषादगांधारी न्यासौ । अन्ये तु केचित् निषादधैवतयोरंशयो- निषादगांधारपञ्चमान्नघासान्विदुः । ऋषभलोपात्पाडवम्; ऋषभधैवतलो पादौडुवितम् । ऋषभो ज्यः । निषादपञ्चमयोर्बाहुल्यम् । अंशस्वराणां परस्परं संगतिः । यदा पञ्चमो अंशस्तदा षाडवं नास्ति । यदा धैवतो अंशः तदौडुवितं नास्ति । षट्पिता^३पुत्रकतालादिषाङ्गीजातिवत् । गांधारादिः (हारिणाश्वा) मूच्छना । ध्रुवायां पञ्चमप्रेक्षणे विनियोगः ॥ ६५-६८ ॥

अस्यां कैशिक्यां गांधारपञ्चमनिषादा न्यासाः । रिचर्ज्याः षट् सप्त वा स्वरा अपन्यासाः । अस्याः प्रस्तारः—

१३. कैशिकी—

१. पा ^४धनि पा धनि गा गा गा गा
के ली ह त
२. पा पा मा निघ निघ पा पा पा
का ग त नु
३. धा नी सा^१ सा री री री री
वि भ्र म वि ला सं^५
४. सा सा सा री गा मा मा मा
ति ल क यु तं^६
५. मां धां नों धां मां धां मां पां
मू ^७धों ध्वं वा ल

^१ निषादपञ्चमावंशौ (B). ^२ अन्यथा (B). ^३ पुत्रकस्तालः । गान्धा- रादिर्मूच्छना । कलातालादि षाङ्गी वत् (B). ^४ पधनि (D). ^५ सं (D). ^६ त (D). ^७ ध्वं (D).

६. गा री सा धनि री री री री
सो म नि ^१भं
७. गा री सा सा धा^२ धा^३ मा मा
मु ख क म लं
८. गा गा गा मा मा निघनि नी नी
अ स म हा ट
९. गा गा नी नी गा गा गा गा
क स रो जं
१०. गा^१ पा^१ नी^१ नी^१ निघ^१ पा^१ पा^१ पा^१
ह दि सु ख दं
११. मा^१ पा^१ मा^१ पा^१ पा^१ मा^१ मा^१
प्र ण मा मि लो च
१२. ^४सा^४ मा^४ गा^४ निघनि^४ नी^४ नी^४ मा^४ गा^४
न वि णे पं

(क०) रिचर्ज्याः षट् सप्त वा स्वरा अपन्यासा इति ।

“अपन्यासः कदा^१चिच्च ऋषभो ऽपि भवेदिह” ।

(ना. शा. २८ अ. श्लो. -१३८)

इति मुनिवचनात् । कदाचिदिति पूर्णत्वे ऽपि पक्ष इत्यर्थः । माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये प एकः; धनी एकः; प एकः; धनी एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । केलीहतेत्यक्षराणि—केलीभ्यां पौ; हताभ्यां प्रथमतृतीयगौ; षोषा इतरे (१) ।

^१ भ (D). ^२ पा (D). ^३ पा (D). ^४ सा मा गा निघप नी नो गा ना (D). ^५ चित्तु ऋषभोऽपि विधीयते (ना. शा. Gackwad ed).

द्वितीयस्यां—मध्ये पौ द्वौ; म एकः; निधौ द्वौ; पास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । कामतनु, इत्यक्षराणि—का इति पः; शेषः पः; मताभ्यां मनी; शेषो धः; नुना निः; शेषाः परे (२) ।

तृतीयस्यां—मध्ये धनी द्वौ; तारे स एकः; मध्ये स एकः; ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । विभ्रमविलासमित्यक्षराणि; द्वितीयसप्तमौ शेषौ (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये सास्त्रयः; रिगौ द्वौ; मास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । तिलकयुतमित्यक्षराणि; शेषा माः (४) ।

पञ्चम्यां—मन्त्रे मधनिधमध्रमपा अष्टौ लघवः । मूर्धो-ध्वंवालेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (५) ।

षष्ठ्यां—मध्ये गरिसास्त्रयः; धनी एकः; ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । सोमनिभमित्यक्षराणि—सोमनि-भिर्गन्धाः; भमिति प्रथमरिः; शेषा इतरे (६) ।

सप्तम्यां—मध्ये गरी द्वौ; सौ द्वौ; धौ द्वौ; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । मुखकमलमित्यक्षराणि; षष्ठादयः शेषाः (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये गास्त्रयः; मौ द्वौ; निधनय एकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः । असमहादेत्यक्षराणि—असमैर्गाः; शेषो मः; हा इति मः; शेषा निधनयः; टेन निः; शेषो निः (८) ।

नवम्यां—मध्ये गौ द्वौ; नी द्वौ; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । कसरोजमित्यक्षराणि—कसरोभिर्गन्धनयः; जमिति पञ्चमो गः; शेषा इतरे (९) ।

दशम्यां तारे गौ द्वौ; नी द्वौ; निधावेकः; पास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । हृदि सुखदमिति क्रमेण पञ्च; शेषाः परे (१०) ।

एकादश्यां—तारे मपमास्त्रयः; पास्त्रयः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि लोचेत्यक्षराणि; चतुर्थाष्टमौ शेषौ (११) ।

द्वादश्यां—तारे समगास्त्रयः; निधनय एकः; नी द्वौ; मगौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । नविशेषमित्यक्षराणि—नविशेभिः समगाः; षमिति सप्तमो निः; शेषा इतरे (१२) ।

केलीहतकामतनुविभ्रमविलासं
तिलकयुतं मूर्धोध्वंवालसोमनिभम् ।

मुखकमलमसमहाटकसरोजं
हृदि सुखदं प्रणमामि लोचनविशेषम् ॥

॥ इति कैशिकी ॥ १३ ॥

अथ मध्यमोदीच्यवा—

पञ्चमांशा सदा पूर्णा मध्यमोदीच्यवा मता ।

लक्ष्म शेषं विजानीयाद् गांधारोदीच्यवागतम् ॥ ६६ ॥

^२मूर्च्छना मध्यमादिः स्यात्तालश्चञ्चत्पुटो^३ मतः ।

चतुर्थस्य प्रेक्षणस्य ध्रुवायां त्रिनियोजनम् ॥ १०० ॥

(क०) पञ्चमांशेति । एकः पञ्चम एवांशो यस्याः सा तथोक्ता । सदा पूर्णेति । कदाचिदपि षाड्वौडुवा च न

भवतीत्यर्थः । शेषं लक्ष्मणशेन वा उत्पत्वं रिधयोमिथः संगतिः
षोडश कला इत्येतावल्लक्षणं गांधारोदीच्यवागतं विज्ञानीयात्;
तदत्रापि अनुसंधेयमित्यर्थः । मध्यमादिमूर्च्छना सौवीरी । अन्यत्
सुबोधम् ॥ ६६, १०० ॥

(सु०) मध्यमोदीच्यवां लक्षयति—पञ्चमांशेति । मध्यमो-
दीच्यवायां पञ्चमो अंशः स्वरः । पूर्णत्वं सप्तस्वरत्वमेव । षाडवौडुविते
न स्तः । अवशिष्टं लक्षणं गांधारोदीच्यवावज्जातव्यम् । मध्यमादिः
(सौवीरी) मूर्च्छना । चञ्चत्पुटस्तालः । ध्रुवायां चतुर्थप्रेक्षणे विनियोगः
॥ ६६, १०० ॥

अस्यां मध्यमोदीच्यवायां ^१मध्यमो न्यासः । षड्जधैवतौ
अपन्यासौ । अस्याः प्रस्तारः—

१४. मध्यमोदीच्यवा—

१. पा धनि नो नो मा पा नी पा
दे हा धं रू प
२. री री री गा सा रिग गा गा
म ति कां ति म म ल
३. नी नी नी नी नी नी नी नी
म म लें दु कुं द
४. नी नी धप^२ मा^३ निध निध पा पा
कु मु द नि भं
५. पा पा री री री री री री
चा मी क रां बु

^१ पञ्चमो (D). ^२ पा (D). ^३ धपमा (D).

६. मा रिग सा सधं नीं नीं नीं नीं
रु ह दि व्य कां ति
७. मा पा नी सा पा पा गा गा
प्र व र ग ण पू जि
८. गा पां मां निधं नीं नीं सा सा
त म जे यं
९. पां पां मां धनिं पां पां पां पां
सु ^१रा भि ^२टु त म नि ल
१०. मां पां मां रिग ^३गा गा गा गा
म नो^४ ज ^५व मं बु
११. गा पा मा पा नी नी नी नी
दो द धि नि ता द
१२. मा पा मा पतिग गा गा गा गा
म ति हा सं
१३. गां गां गां ^६गां मां निधं नीं नीं
शि वं शां त म गु र
१४. नी नी धप मा निध निध पा पा
च मू स थ नं
१५. रीं गां सां सां मां निधनिं नीं नीं
वं दे त्रै लो क्य
१६. नीं नीं धां पां धां पां मां मां
न त च र णं

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये
प एकः; धनी एकः; नी द्वौ; मपनिपाश्चत्वारः; एवमष्टौ

^१ र (D). ^२ तु म ट्ट or सि ङ्ग (D). ^३ गां गां गां गां (D).
^४ नु (D). ^५ व र मं (D). ^६ मां (D).

लघवः । देहार्धरूपेत्यक्षराणि—दे इति पः; शेषौ धनी; हा इति निः; शेषो निः; ध्रंभ्यां मपौ; शेषो निः; पेन पः (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये ऋषभास्त्रयः; गसौ द्वौ; रिगावेकः; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । मतिकान्तिममलेत्यक्षराणि; चतुर्थ-सप्तमौ शेषौ (३) ।

तृतीयस्यां—मध्ये निषादा अष्टौ लघवः । ममलेन्दु-कुन्देत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये नी द्वौ; ध्रपावेकः; म एकः; निधावेकः; निधावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । कुमुदनिभमित्यक्षराणि—कुमुदेनिनिधाः; शेषः पः; निभाभ्यां मनी; शेषाः परे (४) ।

पञ्चम्यां—मध्ये पौ द्वौ; ऋषभा षट् एवमष्टौ लघवः । चामीकराम्बित्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (५) ।

षष्ठ्यां—मध्ये ^१म एकः; रिगावेकः; स एकः; समन्द्र-धावेकः; मन्द्रे निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । रुहदिव्य-कान्तीत्यक्षराणि; तृतीयपञ्चमषष्ठसप्तमाः शेषाः (६) ।

सप्तम्यां मध्ये मपनिसपपगगा अष्टौ लघवः । प्रवरगण-पूजीत्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये ग एकः; मन्द्रे पमौ द्वौ; निधावेकः; नी द्वौ; मध्ये सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । तमजेयमित्यक्षराणि—तमजेभिर्गपमाः; शेषौ निधौ; यमिति निः; शेषाः परे (८) ।

नवम्यां—मन्द्रे पौ द्वौ; म एकः; धनी एकः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । सुराभिष्टुतमनिलेत्यक्षराणि; पञ्चमो निषादः शेषः (९) ।

दशम्यां मन्द्रे मपमास्त्रयः; मध्ये ^१रिगावेकः; गाश्च-त्वारः; एवमष्टौ लघवः । मनोजवमम्बित्यक्षराणि; चतुर्थ-पञ्चमसप्तमाः शेषाः (१०) ।

एकादश्यां—मध्ये गपमपाश्चत्वारः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । दोदधिनिनादेत्यक्षराणि; द्वितीयसप्तमौ शेषौ (११) ।

द्वादश्यां—मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; ^२गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । मतिहासमित्यक्षराणि—मतिहाभि र्मपमाः; समिति सप्तमः; शेषा इतरे (१२) ।

त्रयोदश्यां—तारे गाश्चत्वारः; म एकः; निधावेकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः । शिवं शान्तमसुरेत्यक्षराणि; चतुर्थ-सप्तमौ शेषौ (१३) ।

चतुर्दश्यां—मध्ये नी द्वौ; ध्रपावेकः; म एकः; निधावेकः; निधावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । चमूमथनमित्यक्षराणि—चमूमैनिनिधाः; शेषः पः; थनंभ्यां मनी; शेषाः परे (१४) ।

पञ्चदश्यां—तारे ^३रिगसप्तमाः पञ्च; निधनय एकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः । वन्दे त्रैलोक्येत्यक्षराणि; द्वितीय-चतुर्थसप्तमाष्टमदशमाः शेषाः (१५) ।

षोडश्यां—तारे नी द्वौ; धपधपाश्चत्वारः; मौ द्वौ;
एवमष्टौ लघवः । नतचरणमित्यक्षरैः क्रमेण पञ्च; शेषाः परं
(१६) ।

देहार्धरूपमतिकान्तिमलमलेन्दुकुन्दकुमुदनिभं
चामीकराम्बुहृदिव्यकान्तिप्रवरगणपूजितमजेयम् ।
सुराभिष्टुतमनिलमनोजवमम्बुदोदधिनिनादमतिहासं
शिवं शान्तमसुरचमूथनं वन्दे त्रैलोक्यनतचरणम् ॥
॥ इति मध्यमोदीच्यवा ॥ १४ ॥

अथ कार्मारवी—

कार्मारव्यां भवन्त्यंशा निषादरिपधैवताः^१ ।
बहवोऽन्तरमार्गत्वादनंशाः परिकीर्तिताः ॥ १०१ ॥
गांधारोऽत्यन्तबहुलः सर्वांशस्वरसंगतिः^२ ।
^३चच्चत्पुटः षोडशात्र कलाः षड्जादिमूर्च्छना^४ ॥ १०२ ॥
पञ्चमस्य प्रेक्षणस्य ध्रुवायां विनियोजनम् ।

(क०) कार्मारव्यामिति । अनंशा इह सगमाः । अनं
शत्वेनाल्पा इत्यपि । अन्तरमार्गत्वात् सर्वेषामंशादिस्वरसंगते-
र्हेतोर्मुहुः प्रयोगाद् बहवो बहुत्वयुक्ता भवन्ति । ^५ननु एवम-
विशिष्टे बहुत्वे अंशानंशयोः को भेदः इति चेत्; उच्यते । यः
स्थायित्वेन बहुप्रयोगः सो अंशः । यस्तु संचारित्वेन बहुप्रयोगः
सोऽन्तरमार्गाश्च योऽनंश इति विवेक्तव्यम् । 'बहुलत्वं प्रयोगेषु

^१व्यापकं त्वंशलक्षणम्' (अत्रैव श्लो. ३४) इत्यादिषु 'बहुलत्वम्
'यो रक्ति' (अत्रैव श्लो. ३२-३४) इत्याद्यंशलक्षणे यच्चब्दा-
भिहितस्थायिविषयमेवेति मन्तव्यम् । एतेनास्यां जातावन्तरमार्गः
कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।

तथा च भरतः—

“अनंशा बलवन्तस्तु नित्यमेव प्रयोगतः ।”

(ना. शा. २८ अ. श्लो. -१३६)

इति । गांधारः सर्वांशस्वरसंगतेः पर्यायांशैरपि संगतेर्विशेषाद-
त्यन्तं बहुलः । सर्वांशस्वरसंगतिरपि इति ।

“गांधारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् ।”

(ना. शा. २९ अ. श्लो. -१३६)

मुनिवचनात् । ^३चच्चत्पुट इत्यादि सुबोधम् ॥ १०१-१०३ ॥

(मु०) कार्मारवीं लक्षयति—कार्मारव्यामिति । कार्मारव्यां
निषादर्यभपञ्चमधैवता अंशाः । अंशस्वरेभ्योऽन्ये षड्जगांधारमध्यमा
अन्तरमार्गाक्तन्यायेन बहवः । गांधारस्यातिबाहुल्यम् । सर्वैरंशस्वरैः सह
संगतिः । चच्चत्पुटस्तालः । षोडश कलाः । षड्जादिः (शुद्धमध्या)
मूर्च्छना । पञ्चमप्रेक्षणे^४ ध्रुवायां विनियोगः ॥ १०१-१०३ ॥

अस्यां कार्मारव्यां पञ्चमो न्यासः । अंशा एवापन्यासाः ।

अस्याः प्रस्तारः—

^१ दर्पभधैवताः (D). ^२ संगतेः (D). ^३ चच्चत्पुटः 1 ed. ^४ मूर्च्छनाः
(D). ^५ नन्वेवं सविशिष्टे 1 ed.

^१ व्यापकत्वांशलक्षणम् 1 ed. ^२ बहुत्वांशयो रक्तीत्याद्यंश 1 ed.
^३ चच्चत्पुट 1 ed. ^४ प्रेक्षणे (B).

१५. कार्मारवी—

१. री री री री री री री री
तं स्था णु ल लि त
२. मा गा सा गा सा नी नी नी
वा मां ग स क्त
३. नीं मां नीं मां पां पां गा गा
म ति ते जः प्र स र
४. गा ^१पा ^२मा ^३पा नी नी नी नी
सौ धां शु कां ति^४
५. री गा सा नी री गा री मा
फ णि प ति मु खं
६. री गा री सा नी धनि पा पा
उ रो वि पु ल सा ग
७. मा पा मा परिण गा गा गा गा
र नि के तं
८. री री गा सम मा मा पा पा
सि त पं न गं द्र
९. मा पा मा ^५परिण गा गा गा गा
म ति कां तं
१०. धा नी पा मा धा नी सा सा
प ण्मु ख वि नो द
११. नी नी नी नी नी नी नी नी
क र प ल्ल वां गु
१२. ^६मां ^७मां ^८धां ^९नीं सनिनि धा पा पा
लि वि ला स की ल

^१ मा (D). ^२ पा (D). ^३ मा (D). ^४ त (D). ^५ गरिग
१ cd, पारिग (D). ^६ मा (D). ^७ मा (D). ^८ धा (D). ^९ नी (D).

१३. मा पा मा ^१परिण गा गा गा गा
न वि नो दं
१४. नी नी पा धनि गा गा गा गा
प्र ण मा मि दे व
१५. सा री गा सा नी नी नी नी
य जो प वी त^३
१६. नी नी धा धा पा पा पा पा^३
कं

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्य
ऋषभा अष्टौ लघवः । तं स्थानुललितेत्यक्षराणि ; द्वितीयचतुर्थौ
शेषौ (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये मगसगसाः पञ्च ; निषादास्त्रयः ;
एवमष्टौ लघवः । वामाङ्गसक्तेत्यक्षराणि ; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः
शेषाः (२) ।

तृतीयस्यां—मन्त्रे निमनिमपपाः षट् ; मध्ये गौ द्वौ ; एव-
मष्टौ लघवः । मतितेजः प्रसरेत्यक्षराणि ; चतुर्थः शेषः (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये गपमपाञ्चत्वारः ; निषादाञ्चत्वारः ;
एवमष्टौ लघवः । सौधांशुकान्तीत्यक्षराणि ; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः
शेषाः (४) ।

पञ्चम्यां—तारे रिगसतिरिगरिमा अष्टौ लघवः । फणि-
पतिमुखमित्यक्षराणि ; उपान्त्यान्त्यौ शेषौ (५) ।

^१ गरिग १ cd, पारिग (D). ^२ ति (D). ^३ नी नी धा धा पा पा पा
पा पा (D).

षष्ठ्यां—मध्ये रिरगिसनयः पञ्च; धनी एकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । उरोविपुलसागेत्यक्षराणि; सप्तमाष्टमौ शेषौ (६) ।

सप्तम्यां—तारे मपमास्त्रयः; परिगा एकः; मध्ये गा-श्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । रनिकेतमित्यक्षराणि—रनिके-भिर्मपमाः; तमिति सप्तमः; शेषा इतरे (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये रिरिगास्त्रयः; समावेकः; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । सितपन्नगेन्द्रेत्यक्षराणि; चतुर्थपञ्च-माष्टमाः शेषाः (८) ।

नवम्यां—मध्ये मपमास्त्रयः; ^१परिगा एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । मतिकान्तमित्यक्षराणि—मतिकाभिर्मपमाः; तमिति सप्तमः; शेषा इतरे (९) ।

दशम्यां—मध्ये धनिपमधनिससा अष्टौ लघवः । षण्मुख-विनोदेत्यक्षराणि; द्वितीयसप्तमौ शेषौ (१०) ।

एकादश्यां—मध्ये निषादा अष्टौ लघवः । करपल्ल-वाङ्गित्वित्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (११) ।

द्वादश्यां—मन्त्रे ममधनयश्चत्वारः; मध्ये सनिनय एकः; धपपास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । लविलासकीलेत्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठसप्तमनवमाः शेषाः (१२) ।

त्रयोदश्यां—मध्ये नवमीवत्स्वराः । नविनोदमित्यक्षराणि—नविनोभिर्मपमाः; दमिति सप्तमः; शेषा इतरे (१३) ।

^१ गरिगा । ed.

चतुर्दश्यां—मध्ये निनिपास्त्रयः; धनी एकः; गाश्चत्वारः^१ एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि देवेत्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमाष्टमाः; शेषाः (१४) ।

पञ्चदश्यां—तारे सरिगासाश्चत्वारः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । यज्ञोपवीतेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (१५) ।

षोडश्यां—तारे नी द्वौ; धौ द्वौ; पाश्चत्वारः; एव मष्टौ लघवः । कमिति प्रथमो निः; शेषाः परे (१६) ।

तं स्थाणुललितवामाङ्गसक्तमतितेजःप्रसरसौधांशुकान्ति
फणिपतिमुखमुरोविपुलसागरनिकेतं सितपन्नगेन्द्रमतिकान्तम् ।
षण्मुखविनोदकरपल्लवाङ्गुलिविलासकीलनविनोदं प्रणमामि
देवयज्ञोपवीतकम् ॥

॥ इति कामारिबी ॥ १५ ॥

अथ गांधारपञ्चमी—

अंशो गांधारपञ्चम्यां पञ्चमः संगतिः^२ पुनः ॥ १०३ ॥

कर्तव्या ऽत्रापि गांधारीपञ्चम्योरिव^३ भूरिभिः ।

^४चञ्चत्पुटः षोडशात्र कला गादिश्च मूच्छना ॥ १०४ ॥

तुर्यप्रेक्षणसंबन्धि ध्रुवागाने निघोजनम् ।

(क०) अंशो गांधारपञ्चम्यामिति । संगतिः पुनः संगतिस्तु ^५गांधारीपञ्चम्योरिवान्नापि भूरिभिः कर्तव्येति ।

^१ माश्चत्वारः (क०) । ed.

^२ संगतः (D).

^३ मोरिप (D).

^४ चञ्चत्पुटः । ed.

^५ गान्धारपञ्च । ed.

गांधार्या तावत् 'न्यासांशाभ्यां तदन्येषाम्' (अत्रैव श्लो. ६७)
इत्युक्तम्, तद्वदत्रापि न्यासांशाभ्यां गांधारपञ्चमाभ्यां तदन्येषां
सरिमधनीनाम्; पञ्चम्यां तु 'रिमयोः' (अत्रैव श्लो. ७३)
इत्युक्तत्वात् 'अत्रापि ऋषभमध्यमयोर्मिथश्च; एवं भूरिभिः स्वरैः
संगतिः कर्तव्येत्यतिदेशार्थः । शेषं सुबोधम् ॥ -१०३-१०५-॥

(मु०) गांधारपञ्चमी लक्षयति—अंश इति । गांधारपञ्चम्यां
पञ्चमोः अंशः । गांधारीपञ्चम्योरिव स्वराणां संगतिः । चच्चत्सुटस्तलः ।
षोडश कलाः । गांधारादिः (हारिणाश्वा) मूर्च्छन्ता । ध्रुवायां चतुर्थप्रेक्षणे
विनियोगः ॥ -१०३-१०५-॥

अस्यां गांधारपञ्चम्यां गांधारो न्यासः । ऋषभपञ्चमौ
अपन्यासौ । अस्याः प्रस्तारः—

१६. गांधारपञ्चमी—

१. पा मप मध नी धप मा धा नी
कां
२. सनिनि धा ^२पा पा पा पा पा
तं
३. धा^३ नी सा सा सा मा पा पा
वा मै क दे श
४. नी नी नी नी नी नी नी नी
प्रे खो ल मा न
५. नी नी धप^४ मा निध निध पा पा
क म ल नि भं

^१ तद्वदत्रापि 1 ed.

^२ सा सा सा सा सा (D).

^३ नी (D).

^४ पध (D).

६. पा पा री री री री री
व र सु र मि कु सु म
७. मा रिग^१ सा सध नी नी नी नी
गं धा धि वा मि
८. नी नी सां रिस् री री री री
त म नो ज
९. नी पा सा निग सा नीं नीं नीं
न ग रा ज सू तु
१०. नीं मां नीं मां पां पां गा गा
र ति रा ग र भ स
११. गा पां मां पां नीं नीं नीं नीं
के ली कु च ग्र
१२. सा पा मा परिग गा गा गा गा
ह ली लं तं
१३. नीं नीं पां धां नीं गा गा गा
प्र ण मा मि दे वं
१४. नीं नीं नीं नीं नीं नीं नीं नीं
खं द्रा धं मं डि
१५. ^२मां मां धां नीं ^३सनिनि धा पा पा
त बि ला सकी ल
१६. मा पा सा परिग गा गा गा गा
न वि नो वं

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये
प एक; मपावेकः; मधावेकः; निरेकः; धपावेकः; मधनयस्त्रय;
एवमष्टौ लघवः । कामिति प्रथमः; शेषा इतरे (१) ।

^१ रिम (D).

^२ मा मा धा नी (D).

^३ सानिनि (D).

द्वितीयस्यां—मध्ये सनिनय एकः; ध एकः; पाः षट्;
एवमष्टौ लघवः । तमिति पञ्चमः; शेषा इतरे (२) ।

तृतीयस्यां—मध्ये धनी द्वौ; सौ द्वौ; मौ द्वौ; पौ द्वौ;
एवमष्टौ लघवः । वामैकदेशेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः
शेषाः (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये निषादा अष्टौ लघवः । प्रेङ्खोलमानेत्य-
क्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (४) ।

पञ्चम्यां—मध्ये नी द्वौ; धपावेकः; म एकः; निधौ
द्विद्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । कमलनिभमित्यक्षराणि—
कमलैर्निनिधाः; शेषः पः; निभंभ्यां मनी; शेषाः परे (५) ।

षष्ठ्यां—मध्ये पौ द्वौ; ऋषभाः षट्; एवमष्टौ लघवः ।
वरसुरभिकुसुमेत्यक्षराणि (६) ।

सप्तम्यां—मध्ये म एकः; रिगावेकः; स एकः; सधा-
वेकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । गन्धाधिवासीत्य-
क्षराणि; द्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठनवमाः शेषाः (७) ।

अष्टम्यां—मध्ये नी द्वौ; तारे स एकः; रिसावेकः; ऋष-
भाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । तमनोज्ञेत्यक्षराणि—तमनोभि-
निनिसाः; शेषौ रिसौ; ज्ञेति रिः; शेषाः परे (८) ।

नवम्यां—मध्ये निगासस्त्रयः; निगावेकः; स एकः; मन्त्रे
निषादास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । नगराजसून्वित्यक्षराणि; चतुर्थ-
पञ्चमाष्टमाः शेषाः (९) ।

दशम्यां—मन्त्रे निमनिमपपाः षट्; मध्ये गौ द्वौ; एवमष्टौ
लघवः । रतिरागरभसेत्यक्षराणि; चतुर्थः शेषः (१०) ।

एकादश्यां—मध्ये ग एकः; मन्त्रे पमपास्त्रयः; निषादाश्च-
त्वारः; एवमष्टौ लघवः । केलीकुचग्रेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थ-
सप्तमाः शेषाः (११) ।

द्वादश्यां—मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गाश्चा-
त्वारः; एवमष्टौ लघवः । हलीलं तमित्यक्षराणि—हलीलमिति
मपमाः; तमिति सप्तमः; शेषा इतरे (१२) ।

त्रयोदश्यां—मन्त्रे निनिपधनयः पञ्च; मध्ये गास्त्रयः;
एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि देवमित्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ
शेषौ (१३) ।

चतुर्दश्यां—मन्त्रे निषादा अष्टौ लघवः । चन्द्रार्धमण्डित्य-
क्षराणि; द्वितीय चतुर्थसप्तमाः शेषाः (१४) ।

पञ्चदश्यां—मन्त्रे मौ द्वौ; धनी द्वौ; मध्ये सनिनय एकः;
ध एकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । तविलासकीलेत्यक्षराणि;
चतुर्थसप्तमनवमदशमाः शेषाः (१५) ।

षोडश्यां मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गाश्चत्वारः;
एवमष्टौ लघवः । नविनोदमित्यक्षराणि—नविनोभिर्मपमाः;
दमिति सप्तमः; शेषा इतरे (१६) ।

कान्तं वामैकदेशप्रेङ्खोलमानकमलनिभं वरसुरभिकुसुम-
गन्धाधिवासितमनोजनगराजसूनुतरतिरागरभसकेलीकुचग्रहलीलम् ।
तं प्रणमामि देवं चन्द्रार्धमण्डितविलासकीलनविनोदम् ॥

॥ इति गांधारपञ्चमी ॥ १६ ॥

अथान्ध्री—

आन्ध्र्यामंशा^१ निरिगपा रिगयोनिधयोस्तथा ॥ १०५ ॥

संगतिन्यासपर्यन्तमंशानुक्रमतो ब्रजेत् ।

षाडवं षड्जलोपेन मध्यमादिस्तु^२ मूर्च्छना ॥ १०६ ॥

पूर्वावत्तु^३ कलाकालविनियोगाः प्रकीर्तिताः ।

(क०) आन्ध्र्यामंशा इति । निरिगपाः पर्यायेणांशा ग्रहाश्च स्युः । रिगयोनिधयोस्तथा । अत्र तथेति निपातः समुच्चयार्थः, निधयोश्चेति । संगतिः परस्परं संनिधिमेलनात्मकः संबन्धः कर्तव्येति शेषः । परस्परं संगतिरित्यनेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमाह—अंशानुक्रमतो न्यासपर्यन्तं ब्रजेदिति । अंशानुक्रमतः अत्र निरिगपानां मध्ये यदा यो अंशीकृतस्तस्यानुक्रमतः; तमंशीभूतं पूर्वमुच्चार्यानंशं पर्यायांशं वा पश्चादुच्चारयन्, न्यासपर्यन्तं गीतसमाप्तिकृत्स्वरपर्यन्तम्, आ गीतपरिसमाप्तेरित्यर्थः, ब्रजेद् गायेदिति नियमः । तथा चाह भरतः—

“गांधारर्षभयोश्चात्र व्यापारस्तु^४ परस्परम् ।

सप्तमस्य च षष्ठस्य^५ न्यासगत्यानुपूर्वशः ॥”

(ना. शा. २८ अ. श्लो. -१३०, १३१)

इति । ग्रन्थान्तरे च—

^१ सरिगपा (D). ^२ दिश्च । ed. ^३ कलाकाल । ed. * गांधार

ऋषभश्चात्र संवादस्तु परस्परम् । सप्तमस्य च षष्ठस्य न्यासगत्यानुपूर्वशः ॥ इति । ग्रन्थान्तरे चांशानुपूर्वी न्यासावधि ब्रजेदिति नियमः । तथाचाह भरतः । ed.

^४ चापि संचारस्तु (ना. शा. Gaekwad ed). ^५ न्यासो गत्यनुपूर्वशः ॥ (ना. शा. Gaekwad ed).

‘स्वांशानुपूर्वी व्याप्ति च कुर्वन्त्यासावधि ब्रजेत् ।’

इति । शेषं निविशेषम् ॥ -१०५-१०७- ॥

(मु०) आन्ध्री लक्षयति—आन्ध्र्यामिति । आन्ध्र्यां निषादपर्यभगांधारपञ्चमा अंशाः । ऋषभगांधारयोर्निषादधैवतयोश्च संगतिः । अंशान्यासपर्यन्तमारोहणम् । षड्जलोपेन षाडवम् । मध्यमादिः (सौवीरी) मूर्च्छना । गांधारपञ्चमीवत् कलाकालविनियोगः ॥ -१०५-१०७- ॥

अस्यामान्ध्र्यां गांधारो न्यासः । अंशा एवापन्यासाः ।
अस्याः प्रस्तारः—

१७. आन्ध्री—

१. गा रो री रो री री री री
त रु णं दु कु सु म

२. री गा री गा री री री री
ख बि त ज टं

३. री री गा गा री री मा मा
त्रि दि व न दी स लि ल

४. री गा सा धनि नीं नीं नीं नीं
ध्री त ^१मु ^२खं

५. ^३नीं री नीं रो धनि धनि पां पां
न ग सू नु ^४प्र ण ^५धं

६. मां पां मां रिग गा गा गा गा
वे द नि धि

^१ मू (D).

^२ ङ्गं (D).

^३ नी री नी री धनि धनि पा पा (D).

४ - प्र । ed.

^५ य (D).

७. री री गा सस^१ मा मा पा पा
प रि णा हि तु हि न
८. मां पां मां रिग गा गा गा गा
शै ल गृ हं
९. धां नीं^२ गा गा गा गा गा
अ मृ त भ वं
१०. पा पा मा रिग गा गा गा गा
गु ण र हि तं
११. नी नी नी नी री री री री
त म व नि र वि ण जि
१२. री री गा नी सा सा नी नी
ज्व ल न ज ल प व न
१३. पा पा मा रिग गा गा गा गा
ग ग न त नुं
१४. री री गा सस^३ मा मा पा पा
श र णं व्र जा मि
१५. मा मा नी नी सा री गा पा
शु भ म ति कृ त नि ल
१६. रिग गा गा गा गा गा गा
यं

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये ग एकः; ऋषभाः सप्त; एवमष्टौ लघवः । तरुणन्दुकुसुमेत्य-क्षराणि; चतुर्थः शेषः (१) ।

^१ सा (D). ^२ गां गां गां गां गां गां (D). ^३ रिग गा गा गा गा (D).

^४ मा मा पा पा (D). ^५ गा गा गा गा गा गा गा (D).

द्वितीयस्यां—मध्ये रिगरिगाश्चत्वारः; ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । खचितजटमिति क्रमेण पञ्चाक्षराणि; शेषाः परे (२) ।

तृतीयस्यां—मध्ये री द्वौ; गौ द्वौ; री द्वौ; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । त्रिदिवनदीसलिलेत्यक्षराणि (३) ।

चतुर्थ्यां—मध्ये रिगसास्त्रयः; धनी एकः; मन्त्रे निषा-दाश्चात्वारः; एवमष्टौ लघवः । धौतमुखमित्यक्षराणि—धौ इति रिः; शेषो गः; तमुभ्यां सधौ; शेषो निः; खमिति निः; शेषाः परे (४) ।

पञ्चम्यां—मन्त्रे निरेकः; मध्ये रिरेकः; पुनर्मन्त्रे निरेकः; मध्ये रिरेकः; मन्त्रे धनी द्विर्द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । नगसूनुप्रणयमित्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठाष्टमाः^१ शेषाः (५) ।

षष्ठ्यां—मन्त्रे ममसास्त्रयः; मध्ये रिगावेकः; गाश्च-त्वारः; एवमष्टौ लघवः । वेदनिधिमित्यक्षराणि—वे इति मः; शेषः पः; दनिभ्यां मरी; शेषो गः; धिमिति गः; शेषाः परे (६) ।

सप्तम्यां—मध्ये रिरिगास्त्रयः; ससावेकः; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । परिणाहितुहितेत्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमौ शेषौ (७) ।

अष्टम्यां—षष्ठ्युक्ताः स्वराः । शैलगृहमित्यक्षराणि—शै इति मः; तच्छेषः पः; लगृभ्यां मरी; शेषो गः; हमिति गः; शेषाः परे (८) ।

^१ षष्ठसप्तमाः । ed.

नवम्यां—मध्ये धनी द्वौ; मध्ये गाः षट्; एवमष्टौ लघवः । अमृतभवमिति निरन्तराप्यक्षराणि; शेषाः परे (६) ।

दशम्यां—मध्ये पपमास्त्रयः; रिगावेकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । गुणरहितमित्यक्षराणि—गुणरहिभिः पपम-
रयः; शेषो गः; तमिति गः; शेषाः परे (१०) ।

एकादश्यां—मध्ये निषादाश्चत्वारः; ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । तमवनिरविशशीत्यक्षराणि (११) ।

द्वादश्यां—मध्ये रिरिगनयश्चत्वारः; सौ द्वौ; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः । ज्वलनजलपवनेत्यक्षराणि (१२) ।

त्रयोदश्यां—तारे पपमास्त्रयः; रिगावेकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । गगनतनुमित्यक्षराणि—गगनतैः प्रथमादय-
श्चत्वारः; नुमिति षष्ठः; शेषा इतरे (१३) ।

चतुर्दश्यां—तारे रिरिगास्त्रयः; समावेकः; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । शरणं व्रजामीत्यक्षराणि; चतुर्थपञ्च-
माष्टमाः शेषाः (१४) ।

पञ्चदश्यां—तारे मौ द्वौ; नी द्वौ; सरिगपाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । शुभमतिकृतनिलेत्यक्षराणि (१५) ।

षोडश्यां तारे रिगावेकः; गाः सप्त; एवमष्टौ लघवः । यमिति रिः; शेषाः परे (१६) ।

तरुणन्दुकुसुमखचितजटं त्रिदिवनदीसलिलधौतमुखं
नगसूनुप्रणयं वेदनिधि परिणाहितुहिनशैलगृहम् ।

अमृतभवं गुणरहितं तमवनिरविशशिज्वलनजलपवनगगन-
तनुं शरणं व्रजामि शुभमतिकृतनिलयम् ॥

॥ इत्यान्ध्री ॥ १७ ॥

अथ नन्दयन्ती—

नन्दयन्त्यां पञ्चमो अंशो गांधारस्तु ग्रहः स्मृतः ॥ १०७ ॥

कैश्चित्तु पञ्चमः प्रोक्तो ग्रहो ऽस्यां गीतवेदिभिः ।

मन्द्रर्षभस्य बाहुल्यं षाड्वं षड्जलोपतः ॥ १०८ ॥

हृष्यका^१ मूर्च्छना तालः^२ पूर्वावद् द्विगुणाः कलाः ।

विनियोगो ध्रुवागाने प्रथमप्रेक्षणे भवेत् ॥ १०९ ॥

(क०) नन्दयन्त्यामिति । गांधारस्तु ग्रहः स्मृत इति ।

अत्र 'अंश एव ग्रहः कार्यः' (ना. शा. २८ अ. श्लो. ६१, अभिन-
वभारत्यां च दृश्यते) इति सकलजातिसाधारणेन मुनिवचनेन
प्राप्तस्य पञ्चमग्रहत्वस्य "गांधारग्रहो जातिविशेषे कार्यः" इति
विशेषविषयं तद्वचनमेव तत्रकौण्डिन्यनयेन बाधकमित्यवगन्तव्यम् ।
गीतवेदिभिः लक्षणजैः कैश्चिदाचार्यैस्तु अस्यां पञ्चमो ग्रहः प्रोक्त
इति पश्चान्तरम् । मन्द्रर्षभस्य बाहुल्यमिति । नन्दयन्त्या माध्यम-
ग्राहिकत्वेन ऋषभपर्वन्त्याया^४ मन्द्रगतावभावेऽपि मन्द्रपञ्चमारुभ-
निष्पन्न^५ हृष्यकामूर्च्छनाश्चयत्वादर्शीभूतमन्द्रपञ्चमेन ऋषभमा-
त्रस्य संवादादितरस्थानस्थितापेक्षया मन्द्रर्षभस्य बाहुल्यं कर्तव्य-
मित्यभिप्रायः । तथा चाह भरतः—

^१ हृष्यको (D).

^२ पूर्ववद् (D).

^३ अंशवच्च ग्रहास्तासां सर्वासामेव

नित्यशः (ना. शा.) स एव अंशो ग्रहः (अभिनवभारती).

^४ मन्द्रगतैरभा fi.

1 ed.

^५ हृष्यका 1 ed.

“^१बाहुल्यमृषभस्यात्र तच्च मन्द्रगतं स्मृतम् ।”

(ना. शा. २८ अ. श्लो. -१३३)

इति । तालः पूर्वाविदिति । पूर्वाविद् आन्ध्र्यामिव तालश्चच्च-
त्पुटः । द्विगुणाः कला इति । पूर्वोपेक्षया द्विगुणाः । पूर्वस्यां
कलाः षोडश; अस्यां तु द्वात्रिंशत्कला भवन्तीत्यर्थः । एतेन
चच्चत्पुटस्य दक्षिणमार्गो चतुरावृत्ति रक्ता भवति । अन्यत्सुगमम्
॥ -१०७-१०६ ॥

(सु०) नन्दयन्तीं लक्षयति—नन्दयन्त्यामिति । नन्दयन्त्यां
पञ्चमो अंशः । गांधारो ग्रहः । नन्वंशस्यैव ग्रहत्वं पूर्वमुक्तम् । मैवम्;
उत्सर्गमात्रं तदत्रापोह्यते । कैश्चित् तु मतान्तरे तु पञ्चमो ग्रह उक्तः ।
मन्द्रस्थानस्थर्षभस्य बहुलत्वम् । षड्जलोपात्पाडवम् । हृष्यका मुर्छना ।
चच्चत्पुटस्तालः । द्वात्रिंशत्कलाः । ध्रुवायां प्रथमप्रेक्षणे^२ विनियोगः
॥ -१०७-१०६ ॥

अस्यां नन्दयन्त्यां गांधारो न्यासः । मध्यमपञ्चमौ अप-
न्यासौ । अस्याः प्रस्तारः—

१८. नन्दयन्ती—

१. गा गा गा गा पा पा ध्रुव सा
सौ
२. धा धा धा धा धा नी सनिनि धा
०
३. ^३पां पां पां पां पां पां पां
म्यं

^१ लङ्घनमृषभस्यापि (ना. शा. २६ अ. Gaekwad ed).

^२ प्रेक्षणे (B).

^३ पा पा पा पा पा पा पा पा (D).

४. धां नीं मां पां गां गां गां गां
वे दां ग वे द^१
५. मा री गा गा गा गा गा गा
क र क म ल यो नि
६. मा मा पा पा धा निध पा पा
त मो र जो वि व
७. धा नी मा पा गा गा गा गा
जि तं
८. गम पा पा पा मा मा गा गा
हरं
९. धा नी मा पा गा गा गा गा
भ व ह र क म ल गृ
१०. ^२मा मा मा मा मा मा मा मा
हं
११. री गा मा पा पम पा पा नी
शि वं शां तं सं नि
१२. रीं रीं रीं रीं पां पां मां मां
वे श न म पू वं
१३. ^३धां नीं ^४सनिनि धां पां पां पां पां
भू ष ण ली लं
१४. धां नीं मां पां गां गां गां गां
उ र गे श भो ग
१५. गा पा पा पा धा मा गा मा
भा सु र शु भ पू धु

^१ छ (क०) (D).

^२ गा गा गा गा गा गा गा गा (D).

^३ धा नी

सानिनि धा पा पा पा पा (D).

^४ सनिनि धा पा पा पा पा (क० १ ed).

१६. धा धा नी धा पा पा पा पा
लं
१७. री गा सा पा पम पा धा नी
अ च ल प ति सू तु
१८. री री री री पां पां ^१पां पां
क र पं क जा म
१९. पा पा पा पा धा सा सा सा
ल वि ला स ^२की ल
२०. ^३नीं पां गां गंमं गां गां गां गां
न वि नो दं
२१. री री गां गां मां मां मां मां
स्फ टि क म णि र ज त
२२. नी पा नी सा नी धा पा पा
सि त न व दु कू ल
२३. सा सा धनि धा पा पा पा पा
क्षी रोद सा ग
२४. सा पा सा परिग गा गा सा सा
र नि का ^४जं
२५. री री गा गा सा सा पा पा
अ ज णि रः क पा ल
२६. ^५री री री गा सा रिग सा सा
पृ धु भा ज नं
२७. सा नी पा नी गा गा गा गा
वं दे सु ख दं

^१ मां मां (D).^२ ली (को) (D).^३ तो गा पा पम गा गा गा गा

(D).

^४ सं (D).^५ री री री गां मां रिगं मां मां (D).

२८. सा सा पा पा धा धनि निघ सा
ह र दे ह म म ल
२९. धा धा सा नी धा नी पा पा
म धु सू द न सु
३०. री री री री सा पा धा सा
ते जो धि क सु
३१. नी नी नी नी धा पा सा सा
ग ति यो
३२. सा परिग गा गा गा गा गा गा
नि

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये
गाश्चत्वारः; पौ द्वौ; धपावेकः; म एकः; एवमष्टौ लघवः ।
सौ, इति प्रथमः; शेषाः परे (१) ।

द्वितीयस्यां—मध्ये धाः पञ्च; निरेकः; सनिनय एकः;
घ एकः; एवमष्टौ लघवः । शेषाः सर्वे (२) ।

तृतीयस्यां—मन्त्रे पा अष्टौ लघवः । म्यमिति प्रथमः पः;
शेषाः परे (३) ।

चतुर्थ्यां—मन्त्रे धनिमपाश्चत्वारः; गाश्चत्वारः; एव-
मष्टौ लघवः । वेदाङ्गवेदेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः
शेषाः (४) ।

पञ्चम्यां—मध्ये मरी द्वौ; गाः षट्; एवमष्टौ लघवः ।
करकमलयोनिमित्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (५) ।

षष्ठ्यां—मध्ये मौ द्वौ; पौ द्वौ; ध एकः; निधावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । तमोरजोविवेत्यक्षराणि; सप्तमादयः शेषाः (६) ।

सप्तम्यां—मध्ये धनिमपाश्चत्वारः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । जितमिति धनीः तृतीयादयः शेषाः (७) ।

अष्टम्यां मध्ये गमावेकः; पास्त्रयः; मौ द्वौ; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । हरमिति गमौ; शेषाः परे (८) ।

नवम्यां—सप्तम्युक्ताः स्वरः । भवहरकमलग्नु, इत्यक्षराणि (९) ।

दशम्यां—मध्ये मा अष्टौ लघवः । ह्रिमिति प्रथमः; शेषाः परे (१०) ।

एकादश्यां—मध्ये रिगमपाश्चत्वारः; पमावेकः; पौ द्वौ; निरेकः; एवमष्टौ लघवः । शिवं शान्तं संनीत्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठाष्टमाः शेषाः (११) ।

द्वादश्यां—मन्त्रे ऋषभाश्चत्वारः; पौ द्वौ; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । वेशनमपूर्वमित्यक्षराणि; द्वितीयसप्तमौ शेषौ (१२) ।

त्रयोदश्यां—मन्त्रे धनी द्वौ; मध्यषड्जमन्द्रनितय^१ एकः; ध एकः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । भूषणलीलमित्यक्षराणि; तृतीयचतुर्थपञ्चमाष्टमदशमाः शेषाः (१३) ।

चतुर्दश्यां—मन्त्रे धनिमपाश्चत्वारः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । उरगेशभोगेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ; (१४) ।

^१ षड्जनितय । cd.

पञ्चदश्यां—मध्ये ग एकः; पास्त्रयः; धमगमाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । भासुरशुभपृथ्वित्यक्षराणि; द्वितीयः शेषः (१५) ।

षोडश्यां—मध्ये धौ द्वौ; निधौ द्वौ; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । लमिति प्रथमः; शेषाः परे (१६) ।

सप्तदश्यां—मध्ये रिगमपाश्चत्वारः; पमावेकः; पौ द्वौ; निरेकः; एवमष्टौ लघवः । अचलपतिमुन्वित्यक्षराणि; षष्ठनवमौ शेषौ (१७) ।

अष्टादश्यां—मन्त्रे ऋषभाश्चत्वारः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । करपङ्कजामेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (१८) ।

एकोनविंश्यां—मध्ये पाश्चत्वारः; ध एकः; मास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । लविलास^१लीलेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (१९) ।

विंश्यां—मन्त्रे निपगास्त्रयः; गमावेकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । नविनोदमित्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमौ सप्तमादयश्च शेषाः (२०) ।

एकविंश्यां—मन्त्रे री द्वौ; गौ द्वौ; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । स्फटिकमणिरजतेत्यक्षराणि (२१) ।

द्वाविंश्यां—मध्ये निपनिमनिधपपा अष्टौ लघवः । सितनवदुकूलेत्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (२२) ।

^१ लीलेत्यक्षराणि (क०) । cd.

त्रयोविश्यां—तारे सौ द्वौ; मध्ये धनी एकः; ध एकः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। क्षीरोदसाग्रेत्यक्षराणि; द्वितीय-पञ्चमसप्तमाष्टमाः शेषाः (२३)।

चतुर्विश्यां—मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः गौ द्वौ; तारे सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। रनिकाशमित्यक्षराणि—रनिकाभिर्म-पमाः; शमिति सप्तमः; शेषा इतरे (२४)।

पञ्चविश्यां—मध्ये री द्वौ; गौ द्वौ; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एव-मष्टौ लघवः। अजशिरःकपालेत्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (२५)।

षड्विश्यां—मध्य ऋषभास्त्रयः; गमौ द्वौ; रिगावेकः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। पृथुभाजनमित्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चम-सप्तमनवमाः शेषाः (२६)।

सप्तविश्यां—मध्ये मनिपनयश्चत्वारः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। वन्दे सुखदमित्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थाष्टमाः शेषाः (२७)।

अष्टाविश्यां—मध्ये ममपपद्माः पञ्च; धनी एकः; निधा-वेकः; म एकः; एवमष्टौ लघवः। हरदेहममलेत्यक्षराणि; चतुर्थ-सप्तमनवमाः शेषाः (२८)।

एकोनविश्यां—मध्ये धधसनिधनिपपा अष्टौ लघवः। मधुसूदनसु, इत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (२९)।

त्रिंश्यां—तार ऋषभाश्चत्वारः; मध्ये मपधमाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। तेजोधिकसु, इत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (३०)।

एकत्रिंश्यां—मध्ये निषादाश्चत्वारः; धपममाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। गतियोभिर्निषादास्त्रयः; चतुर्थादयः शेषाः (३१)।

द्वात्रिंश्यां—मध्ये म एकः; परिगा एकः; गाः षट्; एव-मष्टौ लघवः। निमित्ति पञ्चमो गः; शेषा इतरे (३२)।

सौम्यं वेदाङ्गवेदकरकमल-

योनि तमोरजोविर्वाजितं हरं।

भवहरकमलगृहं शिवं शान्तं संनिवेशनमपूर्वं

भूषणलीलमुरगेशभोगभासुरशुभपृथुलम् ॥

अचलपतिसूनुकरपङ्कजामलविलासकीलनविनोदं

स्फटिकमणिरजतसितनवदुकूलक्षीरोदसागरनिकाशम्।

अजशिरःकपालपृथुभाजनं वन्दे सुखदं

हरदेहममलमधुसूदनसुतेजोऽधिकसुगतियोनिम् ॥

॥ इति नन्दयन्ती^१ ॥ २९ ॥

इति संसर्गा विवृतजातयः प्रातिस्विकांशेषु एकैकांशेनैव पूर्णत्वे प्रस्तार्य दर्शिताः। एवं यथासंभवमंशावस्थान्तरे ज्यं-शान्तरैरपि लक्षणानुसारेणोह्यम्। तत्र—

स्युर्द्वादशकलाः षाड्जी धैवती षड्जमध्यमा।

कैशिकी रक्तगांधारी षड्जोदीच्यवतीति षट् ॥

स्युः षोडशकलाश्चाष्टौ गांधारी च निषादिनी।

गांधारोदीच्यवा कार्मारवी गांधारपञ्चमी ॥

^१ नन्दयन्ती इति संसर्गजातिकृत जातयः समाप्ताः (D).

मध्यमोदीच्यवा चान्द्री तथा स्यात्पञ्चकैशिकी ।
तिस्रो ऽष्टकलिकाः पञ्चम्यार्षभी मध्यमा तथा ।
द्वात्रिंशत्कलिका चैका नन्दयन्ती प्रकीर्तिता ॥

अनुक्ताविह तालः स्यात् त्रिधैवैककलादिकः ।
मार्गाः क्रमाच्चित्रवृत्तिदक्षिणा गीतयः पुनः ॥ ११० ॥
मागधी संभाविता च पृथुलेत्युदिताः क्रमात् ।

(क०) पूर्वमेकस्मिन्नेव षाड्ज्या लक्षणे 'त्रिधा तालः पञ्चपाणिः' (अत्रैव श्लो. ६२) इत्यादिना एकतालादिषु तालभेदेषु चित्रादयः त्रयो मार्गाः, मागध्यादयः तिस्रो वृत्तयश्च क्रमेण योजनीया इत्युक्तम् । तथा केषुचिद् धैवत्यादीनां लक्षणेषु 'तालो मार्गश्च गीतयः । विनियोगश्च षाड्जीवत्' (अत्रैव श्लो. -७६, ७७-) इति 'षाड्जीवद्'गीतितालादिः' (अत्रैव श्लो. -३-) इति चातिदेशतो दर्शितम् । अन्येषु आर्षभ्यादीनां लक्षणेषु तु 'तालश्चच्चतुष्टो मतः । अष्टौ कला भवन्ति' (अत्रैव श्लो. ६६-६६) इति 'कलाः षोडश कीर्तिताः' (अत्रैव श्लो. ६६-) इति च तालमात्रं कलासंख्यामात्रं चोक्तम् ।

तत्र एककलत्वादिताल^१विशेषमार्गगीतीनामनुक्तिरेव । तत्र कथं प्रयोग इत्याकाङ्क्षायामाह—अनुक्ताविहेति । इह जातिलक्षणे, अनुक्ती एक^२कलत्वादितालभेदमार्गगीतीनामनभिधाने ताल-लक्षणेषूक्तयश्चच्चतुष्टुः पञ्चपाणिर्वा एककलादिस्त्रिधैव स्यात् ।

^१ गीततालादिः (D).

^२ विशेषास्त्रिमार्ग १ ed.

^३ कलत्वादि १ ed.

एककलादिक इति विधेयविशेषणम् । त्रिधैवेत्यादि षाड्ज्यामेव व्याख्यातं तत्र एवावगन्तव्यम् ॥ ११०-१११- ॥

(सु०) यत्र विशेषो नोक्तस्तत्र साधारणं लक्षणमाह—अनुक्ता-विति । यत्र तालविशेषो नोक्तस्तत्रैककलो द्विकलश्चतुष्कलश्चच्चतुष्टो ज्ञातव्यः । मार्गश्च क्रमेणैककलादिषु चित्रवृत्तिदक्षिणाः । गीतयश्च मागधीसंभावितापृथुलाः क्रमशः ॥ ११०-१११- ॥

योक्तास्माभिः कलासंख्या सा दक्षिणपथे स्थिता^१ ॥ १११ ॥

वार्तिके द्विगुणा ज्ञेया सैव चित्रे चतुर्गुणा ।

सर्वजातिषु जानीयादंशस्वरगतं रसम् ॥ ११२ ॥

(क०) एवं तर्हि षाड्ज्यादिलक्षणेषूक्ता ^२कलासंख्या तत्रोक्तेषु तालमार्गगीतिभेदेषु कतमभेदेत्याकाङ्क्षायामाह—यो-क्तास्माभिरिति । अस्माभिः, भरतमतानुसारिभिः अस्मदादिभि-रित्यर्थः । या कलासंख्या पञ्चपाणी द्वादश, चच्चतुष्टे कामुचि-दष्टौ, कामुचित्पोडश, एकस्यां द्वात्रिंशदित्येवंरूपोक्ता; षाड्-ज्यादिलक्षणेऽपि शेषः; सा कलासंख्या दक्षिणपथे दक्षिणमार्गे स्थितेति ज्ञेया । एतेन अनया मार्गविशेषाश्रयतया^३ कलासंख्याया^४ अत्र चतुष्कलस्तालः पृथुला गीतिश्चेति तालगीतिविशेषावप्युक्तौ भवतः ।

प्रत्येकं त्रिविधस्य तालादित्रितयस्य गीतिलक्षणेपु मिथो यथासंख्यं योजनादिहोक्तां कलासंज्ञां दक्षिणमार्गगतामुक्त्वा

^१ पथस्थिता १ ed.

^२ कलासंख्या १ ed.

^३ श्रयया १ ed.

^४ संख्या १ ed.

तस्या 'एव गातुरिच्छया मार्गान्तरप्रयोगप्रकारं दर्शयति—वार्तिक इत्यादिना । सैव मार्गोक्ता कलासंख्यैव वार्तिके मार्गं द्विगुणा ज्ञेया । षाड्ज्यां तावद् दक्षिणे द्वादशोक्ता वार्तिके चतुर्विंशतिर्भवतीत्यर्थः । अष्टलघ्वात्मिकाः कला हित्वा चतुर्लघ्वात्मिकाः कलाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः । सैवेति पुनरावृत्तिः । सा दक्षिणोक्ता कलासंख्यैव चित्रे मार्गं चतुर्गुणा ज्ञेया । षाड्ज्यां तावदष्टाचत्वारिंशत्कला भवन्तीत्यर्थः । ^२भङ्क्त्वा लघुद्वयात्मिकाः कलाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः । एतेनैव वार्तिके द्विकलस्तालः, संभाविता गीतिः, चित्रे तु एककलस्तालः, मार्गघ्नी गीतिरिति चोक्तं भवति । एवं जात्यन्तरेष्वप्यूहनीयम् । लक्षणेषु प्रत्येकं रसानामुक्तिगौरवमिति मत्वा सर्वासामपि लघूक्त्या रसयोगं दर्शयति—**सर्वज्जातिष्विति । अंशस्वरगतं** यस्यां जातौ यदा यः अंशो भवति तस्याम् 'सरी वीरे' (अत्रैव ३, प्र. श्लो. -५६) इत्यादिनोक्तप्रकारेण तत्तदंशस्वरगतं **रसं^३ विजानीयात् ।** ज्ञात्वा तत्तद्रसाभिध्यञ्जकैः पदैर्गणयित्वात्यर्थः ॥ -१११, ११२ ॥

(सु०) मार्गविशेषेण कलाविशेषं कथयति—**योक्तास्माभिरिति ।** 'अष्टगुरुः^४ कला' (अत्रैव श्लो. ६४-) इति या कलासंख्योक्तता सा दक्षिणमार्गं । षोडशगुरुः कला । चित्रे मार्गं द्वाविंशद्गुरुः कला । स्वराणां रसाः पूर्वमुक्ताः 'सरी वीरे उद्भूते रौद्रे' (अत्रैव ३ प्रकरणे श्लो. -५६) इत्यादिना । यस्यां जातौ यो अंशस्वरस्तदीये रसस्तस्यां जातौ ज्ञातव्यः ॥ -१११, ११२ ॥

^१ एवं १ ed. ^२ भक्त्वा १ ed. ^३ अंशं १ ed. ^४ अष्टगुरुः (B); क. ख. ग. घ. अष्टगुरुः fn. १ ed, (सु०) अष्टलघुः १ ed. ^५ स्तस्यां जातौ तस्य रसः (B).

दृश्यन्ते जन्यरागांशास्तज्ज्ञैर्जनकजातिषु ।
ब्रह्मप्रोक्तपदैः सम्यक् प्रागुक्ताः^१ शंकरस्तुतौ ॥ ११३ ॥
अपि ब्रह्महणं^२ पापाज्जातयः प्रपुनन्त्यमूः ।
ऋचो यजूषि सामानि क्रियन्ते नान्यथा^३ यथा ॥ ११४ ॥
तथासामसमुद्भूता जातयो वेदसंमिताः^४ ।

(क०) पूर्वं षाड्ज्यादिषु कासुचिज्जातिषु 'वराटी दृश्यते' (अत्रैव ६४- श्लोकात्परं षाड्जीविवरणे दृश्यते) इत्यादिभिः जन्यरागांशा दिङ्मातेण प्रदर्शिताः कासुचिन्न प्रदर्शिताः । तत्र सर्वत्रेदानीं संक्षेपेण रागांशान् दर्शयितुमाह—**दृश्यन्त इति । जन्यरागांशाः** ग्रामरागादयो दशविधा अपि जातीनां साक्षात् परंपरया वा जन्यरागा एव, तेषामंशा अवयवाः; तथा च वक्ष्यति—'रागान्तरस्यावयवो 'रागांशः' (अत्रैव ३ प्रकीर्णकाध्याये श्लो. १३३-) इति । रागैकदेशा इत्यर्थः । **'जनकजातिषु** साक्षात् परंपरया 'वा स्वेषां जनिकामु जातिषु तज्ज्ञै रागभेदविद्भिर्दृश्यन्त उद्भाव्यन्त इत्यर्थः ।

अथ यथाविधि जातिगानैरदृष्टफलातिशयं दर्शयति—**ब्रह्मप्रोक्तेति ।** प्राक् पूर्वं **शंकरस्तुतौ** शंकरस्तुति विषयीकृत्य **ब्रह्मप्रोक्तपदैः**, ब्रह्मणा चतुर्मुखेण प्रोक्तैः ग्रथितैः पदैः 'तं भवललाट' (अत्रैव ६४- श्लोकात्परं षाड्जीप्रस्तारे दृश्यते) इत्यादिभिः योजयित्वा **सम्यगन्यूनानतिरेकेणोक्ता** गीताश्चेदमूः षाड्ज्यादयो

^१ कप्रयुक्ताः १ ed. ^२ चापि जातयः (D). ^३ नान्यदा (D). ^४ संमिताः १ ed. ^५ रागे अंशः १ ed. ^६ तज्जनक १ ed. ^७ स्वेषां जनकामु १ ed.

जातयो ब्रह्महणमपि ब्रह्मधनमपि पुरुषं पापाद् ब्रह्महत्यारूपात्
मोचयित्वा प्रपुनन्ति पूतं कुर्वन्ति । अनेन सम्यग्जातिगानस्य
महापातकप्रायश्चित्तत्वमुक्तं भवति । एवं सामर्थ्यं जातीनामुक्त-
नियमयुक्तानाम् ऋगादिमन्त्रसादृश्यहेतुत्वेनाभिसंधाय तासामनि-
यमप्रयोगं निषेधति—ऋच इति । ऋचो यजूषि सामानि यथा-
न्यथा न क्रियन्ते स्वरर्णोवचाराणादिवैपरीत्येन न प्रयुज्यन्ते, तथा
सामसमुद्भूताः सामभ्यः समुत्पन्ना अत एव वेदसंमिता वेदसदृशा
जातयो अन्यथा न क्रियन्ते; स्वरपदतालादिवैपरीत्येन न प्रयोक्त-
व्या इत्यर्थः । एतेन विपरीतप्रयोगे प्रत्यवायः सूचितो भवति
॥ ११३-११५- ॥

(सु०) दृश्यन्त इति । यामु ^१जन्यजातिषु रागांशा । नोक्ता-
स्तामु ^२तज्जनकजातिरागांशा ज्ञातव्याः । उक्ता जातीः स्तौति—ब्रह्मप्रो-
क्तपदैरिति । प्रस्तारोक्तानि पदानि शंकरस्तुतौ ब्रह्मप्रोक्तानि; तैः पदैः
सम्बन्धलाभाभ्यामभिचारेण प्रयुक्ता जातयो ब्रह्महणं ब्रह्मधनमपि पवित्र्य-
न्ति, किमुतान्यपापिनमित्यर्थः । जातीनामन्यथाप्रयोगे दोषमाह—ऋच
इति । वेदसमाना जातयस्ता असम्यक्प्रयोगे दोषात्सम्यक्प्रोक्तव्या इत्यर्थः
॥ ११३-११५- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये सप्तमं जातिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

८. गीतिप्रकरणम्

शुद्धजातिसमुद्भूतकपालान्यधुना ब्रुवे ।

रागा जनकजातीनां तत्कपालेषु संमिताः ^१ ॥ १ ॥

^२षड्जो ग्रहो ऽंशो ऽपन्यासो गो न्यासो ऽतिबहू गमौ ।

अल्पा रिपनिधा लङ्घ्यो रिः ^३ कला द्वादशोदिताः ॥ २ ॥

^४यस्मिन् षाड्जीकपालं तद्गदितं गीतवेदिभिः ^५ ।

^६यत्रर्षभो ऽंशो ऽपन्यासो मो ऽन्तो गनिपधाल्पता ॥ ३ ॥

सो ऽत्यल्पो ऽष्टकलं तत् स्यात् कपालं त्वार्षभोगतम् ।

^७मध्यमो ऽंशो ग्रहो न्यासो ऽपन्यासो ध्रुवतो बहूः ॥ ४ ॥

यत्राल्पाः ^८सरिगा लोपाद्रिपयोरौडुवं भवेत् ।

तद् गांधारीकपालं स्यात् कलाष्टकविनिमितम् ॥ ५ ॥

मध्यमो ऽंशो निरिगपाः स्वल्पा ^९ यत्र कला नव ।

तन्मध्यमाकपालं स्यादिति निःशङ्कसंमतम् ^{१०} ॥ ६ ॥

ऋषभांशं सग्रहं च ^{११}निधषड्जगमाल्पकम् ।

कपालं पञ्चमीजातिजातमष्टकलं विदुः ॥ ७ ॥

^१ संमिताः । ed.

^२ षड्जो ग्रहाणापन्यासो गो न्यासो । ed. षड्जग्रहा-
णापन्यासो गो न्यासो रिबहू (D).

^३ निः (B).

^४ अस्मिन्वा । ed.

^५ मार्ग-
वेदिभिः । ed.

^६ यत्रर्षभांशापन्यासो मां ऽन्तो । ed.

^७ गान्धारी अंश-
ग्रह न्यासो ध्रुवतो बहूलस्मृतः (D).

^८ मध्यमो अंशग्रह न्यासापन्यासो । ed.

^९ पास्वल्पा । ed.

^{१०} शङ्कतीतितम् । ed.

^{११} रिषषड्ज (D).

^१ जातिषु रागा नोक्ता (B).

^२ तज्जन्यरागांशा (B).

अत्यल्पवर्षभगांधारं पन्यासं मधभूरि च ।

षाड्ज्या इव कपालं तद्वैवत्याः सकलाष्टकम्^१ ॥ ८ ॥

ग्रहांशन्यासषड्जं^२ च रिगाल्पमितिभूरिभिः ।

निधमैरष्टकलकं^३ स्यान्नैषादीकपालकम् ॥ ९ ॥

इति सप्त कपालानि गायन् ब्रह्मोदितैः पदैः ।

स्वरंश्च पार्वतीकान्तस्तुतौ कल्याणभाग्भवेत्^४ ॥ १० ॥

इति कपाललक्षणम्

(क०) अथोद्देशक्रमेण कपालानि लक्षयितुमादौ तदुत्पत्तिं दर्शयन् प्रतिजानीते—**शुद्धजातीति** । अधुना जातिस्वरूपनिरूपणान्तरं शुद्धजातिसमुद्भूतकपालानि, शुद्धजातिभ्यः षाड्ज्यादिभ्यः सप्तभ्यः समुद्भूतानि कपालानि । एतेन संसर्गजातिभ्यः कपालोत्पत्तिर्नैत्युक्तं भवति । ननु—जातिस्वाविशेषात् ताभ्योऽपि कपालोत्पत्तिः कुतो नेति चेत्; उच्यते—

संसर्गजा अपि शुद्धाभ्यः समुत्पन्नाः । कपालान्यपि ताभ्य एव । उभयेषामपि एककारणाद् अव्यवधानोत्पन्नत्वस्य अविशिष्टत्वात् संसर्गजानां कपालजातीयं प्रति कारणत्वायोगादिति कपालपरिज्ञानस्य दृष्टप्रयोजनं तावद् दर्शयति—**रागा इति । जनकजातीनाम्** अत्र शुद्धजातयो जनकत्वेन विवक्षिताः; तासां रागा जन्या रागाः; 'षड्जे षाड्जीसमुद्भूतं श्रीरागम्' (अत्रैव २ अ. श्लो. १५६-) इत्यादिना वक्ष्यमाणप्रकारेण श्रीरागादयो

^१ षट्कात् । ed.

^२ षड्जः (D).

^३ मरिभूरिभिः (D).

^४ कलजं

(D). ^५ गायत् (D).

^६ नमाभवेत् C. E.

रागाः; तत्कपालेषु, तासां षाड्ज्यादीनां कपालेषु^१ संमिताः; सदृशाकाराः प्रतीयन्ते । रागस्वरूपपरिज्ञानमैव प्रयोजनमित्यर्थः । यथा घटैकदेशत्वेन कपालानि घटप्रतीतिजनकानि एवम् एतान्यपि रागैकदेशत्वेन रागप्रतीतिजननात् कपालानीव कपालानीति तेषां संज्ञा अवगन्तव्या ।

अथवा, पुरा भिक्षाटनसमये शंभुना षाड्ज्यादिषु गीयमानासु निरतिशयरसाभिव्यक्त्या रसात्मिकायां तन्मौलिगतचन्द्रकलायां च स्रवन्त्यां तदमृतरससिक्तानि तद्भूषणब्रह्मकपालानि तदा सजीवानि तद्गानमनुकृत्यागयन् किल । अतः कपालगीतत्वात् कपालसंज्ञानीत्यैतिह्यम् । षाड्जीकपालादिलक्षणानि स्पष्टार्थानि । एतेषां जातिभ्यः स्वरूपभेदस्तु न्यासादिभेदाद् द्रष्टव्यः । उच्यमाननियमेन कपालानां गातुरदृष्टफलयोगं चाह^३—**इति सप्त कपालानीति** ॥ १-१० ॥

(सु०) '०कपालानि च कम्बलम् । नानाविधा गीतयश्च०' (अत्रैव १ प्रकरणे श्लो. -३६, ३६-) इति पदार्थसंग्रहोक्तवस्तुक्रमानुरोधादुपयोगित्वेनोद्देशक्रममनुलङ्घ्यादौ कपालानि निरूपयितुमाह—**शुद्धजातीति** । यस्या जातेर्येकपालं समुत्पन्नं तज्जातिरागा एव तस्मिन्कपाले जातव्याः ॥ १ ॥

षाड्जीकपालं लक्षयति—**षड्जं** इति । यस्मिन्षड्जस्वर एव^४ ग्रहश्चांशश्चापन्यासश्च, गांधारो न्यासः, गांधारमध्यमयोरतिबाहुल्यम्, ऋषभपञ्चमनिषादधैवतानामल्पत्वम्,^५ ऋषभस्य लङ्घनमीपत्स्पर्शः, द्वादश कलाः, तत्षाड्जीकपालं भरतादिभिर्गदितम् ॥ २-३-॥

^१ संमिताः । ed.

^२ मप्रयो । ed.

^३ योगमाह । ed.

^४ अंशा.

पन्यासो (B). ^५ निषादस्य लङ्घनम् (B).

आर्षभीकपालं लक्षयति—यत्रेति । यत्रर्षभः अंशो ऽपन्यासश्च, मध्यमो न्यासः, परं तु गांधारनिषादपञ्चमधैवता अल्पाः, षड्जो ऽत्यल्पः, अष्टौ कलाः, तदार्षभीकपालम् ॥ -३-४- ॥

गांधारीकपालं लक्षयति—मध्यमः अंश इति । यत्र मध्यमो अंश-स्वरो ग्रहो न्यासो ऽपन्यासश्च, धैवतस्य बाहुल्यम्, षड्जर्षभगांधारपञ्चमा अल्पाः, ऋषभपञ्चमलोपादौडवम्,^१ अष्टौ कलाः, तद् गांधारीकपालम् ॥ -४-५ ॥

मध्यमाकपालं लक्षयति—मध्यमः अंश इति । यत्र मध्यमो अंशस्वरः, निषादर्षभगांधारपञ्चमाः स्वल्पाः, नव कलाः, तन्मध्यमाकपालम् ॥ ६ ॥

पञ्चमीकपालं लक्षयति—ऋषभांशमिति । यत्र ऋषभः अंश-स्वरः, षड्जो ग्रहः, निषादधैवतपञ्चगांधारमध्यमा अल्पाः, अष्टौ कलाः, तत्पञ्चमीकपालम् ॥ ७ ॥

धैवतीकपालं लक्षयति—अत्यल्पेति । यत्रर्षभगांधारावत्यल्पी, पञ्चमो न्यासः, ^२मध्यमधैवतयोर्बहुत्वम्, अष्टौ कलाः, अन्यत् षाड्जी-कपालवत्, तत्तु धैवतीकपालम् ॥ ८ ॥

नैषादीकपालं लक्षयति—ग्रहंशेति । यत्र षड्जो ग्रहः अंशः, न्यासश्च, ऋषभगांधारयोरेल्पत्वम्, निषादधैवतमध्यमा अतिबहुलाः, अष्टौ कलाः, तन्नैषादीकपालम् ॥ ९ ॥

कपालगाने फलमाह—इतीति । इति ब्रह्मप्रोक्तैर्जातिप्रस्तारे कथितैः पदैरुक्तैः स्वरैश्च सप्त कपालानि गायन्कल्याणं भजते ॥ १-१० ॥

इति कपाललक्षणम् ।

यत्र ग्रहो ऽंशो ऽपन्यासः पञ्चमो बहुलस्तु रिः ।

^१ दौडवम् (B).

^२ मध्यमस्य बहुत्वम् (B).

^१सो न्यासो ^२मधगांधारास्त्वल्पास्तत् कम्बलं मतम् ॥ ११ ॥

पञ्चमीजातिसंजातमल्पाबहुतावशात् ।

स्वराणां बहवो भेदास्तस्य^३ पूर्वैरुदीरिताः ॥ १२ ॥

प्रीतः कम्बलगानेन कम्बलाय वरं ददौ ।

पुरा पुरारिरद्यापि प्रीयते^४ तैरतः शिवः ॥ १३ ॥

इति कम्बललक्षणम् ।

(क०) अथ यथोद्देशक्रमं कम्बलं लक्षयित्वा तस्योत्पत्तिं तद्भेदबाहुल्यं च प्रदर्श्य तद्गानस्य फलमाह—यत्र ग्रहो ऽंशो-
ऽपन्यास इत्यादिना ॥ ११-१३ ॥

(मु०) कम्बलं निरूपयति—यत्रेति । यत्र पञ्चमो ग्रहः अंशः
अपन्यासश्च, ऋषभस्य बाहुल्यम्, षड्जो न्यासः, मध्यमधैवतगांधाराणा-
मल्पत्वम्, तत्पञ्चमीजातेः समुत्पन्नं कम्बलमित्युच्यते । तस्य कम्बलस्य
स्वराणामल्पत्वेन बहुत्वेन च बहवो भेदा भरतादिभिः पूर्वाचार्यैरुदीरिताः;
ते तत्तदग्रन्थेषु विलोकीयाः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्नोच्यन्त इत्यर्थः ।
कम्बलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कम्बलगानस्य फलं च कथयति—प्रीत इति ।
यस्मात् कम्बलो नागो गीतवान् तस्मात् कम्बलगानमित्यभिधीयते ।
ईश्वरः प्रीयते^५ । तत्प्रीत्या च सकलपुरुषार्थसिद्धिः फलम् ॥ ११-१३ ॥

इति कम्बललक्षणम् ॥

^१ सो (स)न्यासो I ed.

^२ मध्यगांधारी (D).

^३ स्तस्यां (D).

^४ प्रीतये (D), (B).

^५ प्रीतये (B).

॥ ४ ॥ ^१चन्द्रचूडमजेयम् ॥ ५ ॥ कपालमण्डितमुकुटम् ॥ ६ ॥
कामदर्पविध्वंसकरम् ॥ ७ ॥ नम तं हरं परमशिवम् ॥ ८ ॥
इति नैषादीकपालपदानि ॥ ७ ॥

॥ इति सप्त कपालपदानि ॥

(१) षाड्जी कपालपदानि

१. सा गा मा गा सा नी सा सा
झ ण्टुं झ ण्टुं
२. गा मा सा री गा मा पा मा
ख द्वा ज्ञ ध रं
३. मा मा गा सा मा गा मा पा
दं ष्ट्रा क रा लं
४. सा सा नी धा मा गा सा सा
त डि त्स दृ श जि ह्वं
५. मा पा सा गा सा नी धा पा
हो हो ही ही ही ही ही
६. सा सा गा गा मा मा गा सा
ब हु रू प व द नं
७. गा मा सा मा सा मा गा मा
ध न घो र ना दं
८. मा मा गा गा सा सा नी धा
ऊं ऊं ह्रां रौं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
९. सा गा गा मा गा मा मा मा
नु मु ण्ड म ण्डि तं

^१ ख. चण्डमुण्डम् । ड. चण्डमुण्डम् in. l ed.

१०. पा सा गा मा री मा मा गा
हं हं क ह क ह हं हं
११. सा सा मा गा मा धा मा गा
कु त वि क ट मु खं
१२. सा मा मा गा मा गा सा गा
न मा मि दे वं भै र वं

(२) आर्षभो-कपालपदानि—षाडवः

१. री मा सा री गा मा री सा
झ ण्टुं झ ण्टुं
२. मा री सा नी सा मा री मा
दं ष्ट्रा क रा लं
३. सा री मा गा मा री री सा
उं उं ह्रां व्रै ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
४. मा नी धा सा री मा री सा
ह्रीं ह्रीं ह्रीं ऐं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
५. सा री सा नी धा पा मा री
व र सु र भि कु सु म
६. री गा मा धा मा री गा सा
च चि त गा वं
७. नी सा री मा मा री गा मा
क पा ल ह स्तं
८. पा सा सा सा री मा री मा
न मा मि दे वं

(३) गान्धारीकपालपदानि—श्रीडवः

१. मा धा नी सा सा नी धा धा
च ल तु र ज्ञं

२. धा मा धा नी धा नी सा सा
भ ङ्गु रं अ
३. नी धा मा मा धा मा धा नी
ने क रे णु
४. सा सा सा नी धा मा मा धा
पि ङ्गु रं मु
५. नी धा नी सा सा धा नी
रा सु रं स्मु से
६. धा मा गा सा नी सा मा मा
वि तं पु ना तु जा
७. धा नी सा नी धा मा गा मा
ह्र वी ज लं मां
८. सा मा मा गा मा धा मा मा
वि न्दु भिः

(४) मध्यमा-कपालपदानि

१. मा मा मा मा गा मा धा मा
शू ल क पा ल
२. धा धा मा सम धा मा धा धा
पा णि त्रिपु र वि ना शि
३. सा सा सा सा धा धा धा सा
श शा ङ्क धा रि णं
४. सा धा मा धा मा धा धा सा
वि न य न त्रि शू लं
५. सा धा धा मा मा सा मा
स त त मु मा स हि
६. धा सा मा धा सा धा सा सा
तं व र दं है है है है

७. सा मा गा मा धा मा गा मा
है है है है है है है है
८. धा धा मा सा सा धा सा सा
है है है है है है है है
९. सा नी धा मा गा सा री मा
नी मि म हा दे वं

(५) पञ्चमीकपालपदानि

१. सा री मा गा री मा पा धा
ज व वि ष म न य न
२. पा मा री मा गा सा री सा
म द न त नु द ह न
३. मा री पा मा धा सा पा धा
व र वृ ष भ ग म न
४. पा मा धा मा पा री मा गा
पु र द ह न दे व
५. नी धा सा री सा धा मा पा
न त स क ल भु व न
६. री मा गा मा री मा धा पा
सि त क म ल व द न
७. पा पा मा मा री मा सा री
भ व मे भ य ह र
८. मा री सा री मा पा पा पा
भ व श र णं

(६) ध्रुवतीकपालपदानि—षाडवः

१. सा सा सा मा मा मा मा मा
अ मि ज्वा ला शि

२. पा धा पा मा पा मा गा री
खा व ली
३. मा मा मा पा धा पा मा मा
मां स शो णि त
४. गा मा पा धा सा धा पा पा
भो जि नि स र्वा
५. धा पा मा पा री मा मा पा
हा रि णि नि मां से
६. पा पा मा धा मा री सा सा
चा प णं च मं मु ण्डे
७. पा मा री सा री मा पा धा
है है है है हुन् हुन् हुन् हुन्
८. मा धा धा सा सा धा पा पा
न भो ऽस्तु ते

(७) नैषादीकपालपदानि

१. सा री सा गा मा पा धा मा पा पा
स र स ग ज च मं प टं
२. धा मा धा मा गा मा सा सनि सा सा
भो म भु ज ङ्ग म न द्दज टं
३. सम सम पा धा पा धनि धा सा सा सा
कह कह हुं कृ त विकृ त मु खं
४. निघ सा नी धा धा पा मा पति धा धा
नम त शि वं ह र मजि तं
५. सा सनि धा नी धा पा मा गा मा मा
च न्द्र चू ड म जे यं
६. सा पा धा मा नी धा सनि धा सा सा
क पा ल म ण्डि त मुकु टं

७. धा मा धा पा मा सा सा नी सा सा
का म द पं वि ध्वं स क रं
८. सम पा नी धा धा पद्य मा री सा सा
नम तं ह रं पर म शि वं

वर्णाद्यलंकृता गानक्रिया पदलयान्विता ॥ १४ ॥

गीतिरित्युच्यते सा च बुधैरुक्ता चतुर्विधा ।

मागधी प्रथमा ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ॥ १५ ॥

संभाविता च पृथुलेत्येतासां लक्ष्म चक्ष्महे ।

गीत्वा कलायामाद्यायां विलम्बितलयं पदम् ॥ १६ ॥

द्वितीयायां मध्यलयं तत्पदान्तरसंयुतम् ।

सतृतीयपदे^१ ते च तृतीयस्यां^२ द्रुते लये ॥ १७ ॥

इति त्रिरावृत्तपदां मागधीं जगदुर्बुधाः ।

उदाहरणम्—यथा—

मा गा मा धा

दे वं

^३धनि धनि सनि धा

दे वं रु द्रं

रिग रिग मग^४ रिस^५

देवं रुद्रं वं दे

(क०) अथ जात्युपयोगिनीं गीति सामान्यविशेषाभ्यां दर्शयति—वर्णाद्यलंकृतेत्यादिना । वर्णाद्यलंकृता; वर्णाः स्थाय्या-

^१ सद्द्वितीये पदे (D).

^२ स्यात् (D).

^३ रिग रिग मग रिग (D).

^४ रिगा गागा रिगा (D).

^५ रिग 1 ed.

दयश्चत्वारः; आदिशब्देनालंकारा गृह्यन्ते; ते च प्रसन्नादयः
त्रिषष्टिः; प्रागुक्तलक्षणैः तैर्वर्णादिभिरलंकृता भूषिता; यस्यां
गीत्यां ये वर्णा येऽलंकाराः च उदिताः तैर्युक्तेत्यर्थः। **पदलयान्विता**;
पदानि सुप्तिङन्तानि; लया विलम्बितमध्यद्रुतास्त्रयो (अत्रैव ४
तालाध्याये श्लो. -४३-४४) वक्ष्यमाणलक्षणाः; पदैश्च यथायोगं
लयैश्चान्विता । एवं विशिष्टा **गानक्रिया गीतिरित्युच्यते** इति
सामान्यलक्षणम् । तद्विशेषान् चतुर्धा विभजते—**सा चेत्यादिना** ।
ताः क्रमेण लक्षयितुमाह—**एतासामिति** । मागधीं लक्षयति—
गीत्वेत्यादिना । उदाहरणार्थं तात् चतुर्मात्रिकाः कलाः कल्पनीयाः ।
तत्र आद्यायां विलम्बितलयं विवक्षितकलाचतुर्गुणितविश्रान्तिकालं
पदम् । अत्र देवमित्यक्षरद्वयात्मकं पदं गीत्वा, एकाक्षरे मात्राद्वयमितं
गीत्वा, **द्वितीयस्यां कलायां मध्यलयं** द्विगुणविश्रान्तिकालं **पदान्त-**
रसंयुतं रुद्रमिति पदान्तरेण युक्तं तत्प्रथमकलागीतं **देवमिति** पदं
गीत्वेत्यनुषञ्जनीयम् । गीत्वा **देवं रुद्रम्** इति पदद्वयं द्विस्वरात्मि-
कया, एकस्वरात्मिकया वा मितैकैकाक्षरं गायेदित्यर्थः ।
तृतीयस्यां कलायां द्रुते लये विलम्बितमध्यापेक्षया शीघ्रतमायां
क्रियाविश्रान्ती **सतृतीयपदे वन्दे** इति तृतीयपदसहिते ते च
द्वितीयकलागीते देवं रुद्रमिति पदे । चकारादन्नपि गायेदित्यनु-
षङ्गः ।

अस्यां कलायां प्रथममात्रया देवमिति, द्वितीयया रुद्रमिति,
तृतीयया वमिति, चतुर्थ्या दे, इति योजयित्वा गायेदित्यर्थः ।
इत्युक्तप्रकारेण **त्रिरावृत्तपदां** कलान्तये देवमिति पदस्य त्रिरावृत्त-
त्वात् त्रिरावृत्तपदाम्; गीतिमित्यध्याहृतव्यम्; बुधाः संगीतशा-
स्त्रज्ञा, मागधीं जगदुः । अत्र लिखितोदाहरणाद् अन्यत्राप्येवमे-

बोहनीयम् । अस्या मगधदेशेद्रुवत्वात् मागधीति निरुक्तिः
मतङ्गोक्ता^१ ॥ -१४-१८- ॥

इति मागधीप्रस्तारः

(सु०) ^२जातिगीतानामुपयोग उक्तः । किलक्षणास्ता गीतय
इत्यपेक्षायामाह—**वर्णालंकृतेति** । ^३वर्णाः स्थाय्यादयः, आदिनालंकाराः
प्रसन्नादयश्च, तैर्भूषिता । **पदलयान्विता**, पदं प्रसिद्धम्; ^४लयो द्रुतमध्य-
विलम्बितादयः तालावान्तरकालः तालाध्याये ^५वक्ष्यमाणः, ताभ्यामान्विता
गानक्रिया गीतिरित्युच्यते; । सा चतुर्विधा—**मागधी अर्धमागधी, संभा-**
विता, पृथुलेति । तत्र मागध्या लक्षणं कथयति—**गीत्वेति** । **आद्यायां**
कलायां विलम्बितलयेन पदं गायेत् । द्वितीयकलायां तदेव पदं पदान्तरेण
संयुतं मध्यलयेन गायेत् । **तृतीयस्यां** तु कलायां ते द्वे पदे तृतीयपदसहिते
द्रुतलयेन गायेत् । एवं **त्रिरावृत्तपदां** प्रिकलां **मागधीं** बुधा गीतविशारदा
जगदुरवादिषुः । देवमिति विलम्बितलयेन गीत्वा द्वितीयकलायां तदेव देवपदं
रुद्रपदेन सहितं देवं रुद्रमिति मध्यलयेन गीयते । तृतीयकलायां देवं
रुद्रमिति पदद्वयं वन्दे इति पदान्तरेण सहितं देवं रुद्रं वन्दे इति द्रुतलयेन
गीयते ॥ -१४-१८- ॥

पूर्वयोः पदयोरर्धं चरमे द्विर्यदोच्यते^१ ॥ १८ ॥

तदार्धमागधीं प्राहुः

इत्यर्धमागधी

^१ इति मागधीप्रस्तारः (D). ^२ गीतानामुपयोग (D). ^३ गानक्रियैव
गीतिरित्युच्यते वर्णालंकारानादिभिरलंकृताः । **पदलया** (B). ^४ लयान्विता द्रुत
(B). ^५ तस्तालान्तरकालो लयः । तालाध्याये (B). ^६ वक्ष्यमाणस्तालाः (B).
^७ पूर्वयोः पदयोरर्धं चरमं द्विर्यदोच्यते (सु०)

*यथा—

मा री गा सा
दे वं
सा सा धा नी
वं रु द्रं
पा धा पा मा
द्रं वं दे

द्विरावृत्तपदां परे^१ ।

यथा—

मा मा मा मा
दे वं
धा सा धा नी
दे वं रु द्रं
पा निध मा मा
रु द्रं वं दे

(क०) अर्धमागधी लक्षयति—पूर्वयोरिति । उक्तपु
त्रिषु पदेषु पूर्वयोः पदयोर्देवं रुद्रमित्येतयोः चरमे ऽर्धं देवंपदस्य

* अस्यांवाहुरणम्—

मा मा री गा गा री गा सा
भ क्त्या दे वं
सा धा नी पा धा मा मा
वं रु द्रं द्रं वं दे

इत्यर्धमागधी प्रस्तारः ॥ संक्षेपितपदा भूरिगुरुः संभाविता मता (D).
(D), द्विरावृत्तपदान्तरे (मु०)

^१ परे:

चरममर्धं वमिति; रुद्रपदस्य चरममर्धं द्रमिति; ते वं द्रं इत्युभे
अर्धे यदा द्विरेव द्वयम्, उदिते उच्चारिते भवतः तदा अर्धमागधीं
प्राहुः । अयमर्थः—प्रथमकलायां मागध्युक्तप्रकारेण देवमिति
पदमुच्चार्य, द्वितीयायां वं रुद्रमित्युच्चारयेत् । ततः तृतीयायां
द्रं वन्दे इत्युच्चारयेत् । एवं पूर्वपदद्वयचरमार्धयोः द्विरावृत्तिः
भवतीति ।

द्विरावृत्तपदां पर इति । पर आचार्याः द्विरावृत्तपदां
प्रथमकलायामुक्तस्य देवमिति पदस्य द्वितीयकलायां देवं रुद्रमिति
द्विरावृत्तिः, तृतीयायां रुद्रं वन्दे इति रुद्रपदस्य द्विरावृत्तिः ।
एवं द्विरावृत्तपदाम् अर्धमागधीं प्राहुः । मतङ्गस्तु एनां मागधी-
भेदत्वेनाह यथा—‘अन्ये तु ‘द्विनिवृत्तां मागधीं पठन्ति’
(बृहद्देश्यां २ प्र. जातय १८२ श्लोकात्परं दृश्यते) इति ।
अथो अर्धमागध्या मागध्यन्तर्भूतत्वात् क्वचिन्मागधीस्थाने ऽर्ध-
मागधीप्रयोगो ऽपि संमत एव ।

अत्र पदावृत्त्या पुनरुक्तिदोषं ^१पदार्धभागेन अनर्थकत्वं वा
आशङ्क्य मतङ्गं परिहृतम् यथा—‘सामवेदे गीतप्रधानं’ आवृत्तिषु
अर्था^२ ‘नाद्रियन्ते’ (बृहद्देश्यां २ प्र. जातयः १८२ श्लोकात्परं
दृश्यते) इति । तथा वेदेनैव उदाहृतं च—‘उदृत्यं जातवेदसम्,
(ऋग् वेदे १ मण्डले ५० सूक्ते श्लो. १) इत्यत्र वेदशब्दपर्यन्तम्
आवृत्तिपरंपरया गीत्वा जातवेदसमिति गीयते; पदखण्डनादर्थभङ्गो
^३न भवत्यत्रापीति । अतः सामवेदप्रकृतिके संगीते गानवशात्

^१ निवृत्ता मागधी [वृ. दे].^२ पदार्थभागेना । ed.^३ सामवेदगीत

प्रधानादेव (वृ. दे).

^४ अर्थ आद्रियत (वृ. दे).^५ भवतीत्यत्र । ed.

क्वचित् पदानां पुनरुक्तिः अर्धोक्तिश्च न दोषायेति मन्तव्यम्
॥ -१८-१९ ॥

(सु०) अर्धमागधी लक्षयति—पूर्वयोरिति । पूर्वयोः पदयोः
१ चरममन्तिममर्थं यदा द्रिश्यते, यथा प्रथमकलायां देवमिति पदं गीत्वा,
द्वितीयकलायां प्रथमपदान्त्याघेन वमित्यक्षरेण सह रुद्रमिति पदम् २ अर्थादे
वं रुद्रमिति गीयते, तृतीयकलायां ३ द्वितीयपदान्त्याघेन द्रमित्यक्षरेण
सह वन्द इति पदं गीयते । अत्रापि कलात्रये विलम्बितमध्यद्रुतलया
जातव्याः ॥ -१८-१९ ॥

संक्षेपितपदा भूरिगुरुः संभाविता मता ॥ १९ ॥

यथा—

धा	मा	सा	रि	ग
भ		क	त्या	
रो	गा	सा	सा	
दे		वं		
नी	धा	सा	नी	
रु		द्रं		
धा	नी	सा	सा	
वं		दे		

(क०) संभावितानि लक्षयति—संक्षेपितपदेति । संक्षेपि-
तानि पदानि यस्यां सा तथोक्ता । अत्र प्रतिकलं यावत्स्वर-

^१ इचरमेऽन्तिमेऽर्थं तत्पदाप्राप्तिं द्वि (B).

^२ देवं रुद्रमिति पदं (B).

^३ रुद्रेत्यक्षरेण सह (B).

मक्षरप्रयोगः पदानां विस्तरः, तत्संकोचः संक्षेपः । संक्षेपशब्दात्
'तत्करोति—' इत्यादिना निष्ठायां संक्षेपितेति रूपम् । एतेन
कलागतस्वरेषु कतिपयानामेव अक्षरप्रयोगः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।
भूरिगुरुः, भूरीणि प्रचुराणि गुर्वक्षराणि यस्यां सा । तेन क्वचिद्
विरललघ्वक्षरप्रयोगोऽपि अङ्गीकृतो भवति । तथा चतुर्मात्रिकासु
कलासु प्रथमकलागतपञ्चस्वराणां प्रथमं युक्तपरतया गुरुणा
भकारेण तृतीयस्वरं क्तयेति गुरुणा योजयित्वा, इतरस्वरद्वयं^१ तच्छे-
पत्वेन गायेत् । द्वितीयकलागतचतुःस्वराणां प्रथमतृतीयौ देवमिति
गुर्वक्षराभ्याम्, तथा तृतीयकलागतचतुःस्वराणां च प्रथमतृतीयौ
रुद्रमित्यक्षराभ्याम्, तथा चतुर्थकलागतचतुःस्वराणां प्रथम-
तृतीयौ वन्दे, इत्यक्षराभ्यां च योजयित्वा, इतरस्वरांस्तत्तदक्षर-
शेषतया गायेत् । भक्त्या देवं रुद्रं वन्दे, इति संक्षेपितानि पदानि ।
एवं लिखितोदाहरणादन्यत्राप्युक्तम् । कलास्वरविशेषास्तु यां
कांचिज्जातिमाश्रित्य तत्कलागताः प्रयोक्तव्याः । एवं गीयमाना
गीतिः संभाविता मता । "संक्षिप्तता संभाव्यते पदानां यत्र सा
संभाविता" इति निरुक्तिः मतज्ञोक्ता ॥ -१९ ॥

(सु०) संभावितानि लक्षयति—द्विरावृत्तेति । द्विरावृत्ते पदान्तरे
यस्यां सा संक्षेपितपदा बहुगुण्युक्ता संभाविता गीतिः । प्रथमकलायां चत्वारि
पदानि गीत्वा, भक्त्या देवं रुद्रं वन्दे इति, द्वितीयकलायां मध्यस्थं पदद्वयं
द्विगीयते देवं देवं रुद्रं रुद्रमिति, तृतीयकलायां प्रथमकलावद् भक्त्या देवं रुद्रं
वन्दे इति ॥ -१९ ॥

भूरिलघ्वक्षरपदा^२ पृथुला संमता सताम् ।

^१ इतरस्वरद्वयं[?] । ed.

^२ क्षरगता (D).

यथा—

मा मा री गा
 सु र न त
 सा धनि धा धा
 ह र प द
 धा सा धा नी
 यु ग लं
 पा निधप मा भा
 प्र ण म त

(क०) पृथुलां लक्षयति—भूरिलघ्वक्षरपदेति । स्प-
 ष्टोऽर्थः । 'सुरनतहरपदयुगलं प्रणमत इति कलाचतुष्टयपदभि-
 प्रायेण प्रतिस्वरं प्रयुक्ताक्षराणि "भूयस्वात् पदग्रामस्य पृथुले-
 त्युक्ता' (बृहद्देश्यां २. प्र जातयः १८२ श्लोकात्परं दृश्यते)
 इति । मतङ्गोक्ता निरुक्तिः ॥ २०-॥

(सु०) पृथुलां लक्षयति—भूरिलघ्वक्षरपदेति । लघुव्यक्षराणि
 लघ्वक्षराणि बहूनि यस्याम्, अन्यल्लक्षणं संभावितवत्; सा पृथुला ।
 यथा—'सुरनतहरपदयुगलं प्रणमत' इति पदचतुष्टयं प्रथमकलायां गीत्वा
 द्वितीयकलायां मध्यमपदयोद्विरावृत्तिः, तृतीयकला पूर्वकलावत् । ^१इयं
 पृथुला मतान्तरेण ॥ २०-॥

यद्वा यथा^१क्षरे युग्मे ^३गुर्वोः प्रथमयोर्यदा ॥ २० ॥

^१ द्वयं (B).^२ ख. ग. ऽक्षरेयुग्मेगुर्वोः fn. 1 ed.^३ गुरोः (D).

एकैकं चित्रमार्गादि ^१प्रयुज्य चगणात्मकम्^२ ।
 मात्राभिरष्टभिर्युक्तं दक्षिणे ध्रुवकादिभिः ॥ २१ ॥
 प्रयुज्यते तदा गीतिर्मार्गाधीत्यभिधीयते ।

(क०) एवं पदाश्रितत्वेन गीतीलक्षयित्वा तालाश्रि-
 तत्वेनापि एता लक्षयति—यद्वेत्यादिना । यथाक्षरे ^३गुरुद्वय-लघु-
 प्लुतात्मके युग्मे चच्चत्पुटे प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोः गुर्वोः द्विमात्रि-
 कयोर्मध्य एकैकं गुरुं चित्रमार्गहं स्वत एव मात्राद्वयात्मकत्वात्
 चित्रमार्गप्रयोगयोग्यं प्रयुज्य ध्रुवकापतितायुक्तं कृत्वा ततश्चगणा-
 त्मकम्; चगणः चतुर्मात्रिको मात्रागणविशेषः; तथा च वक्ष्यति—
 'तद्गणाश्छपचास्तदो'^४ (अत्रैव ४ प्रबन्धाध्याये श्लो. ६३-)
 इति; स चगण आत्मा यस्य तत्तथोक्तम्; प्रयुज्येत्यावर्तनीयम्;
 चगणात्मकं प्रयुज्य द्विकलीकृत्य चतुर्मात्रात्मकमेकैकं गुरुं वार्त्ति-
 कमार्गाश्रयणाद् ध्रुवकासपिणीपताकापतिताख्याभिः करकि-
 याभिः प्रत्येकं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ।

ततः दक्षिणे दक्षिणमार्गे ध्रुवकादिभिः, ध्रुवकासपिणी-
 कृष्या^५पद्मिनीविसर्जिताविक्षिप्तापताकापतिताख्याभिर्वक्ष्यमाणल-
 क्षणाभिरष्टभिर्माम्नाभिः; अत्र उपाध्युपाधिमतोः अभेदोपचाराद्
 ध्रुवकादीनां मात्राव्यवहारो द्रष्टव्यः; ताभिः युक्तम् एकैकं गुरुं
 प्रत्येकं चतुष्कलीकृत्येत्यर्थः; यदा प्रयुज्यते इति संबन्धः । एवं
 यदा प्रयुज्यते तदा मार्गधी गीतिरित्यभिधीयते । गुरुद्वयस्य
 त्रिरावृत्तत्वादित्यभिप्रायः ॥ २०-२२-॥

^१ मार्गाह्वं (D).^२ च गणात्मकम् 1 ed, भरणान्वितम् (D), ख. गुणा-
 न्वितम् ग. चगणान्वितं fn. 1 ed.^३ गुरुद्वये लघु 1 ed.^४ कृष्णा 1 ed.^५ सगणेनाविता (B).

(सु०) अन्यथैतासां गीतीनां लक्षणमाह—यद्वेति । यथाक्षरे युग्मे चच्चत्पुटे प्रथमयोगवोरैकैकं गुरुं चित्रमार्गयोगं प्रयुज्य चरणेनान्वितम् । 'तदगणाच्छपचास्तदौ' (अत्रैव ४ प्रवन्धाध्याये श्लो. ६३-) इति गणान् प्रवन्धाध्याये वक्ष्यति । ध्रुवकादिभिः ।

'ध्रुवका सर्पिणी कृष्णा^१ पद्मिनी च विसर्जिता ॥
विशिष्टाख्या पताका च मात्रा स्यात्पतिताष्टमी^२ ॥

इति च (अत्रैव ५ तालाध्याये श्लो. १२) तालाध्याये वक्ष्यमाणाभिः अष्टभिः मात्राभिः युक्तं तदेव चच्चत्पुटस्याद्यं गुरुद्वयं दक्षिणे मार्गे यदा प्रयुज्यते, तदा मागधी गीतिः ॥ -२०-२२- ॥

तृतीयं लघु युग्मस्य छगणार्धयुतं यदा ॥ २२ ॥
आद्याभ्यामन्तिमाभ्यां च मात्राभ्यां संप्रयुज्यते ।
ततः^३ प्लुतं सार्धगणयुक्तं कृत्वा प्रयुज्यते ॥ २३ ॥
ध्रुवकादिभिरष्टाभिर्द्विरुक्ता^४ न्त्यद्वयेन च ।
तदार्धमागधी ते द्वे तद्वत्तालान्तरेष्वपि ॥ २४ ॥
संभाविता भूरिगुरुद्विकले वार्तिके पथि ।
चतुष्कले भूरिलघुर्दक्षिणे पृथुला मता ॥ २५ ॥

अत्रि प्रथमे स्वरगताध्याये अष्टमं गीतिप्रकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदनवष्टाविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोडल-
देवनन्दननिःशङ्कश्रीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे
स्वरगताध्यायः प्रथमः^५ ।

(क०) अथार्धमागधीं लक्षयति—तृतीयमिति । युग्मस्य चच्चत्पुटस्य, यथाक्षरस्येति शेषः; तृतीयं तालावयवत्वेन गुरुद्वयानन्तरं लघु, छगणार्धयुतम्; छगणः षण्मात्रिको मात्रागणविशेषः, तस्यार्धं मात्रावयवम्, तेन युतम्, स्वेन सह चतुर्लघ्वात्मकं कृतमित्यर्थः । आद्याभ्यां मात्राभ्यां ध्रुवकासर्पिणीभ्याम्, अन्तिमाभ्यां च, पताकापतिताभ्यां चेत्यर्थः; एवं यदा संप्रयुज्यते, ततोऽनन्तरं, प्लुतं चच्चत्पुटान्तिमावयवं प्लुतं सार्धगणयुक्तम् । अत्र सामान्यगणशब्देन संनिहितः छगणो गृह्यते; अर्धशब्देन च तदार्धं गृह्यते ।^१ अर्धेन सहितः सार्धः, मात्रावयवसहितो गण इत्यर्थः । तेन सार्धगणेन युक्तम् । छगणस्य षण्मात्राः, अर्धस्य तिस्रो मात्राः; एवं नवभिर्मात्राभिर्योगे त्रिमात्रिकस्य प्लुतस्य द्वादशमात्रात्मकत्वं भवति । प्लुतमेवंरूपं कृत्वा ध्रुवकादिभिरष्टाभिः क्रमेण प्रयोगे सति, अवशिष्टं मात्राचतुष्टयम्; द्विरुक्तान्त्यद्वयेन^२ च, अन्त्ययोः मात्रयोः पताकापतितयोः द्वयोर्द्विरुक्तं द्विरावृत्तम्; द्विरुक्तं च तदन्त्यद्वयं च, तेन च यदा प्रयुज्यते । अयमर्थः—अवशिष्टं मात्राचतुष्टयं^३ पताकापतितापताकापतिताभिः क्रमेण प्रयुज्यते चेत् तदार्धमागधीत्यभिधीयते । ते द्वे मागध्यर्धमागध्यौ तालान्तरेष्वपि पञ्चपाण्यादिष्वपि तद्वच्चच्चत्पुटे यथा तथा योजनीये इत्यर्थः । संभावितापृथुलयोः लक्ष्मणी स्पष्टार्थे । एता गीतयोः पाङ्ग्यादिषु चित्रादिमार्गवशाद्यथास्वनियमं प्रयोक्तव्या इत्यवगन्तव्यम् ॥ -२२-२५ ॥

^१ कृष्णा १ ed, कृष्णा (D).

^२ परं (D).

^३ द्वा द्वयेन (D).

^४ समाप्तः ॥ १ ॥ १ ed.

^५ सार्धमात्रावयव १ ed.

^६ नुतच्छगणस्य १ ed.

^७ मेतदृपं १ ed,

च. मेवं भूतं in. १ ed.

^८ चेत्यन्त्ययो १ ed.

^९ पताकापतिताभिः १ ed.

भूमौ स्वरगताख्यातः कल्लिनाथः सुधीः स्वयम् ।

इति स्वरगताध्यायं ¹व्याख्यलक्षणलक्षयित् ॥

इति श्रीमदभिनवभरताचार्यरायवयकारतोडरमल्ललक्ष्मणा-
चार्यनन्दनचतुरकल्लिनाथविरचिते संगीतरत्नाकरकलानिधौ

प्रथमः स्वरगताध्यायः ॥ १ ॥

(सु०) अर्धमागधीं लक्षयति—तृतीयमिति । युग्मस्य चञ्चत्पु-
टस्य तृतीयं लघु, छगणस्यार्धेन युतम् आद्याभ्यां ध्रुवकासपिणीभ्यां
मात्राभ्यामन्तिमाभ्यां पताकापतिताभ्यां च प्रयुज्यते, ततश्चञ्चत्पुटस्य
²चतुर्थप्लुतसंज्ञकं ³सार्धगणयुक्तं ⁴छगणार्धेन युक्तं कृत्वा ध्रुवकादिभिरेष्टा-
भिर्मात्राभिः पताकापतिताभ्यां ⁵मात्राभ्यां द्विगुणाभ्यां च यदा प्रयुज्यते
तदा अर्धमागधी । ते द्वे मागध्यर्धमागध्यौ यथा चञ्चत्पुटे युक्ते ⁶तथा
चाचपुटादितालान्तरेष्वपि ज्ञातव्ये । संभावितं लक्षयति—संभावितेति ।
द्विकले चञ्चत्पुटे वास्तिके पथि वास्तिकमार्गे बहुगुणयुक्ता पूर्वोक्तनयेन ⁷
⁸संभाविता गीतिः । चतुष्कले ⁹दक्षिणे मार्गे बहुलघुयुक्ता पूर्वोक्तप्रकारेण
¹⁰पृथुला गीतिर्ज्ञेया ॥ -२२-२५ ॥

इति गीतिलक्षणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदध्रमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीमदनयोतनरेन्द्रनन्दनभुजबल-
भीमभूपालतिलकश्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरटीकायां
संगीतसुधाकराख्यायां स्वरगताध्यायः समाप्तः ।

अनुबन्धः

¹ व्याख्यलक्षण 1 ed.

² प्लुत (B).

³ गणार्धे युक्तं (B).

⁴ ध्रुवकाभि (B).

⁵ च मात्रा (B).

⁶ त्रुटेनोक्ते (B).

⁷ वतन्यायेन (B).

⁸ संभाविता (B).

⁹ चञ्चत्पुटे दक्षिणे (B).

¹⁰ पृथुला (B).

श्रुतितीणास्वरग्रामबोधिनी

लक्ष्मी चक्राणि प्रथमसराणां द्वितीयसराणां तृतीयसराणां चतुर्थसराणां	श्रुतिमात्रा	श्रुतिनामः	श्रुतिः	लक्ष्मी	विकृतः	लक्ष्मी	विकृतः	लक्ष्मी	विकृतः
१	तीमा	दीप्ता			कैशिकनिषादः	३			नि
२	कुमुदी	आयता			काकलिनिषादः	४			
३	मन्दा	सुदुः			च्युतषड्जः	२			
४	छन्दोवती	मध्या	षड्जः	४	अच्युतषड्जः	२	स	स	स
५	दयावती	कृष्णा							
६	रञ्जनी	मध्या							रि
७	रत्निका	सुदुः	ऋषभः	३	विकृतर्षभः	४	रि	रि	
८	रौद्री	दीप्ता							
९	क्रोधा	आयता	गांधारः	२			ग	ग	ग
१०	वज्रिका	दीप्ता			साधारणगांधारः	३			
११	प्रसारिणी	आयता			अन्तरगांधारः	४			
१२	प्रीतिः	मध्या	मध्यमः	४	च्युतमध्यमः	२	म	म	म
१३	मार्जनी	मध्या			अच्युतमध्यमः	२	म	म	म
१४	क्षितिः	सुदुः							
१५	रक्ता	मध्या							
१६	संदीपनी	आयता			विकृतपञ्चमौ	३, ४	प	प	प
१७	आलापिनी	कृष्णा	पञ्चमः	४			प	प	प
१८	मदन्ती	कृष्णा							
१९	रोहिणी	आयता							ध
२०	रम्या	मध्या	धैवतः	३	विकृतधैवतः	४	ध	ध	ध
२१	उमा	दीप्ता							
२२	क्षोभिणी	मध्या	निषादः	२			नि	नि	नि

शुद्धविकृतस्वरपट्टिका

					अस.				
					कै.नै. कानि. च्युस. शुस.				
शुनि.					शुरि; चरि.				
चधै; शुधै.					शुग.				
					साग.				
					अग.				
शुप.४ विप.३					शुम.४ च्युम.२				
कैप.४					अम.२				

कैशिको निरच्युतः षड्भो विकृतार्थम एव च ।
 षड्जग्रामे प्रयोक्तव्या मध्यमग्रामषड्भुः ॥ १ ॥
 केवलं मध्यमग्रामे योज्यस्तु च्युतमध्यमः ।
 साधारणो ऽपि गांधारस्तथा विकृतपञ्चमौ ॥ २ ॥
 विकृतो धैवतश्चैव शेषास्तत्प्रचारिणः ।
 मिथःसद्भावसापेक्षा मध्यमग्रामस्यैव ॥ ३ ॥
 साधारणस्तु गांधारस्तथा कैशिकपञ्चमः ।
 च्युतश्च मध्यमस्तद्वन्निधः सहचराः स्वराः ॥ ४ ॥
 मिथःसद्भावसापेक्षौ काकलिन्यच्युताख्यौ ।
 तद्वदन्तरगांधाराच्युतमध्यमौ स्वरा ॥ ५ ॥
 च्युतमध्यमविद्वेषौ भवेत्त्रिभुतिपञ्चमः ।
 मध्यमग्रामसापेक्षो विकृतो धैवतो मतः ॥ ६ ॥

मूर्च्छनानामवधिनी १.

भरतमते

उत्तरमन्द्रा
 रजनी
 उत्तरायता
 शुद्धषड्जा
 मत्सरीकृन्त
 अश्वकान्ता
 अभिष्टुता

षड्जग्रामः

४	३	२	४	४	३	२
स	रि	ग	म	प	ध	नि
४	३	२	४	४	३	२
नि	स	रि	ग	म	प	ध
४	३	२	४	४	३	२
ध	नि	स	रि	ग	म	प
४	३	२	४	४	३	२
प	ध	नि	स	रि	ग	म
४	३	२	४	४	३	२
म	प	ध	नि	स	रि	ग
४	३	२	४	४	३	२
ग	म	प	ध	नि	स	रि
४	३	२	४	४	३	२
रि	ग	म	प	ध	नि	स

नारदमते

उत्तरवर्णा
 अभिष्टुता
 अश्वकान्ता
 सौवीरी
 हृष्यका
 उत्तरायता
 रजनी

मध्यमग्रामः

सौवीरी
 हारिणाथा
 कलोपनता
 शुद्धमध्या
 मार्गी
 पौरबी
 हृष्यका

४	३	४	२	४	३	२
म	प	ध	नि	स	रि	ग
४	३	४	२	४	३	२
ग	म	प	ध	नि	स	रि
४	३	४	२	४	३	२
रि	ग	म	प	ध	नि	स
४	३	४	२	४	३	२
स	रि	ग	म	प	ध	नि
४	३	४	२	४	३	२
नि	स	रि	ग	म	प	ध
४	३	४	२	४	३	२
ध	नि	स	रि	ग	म	प
४	३	४	२	४	३	२
प	ध	नि	स	रि	ग	म

आप्यायनी
 विश्रुता
 चन्द्रा
 हेमा
 रुपादिनी
 मैत्री
 वान्द्रमसी

गांधारग्रामः

४	३	३	३	४	३	२
ग	म	प	ध	नि	स	रि
४	३	३	३	४	३	२
रि	ग	म	प	ध	नि	स
४	३	३	३	४	३	२
स	रि	ग	म	प	ध	नि
४	३	३	३	४	३	२
नि	स	रि	ग	म	प	ध
४	३	३	३	४	३	२
ध	नि	स	रि	ग	म	प
४	३	३	३	४	३	२
प	ध	नि	स	रि	ग	म
४	३	३	३	४	३	२
म	प	ध	नि	स	रि	ग

नन्दा
 विशाला
 सुमुखी
 चित्रा
 चित्रवती
 सुखा
 आलापा

मूर्च्छनानामबोधिनी २.

षड्जममामः

१. उत्तरमन्द्रा
२. रजनी
३. उत्तरायता
४. शुद्धषड्जा
५. मत्सरीकृत
६. अश्वकान्ता
७. अभिष्टुता

४	३	२	४	४	३	नि
स	रि	ग	म	प	ध	
नि	स	रि	ग	म	प	ध
ध	नि	स	रि	ग	म	प
प	ध	नि	स	रि	ग	म
म	प	ध	नि	स	रि	ग
ग	म	प	ध	नि	स	रि
रि	ग	म	प	ध	नि	स

मध्यमममामः

१. सौवीरी
२. हारिणाशा
३. कलोपनता
४. शुद्धमध्या
५. मार्गी
६. गौली
७. हृष्यका

४	३	२	४	४	३	२
म	प	ध	नि	स	रि	ग
ग	म	प	ध	नि	स	रि
रि	ग	म	प	ध	नि	स
स	रि	ग	म	प	ध	नि
नि	स	रि	ग	म	प	ध
ध	नि	स	रि	ग	म	प
प	ध	नि	स	रि	ग	म

मूर्च्छनाभेदाः

१. शुद्धा
२. काकलीकलिता
३. सान्तरा
४. तद्द्वयोपेता

४	३	२	४	४	३	२
स	रि	ग	म	प	ध	नि
२	२	२	२	२	२	२
स	रि	ग	म	प	ध	नि
३	३	३	३	३	३	३
स	रि	ग	म	प	ध	नि
४	४	४	४	४	४	४
स	रि	ग	म	प	ध	नि

१. शुद्धा
२. काकलीकलिता
३. सान्तरा
४. तद्द्वयोपेता

४	३	२	४	४	३	२
म	प	ध	नि	स	रि	ग
४	४	४	४	४	४	४
म	प	ध	नि	स	रि	ग
५	५	५	५	५	५	५
म	प	ध	नि	स	रि	ग
६	६	६	६	६	६	६
म	प	ध	नि	स	रि	ग

जात्यष्टादशकविमर्शनी

संख्या	जातयः	चंदाः	न्यासाः	अपन्यासाः	मूर्च्छनाः	षाडबदेपिल्लाः	षौडबदेपिल्लाः
१	षाड्जो *	संगमपथ	स	गप	उत्तरायता	नि	• सप
२	आर्षदी *	रिथिनि	रि	रिथिनि	शुद्धषड्जा	स	रिथि
३	गोधारी	संगमपथ	ग	सप	गौरी	रि	गनि
४	पञ्चमा	संगमपथ	म	संगमपथ	कलोपनता	ग	सप
५	षेवती *	रिथि	प	रिथि	कलोपनता	प	• रिप
६	नैवादी *	निरिग	ध	निरिग	अभिष्टुता	प	गनि
७	षड्जकेविकी *	संगमपथ	नि	सपनि	अश्वकान्ता	•	रिथि
८	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	ग	सध	• • • • •	रि	• रिप
९	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	म	संगमपथ	अश्वकान्ता	नि	गनि
१०	गोधारीदीन्यवा	संगमपथ	म	सध	मत्सरीकृत	रि	• रिथि
११	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	ग	संगमपथ	गौरी	रि	रिथि
१२	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	म	संगमपथ	कलोपनता	रि	• • • • •
१३	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	प	संगमपथ	हारिणाशा	•	• • • • •
१४	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	म	संगमपथ	गौरी	•	• • • • •
१५	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	प	संगमपथ	शुद्धमध्या	•	• • • • •
१६	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	ग	संगमपथ	हारिणाशा	स	• • • • •
१७	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	ग	संगमपथ	गौरी	स	• • • • •
१८	षड्जोदीन्यवा *	संगमपथ	म	संगमपथ	हृष्यका	स	• • • • •

* एताः षाड्जप्रानिकाः, अन्यास्तु माध्यमप्रानिकाः.

स्वरप्रस्तारः

आचिकस्वरप्रस्तारः—(१) स. (२) रि. (३) ग. (४) म. (५) प. (६) ध. (७) नि.

गायिकस्वरप्रस्तारः—(१) सरि, रिस. (२) सग, गस. (३) सम, मस. (४) सप, पस. (५) सध, धस. (६) सनि, निस. (७) रिग, गरि. (८) रिम, मरि. (९) रिप, परि. (१०) रिध, धरि. (११) रिनि, निरि. (१२) गम, मग. (१३) गप, पग. (१४) गध, धग. (१५) गनि, निग. (१६) मप, पम. (१७) मध, धम. (१८) मनि, निम. (१९) पध, धप. (२०) पनि, निप. (२१) धनि, निध.

सामिकस्वरप्रस्तारः—(१) सरिग, रिसग, सगरि, गसरि, रिगस, गरिस. (२) सरिम, रिसम, समरि, मसरि, रिमस, मरिस. (३) सरिप, रिसप, सपरि, पसरि, रिपस, परिस. (४) सरिध, रिसध, सधरि, धसरि, रिधस, धरिस. (५) सरिनि, रिसनि, सनिरि, निसरि, रिनिस, निरिस. (६) सगम, गसम, समग, मसग, गमस, मगस. (७) सगप, गसप, सपग, पसग, गपस, पगस. (८) सगध, गसध, सधग, धसग, गधस, धगस. (९) सगनि, गसनि, सनिग, निसग, गनिस, निगस. (१०) समप, मसप, सपम, पसम, मपस, पमस. (११) समध, मसध, सधम, धसम, मधस, धमस. (१२) समनि, मसनि, सनिम, निसम, मनिस, निमस. (१३) सपध, पसध, सधप, धसप, पधस, धपस. (१४) सपनि, पसनि, सनिप, निसप, पनिस, निपस. (१५) सधनि, धसनि, सनिध, निसध, धनिस, निधस. (१६) रिगम, गरिम, रिमग, मरिग, गमरि, मगरि. (१७) रिगप, गरिप, रिपग, परिग, गपरि, पगरि. (१८) रिगध, गरिध, रिधग, धरिग, गधरि,

धरि. (१९) रिगनि, गरिनि, रिनिग, निरिग, गनिरि, निगरि. (२०) रिमप, मरिप, रिपम, परिम, मपरि, पमरि. (२१) रिमथ, मरिथ, रिथम, धरिम, मथरि, धमरि. (२२) रिमनि, मरिनि, रिनिम, निरिम, मनिरि, निमरि. (२३) रिपथ, परिथ, रिथप, धरिप, पथरि, धपरि. (२४) रिपनि, परिनि, रिनिप, निरिप, पनिरि, निपरि. (२५) रिथनि, धरिनि, रिनिथ, निरिथ, धनिरि, निधरि. (२६) गमप, मगप, पमप, पगम, मपग, पमग. (२७) गमथ, मगथ, धमथ, मथग, धमग. (२८) गमनि, मगनि, गनिम, निगम, मनिग, निमग. (२९) गपथ, पगथ, गथप, धगप, पथग, धपग. (३०) गपनि, पगनि, गनिप, निगप, पनिग, निपग. (३१) गथनि, धगनि, गनिथ, निगथ, धनिग, निधग. (३२) मपथ, पमथ, मथप, धमप, पथम, धपम. (३३) मपनि, पमनि, मनिप, निमप, पनिम, निपम. (३४) मथनि, धमनि, मनिथ, निमथ, धनिम, निथम. (३५) पथनि, धपनि, पनिथ, निपथ, धनिप, निपथ.

स्वरान्तरस्वरप्रस्तारः—(१) सरिगम, रिसगम, सगरिम, गसरिम, रिगसम, गरिसम, सरिमग, रिसमग, समरिग, मसरिग, ^{१०} रिसमग, मरिसग, सगमरि, गसमरि, समगारि, मसगारि, गमसरि, मगसरि, रिगमस, गरिमस, ^{२०} रिमगस, मरिगस, गमरिस, मगरिस. ^{२४} (२) सरिगप, रिसगप, सगरिप, गसरिप, रिगसप, गरिसप, सरिपग, रिसपग, सपरिग, पसरिग, ^{१०} रिपसग, परिसग, सगपरि, गसपरि, सपगरि, पसगरि, गपसरि, पपसरि, रिगपस, गरिपस, ^{२०} रिपगस, परिगस, गपरिस, पगरिस. ^{२४} (३) सरिगथ, रिसगथ, सगरिथ, गसरिथ, रिगसथ, गरिसथ, सरिथग, रिसथग, सथरिग, धसरिग, ^{१०} रिथसग, धरिसग, सगथरि, गसथरि, सथगरि, धसगरि, गथसरि, धासरि, रिगथस, गरिथस, ^{२०} रिथगस, धरिगस, गथरिस, धगरिस. ^{२४} (४) सरिगनि, रिसगनि, सगरिनि, गसरिनि, रिगसनि, गरिसनि, सरिनिग, रिसनिग, सनिरिग, निसरिग, ^{१०} रिनिसग, निरिसग, सगनिरि, गसनिरि, सनिरिग, निसगरि, गनिसरि, निगसरि, रिगनिस, गरिनिस, ^{२०} रिनिगस, निरिगस, गनिरिस, निगरिस. ^{२४} (५) सरिमप, रिसमप, समरिप, मसरिप, रिमसप, मरिसप, सरिपम, रिसपम, सपरिम, पसरिम, ^{१०} रिपसम, परिसम, सपपरि,

मसपरि, सपमरि, पसमरि, मपसरि, पमसरि, रिमपस, मरिपस, ^{२०} रिपमस, परिमस, मपरिस, पमरिस. ^{२४} (६) सरिमथ, रिसमथ, समरिथ, मसरिथ, रिमसथ, मरिसथ, सरिथम, रिसथम, सथरिम, धसरिम, ^{१०} रिथसम, धरिसम, सपथरि, मसथरि, सथमरि, धसमरि, मथसरि, धमसरि, रिमथस, मरिथस, ^{२०} रिथमस, धरिमस, मथारिस, धमरिस. ^{२४} (७) सरिमनि, रिसमनि, समरिनि, मसरिनि, रिमसनि, मरिसनि, मरिसनि, सरिनिम, रिसनिम, सनिरिम, निसरिम, ^{१०} रिनिसम, निरिसम, समनिरि, मसनिरि, सनिमरि, निसमरि, मनिसरि, निमसरि, रिमनिस, मरिनिस, ^{२०} रिनिमस, निरिमस, मनिरिस, निमरिस. ^{२४} (८) सरिपथ, रिसपथ, सपरिथ, पसरिथ, रिपसथ, परिसथ, सरिथप, रिसथप, सथरिप, धसरिप, ^{१०} रिथसप, धरिसप, सपथरि, पसथरि, सधपरि, धसपरि, पथसरि, धपसरि, रिपथस, परिथस, ^{२०} रिथपस, धरिपस, पथरिस, धपरिस. ^{२४} (९) सरिपनि, रिसपनि, सपरिनि, पसरिनि, रिपसनि, परिसनि, सरिनिप, रिसनिप, सनिरिप, निसरिप, ^{१०} रिनिसप, निरिसप, सपनिरि, पसनिरि, सनिपरि, निसपरि, पनिसरि, निपसरि, रिपनिस, परिनिस, ^{२०} रिनिपस, निरिपस, पनिरिस, निपरिस. ^{२४} (१०) सरिथनि, रिसथनि, सथरिनि, धसरिनि, रिथसनि, धरिसनि, सरिनिथ, रिसनिथ, सनिरिथ, निसरिथ, ^{१०} रिनिथ, निरिसथ, सथनिरि, धसनिरि, सनित्थरि, निसत्थरि, धनिसरि, निथसरि, रिथनिस, धरिनिस, ^{२०} रिनिथस, निरिथस, धनिरिस, निधरिस. ^{२४} (११) सगमप, गसमप, समगप, मसगप, गमसप, मगसप, सगपम, गसपम, सपमग, पसगम, ^{१०} गपसम, पगसम, समपग, मसपग, पसमग, पमसग, पमसग, गमपस, मगपस, ^{२०} गपमस, पगमस, मगमस, पममस. ^{२४} (१२) सगमथ, गसमथ, समगथ, मसगथ, गमसथ, मगसथ, सगथम, गसथम, सथगम, धसगम, ^{१०} गथसम, धगसम, समथग, मसथग, सथमग, धसमग, मथसग, धमसग, गमथस, मगथस, ^{२०} गथमस, धगमस, मथमस, धममस. ^{२४} (१३) सगमनि, गसमनि, समगनि, मसगनि, गमसनि, मगसनि, सगनिम, गसनिम, सनिगम, निगमस, ^{१०} गनिसम, निगसम, समनिग, मसनिग, सनिमग, निसमग, मनिमग, निमसग, गमनिस, मगनिस, ^{२०} गनिमस,

पधरिनि, धपरिनि, रिपनिध, परिनिध, रिनिध, निरिध,^{१०} पनिरिध, निपरिध, रिधनिध, धरिनिध, रिनिध, निरिध, धनिरिध, निधरिध, पधनिरि, धपरिनि,^{२०} पनिधरि, निधधरि, धनिपरि, निधपरि.^{२४} (३१) गमपध, मगपध, गमपध, पमपध, मपगध, पमगध, गमधप, मगधप, गमपप, धमपप,^{१०} मधगप, धमगप, गपधम, पमधम, गधपम, धपपम, पधगम, धपगम, मपधग, पमधग,^{२०} मधपग, धमपग, पधमग, धपमग.^{२४} (३२) गमपनि, मगपनि, गपमनि, पमपनि, मपगनि, पमगनि, गमनिध, मगनिध, गनिमप, निगमप,^{१०} मनिगप, निमगप, गपनिम, पगनिम, गनिपम, निगपम, पनिगम, निपगम, मपनिग, पमनिग,^{२०} मनिपग, निमपग, पनिमग, निपमग.^{२४} (३३) गमधनि, मगधनि, गधमनि, धमगनि, मधगनि, धमगनि, गमनिध, मगनिध, गनिमध, निगमध,^{१०} मनिगध, निमगध, गधनिम, धगनिम, गनिधम, निगधम, धनिगम, निधगम, पधनिग, धपनिग,^{२०} पनिधग, निधधग, धनिपग, निधपग.^{२४} (३४) मपधनि, पमधनि, मधपनि, धपपनि, पधमनि, धपमनि, मपनिध, पमनिध, मनिपध, निमपध,^{१०} पनिमध, निपमध, मधनिप, धमनिप, मनिधप, निमधप, धनिमप, निधमप, पधनिम, धपनिम,^{२०} पनिधम, निपधम, धनिपम, निधपम.^{२४}

ओडुवस्वरप्रस्तारः—(१) सरिगमप, रिगमप, सगरिमप, गसरिमप, रिगसमप, गरिसमप, सरिमगप, रिमगप, समरिगप, मसरिगप,^{१०} रिमसगप, मरिसगप, सगमरिप, गसमरिप, समगरिप, मसगरिप, गमसरिप, मगसरिप, रिगमसप, गरिमसप,^{२०} रिमगसप, मरिगसप, गमरिसप, मगरिसप, सरिगपम, रिगपम, सगरिपम, गसरिपम, रिगसपम, गरिसपम,^{३०} सरिपगम, रिपगम, सपरिगम, पसरिगम, रिपसगम, परिसगम, सगपरिम, गसपरिम, सपगरिम, पसगरिम,^{४०} गपसरिम, पगसरिम, रिगपसम, गरिपसम, रिपगसम, परिगसम, गपरिसम, पगरिसम, सरिमपग, रिमपग,^{५०} समरिपग, मसरिपग, रिमसग,

मरिसपग, सरिपग, रिपसग, सपरिमग, पसरिमग, रिपसग, परिसग,^{६०} समपरिग, मसपरिग, सपमरिग, पसमरिग, मपसरिग, पमसरिग, रिमपसग, मरिपसग, रिपमसग, परिमसग,^{७०} मपरिसग, पमरिसग, सगमपरि, गसमपरि, समगपरि, मसगपरि, गमसपरि, मगसपरि, सपमपरि, गसपमरि,^{८०} सपगमरि, पसगमरि, गपसमरि, पगसमरि, सपमपरि, मसपपरि, सपमपरि, मपसगरि, पमसगरि, पमसगरि,^{९०} गमपसरि, मगपसरि, गपमसरि, पामसरि, मगसगरि, पमसगरि, रिगमस, गरिमस, रिमगस, मरिगस,^{१००} गमरिपस, मगरिपस, रिगपमस, गरिपमस, रिपगमस, परिगमस, गपरिमस, पगरिमस, रिमपस, मरिपस,^{१०} रिपमस, परिमस, मपरिमस, पमरिमस, गमपरिम, मगपरिम, गपमरिम, पगमरिम, मपगरिम, पमगरिम,^{१२०} (२) सरिगमध, रिगमध, सगरिमध, गरिमध, सरिमध, रिगसमध, गरिसमध, सरिमगध, रिमगध, समरिगध, मसरिगध,^{१०} रिमसगध, मरिसगध, सगमरिध, गसमरिध, समगरिध, मसगरिध, गमसरिध, मगसरिध, रिगमसध, गरिमसध,^{२०} रिमगसध, मरिगसध, गमरिसध, मगरिसध, सगमरिध, गसमरिध, मसगरिध, रिगपमध, गरिपमध, रिपगमध, परिगमध, गपमरिध, पगमरिध, मपगरिध, पमगरिध,^{३०} सपरिमध, पसरिमध, रिपसगध, परिसगध, सगपरिमध, गसपरिमध, सपगरिमध, पसगरिमध, रिमपसध, मरिपसध, रिधमसग, धरिमसग, सधपरिम, धसरिम, धसरिम,^{४०} गधसरिम, धगसरिम, रिगधसम, गरिधसम, रिगधसम, धरिगसम, गधरिसम, धगरिसम, सरिमधग, रिमधग,^{५०} समरिधग, मसरिधग, रिमसधग, मरिसधग, सधपरिम, रिधमग, सधरिमग, धसरिमग, रिधसमग, धरिसमग,^{६०} समधरिग, मसधरिग, सधमरिग, धसमरिग, मधसरिग, धमसरिग, रिमधसग, मरिधसग, रिधमसग, धरिमसग,^{७०} मधरिसग, धमरिसग, सगमधरि, गसमधरि, समगधरि, मसगधरि, गमसधरि, मगसधरि, सगधमरि, गसधमरि,^{८०} सधमरि, धसमरि, गधसमरि, धगसमरि, समधगरि, मसधगरि, सधमगरि, धसमगरि, मधसगरि, धमसगरि,^{९०} गमधसरि, मगधसरि, गधमसरि, धगमसरि, मधगसरि, धमगसरि, रिगमधस, गरिमधस, रिमगधस, मरिगधस,^{१००} गमरिधस, मगरिधस, रिगधमस, गरिधमस, रिगमस, धरिगमस, गधरिमस, धगरिमस, रिमधगस,

मरिष्यास, ¹⁰ रिधमगस, धरिमगस, मधरिगस, धमरिगस, गमधरिस, मगधरिस, गधमरिस, धगमरिस, मधगरिस, धमगरिस. ¹⁰⁰ (३) सरिगमनि, रिसगमनि, सगरिमनि, गसरिमनि, रिगसमनि, गरिसमनि, सरिमगनि, रिसमगनि, समरिगनि, मसरिगनि, ¹⁰ रिमसगनि, मरिसगनि, सगमरिनि, गसमरिनि, सगगरिनि, मसगगरिनि, गमसरिनि, मगरिसरिनि, रिगमसनि, गरिमसनि, ²⁰ रिमगसनि, मरिगसनि, गमरिसनि, मगरिसनि, सरिगनिम, रिसगनिम, सगरिनिम, गसरिनिम, रिगसनिम, गरिसनिम. ³⁰ सरिनिगम, रिसनिगम, सनिरिगम, निसरिगम, रिनिगम, निरिसगम, सगनिरिम, गसनिरिम, सनिगारिम, निसगारिम, ⁴⁰ गनिसरिम, निगसरिम, रिगनिसम, गरिनिसम, रिनिगसम, निरिगसम, गनिरिसम, निगरिसम, सरिमनिग, रिसमनिग, ⁵⁰ समरिनिग, मसरिनिग, रिमसनिग, मरिसनिग, सरिमनिग, रिसनिगम, सनिरिमग, निसरिमग, रिनिसमग, निरिसमग, ⁶⁰ समनिरिग, मसनिरिग, सनिमरिग, निसमरिग, मनिसरिग, निमसरिग, रिमनिसग, मरिनिसग, रिनिमसग, निरिमसग, ⁷⁰ मनिरिसग, निमरिसग, गसमनिरि, गसमनिरि, मसगनिरि, गमसनिरि, मगसनिरि, सगनिमरि, गसनिमरि, ⁸⁰ सनिगमरि, निगमरि, गनिसमरि, निगसमरि, सगनिगारि, मसनिगारि, सनिमगारि, निसमगारि, मनिसगारि, निमसगारि, ⁹⁰ गमनिसरि, मगनिसरि, गनिमसरि, निगमसरि, मनिगसरि, निमगसरि, रिगमनिस, गरिमनिस, रिमगनिस, मरिगनिस, ¹⁰⁰ गमरनिस, मगरनिस, रिगनिस, गरिनिस, रिनिगमस, निरिगमस, गनिरिमस, निगारिमस, रिमनिगस, मरिनिस, ¹⁰ रिनिगस, निरिमगस, मनिगस, निमरिगस, गमनिरिस, मगनिरिस, गनिमरिस, निगमरिस, मनिगारिस, निमगारिस. ¹²⁰ (४) सरिगपथ, रिसगपथ, सगरिपथ, गसरिपथ, रिगसपथ, गरिसपथ, सरिपगथ, रिसपगथ, सपरिगथ, पसरिगथ, ¹⁰ रिपसगथ, परिसगथ, सगपथि, गसपथि, सगपथि, पसगथि, गपसथि, पगसथि, रिगपसथ, गरिपसथ, ²⁰ रिपगसथ, परिगसथ, गपरिसथ, पगरिसथ, सरिगथ, रिसगथ, सगरिथ, गसरिथ, रिगसथ, गरिसथ, ³⁰ सरिथगप,

रिसधगप, सधरिगप, धसरिगप, रिधसगप, धरिसगप, सगधरिप, गसधरिप, सधगरिप, धसरिगप, ⁴⁰ गधसरिप, धगसरिप, रिगधसप, गरिधसप, रिधसप, धरिगसप, गधरिसप, धगरिसप, सरिपग, रिसपग, ⁵⁰ सपरिग, पसरिग, रिपसग, परिसग, सरिपग, रिसधग, सधरिग, धसरिग, रिधसग, धरिसग, ⁶⁰ सपथरिग, पसथरिग, धसरिग, पधसरिग, धपसरिग, रिपधसग, परिधसग, रिधसग, धसरिग, पधसरिग, धपसरिग, ⁷⁰ पधरिसग, धपरिसग, सगपथरि, गसपथरि, सगपथरि, पसगथरि, गपसथरि, पगसथरि, सगधरि, गसधरि, ⁸⁰ सधगपरि, धसगपरि, गधसपरि, धगसपरि, सपथगरि, पसथगरि, सधगपरि, धसगपरि, पधसगरि, धपसगरि, ⁹⁰ गपधसरि, पगधसरि, गधपसरि, पधगसरि, धपगसरि, रिगपधस, गरिपधस, रिगपधस, परिगधस, ¹⁰⁰ गपरिधस, पगरिधस, रिगपधस, गरिपधस, रिधगपस, धरिगपस, गधरिपस, धगरिपस, रिपधगस, परिधगस, ¹⁰ रिधपगस, धरिपगस, पधरिगस, धपरिगस, गपधरिस, पगधरिस, गधपरिस, धगपरिस, पधगरिस, धपगरिस. ¹²⁰ (५) सरिगपनि, रिसगपनि, सगरिपनि, गसरिपनि, रिगसपनि, गरिसपनि, सरिपगनि, रिसपगनि, सपरिगनि, पसरिगनि, ¹⁰ रिपसगनि, परिसगनि, सगपनि, गसपनि, सगगरिनि, पसगरिनि, गपसरिनि, पगसरिनि, रिगपसनि, गरिपसनि, ²⁰ रिपगसनि, परिगसनि, गपरिसनि, पगरिसनि, सरिगनिप, रिसगनिप, सगरिनिप, गसरिनिप, रिगसनिप, गरिसनिप, ³⁰ सरिनिगप, रिसनिगप, सनिरिगप, निसरिगप, रिनिगप, निरिसगप, सगनिरिप, गसनिरिप, सनिगारिप, निसगारिप, ⁴⁰ गनिसरिप, निगसरिप, रिगनिसप, गरिनिसप, रिनिगसप, निरिगसप, गनिरिसप, निगरिसप, सरिपनिग, रिसपनिग, ⁵⁰ सपरिनिग, पसरिनिग, रिपसनिग, पसरिनिग, सरिनिग, रिसनिग, सनिरिग, निसरिग, रिनिग, रिनिग, निरिसग, ⁶⁰ सपरिनिग, पसरिनिग, सनिपनिग, निसपनिग, पनिसरिग, निपसरिग, रिपनिसग, परिनिग, रिनिग, निरिपसग, ⁷⁰ पनिरिसग, निपरिसग, सगपनिरि, गसपनिरि, सगपनिरि, पसगनिरि, गपसनिरि,

पगसनिरि, सगनपिरि, गसनपिरि,^{१०} सनिगपिरि, निसगपिरि, गनिसपिरि,
 निगसपिरि, सपनिगारि, पसनिगारि, सनिपगारि, निसपगारि, पनिसगारि,
 निपसगारि,^{१०} गपनिसारि, पगनिसारि, गनिसपारि, निगपसारि, पनिसारि,
 निपगसारि, रिगपनिस, गरिपनिस, रिफगनिस, परिगनिस,^{१००} गपरिनिस,
 पगरिनिस, रिगनिस, गरिनिस, रिगनिस, निरिगपस, निरिगपस, गनिरिपस,
 निगारिपस, रिपनिगस, परिनिगस,^{१०} रिनिगस, निरिगस, पनिरिगस,
 निपरिगस, गपनिरिस, पगनिरिस, गनिरिस, निगपरिस, पनिरिस,
 निपगारिस.^{१२०} (६) सरिगधनि, रिसगधनि, सगरिधनि, गसरिधनि,
 रिगसधनि, गरिसधनि, सरिधगनि, रिसधगनि, सधरिगनि, धसरिगनि,^{१०}
 रिधसगनि, धरिसगनि, सगधरिनि, गसधरिनि, सधरिगनि, धसरिगनि,
 गधसरिनि, धगसरिनि, रिगधसनि, गरिधसनि,^{२०} रिधगसनि, धरिगसनि,
 गधरिसनि, धगरिसनि, सरिगनिध, रिसगनिध, सगरिनिध, गसरिनिध,
 रिगसनिध, गरिसनिध,^{३०} सरिनिगध, रिसनिगध, सनिरिगध, निसरिगध,
 रिनिसगध, निरिसगध, सगनिरिध, गसनिरिध, सनिगरिध, निसगरिध,^{४०}
 गनिसरिध, निगसरिध, रिगनिसध, गरिनिसध, रिगनिसध, निरिगसध, निरिगसध,
 गनिरिसध, निगरिसध, सरिधनिग, रिसधनिग,^{५०} सधरिनिग, धसरिनिग,
 रिधसनिग, धरिसनिग, सरिनिग, रिसनिग, सनिरिध, निसरिध, रिधसनिग,
 निरिसनिग,^{६०} सधनिरिग, धसनिरिग, सनिधरिग, निसधरिग,
 धनिसरिग, निधसरिग, रिधनिसग, धरिनिसग, रनिधसग, निरिधसग,^{७०}
 धनिरिसग, निधरिसग, सगधनिरि, गसधनिरि, सधगनिरि, धसरगनिरि,
 गधसनिरि, धगसनिरि, सगनिरि, गसनिरि,^{८०} सनिगधरि, निसगधरि,
 गनिसधरि, निगसधरि, सधनिगारि, धसनिगारि, सनिधगारि, निसधगारि,
 धनिसगारि, निधसगारि,^{९०} गधनिसारि, धगनिसारि, गनियसरि, निगधसरि,
 धनिगसारि, निधगसारि, रिगधनिस, गरिधनिस, रिधगनिस, धरिगनिस,^{१००}
 गधरिनिस, धगरिनिस, रिगनिधस, गरिनिधस, रिनिगधस, निरिगधस,
 गनिरिधस, निगरिधस, रिधनिगस, धरिनिगस,^{१०} रिनिगधस, निरिधगस,
 धनिरिगस, निधरिगस, गधनिरिस, धगनिरिस, गनियरिस, निगधरिस,

धनिरिगस, निधगरिस.^{१२०} (७) सरिमपध, रिसमपध, समरिपध, मसरिपध,
 रिमसपध, मरिसपध, सरिमपध, रिसपमध, सपरिमध, पसरिमध,^{१०}
 रिपसमध, पसरिमध, समपरिध, मसरिध, सपमरिध, पसमरिध,
 मपसरिध, पमसरिध, रिमपसध, मरिपसध,^{२०} रिपमसध, पसरिमध,
 मपरिसध, पमरिसध, सरिमपध, रिसमपध, समरिधप, धसरिमप,
 रिमसधप, मरिसधप,^{३०} सरिधमप, रिसधमप, सधरिमप, धसरिमप,
 रिधसमप, धरिसमप, समधरिप, मसधरिप, सधमरिप, धसरिमप,^{४०}
 मधसरिप, धमसरिप, रिमधसप, मरिधसप, रिधमसप, धरिमसप,
 मधरिसप, धमरिसप, सरिधम, रिसधम,^{५०} सपरिधम, पसरिधम,
 रिपसधम, पसरिधम, सरिधम, रिसधम, सधरिपम, धसरिपम,
 रिधसपम, धरिसपम,^{६०} सपधरिम, पसधरिम, सधपरिम, धसरपरिम,
 पधसरिम, धपसरिम, रिपधसम, परिधसम, रिधपसम, धरिपसम,^{७०}
 पधरिसम, धपरिसम, समपधरि, मसपधरि, सपमधरि, पसमधरि,
 मपसधरि, पमसधरि, समधरि, मसधरि,^{८०} सधमपरि, धसमपरि,
 मधसपरि, धमसपरि, पसधमरि, सधपमरि, धसपमरि,
 पधसमरि, धपसमरि,^{९०} मपधसरि, पमधसरि, मधपसरि, धमपसरि,
 पधमसरि, धपमसरि, रिमपधस, मरिपधस, रिपमधस, परिमधस,^{१००}
 मपरिधस, पमरिधस, रिमधपस, मरिधपस, रिधमपस, धरिपमस,
 मधरिपस, धमरिपस, रिपधमस, परिधमस,^{१०} रिधपमस, धरिपमस,
 पधरिमस, धपरिमस, मपधरिस, पमधरिस, मधपरिस, धमपरिस,
 पधमरिस, धपमरिस.^{१२०} (८) सरिमपनि, रिसमपनि, समरिपनि,
 मसरिपनि, रिमसपनि, मरिसपनि, सरिमपनि, रिसपमनि, सपरिमनि,
 पसरिमनि,^{१०} रिपसमनि, पसरिमनि, समपरिनि, मसरिनि,
 पसमरिनि, मपसरिनि, पमसरिनि, रिमपसनि, मरिपसनि,^{२०} रिपमसनि,
 पसरिमनि, मपरिसनि, पमरिसनि, सरिमनिप, रिसमनिप, समरिनिप,
 मसरिनिप, रिमसनिप, मरिसनिप,^{३०} सरिमनिप, रिसनिमप, सनिरिमप,
 निसरिमप, रिनिसमप, निरिसमप, समनिरिप, मसनिरिप, सनिमरिप,

निसमरिप,^{४०} मनिसरिप, निमसरिप, रिमनिसप, मरिनिसप, रिनिमसप,
 निरिमसप, मनिरिसप, निमरिसप, सरिपनिस, रिसपनिस,^{६०} सपरिनिम,
 पसरिनिम, रिपसनिम, परिसनिम, सरिनिपम, रिसनिपम, सनिरिपम,
 निसरिपम, रिनिसपम, निरिसपम,^{६०} सपनिरिम, पसनिरिम, सनिरिम,
 निसपरिम, पनिसरिम, निपसरिम, रिपनिसम, परिनिसम, रिनिपसम,
 निरिपसम,^{१०} पनिरिसम, निपरिसम, समपनिरि, मसपनिरि, सपमनिरि,
 पसमनिरि, मपसनिरि, पमसनिरि, समनिरि, मसनिरि,^{६०} सनिमपरि,
 निसमपरि, मनिसपरि, निमसपरि, सपनिसपरि, पसनिसपरि, सनिसपरि,
 निसपमपरि, पनिसमपरि, निपसमपरि,^{९०} मपनिसपरि, पमनिसपरि, मनिपसपरि,
 निमपसपरि, पनिसपरि, निपमसपरि, रिमपनिस, मरिपनिस, रिपमनिस,
 परिमनिस,^{१००} मपरिनिस, पमरिनिस, रिमनिस, मरिनिस, रिनिमपस,
 निरिमपस, मनिरिपस, निमरिपस, रिपनिस, परिनिस,^{१०} रिनिपमस,
 निरिपमस, पनिरिमस, निपरिमस, मपनिरिस, पमनिरिस, मनिपरिस,
 निमपरिस, पनिसरिस, निपमरिस,^{१२०} (९) सरिमधनि, रिसमधनि,
 समरिधनि, मसरिधनि, रिमसधनि, मरिसधनि, सरिमधनि, रिसधनि,
 सधरिमनि, धसरिमनि,^{१०} रिधसमनि, धरिसमनि, समधरिनि, मसधरिनि,
 सधमरिनि, धसमरिनि, मधसरिनि, धमसरिनि, रिमधसनि, मरिधसनि,^{२०}
 रिधमसनि, धरिमसनि, मधरिसनि, धमरिसनि, सरिमनिध, रिसमनिध,
 समरिनिध, मसरिनिध, रिमसनिध, मरिसनिध,^{३०} सरिनिमध, रिसनिमध,
 सनिरिमध, निसरिमध, रिनिसमध, निरिसमध, समनिरिध, मसनिरिध,
 सनिमरिध, निसमरिध,^{४०} मनिसरिध, निमसरिध, रिमनिसध, मरिनिसध,
 रिनिमसध, निरिमसध, मनिरिसध, निमरिसध, सरिधनिम, रिसधनिम,^{५०}
 सधरिनिम, धसरिनिम, रिधसनिम, धरिसनिम, सरिनिधम, रिसनिधम,
 सनिरिधम, निसरिधम, रिनिसधम, निरिसधम,^{६०} सधनिरिम, धसनिरिम,
 सनिधरिम, निसधरिम, निधसरिम, रिधसरिम, धरिनिसम, धरिनिसम,
 रिनिधसम, निरिधसम,^{७०} धनिरिसम, निधरिसम, मसधनिरि, मसधनिरि,
 सधमनिरि, धसमनिरि, मधसनिरि, धमसनिरि, समनिधरि, मसनिधरि,^{८०}

सनिमधरि, निसमधरि, मनिसधरि, निमसधरि, सधनिमरि, धसनिमरि,
 सनिधमरि, निसधमरि, धनिसमरि, निधसमरि,^{९०} मधनिसरि, धमनिसरि,
 मनियसरि, निमधसरि, धनिमसरि, निधमसरि, रिमधनिस, मरिधनिस,
 रिधमनिस, धरिमनिस,^{१००} मधरिनिस, धमरिनिस, रिमनिसध, मरिनिसध,
 रिनिमधस, निरिमधस, मनिरिधस, निमरिधस, रिधनिमस, धरनिमस,^{१०}
 रिनिधमस, निरिधमस, धनिरिमस, निधरिमस, मधनिरिस, धमनिरिस,
 मनियरिस, निमधरिस, धनिमरिस, निधमरिस,^{१२०} (१०) सरिपधनि,
 रिसपधनि, सपरिधनि, पसरिधनि, रिपसधनि, परिसधनि, सरिधपनि,
 रिसधपनि, सधरिपनि, धसरिपनि,^{१०} रिधसपनि, धरिसपनि, सपधरिनि,
 पसधरिनि, सधपरिनि, धसपरिनि, पधसरिनि, धपसरिनि, रिपधसनि,
 परिधसनि,^{२०} रिधपसनि, धरिपसनि, पधरिसनि, धपरिसनि, सरिपनिध,
 रिसपनिध, सपरिनिध, पसरिनिध, रिपसनिध, परिसनिध,^{३०} सरिनिध,
 रिसनिध, सनिरिध, निसरिध, रिनिसध, निरिसध, सपनिरिध,
 पसनिरिध, सनिरिध, निसपरिध,^{४०} पनिसरिध, निपसरिध, रिपनिसध,
 परिनिसध, रिनिधस, निरिधस, पनिरिसध, पनिरिसध, सरिधनिप,
 रिसधनिप,^{५०} सधरिनिप, धसरिनिप, रिधसनिप, धरिसनिप, सनिरिधप,
 रिसनिधप, सनिरिधप, निसरिधप, रिनिसधप, निरिसधप,^{६०} सधनिरिप,
 धसनिरिप, सनिधरिप, निसधरिप, धनिसरिप, निधसरिप, रिधनिसप,
 धरिनिसप, रिनिधसप, निरिधसप,^{७०} धनिरिसप, निधरिसप, सपधनिरि,
 पसधनिरि, सधपनिरि, धसपनिरि, पधसनिरि, धपसनिरि, सपनिधरि,
 पसनिधरि,^{८०} सनिधधरि, निसधधरि, पनिसधरि, निपसधरि, सधनिरि,
 धसनिरि, सनिधधरि, निसधधरि, धनिसधरि, निधसधरि,^{९०} पधनिसरि,
 धपनिसरि, पनिधधरि, निपधधरि, धनिधधरि, निधधधरि, रिपधधरि,
 परिधधरि, रिधधधरि, धरिधधरि,^{१००} पधरिनिस, धपरिनिस, रिपनिधस,
 परिनिसध, रिनिधधस, निरिधधस, पनिरिधस, निपनिधस, रिधनिधस,
 धरिनिधस,^{१०} रिनिधधस, निरिधधस, धनिरिधस, निधरिधस, धपरिधस,
 धपनिधरि, पनिधधरि, निपधधरि, धनिधधरि, निधधधरि,^{१२०} (११)

धमगनिस,^{१००} मधगनिस धमगनिस, गमनियस, मगनियस, गनियस,
 निगमधस, मनिगधस, निगमधस, गधनिमस, धगनिमस,^{१०} गनिधमस,
 निधमस, धनिगमस, निधमस, मधनिगस, धमनिगस, मनिधमस,
 निमधमस, धनिमगस, निधमगस,^{१२०} (१४) सगपधनि, गसपधनि,
 सपगधनि, पसगधनि, गपसधनि, पगसधनि, सगधपनि, गसधपनि,
 सधगपनि, धसगपनि,^{१०} गधसपनि, धगसपनि, सपधगनि, पसधगनि,
 सधगपनि, धसगपनि, पधसगनि, धपसगनि, गपधसनि, पगधसनि,^{२०}
 गधपसनि, धगपसनि, पधगसनि, धगसनि, सगपनिध, गसपनिध,
 सपगनिध, पसगनिध, गपसनिध, पगसनिध,^{३०} सगनिध, गसनिध,
 सनिगध, निगसध, गनिसध, निगसध, सपनिगध, पसनिगध,
 सनिगध,^{४०} पनिसगध, निपसगध, गपनिध, पगनिसध,
 गनिपसध, निगपसध, पनिगसध, निगपसध, सगधनिप, गसधनिप,^{५०}
 सधगनिप, धसगनिप, गधसनिप, गधसनिप, सगनिधप, गसनिधप,
 सनिगधप, निगसधप, गनिसधप, गनिसधप,^{६०} सधनिगप, धसनिगप,
 सनिधगप, निधसगप, धनिसगप, निधसगप, गधनिगप, धगनिसप,
 गनिधसप, निगधसप,^{७०} धनिगसप, निधगसप, सपधनिग, पसधनिग,
 सधपनिग, धसपनिग, पधसनिग, धपसनिग, सपनिग, पसनिग,^{८०}
 सनिपध, निपध, पनिसध, निपध, सधनिग, धसनिग,
 सनिधग, निधसग, धनिगस, निधसग,^{९०} पधनिग, धपनिग,
 पनिधस, निधस, धनिगस, निधस, गधनिस, पगधनिस,
 गधपनिस, धगपनिस,^{१००} पधगनिस, धगपनिस, गपनियस, पगनियस,
 गनिपधस, निगपधस, पनिगधस, निगपधस, गधनिपस, धगनिपस,^{१०}
 गनिधपस, निगधपस, धनिगपस, निगधपस, पधनिगस, धपनिगस,
 पनिधगस, निपधगस, धनिगस, निधगस,^{१२०} (१५) समपधनि,
 मसपधनि, सपमधनि, पसमधनि, मपसधनि, पमसधनि, समधपनि,
 मसधपनि, सधमपनि, धसमपनि,^{१०} मधमपनि, धमसपनि, सपधमपनि,
 पसधमनि, सधमपनि, धसमपनि, पधमपनि, धपसमनि, मपधसनि,

पमधसनि,^{२०} मधपसनि, धमपसनि, पधमसनि, धपमसनि, समपनिध,
 मसपनिध, सपमनिध, पसमनिध, मपसनिध, पमसनिध,^{३०} समनिध,
 मसनिध, सनिमध, निमध, मनिध, निमध, सपनिध,
 पसनिध, सनिमध, निमध,^{४०} पनिसध, निपसध, मपनिध,
 पमनिध, मनिध, निमध, पनिध, पनिध, निमध, समधनि,
 मसधनि,^{५०} सधमनि, धसमनि, मधसनि, धमसनि, समनिध,
 मसनिध, सनिमध, निमध, मनिध, निमध,^{६०} सधनिम,
 धसनिम, सनिधम, निधम, धनिधम, निधम, मधनिध,
 धमनिध, मनिध, निमध,^{७०} धनिधम, निधम, सपनिध,
 पसधनि, सधपनि, धसपनि, पधसनि, धपसनि, सपनिध,
 पसनिध,^{८०} सनिधम, निधम, पनिसध, निपसध, सधनिध,
 धसनिध, सनिधम, निधम, धनिधम, निधम,^{९०} पधनिध,
 धपनिध, निधम, निधम, धनिधम, निधम, मपनिध,
 पमधनि, मधपनि, धमपनि,^{१००} पधमनि, धमनिध,
 पमनिध, मनिध, निमध, पनिध, पनिध, निधम, मधनिध,
 धमनिध,^{१०} मनिध, निमध, धनिध, निधम, पधनिध,
 धपनिध, पनिध, निधम, धनिध, निधम, निधम,^{१२०} (१६)
 रिगमध, गरिमध, रिगमध, मरिगध, गमरिध, मगरिध,
 रिगमध, गरिमध, रिगमध, परिगध,^{१०} गरिमध, पगरिध,
 रिगमध, मरिगध, रिगमध, परिगध, मपरिध, पगरिध,
 गमपरिध, मगपरिध,^{२०} गमपरिध, पगपरिध, मगपरिध,
 रिगमध, गरिमध, रिगमध, मरिगध, गमरिध, मगरिध,^{३०}
 रिगमध, गरिमध, रिगमध, धरिगध, गधरिध, धगरिध,
 रिगमध, मरिगध, रिगमध, धरिगध, धरिगध, धरिगध,
 गमधरिध, मगधरिध, रिगध, धरिगध, मधरिध, धमरिध,
 रिगध, गरिमध,^{५०} रिगध, धरिगध, गधरिध, पगरिध,
 रिगध, गरिमध, रिगध, धरिगध, धरिगध, गधरिध, धरिगध,^{६०}

रिपधगम, परिधगम, रिधधगम, धरिधगम, पधरिगम, धपधरिगम,
 गपधरिम, पगधरिम, गधधरिम, धगधरिम,^{७०} पधधरिम, धपधरिम,
 रिमपधग, मरिपधग, रिपमधग, परिमधग, मपरिधग, पमरिधग, रिमधपग,
 मरिधपग,^{८०} रिधमपग, धरिमपग, मधरिपग, धमरिपग, रिपधमग, परिधमग,
 रिधधमग, धरिधमग, पधरिमग, धपरिमग,^{९०} मपधरिग, पमधरिग, मधपरिग,
 धमपरिग, पधमपरिग, धपमपरिग, गमपधरि, मगपधरि, गपमपधरि,
 पगमपधरि,^{१००} मपगधरि, पमगधरि, गमधपरि, मगधपरि, गधमपरि,
 धममपरि, मधगपरि, धमगपरि, गपधमरि, पगधमरि,^{११०} गधपमपरि,
 धगपमपरि, पधगमपरि, धपगमपरि, मपधगपरि, पमधगपरि, मधपगपरि,
 पधमगपरि, धपमगपरि,^{१२०} (१७) रिगमपनि, गरिमपनि, रिमगपनि,
 मरिगपनि, गमरिपनि, मगरिपनि, रिगपमनि, गरिपमनि, रिपगमनि,
 परिगमनि,^{१३०} गपरिमनि, पगरिमनि, रिमपगनि, मरिपगनि,
 परिमगनि, मपरिगनि, पमरिगनि, गमपरिनि, मगपरिनि,^{१४०} गपमपरिनि,
 पगमपरिनि, मपगपरिनि, पमगपरिनि, रिगमनिप, गरिमनिप, रिमगनिप,
 मरिगनिप, गमरिनिप, मगरिनिप,^{१५०} रिगनिमप, गरिनिमप, रिनिगमप,
 निरिगमप, गनिरिमप, निगरिमप, रिमनिगप, मरिनिगप, रिनिमगप,
 निरिमगप,^{१६०} मनिरिगप, निमरिगप, गमनिरिप, मगनिरिप, गनिमरिप,
 निगमरिप, मनिगरिप, निमगरिप, रिगपनिम, गरिपनिम,^{१७०} रिपगनिम,
 परिगनिम, गपरिनिम, पगरिनिम, रिगनिपम, गरिनिपम, रिनिगपम,
 निरिगपम, गनिरिपम, निगरिपम,^{१८०} रिपनिगम, परिनिगम, रिनिपम,
 निरिपमग, पनिरिगम, निपरिगम, गपनिरिम, पगनिरिम, गनिपरिम,
 निगपरिम,^{१९०} पनिगरिम, निपगरिम, रिमपनिग, मरिपनिग, रिपमनिग,
 परिमनिग, मपरिनिग, पमरिनिग, रिमनिग, मरिनिग,^{२००} रिनिपम,
 निरिमपग, मनिरिपग, निमरिपग, रिपनिमग, परिनिमग, रिनिपमग,
 निरिपमग, पनिरिमग, निपरिमग,^{२१०} मपनिरिग, पमनिरिग, मनिपरिग,
 निमपरिग, पनिमरिग, निपमरिग, गमपनिरि, मगपनिरि, गपमनिरि,
 पगमनिरि,^{२२०} मपगनिरि, पमगनिरि, गमनिपरि, मगनिपरि, गनिमपरि,

निगमपरि, मनिगपरि, निमगपरि, गपनिमरि, पगनिमरि,^{१३०} गनिपमरि,
 निगपमरि, पनिगमरि, निपगमरि, मपनिगमरि, पमनिगमरि, मनिपगमरि,
 निमपगमरि, धनिमगमरि, निपमगमरि,^{१४०} (१८) रिगमपधनि, गरिमपधनि,
 रिमगपधनि, मरिगपधनि, गमरिपधनि, मगरिपधनि, रिगधमनि, गरिधमनि,
 रिधगमनि, धरिगमनि,^{१५०} गधरिमनि, धगरिमनि, रिमधगनि, मरिधगनि,
 रिधमगनि, धरिमगनि, मधरिगनि, धमरिगनि, गमधरिनि, मगधरिनि,^{१६०}
 गधमरिनि, धगमरिनि, मधगरिनि, धमगरिनि, रिगमनिध, गरिमनिध,
 रिमगनिध, मरिगनिध, गमरिनिध, मगरिनिध,^{१७०} रिगनिमध, गरिनिमध,
 रिनिगमध, निरिमगध, गनिरिमध, निगरिमध, रिमनिगध, मरिनिगध,
 रिनिमगध, निरिमगध,^{१८०} मनिरिगध, निमरिगध, गमनिरिध, मगनिरिध,
 गनिमरिध, निगमरिध, मनिगरिध, निमगरिध, रिगधनिम, गरिधनिम,^{१९०}
 रिधगनिम, धरिगनिम, गधरिनिम, धगरिनिम, रिगनिधम, गरिनिधम,
 रिनिगधम, निरिगधम, गनिरिधम, निगरिधम,^{२००} रिधनिगम, धरिनिगम,
 रिनिधगम, निरिधगम, धनिरिगम, निधरिगम, गधनिरिम, धगनिरिम,
 गनिधरिम, निगधरिम,^{२१०} धनिगरिम, निधगरिम, रिमधनिग, मरिधनिग,
 रिधमनिग, धरिमनिग, मधरिनिग, धमरिनिग, रिमनिधग, मरिनिधग,^{२२०}
 रिनिमधग, निरिमधग, मनिरिधग, निमरिधग, रिधनिमग, धरिनिमग,
 रिनिधमग, निरिधमग, धनिरिमग, निधरिमग,^{२३०} मधनिरिग, धमनिरिग,
 मनिधरिम, निमधरिम, धनिमरिग, निधमरिग, गमधनिरि, मगधनिरि,
 गधमनिरि, धगमनिरि,^{२४०} मधगनिरि, धमगनिरि, गमनिधरि, मगनिधरि,
 गनिमधरि, निगमधरि, मनिगधरि, निमगधरि, गधनिमरि, धगनिमरि,^{२५०}
 गनिधमरि, निगधमरि, धनिगमरि, निधगमरि, मधनिगरि, धमनिगरि,
 मनिधगरि, निमधगरि, धनिमगरि, निधमगरि,^{२६०} (१९) रिगपधनि,
 गरिपधनि, रिगपधनि, परिगपधनि, गपरिपधनि, पगरिपधनि, रिगपधनि,
 गरिपधनि, रिधगपनि, धरिगपनि,^{२७०} गधरिपनि, धगरिपनि, रिपधगनि,
 परिधगनि, रिधपगनि, धरिपगनि, पधरिगनि, धपरिगनि, गपधरिनि,
 पगधरिनि,^{२८०} गधपरिनि, धगपरिनि, पधगरिनि, धपगरिनि, रिगपनिध,

गरिपनिध, रिपगनिध, परिगनिध, गपरिनिध, पगरिनिध,^{५०} रिगनिपध,
 गरिनिपध, रिनिगपध, निरिगपध, गनिरिपध, निगरिपध, रिपनिगध,
 परिनिगध, रिनिपगध, निरिपगध,^{५०} पनिरिगध, निपरिगध, गपनिरिध,
 पगनिरिध, गनिरिपध, निगपरिध, पनिरिगध, निपगरिध, रिगधनिप,
 गरिधनिप,^{५०} रिधगनिप, धरिगनिप, गधरिनिप, धगनिरिप, रिगनिधप,
 गरिनिधप, रिनिगधप, निरिगधप, गनिरिधप, निगरिधप,^{५०} रिधनिगप,
 धरिनिगप, रिनिधगप, निरिधगप, धनिरिगप, निधरिगप, गधनिरिप,
 धगनिरिप, गनिधरिप, निगधरिप,^{७०} धनिगरिप, निधगरिप, रिपधनिग,
 परिधनिग, रिधपनिग, धरिपनिग, पधरिनिग, धपरिनिग, रिपनिधग,
 परिनिधग,^{५०} रिनिपधग, निरिपधग, पनिरिधग, निपरिधग, रिधनिपग,
 धरिनिपग, रिनिधपग, निरिधपग, धनिरिपग, निधरिपग,^{५०} पधनिरिग,
 धपनिरिग, पनिरिग, निपधरिग, धनिरिग, निधपरिग, गधधनिरि,
 पगधनिरि, गधपनिरि, धगपनिरि,^{१००} पधगनिरि, धपगनिरि, गपनिधरि,
 पगनिधरि, गनिपधरि, निगपधरि, पनिगधरि, निपगधरि, गधनिपधि,
 धगनिपधि,^{१०} गनिधपधि, निगधपधि, धनिगपधि, निधगपधि, पधनिगधि,
 धपनिगधि, पनिरिगधि, निपधगधि, धनिरिगधि, निधपगधि, गधधनिरि,
 रिमपधनि, मरिपधनि, रिपमधनि, परिमधनि, मपरिधनि, पमरिधनि,
 रिमधपनि, मरिधपनि, रिधमपनि, धरिमपनि,^{१०} मधरिपनि, धमरिपनि,
 रिपधमनि, परिधमनि, रिधमपनि, धरिपमनि, धपरिमनि, धपरिमनि,
 मपधरिनि, पमधरिनि,^{२०} मधपरिनि, धमपरिनि, पधमरिनि, धपमरिनि,
 रिमपनिध, मरिपनिध, रिपमनिध, परिमनिध, मपरिनिध, पमरिनिध,^{३०}
 रिमनिपध, मरिनिपध, रिनिमपध, निरिमपध, मनिरिपध, निमरिपध,
 रिपनिमध, परिनिमध, रिनिपमध, निरिपमध,^{४०} पनिरिमध, निपरिमध,
 मपनिरिध, पमनिरिध, मनिपरिध, निमपरिध, पनिमरिध, निपमरिध,
 रिमधनिप, मरिधनिप,^{५०} रिधमनिप, धरिमनिप, मधरिनिप, धमरिनिप,
 रिमनिधप, मरिनिधप, रिनिमधप, निरिमधप, मनिरिधप, निमरिधप,^{६०}
 रिधनिमप, धरिनिमप, रिनिधमप, निरिधमप, धनिरिमप, निधरिमप,

मधनिरिप, धमनिरिप, मनिधरिप, निमधरिप,^{७०} धनिमरिप, निधमरिप,
 रिपधनिम, परिधनिम, रिधपनिम, धरिपनिम, पधरिनिम, धपरिनिम,
 रिपनिधम, परिनिधम,^{८०} रिनिपधम, निरिपधम, पनिरिधम, निपरिधम,
 रिधनिपम, धरिनिपम, रिनिधपम, निरिधपम, धनिरिपम, निधरिपम,^{९०}
 पधनिरिम, धपनिरिम, पनिरिम, निपधरिम, धनिरिम, निधपरिम,
 मपधनिरि, पमधनिरि, मधपनिरि, धमपनिरि,^{१००} पधमनिरि, धपमनिरि,
 मपनिधरि, पमनिधरि, मनिपधरि, निमपधरि, पनिमधरि, निपमधरि,
 मधनिपधि, धमनिपधि,^{१०} मनिधपधि, निमधपधि, पनिमधधि, निपमधधि,
 पधनिरिम, धपनिरिम, पनिरिम, निपधरिम, धनिरिम, निधपरिम,^{१२०}
 (२१) गमपधनि, मगपधनि, गपमधनि, पगमधनि, मपगधनि,
 पमगधनि, गमधपनि, मगधपनि, गधमपनि, धगमपनि,^{१०} मधगपनि,
 धमगपनि, गपधमनि, पगधमनि, गधपमनि, धगपमनि, पधगमनि,
 धपगमनि, मपधगनि, पमधगनि,^{२०} मधपगनि, धमपगनि, पधमगनि,
 धपमगनि, गमपनिध, मगपनिध, गपमनिध, पगमनिध, मपगनिध,
 पमगनिध,^{३०} गमनिपध, मगनिपध, गनिमपध, निगमपध, मनिगपध,
 निमगपध, गपनिमध, पगनिमध, गनिपमध, निगपमध,^{४०} पनिगमध,
 निपगमध, मपनिगध, पमनिगध, मनिपगध, निमपगध, पनिमगध,
 निपमगध, गमधनिप,^{५०} गधमनिप, धगमनिप, मधमनिप, निगमपध,
 धमगनिप, गमनिधप, मगनिधप, गनिमधप, निगमधप, मनिगमप,
 निमगधप,^{६०} गधनिमप, धगनिमप, गनिधमप, निगधमप, धनिगमप,
 निधगमप, मधनिगप, धमनिगप, मनिधगप, निमधगप,^{७०} धनिगमप,
 निधमगप, गपधनिम, पगधनिम, गधपनिम, धगपनिम, पधगनिम,
 धपगनिम, गपनिधम, पगनिधम,^{८०} गनिपधम, निगपधम, पनिगधम,
 निपगधम, गधनिपम, धगनिपम, गनिधपम, निगधपम, धनिगपम,
 निधगपम,^{९०} पधनिगम, धपनिगम, पनिधगम, निपधगम, धनिपगम,
 निधपगम, मपधनिग, पमधनिग, मधपनिग, धमपनिग,^{१००} पधमनिग,
 धपमनिग, मपनिधग, पमनिधग, मनिपधग, निमपधग, पनिमधग,

निपमधग, मधनिपग, धमनिपग,^{१०} मन्धिपग, निमधग, धनिमपग,
न्यिमपग, पधनिमग, धपनिमग, पन्धिमग, निपधमग, धनिपमग,
न्यिपमग,^{१२०}

षाडवस्वरप्रस्तारः—(१) सरिगमपध, रिसगमपध, सगरिमपध,
गसरिमपध, रिगसमपध, गरिसमपध, सरिमगपध, रिसमगपध, समरिगपध,
मसरिगपध,^{१०} रिमसगपध, मरिसगपध, सगमरिपध, गसमरिपध, समरिपध,
मसगरिपध, गमसरिपध, मगसरिपध, रिगमसपध, गरिमसपध,^{२०} रिमसपध,
मरिगसपध, गमरिसपध, मगरिसपध, सरिगपमध, रिसगपमध, सगरिपमध,
गसरिपमध, रिगसपमध, गरिसपमध,^{३०} सरिगपमध, रिसपमगध, सपरिगमध,
पसरिगमध, रिपसगमध, पसरिगमध, सगपमिध, गसपमिध, सपगमिध,
पसगरिमध,^{४०} गपसरिमध, पगसरिमध, रिगपसमध, गरिपसमध, रिपगसमध,
परिगसमध, गपरिसमध, पगरिसमध, सरिमपगध, रिसमपगध,^{५०} समरिपगध,
मसरिपगध, रिमसपगध, मरिसपगध, सरिपमगध, रिसपमगध, सपरिमगध,
पसरिमगध, रिपसमगध, पसरिमगध,^{६०} समपरिगध, मसपरिगध, सपमरिगध,
पसमरिगध, मपसरिगध, पमसरिगध, रिमपसगध, मरिपसगध, रिपमसगध,
परिमसगध,^{७०} मपरिसगध, मपरिसगध, सगमपरिध, गसमपरिध, समगपरिध,
मसगपरिध, गमसपरिध, मगसपरिध, सगमपरिध, गसपमरिध,^{८०} सपगमरिध,
पसगमरिध, गपसमरिध, पगसमरिध, समपगरिध, मसपगरिध, सपमगरिध,
पसमगरिध, मपसगरिध, पमसगरिध,^{९०} गमपसरिध, मगपसरिध, गपमसरिध,
पगमसरिध, मपगसरिध, पमगसरिध, रिगमपसध, गरिमपसध, रिमगपसध,
मरिगपसध,^{१००} गमरिपसध, मगरिपसध, रिगपमसध, गरिपमसध,
रिपगमसध, परिगमसध, गपरिमसध, पगरिमसध, रिमपगसध, मरिपगसध,^{११०}
रिपमगसध, परिमगसध, मपरिगसध, पमरिगसध, गमपरिसध, मगपरिसध,
गपमरिसध, पगमरिसध, मपगरिसध, पमगरिसध,^{२०} सरिगमधप, रिसगमधप,
सगरिमधप, गसरिमधप, रिगसमधप, गरिसमधप, सरिमगधप, रिसमगधप,
समरिगधप, मसरिगधप,^{३०} रिमसगधप, मरिसगधप, सगमरिधप, गसमरिधप,
समगरिधप, मसगरिधप, गमसरिधप, मगसरिधप, रिगमसधप, गरिमसधप,^{४०}

रिमगसधप, मरिगसधप, गमरिसधप, मगरिसधप, सरिगधमप, रिसगधमप,
सगरिधमप, गसरिधमप, रिगसधमप, गरिसधमप,^{५०} सरिधमप, रिसधमप,
सधरिगमप, धसरिगमप, रिधसगमप, धरिसगमप, सगधरिमप, गसधरिमप,
सधगरिमप, धसगरिमप,^{६०} गधसरिमप, धगसरिमप, रिगधसमप, गरिधसमप,
रिधगसमप, धरिगसमप, गधरिसमप, धगरिसमप, सरिमधगप, रिसमधगप,^{७०}
समरिधगप, मसरिधगप, रिमसधगप, मरिसधगप, सरिधमगप, रिसधमगप,
सधरिमगप, धसरिमगप, रिधसमगप, धरिसमगप,^{८०} समधरिगप, मसधरिगप,
सधमरिगप, धसमरिगप, मधसरिगप, धमसरिगप, रिमधसगप, मरिधसगप,
रिधमसगप, धरिमसगप,^{९०} मधरिसगप, धमरिसगप, सगमधरिप, गसमधरिप,
समगधरिप, मसगधरिप, गमसधरिप, मगसधरिप, सगधमरिप, गसधमरिप,^{१००}
सधगमरिप, धसगमरिप, गधसमरिप, धगसमरिप, समधगरिप, मसधगरिप,
सधमगरिप, धसमगरिप, मधसगरिप, धमसगरिप,^{११०} गमधसरिप, मगधसरिप,
गधमसरिप, धगमसरिप, मधगसरिप, धमगसरिप, रिगमधसप, गरिमधसप,
रिमगधसप, मरिगधसप,^{१२०} गमरिधसप, मगरिधसप, रिगधमसप, गरिधमसप,
रिधगमसप, धरिगमसप, गधरिमसप, धगरिमसप, रिमधगसप, मरिधगसप,^{१३०}
रिधमगसप, धरिमगसप, मधरिगसप, धमरिगसप, गमधरिसप, मगधरिसप,
गधमरिसप, धगमरिसप, मधगरिसप, धमगरिसप,^{४०} सरिगपधम, रिसगपधम,
सगरिपधम, गसरिपधम, रिगसपधम, गरिसपधम, सरिमपधम, रिसमपधम,
समरिपधम, पसरिपधम,^{५०} रिपसपधम, पसरिपधम, सगपधिम, गसपधिम,
सपगधिम, पसगधिम, गपसधिम, पगसधिम, समपधिम, मसपधिम, सपमधिम,
पसमधिम, मपसधिम, पमसधिम,^{६०} गमपसरिध, मगपसरिध, गपमसरिध,
पगमसरिध, मपगसरिध, पमगसरिध, रिगमपसध, गरिमपसध, रिमगपसध,
मरिगपसध,^{७०} गमरिपसध, मगरिपसध, रिगपमसध, गरिपमसध,
रिपगमसध, परिगमसध, गपरिमसध, पगरिमसध, रिमपगसध, मरिपगसध,^{८०}
रिपमगसध, परिमगसध, मपरिगसध, पमरिगसध, गमपरिसध, मगपरिसध,
गपमरिसध, पगमरिसध, मपगरिसध, पमगरिसध,^{९०} सरिगमधप, रिसगमधप,
सगरिमधप, गसरिमधप, रिगसमधप, गरिसमधप, सरिमगधप, रिसमगधप,
समरिगधप, मसरिगधप,^{१००} रिमसगधप, मरिसगधप, सगमरिधप, गसमरिधप,
समगरिधप, मसगरिधप, गमसरिधप, मगसरिधप, रिगमसधप, गरिमसधप,^{११०}

पमरिपसग, रिमनिपसग, मरिनिपसग, रिनिपसग, निरिपसग,
 मनिरिपसग, निमरिपसग, रिपनिमसग, परिनिमसग, ७० रिनिपसग,
 निरिपमसग, पनिरिमसग, निपरिमसग, मपनिरिसग, पमनिरिसग,
 मनिपरिसग, निमपरिसग, पनिमरिसग, निपमरिसग, ८० सगमपनिरि,
 गसमपनिरि, सगमपनिरि, मसगपनिरि, गमसपनिरि, मगसपनिरि,
 सगपमनिरि, गसपमनिरि, सफमपनिरि, पसगमनिरि, ९० गपसमनिरि,
 पगसमनिरि, सगपमनिरि, मसपमनिरि, सपमगनिरि, १०० पसमगनिरि,
 मपसगनिरि, पमसगनिरि, गमपसनिरि, मगपसनिरि, ११० गपमसनिरि,
 पगमसनिरि, मपगसनिरि, पमगसनिरि, सगमनिपरि, गलमनिपरि,
 सगमनिपरि, मसगनिपरि, गमसनिपरि, मगसनिपरि, १२० सगनिमपरि,
 गसनिमपरि, सनिगमपरि, निसगमपरि, गनिसमपरि, निगसमपरि,
 समनिगपरि, मसनिगपरि, सनिमगपरि, निसमगपरि, २० मनिमसगपरि,
 निमसगपरि, गमनिसपरि, मगनिसपरि, गनिमसपरि, सपगनिमदि,
 मनिगसपरि, निमगसपरि, सगपनिमदि, गसपनिमदि, ३० गसनिपमदि,
 पसगनिमदि, गपसनिमदि, पगसनिमदि, गनिसपमदि, निगसपमदि, ४० सपनिगमदि,
 सनिगपमदि, सनिपगमदि, निपसगमदि, पनिसगमदि, निपसगमदि,
 गपनिसमदि, पगनिसमदि, गनिपसमदि, निगपसमदि, ५० पनिगसमदि,
 निपगसमदि, सपमनिगदि, मसपनिगदि, सनिमनिगदि, ६० सनिमपगदि,
 पसनिमगदि, सपनिमगदि, निपसमगदि, ७० मपनिसगदि,
 निपमसगदि, पमनिसगदि, पगमनिसदि, ८० मपगनिसदि,
 गमनिसदि, गमनिपसदि, गनिमपसदि, निगमपसदि,
 निमगपसदि, गपनिमसदि, पगनिमसदि, ९० गनिमसदि,
 पमनिगसदि, निपमसदि, मपनिगसदि, पमनिगसदि,

मनिपगसदि, निमपगसदि, पनिमगसदि, निपमगसदि, १०० रिगमपनिस,
 गरिमपनिस, रिमगपनिस, मरिगपनिस, गमरिपनिस, मगरिपनिस,
 रिगपमनिस, गरिपमनिस, रिपगमनिस, परिगमनिस, १० गपरिमनिस,
 रिपमगनिस, मरिपगनिस, रिपमगनिस, रिगमगनिस, परिमगनिस,
 मपरिगनिस, पमरिगनिस, गमपरिगनिस, मगरिगनिस, २० गपमरिनिस,
 पगमरिनिस, मपगरिनिस, पमगरिनिस, रिगमनिपस, गरिमनिपस,
 मरिगनिपस, गमरिनिपस, मगरिनिपस, ३० रिगनिमपस,
 रिनिगमपस, निरिगमपस, गनिरिमपस, निगरिमपस,
 रिनिगपस, मरिनिगपस, रिनिमगपस, निरिमगपस, ४० मनिरिगपस,
 गमनिरिपस, मगनिरिपस, गनिमरिपस, रिपगनिमस, गरिपनिमस, ५० रिपगनिमस,
 मनिगपरिस, गरिपनिमस, पगरिनिमस, रिगनिपमस, गरिनिपमस,
 निरिगपमस, निरिगपमस, गनिरिपमस, निगदिपमस, ६० रिपनिगमस,
 रिनिगमस, रिनिगमस, गनिपरिमस, निगपरिमस, ७० पनिगारिमस,
 रिमपरिगस, मरिपरिगस, रिपमनिगस, परिमनिगस,
 पमरिनिगस, मरिनिगस, निमरिगस, रिपनिगस, ८० रिनिमगस,
 निरिपमगस, निरिपमगस, पनिरिमगस, निपरिमगस, ९० मपनिरिगस,
 मनिपरिगस, निमपरिगस, पनिमरिगस, निपमरिगस,
 गमपनिरिस, मगपनिरिस, गमनिपसिस, मगनिपसिस, १०० मपगनिरिस,
 पमगनिरिस, गमनिपसिस, गपनिमरिस, पगनिमरिस, १० गनिपमरिस,
 निगपमरिस, पनिगमरिस, निगपमरिस, मपनिगारिस, पमनिगारिस,
 निमपगारिस, पनिमगारिस, निपमगारिस, १२० (३) सरिगमधनि,
 सगरिमधनि, गसरिमधनि, रिगसमधनि, गरिसमधनि,
 सरिमगधनि, रिमगधनि, मसरिगधनि, १० रिमसगधनि,

मरिसगधनि, सगमरिधनि, गसमरिधनि, समगरिधनि, मसगरिधनि,
 गमसरिधनि, मगसरिधनि, रिगमसधनि, गरिमसधनि,^{२०} रिमगसधनि,
 मरिगसधनि, गमरिसधनि, मगरिसधनि, सरिगधमनि, सरिधगमनि,
 सगरिधमनि, गसरिधमनि, रिगसधमनि, गरिधसधमनि,^{३०} धरिसगमनि,
 रिसधगमनि, सधरिगमनि, धसरिगमनि, रिधसगमनि, धरिसगमनि,
 सगधरिमनि, गसधरिमनि, सधगरिमनि, धसगधरिमनि,^{४०} गधसरिमनि,
 धगसरिमनि, रिगधसमनि, गरिधसमनि, रिधगसमनि, धरिगसमनि,
 गधरिसमनि, धगरिसमनि, सरिमधगनि, रिसमधगनि,^{५०} समरिधगनि,
 मसरिधगनि, रिमसधगनि, मरिसधगनि, सरिधमगनि, रिसधमगनि,
 सधरिमगनि, धसरिमगनि, रिधसमगनि, धरिसमगनि,^{६०} समधरिगनि,
 मसधरिगनि, सधमरिगनि, धसमरिगनि, मधसरिगनि, धमसरिगनि,
 रिमधसगनि, मरिधसगनि, रिधमसगनि, धरिमसगनि,^{७०} मधरिसगनि,
 धमरिसगनि, सगमधरिनि, गसमधरिनि, समगधरिनि, मसगधरिनि,
 गमसधरिनि, मगसधरिनि, सगधमरिनि, गसधमरिनि,^{८०} सधगमरिनि,
 धसगमरिनि, गधसमरिनि, धगसमरिनि, मसधगरिनि, मसधसरिनि,
 सधमगरिनि, धसमगरिनि, मधसरिनि, धमसरिनि,^{९०} गमधसरिनि,
 मगधसरिनि, गधमसरिनि, धगमसरिनि, मधगसरिनि, धमगसरिनि,
 रिगमधसनि, गरिमधसनि, रिमगधसनि, मरिगधसनि,^{१००} गमरिधसनि,
 मगधसनि, रिगधमसनि, गरिधमसनि, रिधमसनि, धरिगमसनि,
 गधरिमसनि, धगरिमसनि, रिमधगसनि, मरिधगसनि,^{१०} रिधमगसनि,
 धरिमगसनि, गधरिगसनि, धमरिगसनि, गमधरिसनि, मगधरिसनि,
 गधमरिसनि, धगमरिसनि, मधगरिसनि, धमगरिसनि,^{२०} सरिगमनिध,
 रिसगमनिध, सगरिमनिध, गसरिमनिध, रिगसमनिध, गरिसमनिध,
 सरिमगनिध, रिसमगनिध, समरिगनिध, मसरिगनिध,^{३०} रिमसगनिध,
 मरिसगनिध, सगमरिनिध, गसमरिनिध, समगरिनिध, मसरिनिध,
 गमसरिनिध, मगसरिनिध, गरिमसनिध, गरिमसनिध,^{४०} रिमगसनिध,
 मरिगसनिध, गमरिसनिध, मगरिसनिध, सरिगनिमध, रिसगनिमध,

सगरिनिमध, गसरिनिमध, रिगसनिमध, गरिसनिमध,^{६०} सरिनिगमध,
 रिसनिगमध, सनिरिगमध, निसरिगमध, रिनिसगमध, निरिसगमध,
 सगनिरिमध, गसनिरिमध, सनिरिमध, निसगरिमध,^{६०} गनिसरिमध,
 निगसरिमध, रिगनिसमध, गरिनिसमध, रिनिगसमध, निरिगसमध,
 गनिरिसमध, निगरिसमध, सरिमनिगध, रिसमनिगध,^{७०} समरिनिगध,
 मसरिनिगध, रिमसनिगध, मरिसनिगध, सरिनिगमध, रिसनिगमध,
 सनिरिमगध, निसरिमगध, रिनिसमगध, निरिसमगध,^{८०} समनिगध,
 मसरिनिगध, सनिमरिगध, निसमरिगध, मनिसरिगध, निमसरिगध,
 रिमनिसगध, मरिनिसगध, रिनिमसगध, निरिमसगध,^{९०} मनिरिसगध,
 निमरिसगध, सगमनिरिध, गसमनिरिध, समगनिरिध, मसगनिरिध,
 गमसनिरिध, मगसनिरिध, सगनिमरिध, गसनिमरिध,^{१००} सनिगमरिध,
 निसगमरिध, गनिसमरिध, निगसमरिध, समनिगरिध, मसनिगरिध,
 सनिमगरिध, निसमगरिध, मनिस्गरिध, निमसगरिध,^{१०} गमनिस्सरिध,
 मगनिस्सरिध, निगमसरिध, निगमसरिध, मनिगसरिध, निमगसरिध,
 रिगमनिस्सध, गरिमनिस्सध, गरिनिमसध, रिनिगमसध, निरिगमसध,
 मगरनिस्सध, निगरिमसध, रिमनिगसध, मरिनिगसध,^{३०} रिनिगमसध,
 गनिरिमसध, मनिरिगसध, निमरिगसध, गमनिरिसध, मगनिरिसध,
 निरिमगसध, निगमरिसध, मनिगरिसध, निमगरिसध,^{४०} सरिगधनिम,
 रिसगधनिम, सगधरिनिम, गसधरिनिम, रिगसधनिम, गरिसधनिम,
 सरिधगनिम, रिमसधनिम, सधरिगनिम, धसरिगनिम,^{५०} रिधसगनिम,
 धरिसगनिम, सगधरिनिम, गसधरिनिम, सधगरिनिम, धसगरिनिम,
 गधसरिनिम, रिगधसनिम, गरिधसनिम, रिधगसनिम,^{६०} रिधगसनिम,
 धरिगसनिम, गधरिसनिम, धगरिसनिम, सरिगनिधम, रिसगनिधम,
 सगरिनिधम, रिगसनिधम, रिगसनिधम, गरिसनिधम,^{७०} सरिनिगधम,
 रिसनिगधम, सनिरिगधम, निसरिगधम, रिनिगधम, निरिसगधम,
 सगनिरिधम, गसनिरिधम, सनिगरिधम, निसगरिधम,^{८०} गनिसरिधम,

निगस्रिधम, रिगनिसधम, गरिनिसधम, रिनिगसधम, निरिगसधम,
 गनिरिसधम, निगरिसधम, सरिधनिगम, रिसधनिगम,^{१०} सधरिनिगम,
 धस्रिनिगम, रिधसनिगम, धरिसनिगम, सरिनिधम, रिसनिधम,
 सनिरिधम, निसरिधम, रिनिसधम, निरिसधम,^{१००} सधनिरिगम,
 धसनिरिगम, सनिधरिगम, निसधरिगम, धनिसरिगम, निधस्रिगम,
 रिधनिसगम, धरिनिगम, रिनिधसगम, निरिधसगम,^{१०} धनिरिसगम,
 निधरिसगम, सगधनिरिम, गसधनिरिम, सधगनिरिम, धसगनिरिम,
 गधसनिरिम, धगसनिरिम, सगनिधरिम, गसनिधरिम,^{२०} सनिगधरिम,
 निसगधरिम, गनिसधरिम, निगसधरिम, सधनिगरिम, धसनिगरिम,
 सनिधगरिम, निसधगरिम, धनिसगरिम, निधसगरिम,^{३०} गधनिसरिम,
 धगनिसरिम, गनिधसरिम, निगधसरिम, धनिगसरिम, निधगसरिम,
 रिगधनिसम, गरिधनिसम, रिधगनिसम, धरिगनिसम,^{४०} गधरिनिगम,
 धगरिनिगम, रिगनिधसम, गरिनिधसम, रिनिगधसम, रिनिगधसम,
 गनिरिधसम, निगरिधसम, रिधनिगसम, धरिनिगसम,^{५०} रिनिधगसम,
 निरिधगसम, धनिरिगसम, निधरिगसम, गधनिरिसम, धगनिरिसम,
 गनिधरिसम, निगधरिसम, धनिगरिसम, निधगरिसम,^{६०} सरिमधनिग,
 रिसमधनिग, समरिधनिग, मसरिधनिग, रिमसधनिग, मरिसधनिग,
 सरिधमनिग, रिसधमनिग, सधरिमनिग, धसरिमनिग,^{७०} रिधसमनिग,
 धरिसमनिग, समधरिनिग, मसधरिनिग, सधमरिनिग, धसमरिनिग,
 मधसरिनिग, धमसरिनिग, रिमधसनिग, मरिधसनिग,^{८०} रिधमसनिग,
 धरिमसनिग, मधरिसनिग, धमरिसनिग, सरिमनिधग, रिमनिधग,
 समरिनिधग, मसरिनिधग, रिमसनिधग, मरिसनिधग,^{९०} सरिनिमधग,
 रिसनिमधग, सनिरिमधग, निसरिमधग, रिनिसमधग, निरिसमधग,
 समनिरिधग, मसनिरिधग, सनिमरिधग, निसमरिधग,^{१००} मनिसरिधग,
 निमसरिधग, रिमनिसधग, मरिनिसधग, रिनिमसधग, निरिमसधग,
 मनिरिसधग, निमरिसधग, सरिधनिमग, रिसधनिमग,^{१०} सधरिनिमग,
 धसरिनिमग, रिधसनिमग, धरिसनिमग, सरिनिमग, रिसनिधमग,

सनिरिधमग, निसरिधमग, रिनिसधमग, निरिसधमग,^{२०} सधनिरिमग,
 धसनिरिमग, सनिधरिमग, निसधरिमग, धनिसरिमग, निधस्रिमग,
 रिधनिसमग, धरिनिसमग, रिनिसधमग, निरिधसमग,^{३०} धनिरिसमग,
 निधरिसमग, मसधनिरिग, मसधनिरिग, सधमनिरिग, धसमनिरिग,
 मधसरनिरिग, धमसरनिरिग, समनिरिग, मसनिरिग,^{४०} सनिमधरिग,
 निसमधरिग, मनिसधरिग, निमसधरिग, सधनिमरिग, धसनिमरिग,
 सनिधमरिग, निसधमरिग, धनिसमरिग, निधसमरिग,^{५०} मधनिसरिग,
 धमनिसरिग, मनिधसरिग, निमधसरिग, धनिमसरिग, निधमसरिग,
 रिमधनिसग, मरिधनिसग, रिधमनिसग, धरिमनिसग,^{६०} मधरिनिसग,
 धमरिनिसग, रिमनिसग, मरिनिसग, रिनिमधसग, निरिमधसग,
 मनिरिधसग, निमरिधसग, रिधनिमसग, धरिनिमसग,^{७०} रिनिधमसग,
 निरिधमसग, धनिरिमसग, निधरिमसग, मधनिरिसग, धमनिरिसग,
 मनिधरिसग, निमधरिसग, धनिमरिसग, निधमरिसग,^{८०} सगमधनिरि,
 गसमधनिरि, मसगधनिरि, मसगधनिरि, गमसधनिरि, मगसधनिरि,
 सगधमनिरि, गसधमनिरि, सधमनिरि, धसरमनिरि,^{९०} गधसमनिरि,
 धगसमनिरि, समधगनिरि, मसधगनिरि, सधमगनिरि, धसमगनिरि,
 मधसगनिरि, धमसगनिरि, गमधसनिरि, मगधसनिरि,^{१००} गधमसनिरि,
 धगमसनिरि, मधगसनिरि, धमगसनिरि, सगमनियधि,
 समगनियधि, मसगनियधि, गमसनियधि, मगसनियधि,^{१०} सगनिमधधि,
 गसनिमधधि, सनिगमधधि, निसगमधधि, गनिसमधधि, निगसमधधि,
 समनिगधधि, मसनियधधि, सनिमगधधि, निममगधधि,^{२०} मनिसगधधि,
 निमसगधधि, गमनिसधधि, मगनिसधधि, गनिमसधधि, निगमसधधि,
 मनिगसधधि, सगधनिमरि, गसधनिमरि,^{३०} सधगनिमरि,
 गधसनिमरि, धगसनिमरि, सगनिमधधि, गसनिमधधि,
 निसगधमरि, गनिसधमरि, निगसधमरि,^{४०} सधनिगमरि,
 धसनिगमरि, सनिधगमरि, निधसगमरि, धनिसगमरि,
 गधनिसमरि, धगनिसमरि, गनिधसमरि, निगधसमरि,^{५०} धनिगसमरि,

निधगसमरि, मधयनिगारि, मसयनिगारि, सधमनिगारि, धसमनिगारि,
मधसनिमरि, धमसनिगारि, समनिधगारि, मसनिधगारि,^{६०} सनिमधगारि,
निसमधगारि, मनिसधगारि, निमसधगारि, सधनिमगारि, धसनिमगारि,
सनिधमगारि, निसधमगारि, धनिमसगारि, निधसमगारि,^{७०} मधनिसगारि,
धमनिसगारि, मनिधसगारि, निमधसगारि, धनिमसगारि, निधमसगारि,
गमधनिसरि, मगधनिसरि, मगनिधसरि, धगमनिसरि,^{६०} मधगनिसरि,
धमगनिसरि, गमनिधसरि, मगनिधसरि, गनिमधसरि, निगमधसरि,
मनिगधसरि, निमगधसरि, गधनिमसरि, धगनिमसरि,^{७०} गनिधमसरि,
निगधमसरि, धनिगमसरि, निधगमसरि, मधनिमसरि,^{६००} मगमधनिस,
मनिधगसरि, निमधगसरि, धनिमगसरि, निधमगसरि,^{६००} मगमधनिस,
गरिमधनिस, रिमगधनिस, मरिगधनिस, गमरिधनिस, मगरिधनिस,
रिगधमनिस, गरिधमनिस, रिधगमनिस, धरिगमनिस,^{१०} गधरिमनिस,
धगरिमनिस, रिमधगनिस, मरिधगनिस, रिधमगनिस, धरिमगनिस,
मधरिगनिस, धमरिगनिस, गमधरिनिस, मगधरिनिस,^{२०} गधमरिनिस,
धमरिनिस, मधगरिनिस, धमगरिनिस, रिगमनिधस, गरिमनिधस,
रिमगनिधस, मरिगनिधस, गमरिनिधस, मगरनिधस,^{३०} रिगनिमधस,
गरिनिमधस, रिनिगमधस, निरिगमधस, गनिरिमधस, निगरिमधस,
रिमनिगधस, मरिनिगधस, रिनिमगधस, निरिमगधस,^{४०} मनिरिगधस,
निमरिगधस, गमनिरिधस, रिगधनिमस, गरिधनिमस,^{५०} रिधनिमस,
मनिगरिधस, निमगरिधस, गधरिनिमस, धगरिनिमस, रिगनिधमस,
धरिनिधमस, निरिगधमस, गनिरिधमस, निगरिधमस,^{६०} रिधनिगमस,
रिनिगधमस, निरिधगमस, धनिरिगमस, निधरिगमस,
गधनिरिमस, धगनिरिमस, गनिधरिमस, निगधरिमस,^{७०} धनिगरिमस,
निधगरिमस, रिमधनिसस, मरिधनिसस, रिधमनिगस, धरिमनिगस,
मधरिनिगस, धमरिनिगस, रिमनिधगस, मरिनिधगस,^{८०} रिनिमधगस,
निरिमधगस, मनिरिधगस, निमरिधगस, रिधनिमगस, धरिनिमगस,

रिनिधमगस, निरिधमगस, धनिरिमगस, निधरिमगस,^{९०} मधनिरिगस,
धमनिरिगस, मनिधरिगस, निमधरिगस, धनिमरिगस, निधमरिगस,
गमधनिरिस, मगधनिरिस, गधमनिरिस, धगमनिरिस,^{१००} मधगनिरिस,
धमगनिरिस, गमनियरिस, मगनिधरिस, गनिमधरिस, निगमधरिस,
मनिगधरिस, निमगधरिस, गधनिमरिस, धगनिमरिस,^{१०} गनिधमरिस,
निगधमरिस, धनिगमरिस, निधगमरिस, मधनिगारिस, धमनिगारिस,
मनिधगारिस, निमधगारिस, धनिमगारिस, निधमगारिस,^{१२०} (४) सरिगपधनि,
रिसगपधनि, सगरिपधनि, गसरिपधनि, रिगसपधनि, गरिसपधनि,
सरिपगधनि, रिसपगधनि, सपरिगधनि, पसरिगधनि,^{१०} रिपसगधनि,
गपसरिधनि, सगपसरिधनि, गसपरिधनि, सपगरिधनि, पसरिधनि,
पगसरिधनि, रिगपसरिधनि, गरिपसरिधनि,^{२०} रिपगसरिधनि,
परिगसरिधनि, गपसरिधनि, पगसरिधनि, रिगसरिधनि, गरिसधपनि,
सगरिधपनि, गसरिधपनि, धसरिगपनि, धसरिधपनि,^{३०} सधसरिधपनि,
रिसधगपनि, सधरिगपनि, सधगारिपनि, धसरिगपनि,^{४०} गधसरिपनि,
सगधरिपनि, गसधरिपनि, गरिधसरिपनि, रिधगसरिपनि, धरिगसरिपनि,
धगसरिपनि, धगरिसपनि, सरिधगगनि, रिसपधगनि,^{५०} सपरिधगनि,
गधरिसपनि, रिपसधगनि, पसरिधगनि, सरिधपगनि, रिस्धपगनि,
सधरिपगनि, धसरिपगनि, रिधसपगनि, धरिसपगनि,^{६०} सपधरिगनि,
पधसरिगनि, पधसरिगनि, धसरिगनि, पधसरिगनि,^{७०} पधरिसगनि,
परिधसगनि, सगपधरिनि, गसपधरिनि, सपगधरिनि, सधगधरिनि,
पगसधरिनि, सगधपरिनि, गसधपरिनि, सधधरिनि,^{८०} पधधरिनि,
गधसपरिनि, धसधपरिनि, पधसरिनि, धपसरिनि,^{९०} गधधसरिनि,
धसपगरिनि, गधपसरिनि, पधसरिनि, धगधसरिनि, धपगधसरिनि,
रिगधधसनि, गरिपधसनि, रिपगधसनि, परिगधसनि,^{१००} गपरिधसनि,

पगरिधसनि, रिगधपसनि, गरिधपसनि, रिक्कपसनि, धरिगपसनि,
 गधरिपसनि, धगरिपसनि, रिपधगसनि, परिधगसनि,^{१०} रिधपगसनि,
 धरिपगसनि, पधरिगसनि, गधपरिसनि, पगधरिसनि, पगधरिसनि,
 गधपरिसनि, धगपरिसनि, पधगरिसनि, धगपरिसनि,^{२०} सरिगपनिध,
 रिसगपनिध, सगरिपनिध, गसरिपनिध, रिगसपनिध, गरिसपनिध,
 सरिपगनिध, सपरिगनिध, पसरिगनिध,^{३०} रिपसगनिध, पसगरिनिध,
 परिसगनिध, सगपरिनिध, गसपरिनिध, सपगरिनिध, रिपगसनिध,
 गपसरिनिध, पगसरिनिध, पगरिसनिध, सरिगनिपध, रिगसनिध,
 परिगसनिध, गपरिसनिध, पगरिसनिध, सरिगनिपध, रिगसनिपध,
 सगरिनिपध, गसरिनिपध, रिगसनिपध, गरिसनिपध,^{६०} सरिनिगपध,
 रिसनिगपध, सनिरिगपध, निसरिगपध, रिनिगपध, निरिसगपध,
 सगनिरिपध, गसनिरिपध, सनिगरिपध, निसगरिपध,^{६०} गनिसरिपध,
 निगसरिपध, रिगनिसपध, गरिनिसपध, रिनिगसपध, निरिगसपध,
 गनिरिसपध, निगरिसपध, सरिपनिगध, रिपसनिगध,^{७०} सपरिनिगध,
 पसरिनिगध, रिपसनिगध, पसरिनिगध, सरिनिगध, रिसनिगध,^{८०}
 सनिरिपगध, रिनिगपगध, निरिसपगध, सपरिनिगध, रिसनिगध,
 पसरिनिगध, सनिपरिगध, निसपरिगध, पनिसरिगध, निपसरिगध,
 रिपनिसगध, परिनिगध, रिनिपसगध, निरिपसगध,^{९०} पनिरिसगध,
 निपरिसगध, सगपनिरिध, गसपनिरिध, सपगनिरिध, पसगनिरिध,
 गपसनिरिध, पगसनिरिध, सगनिरिध, गसनिरिध,^{१००} सनिगपरिध,
 निसगपरिध, गनिसपरिध, निगसपरिध, सपनिगरिध, पसनिगरिध,
 सनिपगरिध, निसपगरिध, पनिसगरिध, निपसगरिध,^{१०} गपनिसरिध,
 पगनिसरिध, गनिसरिध, निगपसरिध, पनिसरिध, निपगसरिध,
 रिगपनिसध, गरिपनिसध, रिपगनिसध, परिगनिसध,^{२०} गपनिसध,
 पगरिनिसध, रिगनिसध, गरिनिसध, रिनिगपसध, निरिगपसध,
 गनिरिपसध, निगरिपसध, रिपनिगसध, परिनिगसध,^{३०} रिनिगसध,
 निरिगसध, पनिरिगसध, निपरिगसध, गपनिरिगसध, पगनिरिगसध,

गनिरिसध, निगपरिसध, पनिरिसध, निपगरिसध,^{४०} सरिगधनिप,
 रिसगधनिप, सगरिधनिप, गसरिधनिप, रिगसधनिप, गरिसधनिप,
 सरिधगनिप, रिसधगनिप, सधरिगनिप, धसरिगनिप,^{६०} रिधसगनिप,
 धरिसगनिप, सगधरिनिप, गसधरिनिप, सधगरिनिप, धसगरिनिप,
 गधसरिनिप, धगसरिनिप, रिगधसनिप, गरिधसनिप,^{६०} रिधगसनिप,
 धरिगसनिप, गधरिसनिप, धरिसनिप, सरिगनिधप, धरिसनिधप,
 सगरिनिधप, गसरिनिधप, रिगसनिधप, गरिसनिधप,^{७०} सरिनिगधप,
 रिसनिगधप, सनिरिगधप, निसरिगधप, रिनिगधप, निरिसगधप,
 सगनिरिधप, गसनिरिधप, सनिगधरिधप, निसगधरिधप,^{८०} गनिसरिधप,
 निगसधरिधप, रिगनिसधप, गरिनिसधप, रिनिगसधप, निरिगसधप,
 गनिरिसधप, निगरिसधप, सरिधनिगप, रिसधनिगप,^{९०} सधरिनिगप,
 धसरिनिगप, रिधसनिगप, धरिसनिगप, सरिनिगप, रिसनिगप,
 सनिरिधगप, निसरिधगप, रिनिसधगप, निरिसधगप,^{१००} सधनिरिगप,
 धसरिनिगप, सनिरिगप, निसधरिगप, धनिसरिगप, निधसरिगप,
 रिधनिसगप, धरिनिगप, रिनिधसगप, निरिधसगप,^{१०} धनिरिसगप,
 निधरिसगप, सगधनिरिप, गसधनिरिप, सधगनिरिप, धसगनिरिप,
 गधसनिरिप, धगसनिरिप, सगनिधरिप, गसनियरिप,^{२०} सनिगधरिप,
 निसगधरिप, गनिसधरिप, सधनिगरिप, धनिसधरिप,^{३०} गधनिसरिप,
 सनिधगरिप, निधसगरिप,^{३०} निधसगरिप, धनिगसरिप, निधगसरिप,
 गनिसरिप, गरिधनिसप, रिधगनिसप, धरिगनिसप,^{४०} गधनिरिसप,
 धगरिनिसप, रिगनिधसप, गरिनिधसप, रिनिगधसप, निरिगधसप,
 गनिरिधसप, निगरिधसप, रिधनिगसप, धरिनिगसप,^{६०} रिनिगधसप,
 निरिगधसप, धनिगसप, निधरिगसप, गधनिरिसप, धगनिरिसप,
 गनिरिगसप, निगधरिसप, धनिरिगसप, निधगरिसप,^{६०} सरिधनिग,
 रिसधनिग, समरिधनिग, पसरिधनिग, रिपसधनिग, पसरिधनिग,
 सरिधपनिग, रिसधपनिग, सधरिपनिग, धसरिपनिग,^{७०} रिधसपनिग,

निपरिसमध, समपनिरिध, मसपनिरिध, सपमनिरिध, पसमनिरिध,
 मपसनिरिध, पमसनिरिध, समनिरिध, मसनिरिध,^{२००} सनियमपिध,
 निसमपरिध, मनिसपरिध, निमसपरिध, सपनिरिध, पसनिरिध,
 सनियमपरिध, निसमपरिध, पनिसमपरिध, निपसमपरिध,^{१०} मपनिसपरिध,
 पमनिसपरिध, मनियमपरिध, निमपसपरिध, पनियमपरिध, निपमपरिध,^{२०}
 मपरिधनिसध, रिमनिसध, परिमनिसध,^{२०} मपरिधनिसध,
 पमरिनिसध, रिमनिसध, रिमनिसध, रिमनिसध, निरिमपसध,
 मनिरिपसध, निमरिपसध, रिपनिसध, परिनिसध,^{३०} रिनियमसध,
 निरिमसध, पनिरिमसध, निपरिमसध, मपनिरिसध, पमनिरिसध,
 मनिरिसध, निमपरिसध, पनियमपरिसध, निपमपरिसध,^{४०} सरिमधनिप,
 रिसमधनिप, समरिधनिप, मसरिधनिप, रिमसधनिप, मरिसधनिप,
 सरिधमनिप, रिसधमनिप, सधरिमनिप, धसरिमनिप,^{५०} रिधसमनिप,
 धरिसमनिप, समधरिमनिप, मसधरिमनिप, सधमरिमनिप, धसमरिमनिप,
 मधसरिमनिप, धमसरिमनिप, रिमधसरिमनिप, मरिधसरिमनिप,^{६०} रिधमसरिमनिप,
 धरिमसरिमनिप, मधरिसनिप, धमरिसनिप, सरिमनियध, रिसमनियध,
 समरिनियध, मसरिनियध, रिमसनिप, मरिसनियध,^{७०} सरिमनियध,
 रिसनियध, सनिरिमध, निसरिमध, रिमनियध, निरिसमध, निरिसमध,
 समनिरिध, मसनिरिध, सनिरिध, निसमरिध,^{८०} मविसरिध, धसरिमनिप,
 निमसरिध, रिमनिसध, मरिसनियध, रिमनिसध, निरिमसध, निरिमसध,
 मरिसनियध, रिमनिसध, रिमनिसध, रिमनिसध,^{९०} सधरिमनिप,
 धसरिमनिप, रिधसरिमनिप, धरिसनियध, सरिनियध, रिसनियध,
 सनिरिधम, निसरिधम, रिमनियध, निरिसधम,^{१००} सधनियध, सधनियध,
 धसरिमनिप, सनियधम, निमधरिमनिप, धनिसरिमनिप, निधसरिमनिप,
 रिधनिसम, धरिनिसम, रिमनिसम, निरिमसम,^{११०} धनिरिसम, धनिरिसम,
 निधरिसम, समधनिरिप, मसधनिरिप, सधमनिरिप, धसमनिरिप,
 मधसरिमनिप, धमसरिमनिप, समनियध, मसनियध,^{१२०} सनियधरिप,
 निसमधरिप, मनिसधरिप, निमसधरिप, सधनियध, धसनियध,

सनियधमरिप, निसधमरिप, धनिसधमरिप, निधसमरिप,^{३०} मधनिसरिप,
 धमनिसरिप, मनियधसरिप, निमधसरिप, धनिसरिप, निधमसरिप,
 रिमधनिसप, मरिधनिसप, रिधमनिसप, धरिमनिसप,^{४०} गधरिनिसम,
 धमरिनिसप, रिमनियधसप, मरिनिधसप, रिमनियधसप, रिमनियधसप,
 मरिनिधसप, निमरिधसप, रिधनिससप, धरिमनिसप,^{५०} रिनिधमसप,
 निरिधमसप, धनिरिमसप, निधरिमसप, मधनिरिसप, धमनिरिसप,
 मनिधरिसप, निमधरिसप, धनिरिमसप, निधमरिसप,^{६०} सरिपधनिम,
 रिसपधनिम, सधरिधनिम, पसरिधनिम, रिपसधनिम, परिपधनिम,
 सरिधपनिम, रिसधपनिम, सधरिपनिम, धसरिपनिम,^{७०} रिधसपनिम,
 धरिसपनिम, सधधरिमनिम, पसरिधनिम, सधधरिमनिम, धसरिधनिम,
 पधसरिमनिम, धधसरिमनिम, रिपधसरिमनिम, परिधसरिमनिम,^{८०} रिधपसरिमनिम,
 धरिपसरिमनिम, पधरिसनिम, धधरिसनिम, सरिपनिधम, रिसपनिधम,
 सपरिनिधम, पसरिनिधम, रिपसनिधम, परिपनिधम,^{९०} सरिनिधम,
 रिसनिधम, सपनिरिधम, सनिरिपधम, निरिसरिधम, निरिसरिधम,
 निपसनिधम, रिपनिसधम, परिनिधम, रिमनियधम, निरिपसधम,
 पनिरिसधम, निपरिसधम, सरिधनिपम, रिधधनिपम,^{१००} सधरिनिपम,
 धसरिनिपम, रिधसरिमनिप, धरिसनिपम, सरिनिधम, रिसनिधम,
 सनिरिधम, निरिसधम, रिमनियधम, निरिसधम,^{११०} सधनिरिपम,
 रिधनिसपम, धरिनिसपम, रिमनियधम, निरिसधम,^{१२०} धनिरिसधम,
 सधनिरिपम, धरिनिसधम, रिमनियधम, निरिसधम,^{१३०} धनिरिसधम,
 निधरिसधम, सधधनिरिम, पधधनिरिम, सधधनिरिम,^{१४०} सनिपधरिम,
 धधधनिरिम, निपधधरिम, निपधधरिम, सधधनिरिम, धधधनिरिम,
 निधधधरिम, धनिसधरिम, निधधधरिम, धनिसधरिम,^{१५०} पधधनिरिम,
 धधधनिरिम, धधधनिरिम, निधधधरिम, धधधनिरिम,^{१६०} पधधनिरिम,
 रिधधनिसम, रिधधनिसम, धरिधनिसम,^{१७०} पधधनिसम,

प्पासमधनि, समपगधनि, मसपगधनि, सपमगधनि, प्समगधनि,
 मपसगधनि, पमसगधनि, गमपसधनि, मगपसधनि,^{२०} गपमसधनि,
 प्पाससधनि, मप्पासधनि, पमगसधनि, सगमधपनि, गसमधपनि,
 सप्पाधपनि, मसगधपनि, गमसधपनि, मगसधपनि,^{३०} सगधमपनि,
 गसधमपनि, सधगमपनि, धसगमपनि, गधसमपनि, धगसमपनि,
 ससधगपनि, मसधगपनि, सधगमपनि, धसगमपनि,^{४०} मधसगपनि,
 धमसगपनि, गमधसपनि, मगधसपनि, गधमसपनि, धगमसपनि,
 मधगसपनि, धमगसपनि, सगधमपनि, सगधमपनि, गसधमपनि,
 पसगधमपनि, धसगमपनि, गधसमपनि, धगसमपनि,^{६०} सपधमगनि,
 सधगमनि, सधगमनि, धसपगमनि, धसपगमनि, पधसगमनि,
 गपधसमनि, पगधसमनि, गधपसमनि, धगपसमनि,^{७०} पधगसमनि,
 धपगसमनि, समपधगनि, मसपधगनि, सपमधगनि, पसमधगनि,
 मपसधगनि, पमसधगनि, समधपगनि, मसधपगनि,^{८०} सधमपगनि,
 धसमपगनि, मधसपगनि, धमसपगनि, सपधमगनि, पसधमगनि,
 सधपमगनि, धसपमगनि, पधसमगनि, धपसमगनि,^{९०} मपधसगनि,
 पमधसगनि, मधपसगनि, धमपसगनि, पधमसगनि, मपगधसनि,
 गमपधसनि, मगपधसनि, गमधपसनि, गधमपसनि,^{१००} धगमपसनि,
 पमगधसनि, धमगधसनि, गपधमसनि, पगधमसनि,^{११०} गधपमसनि,
 धगपमसनि, पधगमसनि, धपगमसनि, मपधगसनि, पमधगसनि,
 मधपगसनि, धमपगसनि, पधमगसनि, धपमगसनि,^{२०} सगमपनिध,
 गसमपनिध, समगपनिध, मसगपनिध, गमसपनिध, गपसपनिध,
 सगपमनिध, गसपमनिध, सपगमनिध, पसगमनिध,^{३०} गपसमनिध,
 प्पासमनिध, समपगनिध, मसपगनिध, सपमगनिध, प्समगनिध,
 मपसगनिध, पमसगनिध, गमपसनिध, मगपसनिध,^{४०} गपमसनिध,
 प्पाससनिध, मप्पासनिध, पमगसनिध, सगमनिध, गसमनिध,

समगनिपध, मसगनिपध, गमसनिपध, मगसनिपध,^{५०} सगनिमपध,
 गसनिमपध, सनिगमपध, निसगमपध, गनिमसपध, निगसमपध,
 समनिगपध, मसनिगपध, सनिगमपध, निसमगपध,^{६०} मनिगसपध,
 निमसगपध, गमनिसपध, मगनिसपध, गनिमसपध, निगमसपध,
 मनिगसपध, निगमसपध, सगपनिमध, गसपनिमध,^{७०} सपगनिमध,
 पसगनिमध, गपसनिमध, प्पासनिमध, सगनिमपध, गसनिमपध,
 सनिगमपध, निसगमपध, गनिमसपध, निगसपमध,^{८०} सपनिगमपध,
 पसनिगमपध, सनिपगमपध, निसपगमपध, पनिसगमपध, निपसगमपध,
 गपनिसमध, पगनिसमध, गनिपसमध, निगपसमध,^{९०} पनिगसमध,
 निगपसमध, समपनिगध, मसपनिगध, सपमनिगध, पसमनिगध,
 मपसनिगध, पमसनिगध, समनिगध, मसनिगध,^{१००} सनिमपगध,
 निसमपगध, मनिगपगध, निमसपगध, सपनिमगध, पसनिमगध,
 सनिपमगध, निसपमगध, पनिसमगध, निपसमगध,^{११०} मपनिमगध,
 पमनिसगध, मगपनिसध, गपमनिसध, पगमनिसध,^{२०} मपगनिसध,
 गमपनिसध, गमनिपसध, मगनिपसध, गनिमपसध, निगमपसध,
 मनिगपसध, निगमपसध, गपनिमसध, पगनिमसध,^{३०} गनिपमसध,
 निगपमसध, पनिगमसध, मपनिमसध, पमनिगसध, पमनिगसध,
 मनिपगसध, निमपगसध, पनिमगसध, निपमगसध,^{४०} सगमधनिप,
 समगधनिप, गसधमनिप, मसगधनिप, गमसधनिप,^{५०} मगसधनिप,
 सगधमनिप, सधगमनिप, धसगमनिप, धसगमनिप,^{६०} गधसमनिप,
 मसधगनिप, मसधगनिप, मसधगनिप, सधमगनिम, धसमगनिम,
 गमधसनिप, गमधसनिप, गमधसनिप, मगधसनिप,^{७०} गधमसनिप,
 धमगसनिप, मधगसनिप, धमगसनिप, सगमनिधप, गसमनिधप,
 गसनिमधप, सनिगमधप, निसगमधप, गनिमधप,^{८०} निगसमधप,
 समनिगधप, मसनिगधप, सनिमगधप, निसमगधप,^{९०} मनिगसधप,

निमस्राधप,	गमनिस्रधप,	मगनिस्रधप,	गन्मिस्रधप,	निगमस्रधप,
मनिगस्रधप,	निमगस्रधप,	सगधनिमप,	गसधनिमप, ^{१०}	सधगनिमप,
धसगनिमप,	गधसनिमप,	ध्रगसनिमप,	सगनिधमप,	गसनिधमप,
सनिगधमप,	निमगधमप,	गनिस्रधमप,	निगस्रधमप, ^{१००}	सधनिगमप,
धसनिगमप,	सनिधमप,	निस्रधमप,	धनिस्रमप,	निधस्रमप,
गधनिसमप,	ध्रगनिसमप,	गनिधसमप,	निगधसमप, ^{१०}	धनिगसमप,
निधगसमप,	समधनिगप,	मसधनिगप,	सधमनिगप,	धसमनिगप,
मधसनिगप,	धमसनिगप,	समनिधगप,	मसनिधगप, ^{२०}	सनिमधगप,
निसमधगप,	मनिस्रधगप,	निमस्रधगप,	सधनिमगप,	धसनिमगप,
सनिधमगप,	निस्रधमगप,	धनिसमगप,	निधसमगप, ^{३०}	मधनिसगप,
धमनिस्रगप,	मनिधसगप,	निमधसगप,	धनिमसगप,	निधमसगप,
गमधनिसप,	मगधनिसप,	गधमनिसप,	ध्रगमनिसप, ^{४०}	मधगनिसप,
धमगनिसप,	गमनिधसप,	मगनिधसप,	गन्मिधसप,	निगमधसप,
मनिगधसप,	निमगधसप,	गधनिमसप,	ध्रगनिमसप, ^{५०}	गनिधमसप,
निगधमसप,	धनिगमसप,	निधमसप,	मधनिगसप,	धमनिगसप,
मनिधगसप,	निमधगसप,	धनिमगसप,	निधमगसप, ^{६०}	सगपधनिम,
गसपधनिम,	सपगधनिम,	पस्रगधनिम,	गपसधनिम,	पगसधनिम,
सगधपनिम,	सधधपनिम,	सधगपनिम,	धसगपनिम, ^{७०}	गधसपनिम,
ध्रगसपनिम,	सपधगनिम,	पसधगनिम,	सधपगनिम,	धसपगनिम,
पधसगनिम,	ध्रपसगनिम,	गपधसनिम,	पगधसनिम, ^{८०}	गधपसनिम,
ध्रगपसनिम,	पधगसनिम,	ध्रगसनिम,	सगपनिधम,	गसपनिधम,
सपगनिधम,	पस्रगनिधम,	गपसनिधम,	पगसनिधम, ^{९०}	सगनिधम,
गसनिधम,	सनिगपधम,	निस्रगपधम,	गनिसपधम,	निगसपधम,
सपनिगधम,	पसनिगधम,	सनिगपधम,	निस्रपधम, ^{१००}	पनिस्रपधम,
निपसगधम,	गपनिस्रधम,	पगनिस्रधम,	गनिपसधम,	निगपसधम,
पनिगसधम,	निपगसधम,	सगधनिपम,	गसधनिपम, ^{१०}	सधगनिपम,
धसगनिपम,	गधसनिपम,	ध्रगसनिपम,	सगनिधपम,	गसनिधपम,

सनिगधपम,	निसगधपम,	गनिस्रधपम,	निगस्रधपम, ^{१०}	सधनिगपम,
धसनिगपम,	सनिधगपम,	निस्रधगपम,	धनिस्रगपम,	निधस्रगपम,
गधनिसपम,	ध्रगनिसपम,	गनिधसपम,	निगधसपम, ^{२०}	धनिगसपम,
निधस्रसपम,	सपधनिगम,	पस्रधनिगम,	सधपनिगम,	धसपनिगम,
पधसनिगम,	ध्रपसनिगम,	सपनिधगम,	पसनिधगम, ^{४०}	सनिपधगम,
निस्रपधगम,	पनिस्रधगम,	निपस्रधगम,	सधनिपगम,	धसनिपगम,
सनिधपगम,	निस्रधगम,	धनिस्रगम,	निधस्रगम, ^{६०}	पधनिसगम,
ध्रपनिसगम,	पनिधसगम,	निपधसगम,	धनिपसगम,	निधपसगम,
गधनिसम,	पगधनिसम,	गधपनिसम,	ध्रगपनिसम, ^{६०}	पधगनिसम,
ध्रगनिसम,	गपनिधसम,	पगनिधसम,	गनिपधसम,	निगपधसम,
पनिगधसम,	निपगधसम,	गधनिपसम,	ध्रगनिपसम, ^{१०}	गनिधपसम,
निगधपसम,	धनिगपसम,	निधगपसम,	पधनिगसम,	ध्रपनिगसम,
पनिधगसम,	धनिपगसम,	निधपगसम, ^{१०}	मधसधनिग,	पमसधनिग,
मसपधनिग,	सपमधनिग,	पसमधनिग,	धसमपनिग, ^{१०}	मधसपनिग,
समधपनिग,	धमसपनिग,	सधमपनिग,	पधमपनिग,	धसपमनिग,
पधमसनिग,	ध्रपमसनिग,	मधसनिग,	पमधसनिग, ^{१००}	मधपसनिग,
धमपसनिग,	पधमसनिग,	ध्रमपसनिग,	समपनिधग,	मसपनिधग,
सपमनिधग,	पसमनिधग,	मपसनिधग,	पमसनिधग, ^{१०}	समनिपधग,
मसनिपधग,	सनिमपधग,	निस्रमपधग,	मनिस्रधग,	निमस्रधग,
सपनिमधग,	पसनिमधग,	सनिपमधग,	निस्रमपधग, ^{२०}	पनिमसधग,
निपस्रधग,	मपनिस्रधग,	पमनिस्रधग,	मनिपसधग,	निमपसधग,
पनिमस्रधग,	निमस्रधग,	समधनिपग,	मसधनिपग, ^{३०}	सधमनिपग,
धसमनिपग,	मधसनिपग,	धमसनिपग,	समनिधपग,	मसनिधपग,
सनिमधपग,	निस्रमधपग,	मनिस्रधपग,	निमस्रधपग, ^{४०}	सधनिमपग,
धसनिमपग,	सनिधमपग,	निस्रधमपग,	धनिमसपग,	निधसमपग,
मधनिसपग,	धमनिसपग,	मनिधसपग,	निमधसपग, ^{५०}	धनिमसपग,

निधमसपग, सपधनिमग, पसधनिमग, सधपनिमग, धसपनिमग,
 पधसनिमग, धपसनिमग, सपनिधमग, पसनिधमग,^{५०} सनिधमग,
 निसपधमग, पनिसधमग, निपसधमग, सधनिपमग, धसनिपमग,
 सनिधपमग, निसधपमग, धनिसधमग, निधसपमग,^{१०} पधनिसमग,
 धपनिसमग, पनिधसमग, निपधसमग, धनिपसमग, निधपसमग,
 मपधनिसग, पमधनिसग, मधपनिसग, धमपनिसग,^{५०} पधमनिसग,
 धपमनिसग, मपनिधसग, पमनिधसग, मनिधपसग, निमपधसग,
 पनिधधसग, निपमधसग, मधनिधसग, धमनिधसग,^{१०} मनिधपसग,
 निमधपसग, धनिमपसग, निधमपसग, पधनिमसग, धपनिमसग,
 पनिधमसग, निपधमसग, धनिपमसग, निधपमसग,^{५०} गमपधनिस,
 मगपधनिस, गपमधनिस, पगमधनिस, मपगधनिस, पमगधनिस,
 गमधपनिस, मगधपनिस, गधमपनिस, धगमपनिस,^{१०} मधगपनिस,
 धमगपनिस, गपधमनिस, पगधमनिस, गधपमनिस, धगपमनिस,
 पधगमनिस, धपगमनिस, मपधगनिस, पमधगनिस,^{२०} मधपगनिस,
 धमपगनिस, पगमगनिस, धपमगनिस, गमपनिधस, मगपनिधस,
 गपमनिधस, पगमनिधस, मपगनिधस, पमगनिधस,^{३०} गमनिधस,
 मगनिधस, गनिमपधस, निगमपधस, मनिगपधस, निमगपधस,
 गपनिमधस, पगनिमधस, गनिपमधस, निगपमधस,^{४०} पनिमपधस,
 निपगमधस, मपनिगधस, पमनिगधस, मनिपगधस, निमपगधस,
 पनिमगधस, निपमगधस, गमधनिपस, मगधनिपस,^{५०} गधमनिपस,
 धगमनिपस, मधगनिपस, धमगनिपस, गमनिधपस, मगनिधपस,
 गनिमधपस, निगमधपस, मनिगधपस, निमगधपस,^{६०} गधनिमपस,
 धगनिमपस, गनिधमपस, निधमपस, धनिगमपस, निधमपस,
 मधनिगपस, धमनिगपस, मनिगपस, निमधगपस,^{१०} धनिमगपस,
 निधमगपस, गपधनिमस, पगधनिमस, गधपनिमस, धगपनिमस,
 पधगनिमस, धपगनिमस, गपनिधमस, पगनिधमस,^{१०} गनिधमस,
 निगपधमस, पनिगधमस, निपगधमस, गधनिपमस, धगनिपमस,

गनिधपमस, निगधपमस, धनिगपमस, निधगपमस,^{१०} पधनिगमस,
 धपनिगमस, पनिधगमस, निपगमस, धनिगमस, निधगमस,
 मपधनिगस, पमधनिगस, मधपनिगस, धमपनिगस,^{१०} पधमनिगस,
 धपमनिगस, मपनिधगस, निपमधगस, मनिधगस, निमधगस,
 पनिमधगस, निमधपगस, धनिमपगस, निधमपगस,^{१०} पधमपगस,
 पनिधमगस, निपधमगस, धनिपमगस, निधपमगस,^{१२०} (७) रिगमपधनि,
 गरिमपधनि, रिमगपधनि, मरिगपधनि, गमरिपधनि, मगरिपधनि,
 रिगपमधनि, गरिपमधनि, रिगमधनि, परिगमधनि,^{१०} गपरिमधनि,
 पगरिमधनि, रिमपगधनि, मरिपगधनि, रिपमगधनि, परिमगधनि,
 मपरिगधनि, पमरिगधनि, गमपरिधनि, मगपरिधनि,^{२०} गपमरिधनि,
 पगमरिधनि, मपगरिधनि, पमगरिधनि, रिगमधपनि, गरिमधपनि,
 रिमगधपनि, मरिगधपनि, गमरिधपनि, मगरिधपनि,^{३०} रिगधमपनि,
 गरिधमपनि, रिधगमपनि, धरिगमपनि, गधरिमपनि, धगरिमपनि,
 मरिधगपनि, रिधमगपनि, धरिमगपनि, धरिमगपनि,^{४०} मधरिगपनि,
 धमधरिपनि, गमधरिपनि, मगधरिपनि, गधमरिपनि, धगमरिपनि,
 मधगरिपनि, धमगरिपनि, रिगपधमनि, गरिपधमनि,^{५०} रिफाधमनि,
 परिगधमनि, गपरिधमनि, धरिगधमनि, गधरिपमनि, धगरिपमनि,^{६०} रिपधगमनि,
 परिधगमनि, रिधगमनि, धरिगमनि, धरिपगमनि, पधरिगमनि, धपरिगमनि,
 गपधरिमनि, पगधरिमनि, गधधरिमनि, धगधरिमनि,^{१०} पधगधरिमनि,
 धपगधरिमनि, रिमपधगनि, मरिपधगनि, रिपमधगनि, परिमधगनि,
 मपरिधगनि, पमरिधगनि, रिमधगनि, मरिधगनि,^{१०} रिधमपगनि,
 धरिमपगनि, धरिपमगनि, धमरिपगनि, रिपधमगनि, पधरिमगनि,
 रिधपमगनि, धरिपमगनि, मधपरिगनि, धमपरिगनि, पधमरिगनि,
 गमपधरिनि, मगपधरिनि, गपमधरिनि, पगमधरिनि,^{१००} मपगधरिनि,

पमगधरिनि, गमधपरिनि, मगधपरिनि, गधमपरिनि, ध्रामपरिनि,
मधगपरिनि, धमगपरिनि, गपधमरिनि, पधमरिनि,^{१०} गधपमरिनि,
ध्रगपमरिनि, पधगमरिनि, धपगमरिनि, मपधगरिनि, पमधगरिनि,
मधपगरिनि, धमपगरिनि, पधमगरिनि, धपमगरिनि,^{२०} रिगमपनिध,
गरिमपनिध, रिमगपनिध, मरिगपनिध, गमरिपनिध, मगरिपनिध,
रिगपमनिध, गरिपमनिध, रिपगमनिध, परिगमनिध,^{३०} गपरिमनिध,
पगरिमनिध, रिमपगनिध, मरिपगनिध, रिपमगनिध, परिमगनिध,
मपरिगनिध, पमरिगनिध, गमपरिनिध, मगपरिनिध,^{४०} गपमरिनिध,
पमपरिनिध, मपपरिनिध, पमगरिनिध, रिमगनिपध, मरिगनिपध,
रिगमनिपध, मरिगनिपध, गमरिनिपध, मगरिनिपध,^{५०} रिगनिमपध,
गरिनिमपध, रिनिगमपध, निरिगमपध, गनिरिमपध, रिगनिमपध,
रिमनिगपध, मरिनिगपध, रिनिमगपध, निरिमगपध,^{६०} मनिरिगपध,
निमरिगपध, गमनिरिपध, मगनिरिपध, गनिमरिपध, रिपगनिमध,
मनिगरिपध, निमगरिपध, रिगपनिमध, गरिपनिमध,^{७०} रिपगनिमध,
परिगनिमध, गपरिनिमध, पगरिनिमध, रिगनिपमध, गरिनिपमध,
रिनिगपमध, निरिगपमध, गनिरिपमध, निगरिपमध,^{८०} रिपनिगमध,
परिनिगमध, रिनिगमध, निरिपगमध, पनिरिगमध, निपरिगमध,
गपनिरिमध, पगनिरिमध, गनिरिमध, निगपरिमध,^{९०} पन्तिगरिमध,
निपगरिमध, रिमपनिगध, मरिपनिगध, रिपमनिगध, परिमनिगध,
मपरिनिगध, पमरिनिगध, रिमनिगध, मरिनिगध,^{१००} रिनिमपगध,
निरिमपगध, मनिरिपगध, निमरिपगध, रिपनिमगध, परिनिमगध,
रिनिपमगध, निरिपमगध, पनिरिमगध, निपरिमगध,^{११०} मपनिरिगध,
पमनिरिगध, मनिपरिगध, निमपरिगध, पनिमपरिगध, निमपरिगध,
गमपनिरिध, मगपनिरिध, गमपनिरिध, पगमनिरिध,^{१२०} मपगनिरिध,
पमगनिरिध, गमनिपरिध, मगनिपरिध, गनिमपरिध, निगमपरिध,
मनिगपरिध, निमगपरिध, गपनिमरिध, पगनिमरिध,^{१३०} गनिपमरिध,
निगपमरिध, पनिगमरिध, निपगमरिध, मपनिगरिध, पमनिगरिध,

मनिपगरिध, निमपगरिध, पनिमगधरिध, निपमगधरिध,^{४०} रिगमपनिध,
गरिमधनिध, रिमगधनिध, मरिगधनिध, गमरिधनिध, मगरिधनिध,
रिगधमनिध, गरिधमनिध, रिधगमनिध, धरिगमनिध,^{५०} गधरिमनिध,
ध्रगरिमनिध, रिमधगनिध, मरिधगनिध, गमधरिनिध, रिधमगनिध,
मधरिगनिध, धमरिगनिध, मधगरिनिध, धमगधरिनिध,^{६०} गधमरिनिध,
ध्रमगरिनिध, मरिगनिध, धमगरिनिध, गमरिनिध, गनिमनिध,
रिमगनिध, मरिगनिध, रिनिगमध, मगरिनिध,^{७०} रिगनिमध,
रिमनिगध, गमरिनिगध, निरिगमध, गनिरिमध, निगरिमध,
रिमनिगध, मरिनिगध, रिनिमगध, निरिमगध,^{८०} मनिरिगध,
निमरिगध, गमनिरिध, मगनिरिध, गनिमरिध, रिगनिमध,
रिगधनिमध, रिगधनिमध, धरिधनिमध,^{९०} रिधनिमध,
निरिधमध, गनिरिधमध, निरिधमध, निगरिधमध,^{१००} रिधनिगमध,
धरिनिगमध, रिनिधगमध, निरिधगमध, धनिरिगमध, निधरिगमध,
गधनिरिमध, ध्रगनिरिमध, रिमधनिगध, गनिधनिगध,^{११०} धनिगरिमध,
मधरिनिगध, धमरिनिगध, रिमनिगध, रिधमनिगध, रिधमनिगध,
निरिमधगध, मरिनिधगध,^{१२०} रिमनिधगध, धरिनिमगध,
रिधनिमगध, निधरिमगध, धनिमरिगध, धमनिरिगध,
गधमनिरिध, गधमनिरिध, गधनिमरिध, धगनिमरिध,^{१३०} गनिमधरिध,
निमगधरिध, धनिगमरिध, निमधगरिध, धनिमगरिध, निधमगरिध,
रिपगधनिम, गरिपधनिम, रिपगधनिम, गरिधपनिम,
रिगधपनिम, रिधगपनिम, रिधगपनिम, धरिगपनिम,^{१४०} गधरिपनिम,

धगरिपनिम,	रिपधगनिम,	परिधगनिम,	रिधगनिम,	धरिपनिम,
पधरिगनिम,	धपरिगनिम,	गपधरिनिम,	पापधरिनिम, ^{१०}	गधपरिनिम,
धगपरिनिम,	पधगरिनिम,	धपगरिनिम,	रिगपनिधम,	गरिपनिधम,
रिपगनिधम,	परिगनिधम,	गपरिनिधम,	पगरिनिधम, ^{१०}	रिगनिपधम,
गरिनिपधम,	रिनिगपधम,	निरिगपधम,	गनिरिपधम,	निगरिपधम,
रिपनिगधम,	परिनिगधम,	रिनिगपधम,	निरिगपधम, ^{४००}	पनिगरिपधम,
निपनिगधम,	गपनिरिधम,	पगनिरिधम,	गनिपरिधम,	निगपरिधम,
पनिगरिधम,	निपगरिधम,	रिगधनिपम,	गरिधनिपम, ^{१०}	रिधगनिपम,
धरिगनिपम,	गधरिनिपम,	धगरिनिपम,	रिगनिधपम,	गरिनिधपम,
रिनिगधपम,	निरिगधपम,	गनिरिधपम,	निगरिधपम, ^{२०}	रिधनिगपम,
धरिनिगपम,	रिनिधगपम,	निरिधगपम,	धनिरिगपम,	निधरिगपम,
गधनिरिपम,	धगनिरिपम,	गनिधरिपम,	निगधरिपम, ^{३०}	धनिगरिपम,
निधगरिपम,	रिपधनिगम,	परिधनिगम,	रिधपनिगम,	धरिपनिगम,
पधरिनिगम,	धपरिनिगम,	रिपनिधगम,	परिनिधगम, ^{४०}	रिनिधगम,
निरिपधगम,	पनिरिधगम,	निपरिधगम,	रिधनिपगम,	धरिनिपगम,
रिनिधगम,	निरिधगम,	धनिरिपगम,	निधरिपगम, ^{५०}	पधनिरिगम,
धपनिरिगम,	पनिधरिगम,	निपधरिगम,	धनिपरिगम,	निधपरिगम,
गपधनिरिम,	पगधनिरिम,	गधपनिरिम,	धगपनिरिम, ^{६०}	पधेगनिरिम,
धपगनिरिम,	गपनिधरिम,	पगनिधरिम,	गनिपधरिम,	निगपधरिम,
पनिगधरिम,	निपगधरिम,	गधनिपरिम,	धगनिपरिम, ^{७०}	गनिधपरिम,
निगधपरिम,	धनिगधपरिम,	निधगधपरिम,	पधनिगरिम,	धपनिगरिम,
पनिधगरिम,	निपधगरिम,	धनिपधगरिम,	पधनिगरिम, ^{८०}	रिमपधनिग,
मरिपधनिग,	रिमपधनिग,	परिमधनिग,	मपरिधनिग,	धरिमपनिग, ^{९०}
रिमधपनिग,	मरिधपनिग,	रिधमपनिग,	धरिमपनिग,	मधरिपनिग,
धमरिपनिग,	रिपधमनिग,	परिधमनिग,	रिधपमनिग,	धरिपमनिग,
पधरिमनिग,	धपरिमनिग,	मपधरिमनिग,	पमधरिमनिग, ^{१००}	मधपरिमनिग,
धमपरिमनिग,	पधमरिमनिग,	धपमरिमनिग,	रिमपनिधग,	मरिपनिधग,

रिपमनिधग,	परिमनिधग,	मपरिमनिधग,	पमरिमनिधग, ^{१०}	रिमनिपधग,
मरिमनिधग,	रिमिमनिधग,	निरिमपधग,	मनिरिमधग,	निमरिमधग,
रिपनिमधग,	परिमिमधग,	रिमिमधग,	निरिमधग, ^{२०}	पनिरिमधग,
निपरिमधग,	मपरिमधग,	पमनिरिमधग,	मनिरिमधग,	निमपरिमधग,
पनिमरिमधग,	निमपरिमधग,	रिमधनिपग,	मरिमधनिपग, ^{३०}	रिधमनिपग,
धरिमनिपग,	मधरिमनिपग,	धमरिमनिपग,	रिमनिधपग,	मरिमनिधपग,
रिमिमधपग,	निरिमधपग,	मनिरिमधपग,	निमरिमधपग, ^{४०}	रिधनिमपग,
धरिमिमपग,	रिमिमपग,	निरिममपग,	धनिरिमपग,	निधरिमपग,
मधनिरिमपग,	धमनिरिमपग,	मनिरिमपग,	निमधरिमपग, ^{५०}	धनिरिमपग,
निधमरिमपग,	रिमधनिमपग,	रिपधनिमपग,	परिधनिमपग,	रिधपनिमपग,
पधरिमिमपग,	धपरिमिमपग,	पनिरिममपग,	परिनिधमपग, ^{६०}	रिमिमपग,
निरिमधमपग,	निरिमधमपग,	धनिरिममपग,	निधरिममपग, ^{७०}	पधनिरिमपग,
धपनिरिममपग,	पनिधरिममपग,	निपधरिममपग,	धमपनिरिमपग, ^{८०}	निमपधरिमपग,
पनिमधरिमपग,	निमपधरिमपग,	धनिमधरिमपग,	पधनिमधरिमपग, ^{९०}	मनिधपरिमपग,
मपधनिरिमपग,	मपधनिरिमपग,	पमधनिरिमपग,	धमपनिरिमपग, ^{१००}	धपनिमधरिमपग,
धमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग,	पमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग, ^{११०}	पमगधनिरिमपग,
धमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग,	पमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग, ^{१२०}	मधपगनिरिमपग,
धमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग,	पमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग, ^{१३०}	गमनिपधरिमपग,
धमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग,	पमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग, ^{१४०}	निमगपधरिमपग,
धमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग,	पमपनिरिमपग,	धमपनिरिमपग, ^{१५०}	पनिगमधरिमपग,

निष्पगमधरि, मपनिगधरि, पमनिगधरि, मनिपगधरि, निमपगधरि,
 पनिमगधरि, निपमगधरि, गमधनिपरि, मगधनिपरि,^{६०} गधमनिपरि,
 धगमनिपरि, मधगनिपरि, धमगनिपरि, गमनिधपरि, मगनिधपरि,
 गनिमधपरि, निगमधपरि, मनिगधपरि, निमगधपरि,^{६०} गधनिमपरि,
 धगनिमपरि, निधमगपरि, निगधमपरि, धनिगमपरि, निधमगपरि,
 मधनिगपरि, धमनिगपरि, मनिधगपरि, निमधगपरि,^{७०} धनिमगपरि,
 निधमगपरि, गपधनिमरि, पगधनिमरि, गधपनिमरि, धगपनिमरि,
 पधगनिमरि, धपगनिमरि, गपनिधमरि, पगनिधमरि,^{८०} गनिधमरि,
 निगपधमरि, पनिगधमरि, निपगधमरि, गधनिपमरि, धगनिपमरि,
 गनिधपमरि, निगधपमरि, धनिगपमरि, निधगपमरि,^{९०} पधनिगमरि,
 धपनिगमरि, पनिधगमरि, निपधगमरि, धनिपगमरि, निधपगमरि,
 मपधनिगरि, पमधनिगरि, मधपनिगरि, धमपनिगरि,^{१००} पधमनिगरि,
 धपमनिगरि, मपनिधगरि, पमनिधगरि, मनिधगरि, निमपधगरि,
 पनिमधगरि, निपमधगरि, मधनिपगरि, धमनिपगरि,^{१०} मनिधगरि,
 निमधपगरि, धनिमपगरि, निधमपगरि, पधनिमगरि, धपनिमगरि,
 पनिधमगरि, निपधमगरि, धनिपमगरि, निधपमगरि.^{१२०}

संपूर्णस्वरप्रस्तारः—सरिगमपधनि, रिसगमपधनि, सगरिमपधनि,
 गसरिमपधनि, रिगसमपधनि, गरिसमपधनि, सरिमगपधनि, रिसमगपधनि,
 समरिगपधनि, मसरिगपधनि,^{१०} रिसगपधनि, मरिसगपधनि, सगमरिपधनि,
 गसमरिपधनि, समगरिपधनि, मसगरिपधनि, गमसरिपधनि, मगसरिपधनि,
 रिगमसपधनि, गरिमसपधनि,^{२०} रिसगसपधनि, मरिगसपधनि, गमरिसपधनि,
 मगरिसपधनि, सरिगमपधनि, रिसगमपधनि, सगरिमपधनि, गसरिमपधनि,
 रिगसपमपधनि, गरिसपमपधनि,^{३०} सरिपगमपधनि, रिसपगमपधनि, सपरिगमपधनि,
 पसरिगमपधनि, रिपसगमपधनि, परिसगमपधनि, सगपरिमपधनि, गसपरिमपधनि,
 सपगपरिमपधनि, पसगपरिमपधनि,^{४०} गपसरिमपधनि, पगसरिमपधनि, रिगपसमपधनि,
 गरिपसमपधनि, रिपगसमपधनि, परिगसमपधनि, गपरिसमपधनि, पगरिसमपधनि,
 सरिमपगपधनि, रिसमपगपधनि,^{५०} समरिपगपधनि, मसरिपगपधनि, रिसमपगपधनि,

मरिसपगपधनि, सरिपमगपधनि, रिसपमगपधनि, सपरिमगपधनि, पसरिमगपधनि,
 रिपसमगपधनि, परिसमगपधनि,^{६०} समपरिगपधनि, मसपरिगपधनि, सपमरिगपधनि,
 पसमरिगपधनि, मपसरिगपधनि, पमसरिगपधनि, रिमपसगपधनि, मरिपसगपधनि,
 रिपमसगपधनि, परिमसगपधनि,^{७०} मपरिसगपधनि, पमरिसगपधनि, सगमपपरिधनि,
 गसमपपरिधनि, सगमपपरिधनि, मसगपपरिधनि, मसगपपरिधनि, मगसपपरिधनि,
 सगपमपरिधनि, गसपमपरिधनि,^{८०} सपगमपरिधनि, पसगमपरिधनि, गपसमपरिधनि,
 पगसमपरिधनि, समपगपरिधनि, मसपगपरिधनि, सपमगपरिधनि, पसमगपरिधनि,
 मपसगपरिधनि, पमसगपरिधनि,^{९०} गमपसरिधनि, मगपसरिधनि, गपमसरिधनि,
 पगमसरिधनि, मपगसरिधनि, पमगसरिधनि, रिगमपसरिधनि, गरिमपसरिधनि,
 रिमगपसरिधनि, मरिगपसरिधनि,^{१००} गमरिपसरिधनि, मगरिपसरिधनि, रिगपमसरिधनि,
 गरिपमसरिधनि, रिपगमसरिधनि, परिगमसरिधनि, गपरिमसरिधनि, पगरिमसरिधनि,
 रिमपगसरिधनि, मरिपगसरिधनि,^{११०} रिपमगसरिधनि, परिमगसरिधनि, मपरिगसरिधनि,
 पमरिगसरिधनि, गमपरिसधनि, मगपरिसधनि, गपमरिसधनि, पगमरिसधनि,
 मपगरिसधनि, पमगरिसधनि,^{२०} सरिगमधपनि, रिसगमधपनि, सगरिमधपनि,
 गसरिमधपनि, रिगसमधपनि, गरिसमधपनि, सरिमगधपनि, रिसमगधपनि,
 समरिगधपनि, मसरिगधपनि,^{३०} रिसगधपनि, मरिसगधपनि, सगमरिधपनि,
 गसमरिधपनि, समगरिधपनि, मसगरिधपनि, गमसरिधपनि, मगसरिधपनि,
 रिगमसधपनि, गरिमसधपनि,^{४०} रिसगसधपनि, मरिगसधपनि, गमरिसधपनि,
 मगरिसधपनि, सरिगमधपनि, रिसगमधपनि, सगरिमधपनि, गसरिमधपनि,
 रिगसधमपनि, गरिसधमपनि,^{५०} सरिधगमपनि, रिसधगमपनि, सधरिगमपनि,
 धसरिगमपनि, रिधसगमपनि, धरिसगमपनि, सगधरिमपनि, गसधरिमपनि,
 सधगरिमपनि, धसगरिमपनि,^{६०} गधसरिमपनि, धगसरिमपनि, रिगधसमपनि,
 गरिधसमपनि, रिधगसमपनि, धरिगसमपनि, गधरिसमपनि, धगरिसमपनि,
 सरिमधगपनि, रिसमधगपनि,^{७०} समरिधगपनि, मसरिधगपनि, रिमसधगपनि,
 मरिसधगपनि, सरिधमगपनि, रिसधमगपनि, सधरिमगपनि, धसरिमगपनि,
 रिधसमगपनि, धरिसमगपनि,^{८०} समधरिगपनि, मसधरिगपनि, सधमरिगपनि,
 धसमरिगपनि, मधसरिगपनि, धमसरिगपनि, रिमधसगपनि, मरिधसगपनि,

रिधमसगपनि, धरिमसगपनि,^{१०} मधरिसगपनि, धमरिसगपनि, सगमधरिपनि,
 गसमधरिपनि, समगधरिपनि, मसगधरिपनि, गमसधरिपनि, मगसधरिपनि,
 सगधमरिपनि, गसधमरिपनि,^{२०} सधगमरिपनि, धसगमरिपनि, गधसमरिपनि,
 धगसमरिपनि, समधगरिपनि, मसधगरिपनि, सधमगरिपनि, धसमगरिपनि,
 मधसगरिपनि, धमसगरिपनि,^{१०} गमधसरिपनि, मगधसरिपनि, गधमसरिपनि,
 धगमसरिपनि, मधगसरिपनि, धमगसरिपनि, रिगमधसपनि, गरिमधसपनि,
 रिमगधसपनि, मरिगधसपनि,^{२०} गमरिधसपनि, मगरिधसपनि, रिगधमसपनि,
 गरिधमसपनि, रिधमसपनि, धरिगमसपनि, गधरिमसपनि, धगरिमसपनि,
 रिमधगसपनि, मरिधगसपनि,^{३०} रिधमगसपनि, धरिमगसपनि, मधरिसगपनि,
 धमरिसगपनि, गमधरिसपनि, मगधरिसपनि, गधमरिसपनि, धगमरिसपनि,
 मधगरिसपनि, धमगरिसपनि,^{४०} सरिगपधमनि, रिसगपधमनि, सगरिपधमनि,
 गसरिपधमनि, रिगसपधमनि, गरिसपधमनि, सरिपगधमनि, रिसपगधमनि,
 सपरिगधमनि, पसरिगधमनि,^{५०} रिपसगधमनि, परिसगधमनि, सगपरिधमनि,
 गसपरिधमनि, सपगपरिधमनि, पसगपरिधमनि, गपसपरिधमनि, पगसपरिधमनि,
 रिगपसधमनि, गरिपसधमनि,^{६०} रिपसधमनि, पसरिधमनि, गपरिसधमनि,
 पगरिसधमनि, सरिगधमनि, रिसगधमनि, सगपरिधमनि, गसरिधमनि,
 रिगसधमनि, गरिसधमनि,^{७०} सरिधगपमनि, रिसधगपमनि, सधरिगपमनि,
 धसरिगपमनि, रिधसगपमनि, धरिसगपमनि, सगधरिपमनि, गसधरिपमनि,
 सधगरिपमनि, धसगपरिपमनि,^{८०} गधसपरिपमनि, धगसपरिपमनि, रिगधसपमनि,
 गरिधसपमनि, रिधगसपमनि, धरिगसपमनि, गधरिसपमनि, धगरिसपमनि,
 सरिपधमनि, रिसपधमनि,^{९०} सपपरिधमनि, पसरिधमनि, रिपसधमनि,
 परिसधमनि, सपरिधमनि, रिसधमनि, सधरिपगमनि, धसरिपगमनि,
 रिधसपगमनि, धरिसपगमनि,^{१००} सपधरिगमनि, पसधरिगमनि, सधपरिगमनि,
 धसधरिगमनि, पधसरिगमनि, धपसरिगमनि, रिपधसगमनि, पधरिसगमनि,
 रिधपसगमनि, धरिपसगमनि,^{११०} पधरिसगमनि, धपरिसगमनि, सगपधरिमनि,
 गसपधरिमनि, सपगधरिमनि, पसगधरिमनि, गपसधरिमनि, पगसधरिमनि,
 सगधपरिमनि, गसधपरिमनि,^{१२०} सधगपरिमनि, धसगपरिमनि, गधसपरिमनि,

धगसपरिमनि, सपधगरिमनि, पसधगरिमनि, सधपगरिमनि, धसपगरिमनि,
 पधसगरिमनि, धपसगरिमनि,^{३०} गपधसरिमनि, पगधसरिमनि, गधपसरिमनि,
 धगपसरिमनि, पधगसरिमनि, धपगसरिमनि, रिगपधसमनि, गरिपधसमनि,
 रिपगधसमनि, परिगधसमनि,^{४०} गपरिधसमनि, पगरिधसमनि, रिगधसमनि,
 गरिधसमनि, रिधगसमनि, धरिगसमनि, गधरिपसमनि, धगरिपसमनि,
 रिपधगसमनि, परिधगसमनि,^{५०} रिधपगसमनि, धरिपगसमनि, पधरिगसमनि,
 धपरिगसमनि, गपधरिसमनि, पगधरिसमनि, गधपरिसमनि, धगपरिसमनि,
 पधगरिसमनि, धपगरिसमनि,^{६०} सरिमपधगनि, रिसमपधगनि, समरिपधगनि,
 मसरिपधगनि, रिमसपधगनि, मरिसपधगनि, सरिमपधगनि, रिसमपधगनि,
 सपरिमधगनि, पसरिमधगनि,^{७०} रिपसमधगनि, परिसमधगनि, समपरिधगनि,
 मसरिधगनि, सपमपरिधगनि, पसमरिधगनि, मपसरिधगनि, पमसरिधगनि,
 रिमपसधगनि, मरिपसधगनि,^{८०} रिपमसधगनि, परिमसधगनि, मपरिसधगनि,
 पमरिसधगनि, सरिमधपगनि, रिसमधपगनि, समरिधपगनि, मसरिधपगनि,
 रिमसधपगनि, मरिसधपगनि,^{९०} सरिधमपगनि, रिसधमपगनि, सधरिमपगनि,
 धसरिमपगनि, रिधसमपगनि, धरिसमपगनि, समधरिपगनि, मसरिपगनि,
 सधमरिपगनि, धसमरिपगनि,^{१००} मधसरिपगनि, धमसरिपगनि, रिमधसपगनि,
 मरिधसपगनि, रिधमसपगनि, धरिमसपगनि, मधरिसपगनि, धमरिसपगनि,
 सरिपधमगनि, रिसपधमगनि,^{११०} सपपरिधमगनि, पसरिधमगनि, रिपसधमगनि,
 परिसधमगनि, सपरिधमगनि, रिसधमगनि, सधरिपमगनि, धसरिपमगनि,
 रिधसपमगनि, धरिसपमगनि,^{१२०} सपधरिमगनि, पसधरिमगनि, सधपरिमगनि,
 धसरिमगनि, पधसरिमगनि, धपसरिमगनि, रिपधसमगनि, पधरिसमगनि,
 रिधपसमगनि, धरिपसमगनि,^{१३०} पधरिसमगनि, धपरिसमगनि, समधरिगनि,
 मसरिधरिगनि, सपमधरिगनि, पसमधरिगनि, मपसरिगनि, पमसरिगनि,
 रिमधपरिगनि, मसधपरिगनि,^{१४०} सधमपरिगनि, धसमपरिगनि, मधसपरिगनि,
 धमसपरिगनि, सपधपरिगनि, पसधपरिगनि, सपधपरिगनि, धसधपरिगनि,
 पधसमरिगनि, धपसमरिगनि,^{१५०} मपधसरिगनि, पमधसरिगनि, मधपसरिगनि,
 धमपसरिगनि, पधमसरिगनि, धपमसरिगनि, रिमपधसगनि, मरिपधसगनि,

रिपमधसगनि, परिमधसगनि,^{६०} मपरिधसगनि, पमरिधसगनि, रिमधपसगनि,
मरिधपसगनि, रिधमपसगनि, धरिमपसगनि, मधरिपसगनि, धमरिपसगनि,
रिपधमसगनि, परिधमसगनि,^{७०} रिधमसगनि, धरिपमसगनि, पधरिमसगनि,
धपरिमसगनि, मपधरिमसगनि, पमधरिसगनि, मधपरिसगनि, धमपरिसगनि,
पधमरिसगनि, धपमरिसगनि,^{८०} सगमपधरिनि, गसमपधरिनि, समगपधरिनि,
मसगपधरिनि, गमसपधरिनि, मगसपधरिनि, सगपमधरिनि, गसपमधरिनि,
सपगमधरिनि, पसगमधरिनि,^{९०} गपसमधरिनि, पगसमधरिनि, समपगधरिनि,
मसपगधरिनि, सपमगधरिनि, पसमगधरिनि, मपसगधरिनि, पमसगधरिनि,
गमपसधरिनि, मगपसधरिनि,^{१००} गपमसधरिनि, पगमसधरिनि, मपगसधरिनि,
पमगसधरिनि, सगमसधरिनि, गसमसधरिनि, समगसधरिनि, मसगसधरिनि,
गमसधरिनि, मगसधरिनि,^{११०} सगधमपरिनि, सधमगधरिनि, मसगधपरिनि,
धसगमपरिनि, गधसमपरिनि, धगसमपरिनि, समधगपरिनि, मसधगपरिनि,
सधमगपरिनि,^{१२०} मधसगपरिनि, धमसगपरिनि, गमधसपरिनि,
पगधसपरिनि, सगपधमपरिनि, पगपधमपरिनि, सधगपमपरिनि, धसगपमपरिनि,
गधसपमपरिनि, धगसपमपरिनि,^{१३०} सपधमपरिनि, पसधमपरिनि, सधपमपरिनि,
धसपमपरिनि, पधसगमपरिनि, धपसगमपरिनि, गपधसमपरिनि, पगधसमपरिनि,
गधपसमपरिनि, धगपसमपरिनि,^{१४०} पधगसमपरिनि, धपगसमपरिनि, समपधगपरिनि,
मसपधगपरिनि, सपमधगपरिनि, पसमधगपरिनि, मपसधगपरिनि, पमसधगपरिनि,
समधपगपरिनि, मसधपगपरिनि,^{१५०} सधमपगपरिनि, धसमपगपरिनि, मधसपगपरिनि,
धमसपगपरिनि, सपधमगपरिनि, पसधमगपरिनि, सधपमगपरिनि, धसपमगपरिनि,
पधसमगपरिनि, धपसमगपरिनि,^{१६०} मपधसगपरिनि, पमधसगपरिनि, गमपधसपरिनि,
धमपधसपरिनि, पधमसगपरिनि, धपमसगपरिनि, गमपधसपरिनि, मगपधसपरिनि,
गपमधसपरिनि, पगमधसपरिनि,^{१७०} मपगधसपरिनि, पमगधसपरिनि, गमधपसपरिनि,
मगधपसपरिनि, गधमपसपरिनि, धगमपसपरिनि, मधगपसपरिनि, धमगपसपरिनि,
गपधमसपरिनि, पगधमसपरिनि,^{१८०} गधधमसपरिनि, धगधमसपरिनि, पधगमसपरिनि,

धपगमसपरिनि, मपधगसपरिनि, पमधगसपरिनि, मधपगसपरिनि, धमपगसपरिनि,
पधमगसपरिनि, धपमगसपरिनि,^{१९०} रिगमपधसनि, गरिमपधसनि, रिमगपधसनि,
मरिगपधसनि, गमरिपधसनि, मगरिपधसनि, रिगपमधसनि, गरिपमधसनि,
रिपगमधसनि, परिगमधसनि,^{२००} गपरिमधसनि, पगरिमधसनि, रिमपगधसनि,
मरिपगधसनि, रिपमगधसनि, परिमगधसनि, मपरिगधसनि, पमरिगधसनि,
गमपरिधसनि, मगपरिधसनि,^{२१०} गपमरिधसनि, पगमरिधसनि, मगपरिधसनि,
पमगपरिधसनि, रिगमपधसनि, गरिमधसनि, रिमगधपसनि, मरिगधपसनि,
गमरिधपसनि, मगरिधपसनि,^{२२०} रिगधमपसनि, गरिधमपसनि, रिमधमपसनि,
धरिगमपसनि, गधरिमपसनि, धगरिमपसनि, रिमधगपसनि, मरिधगपसनि,
धरिमगपसनि, धरिमगपसनि,^{२३०} मधरिगपसनि, मधरिगपसनि, गमधरिपसनि,
मगधरिपसनि, गधमरिपसनि, धगमरिपसनि, मधगरिपसनि, धमगरिपसनि,
रिगधमसनि, गरिपधमसनि,^{२४०} रिपगधमसनि, परिगधमसनि, गपरिधमसनि,
पगरिधमसनि, गरिधमसनि, रिगधपमसनि, गरिधपमसनि, रिधगपमसनि, धरिगपमसनि,
गधरिपमसनि, धगरिपमसनि,^{२५०} रिधगमसनि, परिधगमसनि, रिधपगमसनि,
धरिपगमसनि, पधरिगमसनि, धपरिगमसनि, गपधरिमसनि, पगधरिमसनि,
गधपरिमसनि, धगपरिमसनि,^{२६०} पधगरिमसनि, धपगरिमसनि, रिमपधगसनि,
मरिपधगसनि, रिपमधगसनि, परिमधगसनि, मपरिधगसनि, पमरिधगसनि,
रिमधपगसनि, मरिधपगसनि,^{२७०} रिधमपगसनि, धरिमपगसनि, मधरिपगसनि,
धमरिपगसनि, रिपधमगसनि, परिधमगसनि, रिधपमगसनि, धरिपमगसनि,
पधरिमगसनि, धपरिमगसनि,^{२८०} मपधरिगसनि, पमधरिगसनि, मधपधरिगसनि,
धमपधरिगसनि, पधमरिगसनि, धपमरिगसनि, गमपधरिगसनि, मगपधरिगसनि,
गपमधरिगसनि, पगमधरिगसनि,^{२९०} मपगधरिगसनि, पमगधरिगसनि, गमधपधरिगसनि,
मगधपधरिगसनि, गधमधरिगसनि, धगमधरिगसनि, मधगधरिगसनि, धमगधरिगसनि,
गपधमधरिगसनि, पगधमधरिगसनि,^{३००} गधधमधरिगसनि, धगधमधरिगसनि, पधगमधरिगसनि,
पधमधरिगसनि, मपधगधरिगसनि, पमधगधरिगसनि, मधपगधरिगसनि, धमपगधरिगसनि,
पधमगधरिगसनि, धपमगधरिगसनि,^{३१०} सरिगमपनिध, रिगमपनिध, सरिमगपनिध,
रिगसमपनिध, गरिसमपनिध, सरिमगपनिध, रिगसमपनिध,

गस्रिगपनिध, मस्रिगपनिध,^{४०} रिमसगपनिध, मरिसगपनिध, सगमरिपनिध,
 गस्रमरिपनिध, सगमरिपनिध, मसगरिपनिध, गमस्रिपनिध, मगस्रिपनिध,
 रिगमसपनिध, गरिमसपनिध,^{४०} रिमगसपनिध, मरिगसपनिध, गमरिसपनिध,
 मगरिसपनिध, स्रिगपमनिध, रिसगपमनिध, सगरिपमनिध, गसरिपमनिध,
 रिगसपमनिध, गरिसपमनिध,^{४०} स्रिपगमनिध, रिसपगमनिध, सपरिगमनिध,
 पसरिगमनिध, रिपसगमनिध, परिसगमनिध, सगपरिमनिध, गसपरिमनिध,
 सपगरिमनिध, पसगरिमनिध,^{४०} गपसरिमनिध, पगसरिमनिध, रिगपसमनिध,
 गरिपसमनिध, रिपगसमनिध, परिगसमनिध, गपरिसमनिध, पगरिसमनिध,
 स्रिमपगनिध, रिसमपगनिध,^{४०} समरिपगनिध, मसरिपगनिध, रिमसगनिध,
 मरिसगनिध, स्रिपमगनिध, रिसपमगनिध, सपरिमगनिध, पसरिमगनिध,
 रिपसमगनिध, परिसमगनिध,^{४०} समपरिगनिध, मसपरिगनिध, सपमरिगनिध,
 पसमरिगनिध, मपसरिगनिध, पमसरिगनिध, रिमपसगनिध, मरिपसगनिध,
 रिपमसगनिध, परिमसगनिध,^{४०} मपरिसगनिध, पमरिसगनिध, सगमपरिनिध,
 गसमपरिनिध, सगमपरिनिध, मसगपरिनिध, गमसपरिनिध, मगसपरिनिध,
 सगपमरिनिध, गसपमरिनिध,^{४०} सपगमरिनिध, पसगमरिनिध, गपसमरिनिध,
 पमसमरिनिध, समपगरिनिध, मसपगरिनिध, सपमगरिनिध, पसमगरिनिध,
 मपसगरिनिध, पमसगरिनिध,^{४०} गमपसरिनिध, मपपसरिनिध, गपमसरिनिध,
 पगमसरिनिध, मपगसरिनिध, पमगसरिनिध, रिगमपसनिध, गरिमपसनिध,
 रिमपसनिध, मरिपमसनिध, रिपगमसनिध, गपरिमसनिध, पगरिमसनिध,
 रिमपगसनिध, मरिपगसनिध,^{४०} रिपमगसनिध, परिमगसनिध, मपरिगसनिध,
 पमरिगसनिध, गमपरिसनिध, मगपरिसनिध, गमपरिसनिध, पगमरिसनिध,
 मपगरिसनिध, पमगरिसनिध,^{४०} स्रिगमनिध, रिसगमनिध, सगरिमनिध,
 गसरिमनिध, रिगसमनिध, गरिसमनिध, स्रिमगनिध, रिसमगनिध,
 समरिगनिध, मसरिगनिध,^{४०} रिमसगनिध, मरिसगनिध, सगमरिनिध,
 गसमरिनिध, सगमरिनिध, मसगरिनिध, गमसरिनिध, मगसरिनिध,
 रिगमसनिध, गरिमसनिध,^{४०} रिमगसनिध, मरिगसनिध, गमरिसनिध,

मगरिसनिध, स्रिगनिमपध, रिसगनिमपध, सगरिनिमपध, गसरिनिमपध,
 रिगसनिमपध, गरिसनिमपध,^{४०} स्रिगनिमपध, रिसनिमपध, सनिगमपध,
 निसरिगमपध, रिसगमपध, निरिसगमपध, सगनिरिमपध, गसनिरिमपध,
 सनिगसिमपध, निसगरिमपध,^{४०} गनिसरिमपध, निसगरिमपध, रिगनिसमपध,
 गरिनिसमपध, निरिगसमपध, निरिगसमपध, गनिरिसमपध, निगारिसमपध,
 सरिमनिगपध, रिसमनिगपध,^{४०} समरिनिगपध, मसरिनिगपध, रिमसनिगपध,
 मरिसनिगपध, स्रिगनिमगपध, रिसनिमगपध, सनिरिमगपध, निसरिमगपध,
 रिसनिसमगपध, निरिसमगपध,^{४०} समरिगपध, मसनिगगपध, सनिमरिगपध,
 निसमरिगपध, मनिगस्रिगपध, निमस्रिगपध, रिमनिसगपध, मरिनिसगपध,
 रिमनिसगपध, निरिमसगपध,^{४०} मनिरिसगपध, निमरिसगपध, सगमनिरिपध,
 गसमनिरिपध, समगनिरिपध, मसगनिरिपध, गमसनिरिपध, मगसनिरिपध,
 सगनिमरिपध, गसनिमरिपध,^{४०} सनिगमरिपध, निसगमरिपध, गनिसमरिपध,
 निगसमरिपध, समनिरिपध, मसनिगरिपध, सनिमगरिपध, निसमगरिपध,
 मनिगसरिपध, निमसरिपध,^{४०} गमनिसरिपध, मगनिसरिपध, गनिमसरिपध,
 निगमसरिपध, मनिगसरिपध, निमगसरिपध, रिगमनिसपध, गरिमनिसपध,
 रिमगनिसपध, मरिगनिसपध,^{४०} गमरिनिसपध, मगरिनिसपध, रिगनिसमपध,
 गरिनिसमपध, रिनिगमसपध, निरिगमसपध, गनिरिमसपध, निगारिमसपध,
 रिमनिसपध, मरिनिसपध,^{४०} रिमिगसपध, निरिमिगसपध, मनिरिगसपध,
 निमरिगसपध, गमनिरिसपध, मगनिरिसपध, गनिमरिसपध, निगमरिसपध,
 मनिगरिसपध, निमगरिसपध,^{४०} स्रिगपनिमध, रिसगपनिमध, सगरिपनिमध,
 गसरिपनिमध, रिगसपनिमध, गरिसपनिमध, स्रिपगनिमध, रिसपगनिमध,
 सपरिगनिमध, पसरिगनिमध,^{४०} रिपसगनिमध, परिसगनिमध, सगपरिमिध,
 गसपरिमिध, सपगरिमिध, पसगरिमिध, गपसरिमिध, पगसरिमिध,
 रिगपसनिमध, गरिपसनिमध,^{४०} रिपगसनिमध, परिगसनिमध, गपरिसनिमध,
 पगरिसनिमध, स्रिगनिमपध, रिसगनिमपध, सगरिनिमपध, गसरिनिमपध,
 रिगसनिमपध, गरिसनिमपध,^{४०} स्रिनिगपमध, रिसनिगपमध, सनिरिगपमध,
 निसरिगपमध, रिनिसगपमध, निरिसगपमध, सगनिरिपमध, गसनिरिपमध,

गनियसमरिध, निगपसमरिध,^{१०} पनिसमरिध, निपगसमरिध, सपमनिगरिध,
 मसपनिगरिध, सपमनिगरिध, पसमनिगरिध, मपसनिगरिध, पमसनिगरिध,
 समनिपगरिध, मसनिपगरिध,^{१०} सनिमपगरिध, निसमपगरिध, मनिसपगरिध,
 निमसपगरिध, सपनिमगरिध, पसनिमगरिध, सनिपमगरिध, निसपमगरिध,
 पनिसमगरिध, निपसमगरिध,^{१०} मपनिसगरिध, पमनिसगरिध, मनिपसगरिध,
 निमपसगरिध, पनिमसगरिध, निमसगरिध, गमपनिसरिध, मगपनिसरिध,
 गपमनिसरिध, पगमनिसरिध,^{१०} मपगनिसरिध, पमगनिसरिध, गमनिसरिध,
 गपनिसरिध, गनिमपसरिध, निगमपसरिध, मनिगपसरिध, निमगपसरिध,
 गपनिमसरिध, पगनिमसरिध,^{१०} गनिपमसरिध, निगपमसरिध, पनिगमसरिध,
 निपगमसरिध, मपनिगसरिध, पमनिगसरिध, मनिपगसरिध, निमपगसरिध,
 पनिमगसरिध, निपमगसरिध,^{१०} रिगमपनिसध, गरिमपनिसध, रिमगपनिसध,
 मरिगपनिसध, गमरिपनिसध, मगरिपनिसध, रिगपमनिसध, गरिपमनिसध,
 रिपगमनिसध, परिगमनिसध,^{१०} गपरिमनिसध, पगरिमनिसध, रिमपगनिसध,
 मरिपगनिसध, रिपमगनिसध, परिमगनिसध, मपरिगनिसध, पमरिगनिसध,
 गमपरिनिसध, मगपरिनिसध,^{१०} गपमरिनिसध, पगमरिनिसध, मपगरिनिसध,
 पमगरिनिसध, रिगमनिसध, गरिमनिसध, रिमगनिसध, मरिगनिसध,
 गमरिनिसध, मगरिनिसध,^{१०} रिगनिमपसध, गरिनिमपसध, रिनिगमपसध,
 निरिगमपसध, गनिरिमपसध, निगरिमपसध, रिमनिगपसध, मरिनिगपसध,
 रिनिमगपसध, निरिमगपसध,^{१०} मनिरिगपसध, गमनिरिगपसध, निमगरिपसध,
 मगनिरिपसध, गनिमरिपसध, निगमरिपसध, मनिगरिपसध, निमगरिपसध,
 रिगपनिमसध, गरिपनिमसध,^{१०} रिपगनिमसध, परिगनिमसध, गपरनिमसध,
 पगरनिमसध, रिगनिमसध, गरिनिमसध, रिनिगपमसध, निरिगपमसध,
 गनिरिपमसध, निगारिपमसध,^{१०} रिपनिगमसध, परिनिगमसध, रिनिपगमसध,
 निरिपगमसध, पनिरिगमसध, निपरिगमसध, गपनिरिमसध, पगनिरिमसध,
 गनिपरिमसध, निगपरिमसध,^{१०} पनिगपरिमसध, निपगपरिमसध, रिमपनिगसध,
 मरिपनिगसध, रिपमनिगसध, परिमनिगसध, मपरिनिगसध, पमरिनिगसध,
 रिमनिपगसध, मरिनिपगसध,^{१०} रिनिमपगसध, निरिमपगसध, मनिरिपगसध,

निमरिपगसध, रिपनिमगसध, परिनिमगसध, रिनिपमगसध, निरिपमगसध,
 पनिरिमगसध, निपरिमगसध,^{१०} मपनिरिगसध, पमनिरिगसध, मनिपरिगसध,
 निमपरिगसध, पनिमपरिगसध, निपमपरिगसध, गमपनिरिसध, मगपनिरिसध,
 गपमनिरिसध, पगमनिरिसध,^{१०} मपगनिरिसध, पमगनिरिसध, गमनपरिसध,
 मगनपरिसध, गनिमपरिसध, निगमपरिसध, मनिगपरिसध, निमगपरिसध,
 गपनिमपरिसध, पगनिमपरिसध,^{१०} गनिपमपरिसध, निपमपरिसध, पनिगमपरिसध,
 निपगमपरिसध, मपनिगपरिसध, पमनिगपरिसध, मनिपगपरिसध, निमपगपरिसध,
 पनिमगपरिसध, निपमगपरिसध,^{१०} सरिगमधनिप, रिगममधनिप, सगरिमधनिप,
 गसरिमधनिप, रिगममधनिप, गरिममधनिप, सरिममधनिप, रिमममधनिप,
 समरिगधनिप, मसरिगधनिप,^{१०} रिमसगधनिप, मरिसगधनिप, सगमरिधनिप,
 गसमरिधनिप, समगरिधनिप, मसगरिधनिप, गमसरिधनिप, मगसरिधनिप,
 रिगमसधनिप, गरिमसधनिप,^{१०} रिमगसधनिप, मरिगसधनिप, गमरिसधनिप,
 मगरिसधनिप, सरिगमधनिप, रिमगमधनिप, सगरिमधनिप, गसरिमधनिप,
 रिगसधमनिप, गरिसधमनिप,^{१०} सरिधमनिप, रिमधमनिप, सधरिममनिप,
 धसरिममनिप, रिधसगमनिप, धरिसगमनिप, सगधरिमनिप, गसधरिमनिप,
 सधगरिमनिप, धसरिमनिप,^{१०} गधसरिमनिप, धगसरिमनिप, रिगधसमनिप,
 गरिधसमनिप, रिधगसमनिप, धरिगसमनिप, गधरिसमनिप, धगरिसमनिप,
 सरिमधगनिप, रिमधमगनिप,^{१०} समरिधगनिप, मसरिधगनिप, रिमसधगनिप,
 मरिसधगनिप, सरिधमगनिप, रिमधमगनिप, सधरिमगनिप, धसरिमगनिप,
 रिधसमगनिप, धरिसमगनिप,^{१०} समधरिगनिप, मसधरिगनिप, सधमरिगनिप,
 धसमरिगनिप, मधसरिगनिप, धमसरिगनिप, रिमधसरिगनिप, मरिधसरिगनिप,
 रिधमसरिगनिप, धरिमसरिगनिप,^{१०} मधरिसगनिप, धमरिसगनिप, सगमधरिनिप,
 गसमधरिनिप, समगधरिनिप, मसगधरिनिप, गमसधरिनिप, मगसधरिनिप,
 सगधमरिनिप, गसधमरिनिप,^{१०} सधमरिनिप, धसमरिनिप, गधसमरिनिप,
 धगसमरिनिप, सधमगरिनिप, सधमगरिनिप, धसमगरिनिप, गधमसरिनिप,
 मधसमरिनिप, धमसगरिनिप,^{१०} गमधसरिनिप, मगधसरिनिप, गधमसरिनिप,
 धमससरिनिप, मधमसरिनिप, धमगसरिनिप, रिगमधसरिनिप, गरिमधसरिनिप,

रिगमथसन्धिप, मरिगथसन्धिप,^{५०} गमरिधसन्धिप, मगरिधसन्धिप, रिगधमसन्धिप, गरिधमसन्धिप, रिधगमसन्धिप, धरिगमसन्धिप, गधरिमसन्धिप, धगरिमसन्धिप, रिमधगसन्धिप, मरिधगसन्धिप,^{५०} रिधमगसन्धिप, धरिमगसन्धिप, मधरिगसन्धिप, धमरिगसन्धिप, गमधरिसन्धिप, मगधरिसन्धिप, गधमरिसन्धिप, धगमरिसन्धिप, मधगरिसन्धिप, धमगरिसन्धिप,^{५०} सरिगमनिधप, रिसगमनिधप, सगरिमनिधप, गसरिमनिधप, रिगसमनिधप, गरिसमनिधप, सरिमगनिधप, रिसमगनिधप, समरिगनिधप, मसरिगनिधप,^{७०} रिमसगनिधप, मरिसगनिधप, सगमरिनिधप, गसमरिनिधप, समगरिनिधप, मसगरिनिधप, गमसरिनिधप, मगसरिनिधप, रिगमसन्धिप, गरिमसन्धिप,^{५०} रिमगसन्धिप, मरिगसन्धिप, गमरिसन्धिप, मगरिसन्धिप, रिगसन्धिप, गरिसन्धिप,^{५०} सरिगमधप, रिसगमधप, सनिरिगमधप, निसरिगमधप, रिनिसगमधप, निरिसगमधप, सगनिरिमधप, गसनिरिमधप, सनिरिगमधप, रिसनिरिमधप, सनिरिगमधप, गसनिरिमधप,^{५०} गनिसरिमधप, निगसरिमधप, रिगनिसमधप, गरिनिसमधप, रिनिगसमधप, निरिगसमधप, गनिरिसमधप, निगरिसमधप, सरिमनिगधप, रिसमनिगधप,^{१०} समरिनिगधप, मसरिनिगधप, रिमसनिगधप, मरिसनिगधप, सरिनिगमधप, रिसनिगमधप, सनिरिमगधप, निसरिमगधप, रिनिसमगधप, निरिसमगधप,^{५०} समनिरिगधप, मसनिरिगधप, सनिमरिगधप, निसमरिगधप, मनिसरिगधप, निमसरिगधप, रिमनिसगधप, मरिनिसगधप, गसमनिरिधप, समगनिरिधप, मसगनिरिधप, गमसनिरिधप, मगसनिरिधप, सगनिरिधप, गसनिरिधप,^{५०} सनिगमरिधप, निगमरिधप, गनिसमरिधप, निगसमरिधप, समनिगरिधप, मसनिगरिधप, सनिमगरिधप, निसमगरिधप, मनिसगरिधप, निमसगरिधप,^{५०} गमनिसरिधप, मगनिसरिधप, गनिसरिधप, निगमसरिधप, मनिसरिधप, निमगसरिधप, रिगमनिसधप, गरिमनिसधप, रिमगनिसधप, मरिगनिसधप,^{५०} गमरिनिसधप, मगरिनिसधप, रिगनिसधप, गरिनिसधप, रिनिगमसधप, निरिगमसधप, गनिरिमसधप, निगमिसधप, रिमनिगसधप, मरिनिगसधप,^{७०} रिनिगसधप, निरिगसधप, मरिसधप,

निमरिगसधप, गमनिरिसधप, मगनिरिसधप, गनिरिसधप, निगमरिसधप, मनिगरिसधप, निमगरिसधप,^{५०} सरिगधनिमप, रिसगधनिमप, सगरिधनिमप, गसरिधनिमप, रिगसधनिमप, गरिसधनिमप, सरिधगनिमप, रिसधगनिमप, सधरिगनिमप, धसरिगनिमप,^{५०} रिधसगनिमप, धरिसगनिमप, सगधरिनिमप, गसधरिनिमप, सधगरिनिमप, धसगरिनिमप, गधसरिनिमप, धगसरिनिमप, रिगधसनिमप, गरिधसनिमप,^{७०} रिधमसनिमप, धरिमसनिमप, गधरिसनिमप, धगरिसनिमप, रिगसनिधमप, सरिगनिधमप, रिसगनिधमप, सगरिनिधमप, गसरिनिधमप, रिगसनिधमप, गरिसनिधमप,^{१०} सरिनिगधमप, रिसनिगधमप, सनिरिगधमप, निसरिगधमप, रिनिसगधमप, निरिसगधमप, सगनिरिधमप, गसनिरिधमप, सनिरिगधमप, निगसरिधमप,^{२०} गनिसरिधमप, निगसरिधमप, रिगनिसधमप, गरिनिसधमप, रिनिगसधमप, निरिगसधमप, गनिरिसधमप, निगरिसधमप, सरिधनिगमप, रिसधनिगमप,^{३०} सधरिनिगमप, धसरिनिगमप, रिधसनिगमप, धरिसनिगमप, सरिनिधगमप, रिसनिधगमप, सनिरिधगमप, निसरिधगमप, रिनिसधगमप, निरिसधगमप,^{४०} सधनिरिगमप, धसनिरिगमप, सनिधरिगमप, निधसरिगमप, रिनिसगमप, धरिनिसगमप, धरिनिसगमप, गसधनिरिमप, सधगनिरिमप, धसगनिरिमप, गधसनिरिमप, धगसनिरिमप, सगनिरिमप, गसनिरिमप,^{५०} सनिगधरिमप, निगगधरिमप, गनिसधरिमप, निगसधरिमप, सधनिरिमप, धसनिरिमप,^{७०} गधनिसरिमप, धगनिसरिमप, गनियसरिमप, निगधसरिमप, धनिगसरिमप, निधगसरिमप, रिगधनिसमप, गरिधनिसमप, रिधगनिसमप, धरिगनिसमप,^{५०} गधरिनिसमप, धगरिनिसमप, रिगनियसमप, गरिनियसमप, रिनिगधसमप, निरिगधसमप, गनिरिधसमप, निगरिधसमप, रिधनिगसमप, धरिनिगसमप,^{५०} रिनिधगसमप, निरिधगसमप, धनिरिगसमप, निधरिगसमप, गधनिरिसमप, धगनिरिसमप, गनियरिसमप, निगधरिसमप, धनिगधिसमप, निगधरिसमप,^{५०} सरिमधनिगप, रिसमधनिगप, समरिधनिगप, मसरिधनिगप, रिमसधनिगप, मरिसधनिगप, सरिधमनिगप, रिसधमनिगप,

रिनिमगधसप, निरिमगधसप,^{६०} मनिरिगधसप, निमरिगधसप, गमनिरिधसप,
मगनिरिधसप, गनिमरिधसप, निगमरिधसप, मनिगरिधसप, निमगरिधसप,
रिगधनिमसप, गरिधनिमसप,^{६०} रिधगनिमसप, धरिगनिमसप, गधरिनिमसप,
धगरिनिमसप, रिगनिधमसप, गरिनिधमसप, रिनिगधमसप, निरिगधमसप,
गनिरिधमसप, निगरिधमसप,^{१००} रिधनिगमसप, धरिनिगमसप, रिनिधगमसप,
निरिधगमसप, धनिरिगमसप, निरिगमसप, गधनिरिमसप, धगनिरिमसप,
गनिधरिमसप, निगधरिमसप,^{१०} धनिगरिमसप, निधगरिमसप, रिमधनिगसप,
मरिधनिगसप, रिधमनिगसप, धरिमनिगसप, मधरिनिगसप, धमरिनिगसप,
रिमनिधगसप, मरिनिधगसप,^{२०} रिनिधगसप, निरिमधगसप, मनिरिधगसप,
निमरिधगसप, रिधनिमगसप, धरिनिमगसप, रिनिधमगसप, निरिधमगसप,
धनिरिमगसप, निधरिमगसप,^{३०} मधनिरिगसप, धमनिरिगसप, मनिधरिगसप,
निमधरिगसप, धनिमरिगसप, निधमरिगसप, गमधनिरिसप, मगधनिरिसप,
गधमनिरिसप, धगमनिरिसप,^{४०} मयगनिरिसप, धमगनिरिसप, गमनिधरिसप,
मगनिधरिसप, गनिमधरिसप, निगमधरिसप, मनिगधरिसप, निमगधरिसप,
गधनिमरिसप, धगनिमरिसप,^{५०} गनिधमरिसप, निगधमरिसप, धनिगमरिसप,
निधगमरिसप, मधनिगरिसप, धमनिगरिसप, मनिधगरिसप, निमधगरिसप,
धनिमगरिसप, निधमगरिसप,^{६०} सरिगपधनिम, रिसगपधनिम, सगरिपधनिम,
गसरिपधनिम, रिगसपधनिम, गरिसपधनिम, सरिपगधनिम, रिसधगधनिम,
सपरिगधनिम, पसरिगधनिम,^{७०} रिपसगधनिम, परिसगधनिम, सगपधनिम,
गसपरिधनिम, सगपरिधनिम, पसरिधनिम, गपसरिधनिम, पगसरिधनिम,
रिगपसधनिम, गरिपसधनिम,^{८०} रिपगसधनिम, परिसधनिम, गपरिसधनिम,
पगरिसधनिम, सरिगधपनिम, रिसगधपनिम, सगरिधपनिम, गसरिधपनिम,
रिगधधपनिम, गरिधधपनिम,^{९०} सरिधगपनिम, रिसधगपनिम, सधरिगपनिम,
धसरिगपनिम, रिधसगपनिम, धरिसगपनिम, सगधरिपनिम, गसधरिपनिम,
सधगरिपनिम, धसगरिपनिम,^{१००} गधसरिपनिम, धगसरिपनिम, रिगधसरिपनिम,
गरिधसरिपनिम, रिधगसरिपनिम, धरिगसरिपनिम, गधरिसपनिम, धगरिसपनिम,
सरिपधगनिम, रिसपधगनिम,^{१०} सपरिधगनिम, पसरिधगनिम, रिपसधगनिम,

परिसधगनिम, सरिधपगनिम, रिसधपगनिम, सधरिपगनिम, धसरिपगनिम,
रिधसपगनिम, धरिसपगनिम,^{२०} सपधरिगनिम, पसधरिगनिम, सधपरिगनिम,
धसपरिगनिम, पधसरिगनिम, धपसरिगनिम, रिपधसगनिम, परिधसगनिम,
रिधपसगनिम, धरिपसगनिम,^{३०} पधरिसगनिम, धपरिसगनिम, सगपधरिनिम,
गसपधरिनिम, सगपधरिनिम, पसगधरिनिम, गपसधरिनिम, पगसधरिनिम,
साधपरिनिम, गसधपरिनिम,^{४०} सधगपरिनिम, धसगपरिनिम, गधसपरिनिम,
धगसपरिनिम, सधगपरिनिम, पसधगपरिनिम, सधपगपरिनिम, धसपगपरिनिम,
पधसगपरिनिम, धपसगपरिनिम,^{५०} गपधसरिनिम, पाधसरिनिम, गधपसरिनिम,
धगपसरिनिम, पधगसरिनिम, धपासरिनिम, रिगपधसनिम, गरिपधसनिम,
रिपाधसनिम, परिगधसनिम,^{६०} गपरिधसनिम, पगरिधसनिम, रिगधपसनिम,
गरिधपसनिम, रिधगपसनिम, धरिगपसनिम, गधरिपसनिम, धगरिपसनिम,
रिपधगसनिम, परिधगसनिम,^{७०} रिधपगसनिम, धरिपगसनिम, पधरिगसनिम,
धपरिगसनिम, गपधरिसनिम, पगधरिसनिम, गधपरिसनिम, धगपरिसनिम,
पधगरिसनिम, धपगरिसनिम,^{८०} सरिगपनिधम, रिसगपनिधम, सगरिपनिधम,
गसरिपनिधम, रिगसपनिधम, गरिसपनिधम, सरिपगनिधम, रिसधगनिधम,
सपरिगनिधम, पसरिगनिधम,^{९०} रिपसगनिधम, परिसगनिधम, सगपरिनिधम,
गसपरिनिधम, सगपरिनिधम, पसरिनिधम, गपसरिनिधम, पगसरिनिधम,
रिगपसनिधम, गरिपसनिधम,^{३००} रिपगसनिधम, परिसनिधम, गपरिसनिधम,
पगरिसनिधम, सरिगनिधम, रिसगनिधम, सगरिनिधम, गसरिनिधम,
रिगसनिधम, गरिसनिधम,^{१०} सरिनिगपधम, रिसनिगपधम, सनिरिगपधम,
निसरिगपधम, रिनिसगपधम, निरिसगपधम, सगनिरिपधम, गसनिरिपधम,
सनिरिपधम, निसगपरिपधम,^{२०} गनिसरिपधम, निगसरिपधम, रिगनिसपधम,
गरिनिसपधम, रिनिगसपधम, निरिगसपधम, गनिरिसपधम, निगरिसपधम,
सरिपनिगधम, रिसपनिगधम,^{३०} सपरिनिगधम, पसरिनिगधम, रिपसनिगधम,
परिसनिगधम, सरिनिगधम, रिसनिगधम, सनिरिगधम, निसरिगधम,
रिनिसगधम, निरिसगधम,^{४०} सपनिरिगधम, पसनिरिगधम, सनिपरिगधम,
निसपरिगधम, पनिसरिगधम, निपसरिगधम, रिपनिसगधम, परिनिगधम,

रिनिपसगधम, निरिपसगधम,^{६०} पनिरिसगधम, निपरिसगधम, सगपनिरिधम,
 गसपनिरिधम, सपगनिरिधम, पसगनिरिधम, गपसनिरिधम, पगसनिरिधम,
 सगनिरिधम, गसनिरिधम,^{६०} सनिगपरिधम, निसगपरिधम, गनिसपरिधम,
 निगसपरिधम, सपनिगपरिधम, पसनिगपरिधम, सनिगपरिधम, निसगपरिधम,
 पनिसगपरिधम, निपसगपरिधम,^{७०} गपनिसपरिधम, पगनिसपरिधम, गनिसपरिधम,
 निगपसपरिधम, पनिसपरिधम, निपगसपरिधम, रिगपनिसधम, गरिपनिसधम,
 रिपगनिसधम, परिगनिसधम,^{६०} गपरिनिसधम, पगारिनिसधम, रिगनिसधम,
 गरिनिपसधम, रिनिगपसधम, निरिगपसधम, गनिरिपसधम, निगपरिपसधम,
 रिपनिगसधम, परिनिगसधम,^{६०} रिनिगसधम, निरिगसधम, पनिरिगसधम,
 निपपरिगसधम, गपनिरिगसधम, पगनिरिगसधम, गनिरिगसधम, निगपरिगसधम,
 पनिरिगसधम, निपगपरिगसधम,^{६०} सरिगधनिपम, रिसगधनिपम, सगरिधनिपम,
 गसरिधनिपम, रिगसधनिपम, गरिसधनिपम, सरिधगनिपम, रिसधगनिपम,
 सधरिगनिपम, धसरिगनिपम,^{१०} रिधसगनिपम, धरिसगनिपम, सगधरिनिपम,
 गसधरिनिपम, सधधरिनिपम, धसधरिनिपम, गधसरिनिपम, धगसरिनिपम,
 रिगधसनिपम, गरिधसनिपम,^{२०} रिधगसनिपम, धरिगसनिपम, गधरिसनिपम,
 धगरिसनिपम, सरिगनिधम, रिसगनिधम, सगरिनिधम, गसरिनिधम,
 रिगसनिधम, गरिसनिधम,^{३०} सरिनिगधम, रिसनिगधम, सनिरिगधम,
 निसरिगधम, रिनिसगधम, निरिसगधम, सगनिरिधम, गसनिरिधम,
 सनिगरिधम, निसगरिधम,^{४०} गनिसरिधम, निगसरिधम, रिगनिसधम,
 गरिनिसधम, रिनिगसधम, निरिगसधम, गनिरिसधम, निगपरिसधम,
 सरिधनिगम, रिसधनिगम,^{६०} सधरिनिगम, धसरिनिगम, रिधसनिगम,
 धरिसनिगम, सरिनिधगम, रिसनिधगम, सनिरिधगम, निसरिधगम,
 रिससधगम, निरिसधगम,^{६०} सधनिरिगम, धसनिरिगम, सनिधरिगम,
 निसधरिगम, धनिसरिगम, निधसरिगम, रिधनिसगम, धरिनिसगम,
 रिनिधसगम, निरिधसगम,^{७०} धनिरिसगम, निधरिसगम, सगधनिरिगम,
 गसधनिरिगम, सधधनिरिगम, धसधनिरिगम, गधसनिरिगम, धगसनिरिगम,
 सगनिधरिगम, गसनिरिगम,^{८०} सनिगधरिगम, निसगधरिगम, गनिसधरिगम,

निगसधरिगम, सधनिगपरिगम, धसनिगपरिगम, सनिधगरिगम, निसधगरिगम,
 धनिसगरिगम, निधसगरिगम,^{९०} गधनिसरिगम, धगनिसरिगम, गनिधसरिगम,
 निगधसरिगम, धनिगसरिगम, निधगसरिगम, रिगधनिसधम, गरिधनिसधम,
 रिधगनिसधम, धरिगनिसधम,^{६०} गधरिनिसधम, धगारिनिसधम, रिगनिधसधम,
 गरिनिधसधम, रिनिगधसधम, निरिगधसधम, गनिरिधसधम, निगधरिधसधम,
 रिधनिगसधम, धरिनिगसधम,^{१०} रिनिधसधम, निरिधगसधम, धनिरिगसधम,
 निधरिगसधम, गधनिरिसधम, धगनिरिसधम, गनिधरिसधम, निगधरिसधम,
 धनिरिगसधम, निधगरिसधम,^{२०} सरिधनिगम, रिसधनिगम, सपरिधनिगम,
 पसरिधनिगम, रिपसधनिगम, परिसधनिगम, सरिधपनिगम, रिसधपनिगम,
 सधरिपनिगम, धसरिपनिगम,^{३०} रिधसरिपनिगम, धरिसरिपनिगम, सधरिनिगम,
 पसरिनिगम, सधपरिनिगम, धसपरिनिगम, पधसरिनिगम, धपसरिनिगम,
 रिपधसरिनिगम, परिधसरिनिगम,^{४०} रिधसरिनिगम, धरिपसरिनिगम, पधरिसनिगम,
 धपरिसनिगम, सरिपनिधगम, रिसपनिधगम, सपरिनिधगम, पसरिनिधगम,
 रिपसरिनिधगम, परिसरिनिधगम,^{५०} सरिनिधधम, रिसनिधधम, सनिरिधधम,
 निसरिधधम, रिनिसधधम, निरिसधधम, सपनिरिधधम, पसरिनिधधम,
 सनिपसरिधधम, निसपरिधधम,^{६०} पनिसरिधधम, रिपनिसधधम, रिपनिसधधम,
 परिनिसधधम, रिपनिसधधम, निरिपनिसधधम, पनिरिसधधम, निपनिसधधम,
 सरिधनिधम, रिसधनिधम,^{७०} सधरिनिधम, धसरिनिधम, रिधसरिनिधम,
 धरिसनिधम, सरिनिधधम, रिसनिधधम, सनिरिधधम, निसरिधधम,
 रिनिसधधम, निरिसधधम,^{८०} सधनिरिधम, धसनिरिधम, सनिधरिधम,
 निसधरिधम, धनिसरिधम, निधसरिधम, रिधनिसधम, धरिनिसधम,
 रिनिधसधम, निरिधसधम,^{९०} धनिरिसधम, निधरिसधम, सधधनिरिधम,
 पसरिनिधम, सधधनिरिधम, धसरिनिधम, पधसरिनिधम, धपसरिनिधम,
 सपनिधरिधम, पसरिनिधम,^{६०} सनिधधरिगम, निसधधरिगम, पनिसधधरिगम,
 निपसधधरिगम, सधधनिरिधम, धसरिनिधम, सनिधधरिगम, निसधधरिगम,
 धनिसधरिगम, निधसरिगम,^{१०} पधनिसरिगम, धपनिसरिगम, पनिसधरिगम,
 निपधसरिगम, धनिसधरिगम, निधधसरिगम, रिधधसरिगम, परिधनिसधम,

रिधपनिसगम, धरिपनिसगम,^{२०} पधरिनिसगम, धपरिनिसगम, रिपनिधसगम,
परिनिधसगम, रिनिधसगम, निरिधसगम, पनिरिधसगम, निपनिधसगम,
रिधनिधसगम, धरिनिधसगम,^{३०} रिनिधसगम, निरिधसगम, धनिरिधसगम,
निधरिधसगम, पधरिधसगम, धपरिधसगम, पनिधरिधसगम, निपधरिधसगम,
धनिधरिधसगम, निधपरिधसगम,^{४०} सगपधनिरिम, गसपधनिरिम, सपगधनिरिम,
पसगधनिरिम, गपसधनिरिम, पगसधनिरिम, सगधपनिरिम, गसधपनिरिम,
सधगपनिरिम, धसगपनिरिम,^{५०} गधसपनिरिम, धगसपनिरिम, सपधगनिरिम,
पसधगनिरिम, सधपगनिरिम, धसपगनिरिम, पधसगनिरिम, धपसगनिरिम,
गपधसनिरिम, पगधसनिरिम,^{६०} गधपसनिरिम, धगपसनिरिम, सपधसनिरिम,
धपगसनिरिम, सगपनिधरिम, गसपनिधरिम, सपगनिधरिम, पसगनिधरिम,
गपसनिधरिम, पगसनिधरिम,^{७०} सगनिधरिम, गसनिधरिम, सनिधगधरिम,
निसगपधरिम, गनिसपधरिम, निगसपधरिम, सपनिगधरिम, पसनिगधरिम,
सनिधगधरिम, निसपगधरिम,^{८०} पनिसगधरिम, निपसगधरिम, गपनिसधरिम,
पगनिसधरिम, गनिपसधरिम, निगपसधरिम, पनिगसधरिम, निपगसधरिम,
सगधनिधरिम, गसधनिधरिम,^{९०} सधगनिधरिम, धसगनिधरिम, गधसनिधरिम,
धगसनिधरिम, सगनिधपरिम, गसनिधपरिम, सनिगधपरिम, निसगधपरिम,
गनिसधपरिम, निगसधपरिम,^{१००} सधनिगधपरिम, धसनिगधपरिम, सनिधगधपरिम,
निसधगधपरिम, धनिसगधपरिम, निधसगधपरिम, गधनिसधपरिम, धगनिसधपरिम,
गनिधसधपरिम, निगधसधपरिम,^{११०} धनिगसधपरिम, निधगसधपरिम, सपधनिगधरिम,
पसधनिगधरिम, सधपनिगधरिम, धसपनिगधरिम, पधसनिगधरिम, धपसनिगधरिम,
सपनिधगधरिम, पसनिधगधरिम,^{१२०} सनिधधगधरिम, निसपधगधरिम, पनिसधगधरिम,
निपसधगधरिम, सधनिधगधरिम, धसनिधगधरिम, सनिधधगधरिम, निधधगधरिम,
धनिसधगधरिम, निधसधगधरिम,^{१३०} पधनिसगधरिम, धपनिसगधरिम, पनिधसगधरिम,
निपधसगधरिम, धनिधसगधरिम, निधपसगधरिम, गधधनिसधरिम, पगधनिसधरिम,
गधपनिसधरिम, धगपनिसधरिम,^{१४०} पधगनिसधरिम, धपगनिसधरिम, गपनिधसधरिम,
पगनिधसधरिम, गनिधधसधरिम, निगधधसधरिम, पनिगधधसधरिम, निपगधधसधरिम,
गधनिधधसधरिम, धगनिधधसधरिम,^{१५०} गनिधधसधरिम, निगधधसधरिम, धनिगधधसधरिम,

निधगपसधरिम, पधनिगधसधरिम, धपनिगधसधरिम, पनिधगधसधरिम, निपधगधसधरिम,
धनिधगधसधरिम, निधपगधसधरिम,^{१६०} रिगपधनिसधरिम, गरिपधनिसधरिम, रिपाधनिसधरिम,
परिगधनिसधरिम, गपरिधनिसधरिम, पगरिधनिसधरिम, रिगधपनिसधरिम, गरिधपनिसधरिम,
रिधगपनिसधरिम, धरिगधनिसधरिम,^{१७०} गधरिधनिसधरिम, धगरिधनिसधरिम, रिपधगधनिसधरिम,
परिधगधनिसधरिम, रिधगधनिसधरिम, धरिगधनिसधरिम, पधरिगधनिसधरिम, धपरिगधनिसधरिम,
गपधरिधनिसधरिम, पगधरिधनिसधरिम,^{१८०} गधपरिधनिसधरिम, धगपरिधनिसधरिम, पधगधरिधनिसधरिम,
धपगधरिधनिसधरिम, रिगपनिधधसधरिम, गरिनिधधसधरिम, रिपाधनिधधसधरिम, परिगधनिधधसधरिम,
गपरिनिधधसधरिम, पगरिनिधधसधरिम,^{१९०} रिगनिधधसधरिम, गरिनिधधसधरिम, रिगनिधधसधरिम,
निरिगधधसधरिम, गनिरिधधसधरिम, निगरिधधसधरिम, रिपनिगधधसधरिम, परिनिगधधसधरिम,
रिनिगधधसधरिम, निरिगधधसधरिम,^{२००} पनिरिगधधसधरिम, निपरिगधधसधरिम, गपनिरिधधसधरिम,
पगनिरिधधसधरिम, गनिपरिधधसधरिम, निगपरिधधसधरिम, पनिगधरिधधसधरिम, निपगधरिधधसधरिम,
रिगधनिधधसधरिम, गरिधनिधधसधरिम,^{२१०} रिधगधनिधधसधरिम, धरिगधनिधधसधरिम, गधरिनिधधसधरिम,
धगरिनिधधसधरिम, रिगधनिधधसधरिम, गरिनिधधसधरिम, रिगनिधधसधरिम, निरिगधधसधरिम,
गनिरिधधसधरिम, निगरिधधसधरिम,^{२२०} रिधनिगधधसधरिम, धरिनिगधधसधरिम, रिनिगधधसधरिम,
निरिधगधधसधरिम, धनिरिगधधसधरिम, निधरिगधधसधरिम, गधनिरिधधसधरिम, गधनिधगधधसधरिम,
परिधनिगधधसधरिम, रिधधनिगधधसधरिम, धरिधनिगधधसधरिम, पधरिनिगधधसधरिम, धपरिनिगधधसधरिम,
रिपनिधगधधसधरिम, परिनिधगधधसधरिम,^{२३०} रिनिधधगधधसधरिम, निरिधधगधधसधरिम, पनिरिधधगधधसधरिम,
निपरिधधगधधसधरिम, रिधनिधगधधसधरिम, धरिनिधगधधसधरिम, रिनिधधगधधसधरिम, निरिधधगधधसधरिम,
धनिरिधगधधसधरिम, निधरिधगधधसधरिम,^{२४०} पधनिरिगधधसधरिम, धपनिरिगधधसधरिम, पनिधरिगधधसधरिम,
निपधरिगधधसधरिम, धनिधरिगधधसधरिम, निधधरिगधधसधरिम, गपधनिधधसधरिम, पगधनिधधसधरिम,
गधपनिधधसधरिम, धगपनिधधसधरिम,^{२५०} पधगधनिधधसधरिम, धपगधनिधधसधरिम, गपनिधधधधसधरिम,
पगनिधधधधसधरिम, गनिधधधधसधरिम, निगधधधधसधरिम, पनिगधधधधसधरिम, निपगधधधधसधरिम,
गधनिधधधधसधरिम, धगनिधधधधसधरिम,^{२६०} गनिधधधधसधरिम, निगधधधधसधरिम, धनिगधधधधसधरिम,
निधगधधधधसधरिम, पधनिगधधधधसधरिम, धपनिधगधधधसधरिम, निपधगधधधधसधरिम,
धनिधगधधधधसधरिम, निधधगधधधधसधरिम,^{२७०} (५) सरिमपधनिग, रिधसपधनिग, समरिधधनिग,
मसरिधधनिग, रिधसपधनिग, मरिधसपधनिग, सरिधधधधनिग, रिधसपधधनिग,

सपरिमथनिग, पसरिमथनिग,^{१०} रिपसमथनिग, परिसमथनिग, समपरिधनिग,
मसपरिधनिग, सपमरिधनिग, पसमरिधनिग, मपसरिधनिग, पमसरिधनिग,
रिमपसधनिग, मरिपसधनिग,^{१००} रिपमसधनिग, परिमसधनिग, मपरिमसधनिग,
पमरिसधनिग, सरिमसधनिग, रिसमधनिग, समरिधनिग, मसरिधनिग,
रिमसधनिग, मरिसधनिग,^{१०} सरिधमपनिग, रिसधमपनिग, समरिधमपनिग, मसरिधमपनिग,
धसरिमपनिग, रिधसमपनिग, धरिसमपनिग, समधरिपनिग, मसधरिपनिग,
सधमरिपनिग, धसमरिपनिग,^{२०} मधसरिपनिग, धमसरिपनिग, रिमधसरिपनिग,
मरिधसरिपनिग, रिधमसरिपनिग, धरिमसरिपनिग, मधरिसपनिग, धमरिसपनिग,
सरिपधमनिग, रिसपधमनिग,^{३०} सपरिधमनिग, पसरिधमनिग, रिपसधमनिग,
परिसधमनिग, सरिधमपनिग, रिसधमपनिग, सधरिपमनिग, धसरिपमनिग,
रिधसपमनिग, धरिसपमनिग,^{४०} सपधरिमनिग, पसधरिमनिग, सधपरिमनिग,
धसपरिमनिग, पधसरिमनिग, धपसरिमनिग, रिपधसमनिग, परिधसमनिग,
रिधपसमनिग, धरिपसमनिग,^{५०} पधरिसमनिग, धपरिसमनिग, समपधरिनिग,
मसपधरिनिग, सपमधरिनिग, पसमधरिनिग, मपसधरिनिग, पमसधरिनिग,
समधपरिनिग, मसधपरिनिग,^{६०} सधमपरिनिग, धसमपरिनिग, मधसपरिनिग,
धमसपरिनिग, सपधमपरिनिग, पसधमपरिनिग, सधमपरिनिग, धसमपरिनिग,
पधसमपरिनिग, धपसमपरिनिग,^{७०} मपधसरिनिग, पमधसरिनिग, मधपसरिनिग,
धमपसरिनिग, पधमसरिनिग, धपमसरिनिग, रिमपधसरिनिग, मरिपधसरिनिग,
रिपमधसरिनिग, परिमधसरिनिग,^{८०} मपरिधसरिनिग, पमरिधसरिनिग, रिमधसरिनिग,
मरिधसरिनिग, रिधमपसरिनिग, धरिमपसरिनिग, मधरिपसरिनिग, धमरिपसरिनिग,
रिपधमसरिनिग, परिधमसरिनिग,^{९०} रिधपमसरिनिग, धरिपमसरिनिग, पधरिमसरिनिग,
धपरिमसरिनिग, मपधरिमसरिनिग, पमधरिमसरिनिग, मधपरिमसरिनिग, धमपरिमसरिनिग,
पधमरिसनिग, धपमरिसनिग,^{१००} सरिमपनिग, रिसमपनिग, समरिपनिग,
मसरिपनिग, रिमसपनिग, मरिसपनिग, सरिपमनिग, रिसपमनिग,
सपरिमनिग, पसरिमनिग,^{१०} रिपसमनिग, परिसमनिग, समपरिनिग,
मसपरिनिग, सपमरिनिग, पसमरिनिग, मपसरिनिग, पमसरिनिग,
रिमपसनिग, मरिपसनिग,^{२०} रिपमसनिग, परिमसनिग, मपरिसनिग,

पमरिसनिग, सरिमनिग, रिसमनिग, समरिनिग, मसरिनिग,
रिमसनिग, मरिसनिग,^{३०} सरिमपनिग, रिसमपनिग, समरिपनिग, मसरिपनिग,
निसरिमपनिग, रिनिसमपनिग, निरिसमपनिग, समनिरिपनिग, मसनिरिपनिग,
सनिमरिपनिग, निसमरिपनिग,^{४०} मनिसरिपनिग, निमसरिपनिग, रिमनिसपनिग,
मरिनिसपनिग, रिनिसमपनिग, निरिसमपनिग, मनिरिसपनिग, निमरिसपनिग,
सरिपनिमपनिग, रिसपनिमपनिग,^{५०} सपरिनिमपनिग, पसरिनिमपनिग, रिपसनिमपनिग,
परिसनिमपनिग, सरिनिमपनिग, रिसनिमपनिग, सनिरिपमपनिग, निसरिपमपनिग,
रिनिसमपनिग, निरिसमपनिग,^{६०} सपनिरिमपनिग, पसनिरिमपनिग, सनिरिमपनिग,
निसपरिमपनिग, पनिसरिमपनिग, निपसरिमपनिग, रिपनिसमपनिग, परिनिसमपनिग,
रिनिपसमपनिग, निरिपसमपनिग,^{७०} पनिरिसमपनिग, निपरिसमपनिग, समनिरिपनिग,
मसपनिरिपनिग, सपमनिरिपनिग, पसमनिरिपनिग, मपसनिरिपनिग, पमसनिरिपनिग,
समनिरिपनिग, मसनिरिपनिग,^{८०} सनिमपरिपनिग, निसमपरिपनिग, मनिसपरिपनिग,
निमसपरिपनिग, सपनिमपरिपनिग, पसनिमपरिपनिग, सनिपमपरिपनिग, निसपमपरिपनिग,
पनिसमपरिपनिग, निपसमपरिपनिग,^{९०} मपनिसरिपनिग, पमनिसरिपनिग, मनिसरिपनिग,
निमपसरिपनिग, पनिसरिपनिग, निपमसरिपनिग, रिमपनिसरिपनिग, मरिपनिसरिपनिग,
रिपमनिसरिपनिग, परिमनिसरिपनिग,^{१००} मपरिनिमपनिग, पमपरिनिमपनिग, रिमपरिनिमपनिग,
मरिनिपसधनिग, रिनिमपसधनिग, निरिमपसधनिग, मनिरिपसधनिग, निमरिपसधनिग,
रिपनिमसधनिग, परिनिमसधनिग,^{१०} रिनिपमसधनिग, निरिपमसधनिग, पनिरिमसधनिग,
निपरिमसधनिग, मपनिरिमसधनिग, पमनिरिमसधनिग, मनिरिमसधनिग, निमपरिमसधनिग,
पनिमरिमसधनिग, निपमरिमसधनिग,^{२०} सरिमधनिग, रिसमधनिग, समरिधनिग, मसरिधनिग,
रिमसधनिग, मरिसधनिग, सरिधमनिग, रिधमनिग, रिसधमनिग, सधरिमनिग, धसरिमनिग,
धसरिमनिग, पधसरिमनिग,^{३०} रिधसमनिग, धरिसमनिग, समधरिनिग, मसधरिनिग,
सधमरिनिग, धसमरिनिग, मधसरिनिग, धमसरिनिग, रिमधसरिनिग, मरिधसरिनिग,
रिधमधसरिनिग, परिमधसरिनिग,^{४०} रिधमसरिनिग, धरिपमसरिनिग, पधरिमसरिनिग,
धपरिमसरिनिग, मपधरिमसरिनिग, पमधरिमसरिनिग, मधपरिमसरिनिग, धमपरिमसरिनिग,
पधमरिसनिग, धपमरिसनिग,^{५०} सरिमपनिग, रिसमपनिग, समरिपनिग, मसरिपनिग,
रिमसपनिग, मरिसपनिग, सरिपमनिग, रिसपमनिग, सपरिमनिग, पसरिमनिग,^{६०} रिपसमनिग,
परिसमनिग, समपरिनिग, मसपरिनिग, सपमरिनिग, पसमरिनिग, मपसरिनिग, पमसरिनिग,
रिमपसनिग, मरिपसनिग,^{७०} रिपमसनिग, परिमसनिग, मपरिसनिग,

सनिमरिधपग, निसमरिधपग,^{६०} मनिमरिधपग, निमसरिधपग, रिमनिसधपग,
मरिनिसधपग, रिनिमसधपग, निरिमसधपग, मनिरिसधपग, निमरिसधपग,
सरिधनिमपग, रिसधनिमपग,^{७०} सधरिनिमपग, धसरिनिमपग, रिधसनिमपग,
धरिसनिमपग, सरिनिधमपग, रिसनिधमपग, सनिरिधमपग, निसरिधमपग,
रिनिसधमपग, निरिसधमपग,^{८०} सधनिरिमपग, धसनिरिमपग, सनिधरिमपग,
निसधरिमपग, धनिसरिमपग, निधसरिमपग, रिधनिसमपग, धरिनिसमपग,
रिनिधसमपग, निरिधसमपग,^{९०} धनिरिसमपग, निधरिसमपग, समधनिरिपग,
मसधनिरिपग, सधमनिरिपग, धसमनिरिपग, मधसनिरिपग, धमसनिरिपग,
समनिधरिपग, मसनिधरिपग,^{१००} सनिमधरिपग, निममधरिपग, मनिमधरिपग,
निमसधरिपग, सधनिमरिपग, धसनिमरिपग, सनिधमरिपग, निसधमरिपग,
धनिसमरिपग, निधसमरिपग,^{११०} मधनिसरिपग, धमनिसरिपग, मनिधसरिपग,
निमधसरिपग, धनिमसरिपग, निधमसरिपग, रिमधनिसपग, मरिधनिसपग,
रिधमनिसपग, धरिमनिसपग,^{१२०} मधरिनिसपग, धमरिनिसपग, रिमनिधसपग,
मरिनिधसपग, रिनिमधसपग, निरिमधसपग, मनिरिधसपग, निमरिधसपग,
रिधनिमसपग, धरिनिमसपग,^{१३०} रिनिधमसपग, निरिधमसपग, धनिरिमसपग,
निधरिमसपग, मधनिरिसपग, धमनिरिसपग, मनिधरिसपग, निमधरिसपग,
धनिमरिसपग, निधमरिसपग,^{१४०} सरिपधनिमग, रिसपधनिमग, सपरिधनिमग,
पसरिधनिमग, रिपधनिमग, परिसधनिमग, सरिधपनिमग, रिसधपनिमग,
सधरिपनिमग, धसरिपनिमग,^{१५०} रिधसपनिमग, धरिसपनिमग, सपधरिनिमग,
पसधरिनिमग, सधपरिनिमग, धसपरिनिमग, पधसरिनिमग, धपसरिनिमग,
रिपधसनिमग, परिधसनिमग,^{१६०} रिधपसनिमग, धरिपसनिमग, पधरिसनिमग,
धपरिसनिमग, सरिपनिधमग, रिसपनिधमग, सपरिनिधमग, पसरिनिधमग,
रिपसनिधमग, परिसनिधमग,^{१७०} सरिनिपधमग, रिसनिपधमग, सनिरिपधमग,
निसरिपधमग, रिनिसपधमग, निरिसपधमग, सपनिरिधमग, पसनिरिधमग,
सनिपरिधमग, निसपरिधमग,^{१८०} पनिसरिधमग, निपसरिधमग, रिपनिसधमग,
परिनिसधमग, रिनिपसधमग, निरिपसधमग, पनिरिसधमग, निपरिसधमग,
सरिधनिपमग, रिसधनिपमग,^{१९०} सधरिनिपमग, धसरिनिपमग, रिधसनिपमग,

धरिसनिपमग, सरिनिधपमग, रिसनिधपमग, सनिरिधपमग, निसरिधपमग,
रिनिसधपमग, निरिसधपमग,^{२००} सधनिरिपमग, धसनिरिपमग, सनिधरिपमग,
निसधरिपमग, धनिसरिपमग, निधसरिपमग, रिधनिसपमग, धरिनिसपमग,
रिनिधसपमग, निरिधसपमग,^{२१०} धनिरिसपमग, निधरिसपमग, सपधनिरिपमग,
पसधनिरिपमग, सधपनिरिपमग, धसपनिरिपमग, पधसनिरिपमग, धपसनिरिपमग,
सपनिधरिपमग, पसनिधरिपमग,^{२२०} सनिपधरिपमग, निसपधरिपमग, पनिसधरिपमग,
निपसधरिपमग, सधनिपधरिपमग, धसनिपधरिपमग, सनिधपधरिपमग, निसधपधरिपमग,
धनिसपधरिपमग, निधसपधरिपमग,^{२३०} पधनिसरिपमग, धपनिसरिपमग, पनिधसरिपमग,
निपधसरिपमग, धनिपसरिपमग, निधपसरिपमग, रिपधनिसमग, परिधनिसमग,
रिधपनिसमग, धरिपनिसमग,^{२४०} पधरिनिसमग, धपरिनिसमग, रिपनिधसमग,
परिनिधसमग, रिनिपधसमग, निरिपधसमग, पनिरिधसमग, निपधरिसमग,
रिधनिपसमग, धरिनिपसमग,^{२५०} रिनिधपसमग, निरिधपसमग, धनिरिपसमग,
निधरिपसमग, पधरिपसमग, धपनिरिपसमग, पनिधरिसमग, निपधरिसमग,
धनिपरिसमग, निधपरिसमग,^{२६०} समपधनिरिग, मसपधनिरिग, सपमधनिरिग,
पसमधनिरिग, मधसधनिरिग, पमसधनिरिग, समधपनिरिग, मसधपनिरिग,
सधमपनिरिग, धसमपनिरिग,^{२७०} मधसपनिरिग, धमसपनिरिग, सपधमनिरिप,
पसधमनिरिग, सधपमनिरिग, धसपमनिरिग, पधसमनिरिग, धपसमनिरिग,
मधधसनिरिग, पमधसनिरिग,^{२८०} मधपसनिरिग, धमपसनिरिग, पधमसनिरिग,
धपमसनिरिग, समपनिधरिग, मसपनिधरिग, सधमनिधरिग, पसमनिधरिग,
मधसनिधरिग, पमसनिधरिग,^{२९०} समनिपधरिग, मसनिपधरिग, सनिमपधरिग,
निसमपधरिग, मनिपधरिग, निमसपधरिग, सपनिमधरिग, पसनिमधरिग,
सनिपमधरिग, निसपमधरिग,^{३००} पनिसमधरिग, निपसमधरिग, मपनिधरिग,
पमनिसधरिग, मनिपसधरिग, निमपसधरिग, पनिमसधरिग, निपमसधरिग,
समधनिपधरिग, मसधनिपधरिग,^{३१०} सधमनिपधरिग, धसमनिपधरिग, मधसनिपधरिग,
धमसनिपधरिग, समनिपधरिग, मसनिपधरिग, सनिमधपधरिग, निममधपधरिग,
मनिसधपधरिग, निमसधपधरिग,^{३२०} सधनिमपधरिग, धसनिमपधरिग, सनिधमपधरिग,
निसधमपधरिग, धनिसमपधरिग, निधसमपधरिग, मधनिसपधरिग, धमनिसपधरिग,

गनिपमधसरि, निगपमधसरि,^{४०} पनिगमधसरि, निपमगधसरि, मपनिगधसरि,
 पमनिगधसरि, मनिपगधसरि, निमपगधसरि, पनिमगधसरि, निपमगधसरि,
 गमधनिपसरि, मगधनिपसरि,^{५०} गधमनिपसरि, धगमनिपसरि, मधगनिपसरि,
 धमगनिपसरि, गमनिधपसरि, मगनिधपसरि, गनिमधपसरि, निगमधपसरि,
 मनिगधपसरि, निमगधपसरि,^{६०} गधनिपमसरि, धगनिपमसरि, गनिधमपसरि,
 निगधमपसरि, धनिगमपसरि, निधगमपसरि, मधनिगपसरि, धमनिगपसरि,
 मनिधगपसरि, निमधगपसरि,^{७०} धनिगमपसरि, निधमगपसरि, गपधनिमसरि,
 पगधनिमसरि, गधपनिमसरि, धगपनिमसरि, पधगनिमसरि, धपगनिमसरि,
 गपनिधमसरि, पगनिधमसरि,^{८०} गनिधमसरि, निगपधमसरि, पनिगधमसरि,
 निपगधमसरि, गधनिपमसरि, धगनिपमसरि, गनिधमपसरि, निगधमपसरि,
 धनिगधमसरि, निधगमपसरि,^{९०} पधनिगमसरि, धपनिगमसरि, पनिधगमसरि,
 निपधगमसरि, धनिपगमसरि, निधपगमसरि, मपधनिगसरि, पमधनिगसरि,
 मधपनिगसरि, धमपनिगसरि,^{१००} पधमनिगसरि, धपमनिगसरि, मपनिधमसरि,
 पमनिधमसरि, मनिपधमसरि, निमपधमसरि, पनिमधमसरि, निपमधमसरि,
 मधनिपमसरि, धमनिपमसरि,^{११०} मनिधमसरि, निमधमसरि, धनिमधमसरि,
 निधमपमसरि, पधनिमगसरि, धपनिमगसरि, पनिधमगसरि, निपधमगसरि,
 धनिपमगसरि, निधपमगसरि,^{१२०} रिगमपधनिस, गरिमपधनिस, रिमगपधनिस,
 मरिगपधनिस, गमरिपधनिस, मगरिपधनिस, रिगपमधनिस, गरिपमधनिस,
 रिगमधनिस, परिगमधनिस,^{१३०} गरिमधनिस, पगरिमधनिस, रिमपगधनिस,
 मरिपगधनिस, रिपमगधनिस, परिमगधनिस, मपरिगधनिस, पमरिगधनिस,
 गमपरिधनिस, मगपरिधनिस,^{१४०} गपमरिधनिस, पगमरिधनिस, मपगरिधनिस,
 पमगरिधनिस, रिगमधपनिस, गरिमधपनिस, रिमगधपनिस, मरिगधपनिस,
 गमरिधपनिस, मगरिधपनिस,^{१५०} रिगधमपनिस, गरिधमपनिस, रिधमगपनिस,
 धरिगमपनिस, गधरिमपनिस, धगरिमपनिस, रिमधगपनिस, मरिधगपनिस,
 रिधमगपनिस, धरिमगपनिस,^{१६०} मधरिगपनिस, धमरिगपनिस, गमधरिपनिस,
 मगधरिपनिस, गधमरिपनिस, धगमरिपनिस, मधगरिपनिस, धमगरिपनिस,
 रिगपधमनिस, गरिपधमनिस,^{१७०} रिगधमनिस, परिगधमनिस, गपरिधमनिस,

फारिधमनिस, रिगधपमनिस, गरिधपमनिस, रिधगपमनिस, धरिगपमनिस,
 गधरिपमनिस, धगरिपमनिस,^{१८०} रिपधगमनिस, परिधगमनिस, रिधपगमनिस,
 धरिपगमनिस, पधरिगमनिस, धपरिगमनिस, गधधरिमनिस, पगधरिमनिस,
 गधपरिमनिस, धगपरिमनिस,^{१९०} पधगरिमनिस, धपगरिमनिस, रिमपधगनिस,
 मरिपधगनिस, रिपमधगनिस, परिमधगनिस, मपरिधगनिस, पमरिधगनिस,
 रिमधपगनिस, मरिधपगनिस,^{२००} रिधमपगनिस, धरिमपगनिस, मधरिपगनिस,
 धमरिपगनिस, रिपधमगनिस, परिधमगनिस, रिधपमगनिस, धरिपमगनिस,
 पधरिमगनिस, धपरिमगनिस,^{२१०} मपधरिगनिस, पमधरिगनिस, मधपरिगनिस,
 धमपरिगनिस, पधमरिगनिस, धपमरिगनिस, गमपधरिनिस, मगपधरिनिस,
 गधमधरिनिस, पगमधरिनिस,^{२२०} मपगधरिनिस, पमगधरिनिस, गमधपरिनिस,
 मगधपरिनिस, गधमपरिनिस, धगमपरिनिस, मधगपरिनिस, धमगपरिनिस,
 गधधपरिनिस, पगधमपरिनिस,^{२३०} गधपमरिनिस, धगपमरिनिस, पधगमरिनिस,
 धपगमरिनिस, मपधगरिनिस, पमधगरिनिस, मधपगरिनिस, धमपगरिनिस,
 पधमगरिनिस, धपमगरिनिस,^{२४०} रिगमपनिधस, गरिमपनिधस, रिमगपनिधस,
 मरिगपनिधस, गमरिपनिधस, मगरिपनिधस, रिगपमनिधस, गरिपमनिधस,
 रिपगमनिधस, परिगमनिधस,^{२५०} गरिमनिधस, पगरिमनिधस, रिमपगनिधस,
 मरिपगनिधस, रिपमगनिधस, परिमगनिधस, मपरिगनिधस, पमरिगनिधस,
 गमपरिनिधस, मगपरिनिधस,^{२६०} गपमरिनिधस, पगमरिनिधस, मपगरिनिधस,
 पमगरिनिधस, रिगमनिधस, गरिमनिधस, रिमगनिधस, मरिगनिधस,
 गमरिनिधस, मगरिनिधस,^{२७०} रिगनिमपधस, गरिनिमपधस, रिनिमपधस,
 निरिगमपधस, गनिरिमपधस, निगरिमपधस, रिमनिगपधस, मरिनिगपधस,
 रिनिमगपधस, निरिमगपधस,^{२८०} मनिरिगपधस, निमरिगपधस, गमनिरिपधस,
 मगनिरिपधस, गनिमरिपधस, निगमरिपधस, मनिगरिपधस, निमगरिपधस,
 रिगपनिमधस, गरिपनिमधस,^{२९०} रिपगनिमधस, परिगनिमधस, गपरिनिमधस,
 पगरिनिमधस, रिगनिमधस, गरिनिमधस, रिनिगपमधस, निरिगपमधस,
 गनिरिपमधस, निगरिपमधस,^{३००} रिपनिगमधस, परिनिगमधस, रिनिगमधस,
 निरिगमधस, पनिरिगमधस, निपनिगमधस, गपनिरिमधस, पगनिरिमधस,

गनिपरिमधस, निगपरिमधस,^{1०} पनिरिमधस, निपगरिमधस, रिमपनिगधस,
मरिपनिगधस, रिपमनिगधस, परिमनिगधस, मपरिनिगधस, पमरिनिगधस,
रिमनिगधस, मरिनिगधस,^{२०} रिनिमपगधस, निरिमपगधस, मनिरिपगधस,
निमरिपगधस, रिपनिमगधस, परिनिमगधस, रिनिमगधस, निरिपमगधस,
पनिरिमगधस, निपरिमगधस,^{३०} मपनिरिगधस, पमनिरिगधस, मनिपरिगधस,
निमपरिगधस, पनिमरिगधस, निपमरिगधस, गमपनिरिधस, मगपनिरिधस,
गपमनिरिधस, पगमनिरिधस,^{४०} मपगनिरिधस, पमगनिरिधस, गमनिपरिधस,
मगनिपरिधस, गनिमपरिधस, निगमपरिधस, मनिगपरिधस, निमगपरिधस,
गपनिमरिधस, पगनिमरिधस,^{५०} गनिपमरिधस, निगपमरिधस, पनिगमरिधस,
निपगमरिधस, मपनिगरिधस, पमनिगरिधस, मनिपगरिधस, निमपगरिधस,
पनिमगरिधस, निपमगरिधस,^{६०} रिगमधनिपस, गरिमधनिपस, रिमगधनिपस,
मरिगधनिपस, गमरिधनिपस, मगरिधनिपस, रिगधमनिपस, गरिधमनिपस,
रिधगमनिपस, धरिगमनिपस,^{७०} गधरिमनिपस, धगरिमनिपस, रिमधगनिपस,
मरिधगनिपस, रिधमगनिपस, धरिमगनिपस, मधरिगनिपस, धमरिगनिपस,
गमधरिनिपस, मगधरिनिपस,^{८०} गधमरिनिपस, धगमरिनिपस, मधगरिनिपस,
धमगरिनिपस, रिगमनिधस, गरिमनिधस, रिमगनिधस, मरिगनिधस,
गमरिनिधस, मगरिनिधस,^{९०} रिगनिधमपस, गरिनिधमपस, रिनिमधमपस,
निरिगमधमपस, गनिरिमधमपस, निगरिमधमपस, रिमनिगधमपस, मरिनिगधमपस,
रिनिमगधमपस, निरिमगधमपस,^{१००} मनिरिगधमपस, निमरिगधमपस, गमनिरिधमपस,
मगनिरिधमपस, गनिमरिधमपस, निगमरिधमपस, मनिगरिधमपस, निमगरिधमपस,
रिगधनिमपस, गरिधनिमपस,^{११०} रिधगनिमपस, धरिगनिमपस, गधरिनिमपस,
धगरिनिमपस, रिगनिधमपस, गरिनिधमपस, रिनिगधमपस, निरिगधमपस,
गनिरिधमपस, निगरिधमपस,^{१२०} रिधनिगमपस, धरिनिगमपस, रिनिगममपस,
निरिधगमपस, धनिरिगमपस, निधरिगमपस, गधनिरिमपस, धगनिरिमपस,
गनिधरिमपस, निगधरिमपस,^{१३०} धनिगरिमपस, निधगरिमपस, रिमधनिगपस,
मरिधनिगपस, रिधमनिगपस, धरिमनिगपस, मधरिनिगपस, धमरिनिगपस,
रिमनिधगपस, मरिनिधगपस,^{१४०} रिनिमधगपस, निरिमधगपस, मनिरिधगपस,

निमरिधगपस, रिधनिमगपस, धरिनिमगपस, रिनिधमगपस, निरिधमगपस,
धनिरिमगपस, निधरिमगपस,^{१५०} मधनिरिगपस, धमनिरिगपस, मनिधरिगपस,
निमधरिगपस, धनिमरिगपस, निधमरिगपस, गमधनिरिपस, मगधनिरिपस,
गधमनिरिपस, धगमनिरिपस,^{१६०} मधगनिरिपस, धमगनिरिपस, गमनिधरिपस,
मगनिधरिपस, गनिमधरिपस, निगमधरिपस, मनिगधरिपस, निमगधरिपस,
गधनिमरिपस, धगनिमरिपस,^{१७०} गनिधमरिपस, निगधमरिपस, धनिममरिपस,
निधमगरिपस, मधनिगरिपस, धमनिगरिपस, मनिधगरिपस, निमधगरिपस,
धनिमगरिपस, निधमगरिपस,^{१८०} रिगपधनिमस, गरिपधनिमस, रिगधनिमस,
परिगधनिमस, गपरिधनिमस, पगरिधनिमस, रिगधपनिमस, गरिधपनिमस,
रिधगपनिमस, धरिगपनिमस,^{१९०} गधरिपनिमस, धगरिपनिमस, रिधगनिमस,
परिधगनिमस, रिधपगनिमस, धरिपगनिमस, पधरिगनिमस, धपरिगनिमस,
गपधरिनिमस, पगधरिनिमस,^{२००} गधपरिनिमस, धगपरिनिमस, पधगरिनिमस,
धपगरिनिमस, रिगपनिधमस, गरिपनिधमस, रिपगनिधमस, परिगनिधमस,
गपरिनिधमस, पगरिनिधमस,^{२१०} रिगनिपधमस, गरिनिपधमस, रिनिगपधमस,
निरिगपधमस, गनिरिपधमस, निगरिपधमस, रिपनिगधमस, परिनिगधमस,
रिनिगधमस, निरिपगधमस,^{२२०} पनिरिगधमस, निपरिगधमस, गपनिरिधमस,
पगनिरिधमस, गनिपरिधमस, निगपरिधमस, पनिगरिधमस, निपगरिधमस,
रिगधनिपमस, गरिधनिपमस,^{२३०} रिधगनिपमस, धरिगनिपमस, गधरिनिपमस,
धगरिनिपमस, रिगनिधममस, गरिनिधममस, रिनिगधममस, निरिगधममस,
गनिरिधममस, निगरिधममस,^{२४०} रिधनिगपमस, धरिनिगपमस, रिनिधगपमस,
निरिधगपमस, धनिरिगपमस, निधरिगपमस, गधनिरिपमस, धगनिरिपमस,
गनिधरिपमस, निगधरिपमस,^{२५०} धनिगरिपमस, निधगरिपमस, रिमधनिगमस,
परिधनिगमस, रिधपनिगमस, धरिपनिगमस, पधरिनिगमस, धपरिनिगमस,
रिपनिधगमस, परिनिधगमस,^{२६०} रिनिपधगमस, निरिपधगमस, पनिरिधगमस,
निपरिधगमस, रिधनिपगमस, धरिनिपगमस, रिनिधपगमस, निरिधपगमस,
धनिरिपगमस, निधरिपगमस,^{२७०} पधनिरिगमस, धपनिरिगमस, पनिधरिगमस,
निपधरिगमस, धनिपरिगमस, निधपरिगमस, गपधरिनिमस, पगधरिनिमस,

श्रुतीनां जातिस्वरग्रामप्रदर्शकं चक्रम् ।

श्रुतिसंख्या	श्रुतिनामानि	श्रुतिजातयः	षड्जग्रामस्वराः	मध्यमग्रामस्वराः	मात्वाग्रामस्वराः
१	तीष्ठा	दीप्ता	.	.	त्रि
२	ऊर्ध्वती	आयता	.	.	.
३	मन्दो	यदुः	.	.	.
४	छन्दोवती	मध्या	स	स	स
५	दयावती	कल्या	.	.	.
६	रज्ज्वती	मध्या	.	.	.
७	रत्निका	यदुः	रि	रि	रि
८	रौद्री	दीप्ता	.	.	.
९	कोष्ठा	आयता	ग	ग	.
१०	वज्रिका	दीप्ता	.	.	ग
११	प्रसारिणी	आयता	.	.	.
१२	प्रीतिः	यदुः	.	.	.
१३	मार्जनी	मध्या	म	म	म
१४	क्षितिः	यदुः	.	.	.
१५	रक्षा	मध्या	.	.	.
१६	संदीपिनी	आयता	.	प	प
१७	आलारिणी	कल्या	प	.	.
१८	मदन्ती	कल्या	.	.	.
१९	रोहिणी	आयता	.	ध	ध
२०	रम्या	मध्या	ध	.	.
२१	उग्रा	दीप्ता	.	.	.
२२	क्षोभिणी	मध्या	नि	नि	.

अनुबन्धः ८

श्लोकार्थानुक्रमणी

अ	पुटसंख्या	पुटसंख्या
अतोऽष्टावधिका आयं०	२१५	
अतो गीतं प्रधानत्वात्	१७	
अतो जातोऽष्टमे मासि	४१	
अतो मातुर्मनोऽभीष्टं	३६	
अत्यल्पवर्णमाधारं	३४८	
अत्र येऽन्या अपन्यासाः	२३७	
अथ प्रत्येकमेतासां	२४६	
अथ विन्दुः स तत्र	२०२	
अथ रागविवेकाख्ये	२२२	
अथान् शुद्धतानानां	३२३	
अदानाद् दोहदानां	१५	
अघः क्रमादस्ति लोष्टः	१७८	
अघराधरतीव्रास्ताः	५३	
अघस्तनैर्निपादादौः	१३०	
अघिका विंशतिः क्षीणां	५७	
अधुनाखिललोकानां	१३	
अधोगता अपि त्रेधा	५८	
अध्यास्ते संकुचद्गातः	४२	
अनन्तत्वात् ते शास्त्रे	२११	
अनभ्यासस्त्वनशेषे	२३८	
अनभ्यासैः क्वचित् क्वापि	२४०	

पुटसंख्या	पुटसंख्या
इति स्युः षड्जहीनानां	१७८
इत्यष्टधा समुद्दिष्टाः	५६
इत्येकाशीतिसंयुक्तं	१५७ ऊर्ध्वं दश दशाधस्तात् ५८
	ऊर्ध्वंगा हृदयं प्राप्ताः "
	ऊर्ध्वरेखा शिरास्तारः १६०
ई	
ईश्वरं लिङ्गमित्युक्तं	२७
ईषत्पशां लङ्घनं स्यात्	२३८
उ	
उक्ताः शुद्धादिभेदेन	१४६ ऋचो यजूषि सामानि ३४५
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे	१०४ ऋषभस्त्वन्तिमां प्रोक्तं १८६
उच्चोच्चतरतायुक्ताः	८० ऋषभांशं सप्रहं च ३४७
उत्क्षेपणमवक्षेप०	४८ ऋषभादिमूर्च्छना स्यात् २६७, २७४
उत्पत्तिमभिधायामः	७२ ऋषभेण विहीनानाम् १७६
उत्पादयन्ति नैषादी०	२१८ ऋषभे मध्यमेऽल्पत्वं २८३
उदानः पादायोरस्ते	४६ ऋषभोऽशस्त्वोद्भुवितं २७०
उदीच्यवाद्यं मान्तं	२३६ ऋषयो ददुःशुः पञ्च ११६
उदीच्यवानां त्रितये	" एकः क्ष्मावलये १२
उद्गारादिनिमेषादि	४६ एक एकस्वरस्ते त्रि० १५४
उद्गीतोद्वाहितौ तद्वत्	१६४ एक एकस्वरस्तानः १८७
उद्दिष्टान्त्यस्तावन्तिथे	१७२ एकप्राप्तोद्गवाश्चेक० १८७
उद्दिग्गो गर्भसंवासात्	४१ एकविंश्या द्वितीयायां ६१
उपर्युपरिसर्वान्यः	१२ एकश्रुत्यपकृष्टाः स्युः "
उल्गासितश्चेति तेषां	२०८ एकस्वरविदानानां १४६, १७८
उन्नति तदनन्तरेऽपि	२३८ एकस्वरविदसंख्या स्यात् १६१

पुटसंख्या	पुटसंख्या
एकस्वरास्त्वभेदत्वात्	१५३ औ
एकस्वरोज्ज निर्भेदः	१४६
एकाशा नन्दयन्ती च	२२४ और्ध्वं रिपलोपेन २८८
एकाङ्गुलं देहमध्यं	६८ और्ध्वानां चतुर्णां प्राक् १५६
एकान्तरस्वरारोह०	१६६ और्ध्वानां तु विशल्या १४६
एकान्तरं स्वरयुग्मं	१६७ और्ध्वी सास्ति येषां च २४१
एकैकं चित्रमार्गादि	३६७
एकैकस्यां मूर्च्छनायां	१४६ क
एकैकान्त्यान्त्यविरहात्	"
एतच्च चेतनस्थानं	५४ कं धर्मं विदधी नैषः १२
एतत्कुलप्रसूतत्वात्	१२७ कण्ठेऽस्ति भारतीस्थानं ६३
एतत् संमिश्रणाद्वर्णः	१८६ कण्ठे मध्यो मूर्ध्नि तारः ७६
एतदल्पनिगास्वाहुः	२२२ कन्दमध्ये स्थिता तस्या ७०
एतस्यैव कलाऽन्त्यो द्वौ	२०६ कन्दौकृत्य स्थिता कन्दं ६८
एताः प्रतिष्ठिता नाम्नां	५७ कपालं पञ्चमजीवाति० ३४७
एता एव विना वाङ्मया	२१८ कपालानां क्रमाद् भूमः ३५२
एता निषादगांधारी०	१७६ कषणा चायता मध्या १०३
एतानेवावरोहेण	२०८ कर्तव्यात्रापि गांधारी० ३२३
एताम्यन्तरमागेषण	२२७ कर्मास्य देहोन्नयन० ४६
एते चैकोनपश्चाशत्	१४२ कलां प्रयुज्य मन्द्रादेः २०१
एवं कण्ठे तथा शीर्षे	८० कला गतागतवती २०४
एवं कलात्रयेणीकतः	१६३ कलायां वीन् स्वरान् गीत्वा २०२
एवं मध्यममूर्च्छायां	१८५ कलायामाद्ययोर्धूमं २१०
एवंविधे तु देहेऽस्मिन्	७२ कलास्तेषां द्वितीयाद्याः २०८
एवं संचार्यलंकाराः	२०८ कले स्तःस्तिस्वरे यत्र १६७
एषां शेषेषु पत्रेषु	६६ काकल्पन्तरयोः साम्यक् २१
एषा प्रकृतिरन्या तु	३८ काकल्पन्तरपड्जैश्व १८४
एषा मन्द्रगतः सीमा	२३४ कामारंवी पञ्चमान्ता २३६

पुटसंख्या	पुटसंख्या
कार्मारव्यथ गांधारः	२२०
कार्मारव्यां च नैषाद्यां	२३६
कार्मारव्यां भवत्यंशाः	३१८
कार्या मन्त्रमध्वनाता	८३
कार्यो गनी तु करुणे	११६
किंचित्कालमवस्थानं	४१
किमन्ये यक्षगन्धर्वः	१६
कुमुद्व्यायता यास्याः	१०४
कुर्वुस्ता रक्तगांधारी	२१६
कुर्वन् क्रमाद्यदारोहेत्	१६६
कुर्वति द्वे नरे शुक्लं	५८
कुलानि जातयो वर्णाः	२१
कुल्याभिरिव केदाराः	५७
कृतगुरुपदसेवः	१२
कृताञ्जलिर्नलाट्टस्री	४२
कृता सान्तरमार्गः स्यात्	२४०
कृत्याग्निवत्तरं स्पृष्टा	२०२
कृपा क्षमार्जवं धैर्यं	६६
कैशिके काकलीत्वे च	१०८
कैशिक्यां सप्तपक्षे तान्	२३७
कैशिक्यामुपभान्येऽंशाः	३०८
कैशित्तु पञ्चमः प्रोक्तः	३३३
कोरकाः प्रतरास्तुन्नाः	५६
कोष्ठसंख्यागुणं न्यसेत्	१६६
क्रमं न्यस्य स्वरः स्थाप्यः	१६२
क्रमा अकूटतानत्वे	१४६
क्रमा द्विधेति द्वाविंशत्	१५१
क्रमात् कला सा यत्	२०६

पुटसंख्या

क्रमात् कालगतेहेतू	७०
क्रमात्पूर्वादिपत्ते तु	६२
क्रमात् पूषा यशस्विन्यौ	७१
क्रमात् स्वराणां सप्तानां	१३८
क्रमात् सरिगमाधैः स्यात्	२०४
क्रमादनुष्टुप्त्रायत्री	११६
क्रमादलाल्पतरते	२४३
क्रमादाराहेति यदा	१६७
क्रमाद् ग्रामत्रये देवाः	२७७
क्रमाद् गेन निगाभ्यां च	१७०
क्रमादुपमहीनानां	१७८
क्रमात्तमस्वरात्पूर्वः	१७५
क्रमान्यागांश्चित्तवृत्तिः	२४७
क्रमेण दम्भो वैकल्यं	६२
क्रियतेऽथः शिराः सूतिः	४४
क्रियास्तेषां मनो बुद्धिः	४५
क्षिति रक्ता च संदीपः	१०४
क्षेत्रज्ञः स्थित आकाशः	३५

ग

ग

ग

ग

ग

ग

ग

ग

ग

पुटसंख्या

गांधारग्राममाचष्टे	१२३
गांधारपञ्चमीत्येताः	२२४
गान्धारिकासरस्वत्योः	७१
गांधारी वैवती षाड्जी	२१८
गांधारीपञ्चमीभ्यां तु	॥
गांधारी हस्तिजिह्वा च	७१
गांधारेऽंशे न नैलोपः	२४७
गांधारोज्यन्तबहुलः	३१८
गांधारोदीच्यवां कुर्युः	२१८
गांधारोदीच्यवा चाथ	२२४
गांधारोदीच्यवायां तु	२६६
गांधारोदीच्यवा रक्तः	२१८
गांधार्यार्षभिकाभ्यां तु	॥
गाद्यौ धाद्यौ निपादाद्यौ	१५१
गानक्रियोऽन्ते वर्णः	१८६
गाने स्थानस्य लाभेन	१८०
गान्धर्वं मूर्च्छनस्तानाः	॥
गाम्भीर्यमूचमोऽच्छत्वं	६६
गायत्रीगुणदोषाश्च	२३
गीतं च वादनं नृत्तं	१७
गीतं नादात्मकं वाद्यं	२६
गीतं वाद्यं तथा नृत्तं	१६
गीतस्या गुणदोषाश्च	२४
गीताङ्गानि च वक्ष्यन्ते	॥
गीतादिनिहितस्तत्र	२२७
गीतातालकलादीनां	२६३
गीतिरित्युच्यते सा च	३५६
गीतेन प्रीयते देवः	१६

पुटसंख्या

गीते समातिरुन्यासः	२३४
गीत्वा कलायाद्यायां	३५६
गीत्वाद्यौ द्वौ चतुर्थं च	२०६
गीर्वाणकुलसंभूतः	११८
गुणग्रामेण यो विप्रान्	१२
गुणदोषाश्च गन्धर्वस्य	२३
गुदलिङ्गात्तरं चक्रं	६०
गुरुलघ्वादिमानं च	७४
गुरुपदिष्टमार्गेण	७२
गेयं वितन्वतो लोकः	॥
गोधाशने तु निद्रालुः	४०
गोपीपतिरनन्तोऽपि	१६
ग्रहांशतारमन्त्राश्च	२२७
ग्रहांशान्यासपङ्क्तिं च	३४८
ग्रामः स्वरसमूहः स्यात्	१२३
ग्रामरागाद्योपरागान्	२२
ग्रामाश्च मूर्च्छनस्तानाः	२१
ग्रामे स्यादविलोपित्वात्	१२७

घ

घ

घ

घ

घ

घ

घ

घ

घ

घ

पुटसंख्या	पुटसंख्या
चतुःश्रुतित्वमायाति	१०८ छन्दोवती रञ्जनी च
चतुःस्वराः परा यव	२०१ छन्नाः कोशानिभिः पक्वाः
चतुःस्वरा कला तत्र	”
चतुःस्वरा समकला	२०७
चतुःस्वराणां कूटानां	१४६
चतुःस्वरेषु न्याघो द्वौ	१४१ जगति विततकीर्तिः
चतुःस्वरे क्रमद्वे	१४४ जम्बूशककुशक्रौञ्च०
चतुर्थपञ्चदशमैः	६६ जरायोर्मनिषादीनां
चतुर्थस्य प्रेक्षणस्य	३१३ जातः प्राणान्नसंयोगात्
चतुर्थं व्यक्तता तेषां	३८ जातमात्रस्य तस्याथ
चतुर्दशाष्टादश वा	४६ जातिलक्ष्म ग्रहांशादि
चतुर्दशीतस्तुर्यायां	८३ जातिसाधारणं केचित्
चतुर्धाज्ये दशेत्यष्टौ	१४१ जिज्ञासूनां च विद्याभिः
चतुर्धा ताः पृथक् शुद्धः	१३३ जीवः प्राणसमारूढः
चतुर्विधाः स्वरा वादी	११२ जीवकर्मप्रेरितं तद्
चतुष्कले भूरिलपः	३६८ जीवस्थानानि मर्माणि
चतुर्लिंगशतहस्ताणि	१४१ जीवानामुपभोगाय
चत्वारिंशच्च संख्याताः	१४६ जीवो गीतादिसंतिद्धि
चत्वारि च सहस्राणि	१४१ ज्योतिष्टोमस्ततो दशः
चरत्वास्ये नासिकयोः	४८ ज्ञानेन्द्रियाणि श्रवणं
चलवीणा द्वितीया तु	६१
चातुर्मास्योऽथ संस्थाख्यः	१७८
चैतन्यं सर्वभूतानां	७४
च्युतोऽच्युतो द्विधा षड्जः	१०८ तं प्रसाद्य सुधीभुर्यः
	त एव विकृतावस्था
	ततः प्रकीर्णकाध्याये
छन्दकादीनि गीतानि	२४ ततः प्रवन्धाध्याये तु
छन्दांसि विनियोगाच्च	२१ ततः प्रसन्नमध्यः स्याद्

पुटसंख्या	पुटसंख्या
ततः प्लुतं साध्रगण०	३६८ तद्विधा गमकः स्थायाः
ततः शुद्धाः स्वराः सप्त	२१ तद्द्वयानुगतं नृत्तं
ततोऽपि षोडशदलं	६५ तद्वैलोम्ये प्रसन्नान्तः
ततोऽप्यन्तरभाषाश्च	२२ तन्द्राप्रभृति शोफादि
ततोऽप्यस्ति मनश्चक्रं	६५ तन्मध्यमाकपालं स्यात्
तत्तज्जातियुतं देहं	२६ तन्मध्ये नाभिचक्रं
तत्तानानां तु साशीतिः	१४६ तयोरेकैकहीनास्तु
तत्परान्यतमं चैवं	१८५ तयोर्द्विविधतित्तन्व्यः
तत्संबन्धादौडुवं च	२४२ तस्मादत्र सुषोपायं
तत्सुधासारधाराभिः	६६ तस्मादाहतनादस्य
तत्र नादोपयोगित्वात्	३५ तस्मादुन्धाम्बुधेर्जातिः
तत्र प्रणव उद्गीथः	६३ तस्य गीतस्य माहात्म्यं
तत्र स्वरगताध्याये	२० तस्य द्वाविंशतिर्भेदाः
तत्र स्यात् सगुणाद्वचनात्	७२ तस्य भेदास्तु बहवः
तत्रांशग्रहयोरन्व०	२२७ तस्याभूतनयः प्रभृति०
तत्राभूद्भास्करप्रख्यः	१२ तां च द्विहृदयां नारीं
तत्राष्टौ पूर्णता हीनाः	२१५ ताः कला मन्द्रमध्यान्ताः
तत्रास्तेऽग्निशिखा तन्वी	६८ तानस्वरभित्तोर्ध्वाधः
तथाज्जघ्नी नन्दयन्तीति	२१८ तानास्त्रिस्वरयोस्त्वेते
तथा सामसमुद्भूताः	३४५ तानाः स्युर्मूर्च्छनाः शुद्धाः
तदाज्ञासुजद् ब्रह्मा	३४ तानानां पुनस्त्वानां
तदाधर्मागधीं ब्राह्मः	३६१ तानानां रिधहीनानां
तदाधर्मागधी ते द्वे	३६८ तानानां सद्गुणाकाराः
तदाष्टाविंशतिस्तानाः	१४२ ताभ्योऽन्नं जातमन्नं तत्
तदाक्षेपोऽथ विन्दुः स्यात्	२०१ तामसन्निविधो देहः
तदेतत् सृष्टिसंहारं	२६ तारन्यासविहीनास्ताः
तदोद्गीतो मध्यमेन	१६७ तारमन्द्रप्रसन्नश्च
तद्गान्धारीकपालं स्यात्	३४७ तारमन्द्रप्रसन्नोऽयं

पुटसंख्या	पुटसंख्या
द्वौ नामकारिणौ षड्ज०	२३६
ध	
धनवानेन विप्राणां	१३
धमन्यो रसवाहिन्यः	५७
धर्मापेकाममोक्षाणां	१६
धैवतादेस्तु पीरव्याः	१५६
धैवतो मध्यमश्रामे	१०८
धैवतो चाथ नैषादी	२२०
धैवत्या रिमधा प्रोक्ताः	२३७
ध्यानमेकाग्रचित्तक०	७२
ध्रुवकारिभिरष्टाभिः	३६८
ध्रुववीणा स्वरेभ्योऽस्यां	६१
ध्रुववीणोपगतयः	६३
ध्रुवाश्रुतिषु लीनायाम्	॥
न	
नकारं प्राणनामानं	७७
ननु श्रुतिश्चतुर्थ्यादिः	१००
नन्दयन्तीं तु गांधारी	२१८
नन्दयन्त्यां पञ्चमोऽंशः	३३३
नन्दा विशाला सुमुखी	१३६
नपुंसकानां संकीर्णाः	३८
नलकानीति तान्याहुः	५६
नव त्रिश्रुतानीति	१५८
नव स्नायुशतानि स्युः	५६

पुटसंख्या

१७५

४८

७५

२६

७७

७५

२१

१३

४८

७७

४२

६२

१७६

६६

२४

६३

४७

३४८

५४

१०३

१५

२७

२६३

२७७

११८

१८६

१

५

५

निष्कर्षस्यैव भेदो द्वौ
नृत्तं वाद्यानृत्तं प्रोक्तं
नृपापाल्यानुसारित्वात्
नैषाद्यां निरिगा अंशाः
नैषाद्यापेक्षिकाषड्ज०
नैष्कामिकध्रुवायां च
नौरम्भसि यथा स्नायु०
न्यासः पञ्चम एव स्यात्
न्यासांशाभ्यां तदन्येषां
न्यासादिस्थानमुज्जित्वा
न्यासापन्यासविन्यास०

५

पञ्चाङ्गवेदभरसात्
पङ्क्तिरुष्णिक् च जगती
पञ्च पेक्षी शतान्याहुः
पञ्चपाण्यादिषाड्जीवत्
पञ्चमं तच्च भूतेषु
पञ्चमः पितृवंशोत्थः
पञ्चमः षाड्वद्वेषी
पञ्चमप्रेक्षणगत०
पञ्चमपंभहीनानां
पञ्चमस्य प्रेक्षणस्य
पञ्चमांशा मध्यमायां
पञ्चमांशा सदा पूर्णा
पञ्चमीजातिसंज्ञातम्
पञ्चमीतस्तुतीयायां

पुटसंख्या

१६५

१७

११३

२७८

२२४

२४७

५६

३०८

२६०

२४०

२२७

५३

११६

५७

३०३

२४१

११८

२६१

३०८

१७६

३१८

२६६

३१३

३५१

८३

पञ्चमीमध्यमाषड्ज०
पञ्चमी धैवतश्चाप
पञ्चमी मध्यमश्रामे
पञ्चविंशतिसंयुक्ता
पञ्चस्वरा ये चत्वारः
पञ्चांशा मध्यमायां
पञ्चांशा रक्तगांधारी
पञ्चांशा रिध्रवज्याः
पञ्चांशा पिञ्जरः स्वर्ण०
पयस्विनी तु वितता
परमः सहजस्तद्वत्
परमदीं च सोमेशः
परिवर्ताक्षेपविन्दु०
परिवर्तो लयस्तेषां
परिसंख्या द्वयोः प्राप्ती
पर्यायांश्च स्थितं तच्च
पलोपात्वाडवं प्रोक्तं
पश्रुति धो निषादस्तु
पाता मागश्च चत्वारः
पादभागास्तथा मालाः
पाल्यन्तरितहस्ताभ्यां
पायर्वयोः पृष्ठवंशस्य
पिङ्गलेडापिङ्गलयोः
पिण्डस्याहुः षडङ्गानि
पित्तस्य पञ्च चत्वारः
पीतः कर्दूर इत्येषां
पुंसां शीर्षादयो भावाः
पुंस्त्रीनपुंसकानां स्युः

पुटसंख्या

२२२

६५

१०८

१५७

१५४

२६६

२२४

२६०

११८

७२

६०

१५

१६६

२४

२४३

२३८

१२३

२४

४१

५६

७०

५१

५६

११८

३८

३७

पुटसंख्या	पुटसंख्या
पुण्डरीकोज्ज्वमेधश्च	१७८
पुनरम्बां च पुनर्गर्भं	४१
पुनरुक्ता मतास्तानि	१५४
पुरा पुरारिरत्रापि	३५१
पूजास्थानं तदिच्छन्ति	६२
पूर्णाः पञ्च सहस्राणि	१४६
पूर्वं: पूर्वः परस्योर्ध्वं	२००
पूर्वयोः पदयोर्ध्वं	३६१
पूर्वाद्विषु दलेष्वाहुः	६१
पूर्वावतु कलाकालं	३२८
पूर्वाहणकाले मध्याह्णे	१२७
पूषासरस्वतीमध्या	७१
पेशीस्नायुसिरासंधि०	५६
प्रतानवलयः सुषिराः	५६
प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते	२६
प्रथमादिस्वरारम्भात्	१३८
प्रबन्धानां द्विधा सूडः	२३
प्रबुद्धं पञ्चमे चित्तं	४१
प्रयत्नो ज्ञानमायुश्च	४५
प्रयुज्यते तदा गीतिः	३६७
प्रयुज्य मध्यमो ग्राह्यः	२८५
प्रयोगं बहुलः स स्यात्	२२७
प्रयोग्यो षड्जमुच्चार्य	१८५
प्रवर्तयन्ति तदाद्या	५८
प्रवेशयन्ति चाभ्यङ्ग०	"
प्रवर्तते स्वर्गलोके	१२३
प्रश्रयः कूरता गर्व०	६१
प्रसन्नानिः प्रसन्नान्तः	१६०

पुटसंख्या	पुटसंख्या
५३	५३
४७	४७
२०४	२०४
७२	७२
४८	४८
२१	२१
१६५	१६५
१६०	१६०
१६६	१६६
४४	४४
४७	४७
"	"
१०८	१०८
२८३	२८३
३५१	३५१
१०४	१०४
१६५	१६५
१६५	१६५
६४	६४
६२	६२
६६	६६
५६	५६
४१	४१
३१८	३१८

पुटसंख्या	पुटसंख्या
५६	५६
२२७	२२७
३०३	३०३
४७	४७
१	१
६८	६८
७७	७७
३४५	३४५
३४	३४
४६	४६
६६	६६
१३६	१३६
१०३	१०३
१५	१५
२८५	२८५
७५	७५
३६	३६
४४	४४
२२	२२
५७	५७
४६	४६
५०	५०
३६५	३६५
२१५	२१५
१८०	१८०

पुटसंख्या	पुटसंख्या
६५	६५
३४	३४
१५	१५
१०४	१०४
६४	६४
५१	५१
१३०	१३०
१०८	१०८
"	"
१८७	१८७
२६३	२६३
१२६	१२६
२३१	२३१
३४७	३४७
"	"
२२०	२२०
२३७	२३७
१२६	१२६
२३४	२३४
७१	७१
५४	५४
१०४	१०४
१६०	१६०
"	"
२०६	२०६

	पुस्तंख्या		पुस्तंख्या
मन्द्रद्वयात्परे तारे	१९३	मूर्च्छनादेः स्वराद्यत्र	१९४
मन्द्रपैभस्य बाहुल्यं	३३३	मूर्च्छनेत्युच्यते ग्राम०	१२८
मन्द्रस्तारस्तु दीप्तः स्यात्	१९१	मूर्च्छनोतरवर्णाद्या	१३३
मन्द्राष्टममूलन्युत्थ	२०९	मूलक्रमकमात्पृष्ठे	१३६
मन्द्रादिर्मन्द्रमध्यश्च	१९९	मृदयः शोणितं मेदः	४४
मन्त्रे प्रसन्नमाध्याह्न्यम्	१९३	मुमुर्षमाध्याताख्या च	१०३
मयूरचातकच्छाण०	११२	मेघावितां तथादत्ते	५०
महाभूतान्यमन्येषा	३३	मेत्री चान्द्रमसी पितृया	१३९
मागधी प्रथमा श्रेया	३५९	मोक्षोपायमभिधायान्	४१
मागधी संभाविता च	२४७, ३४२		
मातुर्यं विषयालाभः	४०		घ
मातु रसवहां नाडीम्	४१	यः स्वयं यस्य संवादी	२२७
मातुर्न चाप्य हृदयं	३९	यक्षरतो नारदाब्ज०	१३८
मात्राभिरष्टभिर्वृत्तं	३६७	यज्वभिर्वर्मधीघुर्यं	११
मार्गाः क्रमाच्चित्रवृत्तिः	३४२	यत्र ग्रहोऽंशोऽन्यासः	३५०
मार्गां देशीति तद्देशा	१७	यत्र ग्रहोऽंशोऽन्यासः	३४७
माहिषे शुक्ररक्ताक्षा	४०	यत्र स्वरद्वयं गीत्वा	२०५
मिथः संवादिनी तौ स्तः	११२	यत्नाद्यः स्याद् द्विद्वितीय०	२०६
मिथश्च संगतास्ते स्मृः	२८८	यत्नाद्यपञ्चमो गीत्वा	२०५
मुखेन्दुनाष्टमी त्वस्यां	२९२	यत्नाय्नास्तादृशः स स्यात्	२०४
मूलस्य चाश्रयाः सप्त	५३	यत्नाय्नाः सरिगा नोपात्त	३४७
मूर्च्छनाः कूटताना स्युः	१४६	यत्नायो क्रम इत्युक्तः	२०४
मूर्च्छना तावत्तथ्येव	१३८	यत्नैर्कोणिज्ञता गीताः	२०२
मूर्च्छनादि तु पूर्वावत्	२७०	यत्नैकोत्तरवृद्धाभिः	१९६
मूर्च्छना ध्रुवतादिः स्यात्	२६१	यज्ञज्ञानाया यस्तानः	१८०
मूर्च्छना पञ्चमादिश्च	२५७	यदा तदा प्रसादं तम्	२०१
मूर्च्छना मध्यमादिः स्यात्	२१३	यदा तदा संप्रदानम्	२०९
मूर्च्छनादेः स्वरात्तर्यं	२०३	यदाबाह्यस्त्रिणावृत्तः	१९७

पुटसंख्या	पुटसंख्या
यदान्वेलितमारोहेत्	१९७ रसज्ञा आत्मज्ञाः सत्त्व० ४४
यदा रोहेऽजरोहे च	२०७ रसनं प्राणमित्याहुः ४५
यदा वर्षति वर्षण	३६ रागा जनकजातीनां ३४७
यद्वा धन्विश्रुतिः षड्जे	१२३ राजसः षड्विधो देहः ५१
यद्वा यथाक्षरे युग्मे	३६६ रिगधन्यादयोऽष्टौ स्पृः १५१
यस्माद्भूगविभागः	१ रिधयोः संगतिर्ब्रैया २९६
यस्मिन् षाड्जीकपालं तत्	३४७ रिधयोरेव बा स्यातां ११२
यस्यां यावतिथौ षड्ज०	१३८ रिधाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च १४२
यासां नामस्वरो न्यासः	२१२ रिधौ तु अविद्यो जैवौ ११८
युगं तादृक्ममारोहेत्	२०० रिपाव्भौ तु पुञ्चम्यां २७०
युग्ममेकान्तरितयोः	२०६ रिपौ गांधारपञ्चम्यां २३७
येषामाद्यन्त्ययोरेकः	१६० रिमतिक्रम्य सगयोः ३०३
यैरङ्कूर्णैष्टसंख्या स्यात्	१७५ रिमयोः श्रुतिमेकैकां १२३
योक्तव्यसामिभिः कला संख्या	३४३ रिमयोः संगतिर्गण्ठेत् ३७०
योगानन्वश्च तत्र स्यात्	६० रिम्लयो निपादद्वयं ३०८
यो द्विजैन्दैरलं चक्रे	११ रिलोपपरिधलोपाभ्यां २६०, ३०३
यो रक्षितव्यञ्जको गेये	२२७ रिलोपपरिधलोपेन ३०८
यो मार्गितो विरिञ्च्यावैः	१७ रिलोपात् षाडवं ज्ञेयं २९६
यो विदारौ भागश्च०	२३८ रिवज्याः षट् च कैशिक्यां २३७
यौवने ताः प्रवर्धन्ते	५७ रुदन् गीतामृतं पीत्वा १६
	रुद्रौ नान्यभूपालः १५
	रोमकृपेवु सन्त्यासां ५८
	रुद्रिताभिघ्नमत्स्यस्य ५७
	रौद्री क्रोधा च गांधारे १०४
र	
रक्तश्लेष्मामपितानां	५३
रक्तस्याष्टौ पुरीषस्य	५६
रक्षितत्वाभः स्वरज्ञानं	२११
रजनीति समाख्याता	१३६
रजितोऽथ भवेदेषः	२०५
रम्या च क्षोभिणीत्यासाम्	१०४
	लक्षद्वयं सहस्राणि १४६
	लक्षत्रयं सप्तदश १५८

पुटसंख्या	पुटसंख्या
लक्षाणां संहितामानं	५८ वामपार्श्वस्थिता नारी
लक्ष्म शेषं विजानीयात्	३१३ वायुविश्रवावसू रम्भा
लज्जा भयं धृणा मोहः	६२ वायोर्धूमं ततश्चाध्रं
ललनाख्यं घण्टिकायां	६४ वाणशचाय कोबेरः
लीयन्ते हृदि जागति	५४ वार्तिके द्विगुणा ज्ञेया
लुब्धो लुब्धकसंगीते	१६ विकृता एव तत्रापि
लूतेव तन्नुजालस्था	६८ विकृता न्यासवर्जितत्
लोष्टचालनमन्यात् स्यात्	१७२ विकृतानां तु संसर्गात्
लोष्टाक्रान्ताङ्कुसयोगात्	” विदार्या बहुली यस्मात्
लील्यप्रपाशः प्रकटः	६२ विनियोगश्च पाङ्जीवत्
	विनियोगो द्वादशात्र
	विनियोगो ध्रुवागाने २६१, २६७
व	२६६, ३३३
वचनं विधिरप्राप्ती	२४३ विप्रकीर्णस्तितच्छाया०
वचनादानगमन०	४५ विमुञ्चतो द्वे सोतासि
वचसो व्यवहारोऽर्थं	२६ विवादी विपरीतत्वात्
वनस्पत्योषधीर्जाताः	३६ विशाखिलो दत्तिलश्च
वनचरस्तृणाहारः	१६ विशिष्टं वर्णसंदर्भं
वर्णाचलकृतागान०	३५६ विशुद्धेष्टमादीनि
वलयानि कपालानि	५६ विश्वजिद् ब्रह्मायज्ञश्च
वसाया भेदसो द्रौ तु	५६ विश्वोदरा मध्यदेशे
वह्निर्ब्रह्मासरस्वत्यः	११६ विश्वोदरा शङ्खिनी च
वह्निर्वैष्णोः शशाङ्कश्च	११८ विहाय समश्रुदन्तादीन्
वाक्कराद्ब्रह्मिणुदोपस्थान्	४५ वीणाद्वये स्वराः स्थाप्याः
वाग्मेयकारो गान्धर्वः	२३ वैचतानस्वरमितान्
वातं पित्तं कफं रक्तं	५६ वैततेयोच्चाटनो च
वातादिधातुप्रकृतिः	५० व्यक्तये कुर्महे तासां
वाप्ति यान्युडवोज्जति	२४१ व्यवहारे त्वसौ ज्ञेया

पुटसंख्या	पुटसंख्या
व्याख्यातारो भारतीये	१५ श्मश्रुकेशनखं दन्तान्
व्यानोऽक्षिश्रोत्रगुल्फेषु	४८ श्मश्रुलोमकचाः स्नायु०
	श्रवणं नयने नासे
	श्रीमत्सिङ्गणदेव एव
शक्त्या सुजगन्नभिन्नोऽज्ञी	३२ श्रुतयो द्वादशाष्टी वा
शङ्खचूडो गजच्छायः	१८० श्रुतिद्वयं चेत्यङ्गस्य
शङ्खनाभ्याकृतियौनिः	५७ श्रुतिद्वयलयादस्यां
शङ्खिनी सव्यकर्णान्तं	७२ श्रुतिद्वाविंशतावेवं
शतानि सप्ताष्टषष्ट्या	१५१ श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्ज०
शब्दं श्रोत्रं सुपिरतां	४७ श्रुतीनां पञ्च तासां च
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं	४५ श्रुत्यनन्तरभावी यः
शब्दं रूपं रसं गन्धं	५८ श्रोत्रयोः शब्दवाहिन्यौ
शब्दोच्चारणनिःश्वासा०	४८
शरीरं नादसंभूतिः	२०
शरीरोपचयो वर्णः	४५ षट् कूर्चाः करयोरङ्गप्रयोः
शाश्वताय च धर्माय	१३ षट्पञ्चाशच्छतं च स्युः
शुक्लार्तवप्रवेशिन्यः	५७ षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनास्याः
शुद्धजातिसमुद्भूत०	३४७ षट्स्वरं तेषु जातत्वात्
शुद्धमापीतरक्तं च	४१ षडन्यास्तदधोऽधःस्थः
शुद्धषड्जा मस्त्रीकृत्	१२६ षडवन्ति प्रयोगं ये
शुद्धा स्युर्जातयः सप्त	२१२ षड्जः प्रधानमात्रत्वात्
शुद्धार्तवाया योपायाः	३६ षड्जकाकलिनौ यद्वा
शुद्रावन्तरकाकल्यौ	११८ षड्जनाः सप्त हीनाश्चेत्
शून्यादधो लिखेदेकं	१६६ षड्जग्रामः पञ्चमे स्वं
शेषाः स्युर्मध्यमग्रामे	२२० षड्जग्रामे पृथक्तानाः
शेषापामनुवादित्वं	११२ षड्जग्रामे मूर्च्छनानां
शैत्यं स्नेहं द्रवं स्वेदं	५० षड्जमध्यमबाहुल्यं
शैलेऽक्षराभ्यां प्रथमा	२६२ षड्ज्यंभौ भूरितारौ

पुटसंख्या	पुटसंख्या
षड्जस्थानस्थितैर्न्यायैः	१३१ संगच्छन्ते निरल्पोऽंशात्
षड्जादीन्मध्यमादीश्च	१३३ संगतित्यसिपर्यन्तं
षड्जादेः शुद्धमध्यायाः	१५४ संज्ञा निष्पादगांधार०
षड्जाद्यौ मध्यमाद्यौ च	१५१ संज्ञा निष्पादहीनानां
षड्जे नूतनमन्द्रादौ	१२६ सदीपनी रोहिणी च
षड्जो ग्रहोऽंशोऽन्यासः	३४७ संनिवृत्तप्रवृत्तौऽय
षड्जोदीच्यवर्ती जाति	२१८ संन्यासोऽंशाविवाद्येव
षण्डेऽस्थिनायुनखर०	४१ संपूर्णत्वग्रहांशाप०
षण्डे नानाविधं बाधं	२५ संपूर्णत्वदशायां स्तः
षाडवं षड्जलोपेन	२५७, ३२७ संपूर्णषाडवाः प्राह
षाडवौडुवयोः स्यातां	२६३ संभाविता च पृथला
षाडवौडुवलङ्घ्या स्युः	२७० संभाविता भूरि गुरुः
षाडवौडुवितं क्वापि	२२७ संवादी त्वनुसारित्वात्
षाडवौडुवितं द्विष्टः	३०८ संस्थिता करुणा मध्या
षाड्जिकांमध्यमाभ्यां तु	२१८ स आत्मा परमात्मा च
षाड्जी गांधारिका तद्वत्	” स ऊर्मिः स्यात् स तु समः
षाड्जीगांधारिकायोगात्	” स एव द्विगुणस्तारः
षाड्जी च नन्दयन्त्याग्ध्री	२२० स काकली मध्यमस्य
षाड्जीत्येताश्चतस्रः स्युः	२२४ सकृत्कलान्याश्चैकैक०
षाड्जीवद्गीततालादि	२८८ सकृद्गायैश्चकलायां
षाड्जीवत्पञ्चपाण्यादि	३०८ सकृदाद्यं सत् कलाद्यां
षाड्ज्या इव कपालं तत्	३४८ सगयोः सद्योश्चात्र
षाड्ज्यादीनां तु सप्तानां	२३६ स चैदुपरि तत्पूर्वं
षाड्ज्यामंशाः स्वराः पञ्च	२४६ सत्तरीयपदे ते च
षाड्ज्यावर्षी च गांधारी	२१२ सत्त्वं रजस्तम इति
स	सत्त्वाव्यन्तःकरणं
संक्षेपितपदा भूरि०	३६४ सत्त्वात् राजसाद्भावाः
	सदाशिवः शिवा ब्रह्मा

पुटसंख्या	पुटसंख्या
सनिपाः षड्जकैशिकयां	२३७ सा कलान्याश्च तादृशः
सपाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च	१४२ सा द्वितीया पञ्चमाद्याः
सप्त क्रमाद्यदा तानाः	” साधारणं भवेद् द्वेष्टा
सप्तत्रिंशत्परे ते च	२३७ साधारणं मध्यमस्य
सप्ताद्या सात्त्विको यश्च	५० साधारणः काकली हि
सप्तमे नर्तनं नाना०	२५ साधारणः काकलीत्वे
सप्त स्वरापन्यासं तु	२३७ साधारणः कैशिके ते
सप्त स्युस्तत्र चोक्ता त्वक्	५३ साधारणे त्रिःश्रुतिः स्यात्
सप्तांशा सूरिभिः षड्ज०	२२४ साधारणे श्रुतिं षाड्जीं
सप्ताद्येकान्तकोष्ठानाम्	१६३ साधारण्यमतस्तस्य
समयः प्रसवस्य स्यात्	४१ सान्तरस्तद्वयोपेताः
समानं गानमार्याभिः	१८७ सामगीतिरितो ब्रह्मा
समानो व्याप्य निखिलं	४८ सामवेदादिदं गीतं
सरस्वती कुहश्वास्ते	७० सामुद्र्गा मण्डलाः शङ्ख०
सरस्वत्यूर्ध्वमाजिह्वं	७१ साधंकोटिद्वयं रोण्यां
सरी वीरेऽङ्कते रौद्रे	११६ साधर्नि स्युर्नवशती
सर्पणामयनः पण्डः	१७६ सावित्री चार्धसावित्री
सर्वजातिषु जानीयात्	३४३ सिरामनिकानां तु
सर्वशक्ति च सर्वज्ञं	२७ सीमभूताश्च धातुनां
सर्वस्वदक्षिणो दीक्षा	१७६ सीवन्ः पञ्च त्रिपरी
सर्वे चतुरशीतिः स्युः	१४३ सुखं दुःखं च विपरी
सर्वशक्तिः सप्तशती	१५१ सुखदुःखप्रदेः गुण०
सर्वशती शते तैश्च	” सुषिरं त्याद्यो वक्तं
स विनोदैकसिकः	१३ सुषुप्तिरत्र तृष्णा स्यात्
सव्यदक्षिणनान्तं	७१ सुषुम्नां परितो नाड्यः
सह्यासप्रिया शशवत्	१३ सुषुम्ने तिसृषु श्रेष्ठा
सहस्रांशुरिति प्रोक्ताः	११६ सुषुम्नाया ब्रह्मरन्ध्रम्
सहातंवेन शुद्धं चेत्	३६ सुषुम्नेडा पिङ्गला च

पुटसंख्या	पुटसंख्या
सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं तत्	२६
सूक्ष्मभूतेन्द्रियप्राण०	॥
सूर्यकान्तो गजकान्तः	१७८
मुजल्यविद्येयत्यन्ते	३२
सैका कलाथ चेन्मध्ये	१६३
सोज्यल्पोऽष्टकलं तत् स्यात्	३४७
सोऽपि रक्तिविहीनत्वात्	७२
सोऽयं प्रकाशते पिण्डे	२६
सो व्यासो मधगांधाराः	३५१
सोऽन्नामणी तथा चित्रा	१७८
सोभास्यकृच्च कारीरी	१७६
स्तो धैवत्यां रिधावंजो	२७४
स्त्रीणां वीष्णधिकानि स्युः	५६
स्थाप्यस्तन्व्यां तुरीयायाम्	८३
स्थाप्यारोह्यवरोही च	१८६
स्थापी वर्णः स विज्ञेयः	॥
स्थित्वा स्थित्वा प्रयोगः स्यात्	॥
स्थित्वा स्थित्वा स्वरैर्दीर्घं	१६४
स्मायुः स्रोतांसि रोहन्ति	५१
स्पर्शनं शब्दबोधश्च	६५
स्मरन् पूर्वानुभूताः सः	४१
स्मृतिभ्रान्तविकल्पाद्याः	४६
स्मादां विस्तीर्णनिष्कर्षो	१६४
स्यात् कलोपनता शुद्ध०	१२६
स्यात् षड्जैशिकीषड्ज०	२१८
स्यान्निरन्तरता श्रुत्योः	८३
स्युः पाडवानां विशत्वा	१४६
स्युः संचारिण्यलंकाराः	१६६

पुटसंख्या

सूरिमा मध्यमशाम०	१३६
स्रोतः सिराश्मश्रुकेशैः	५८
स्वतो रञ्जयति श्रोतु०	१००
स्वप्नो रसोपभोगश्च	६५
स्वमपीतः परात्मानं	५४
स्वरं द्वितीयमुज्जित्वा	२०१
स्वरद्वयं समुच्चार्य	१६७
स्वरसाधारणं जाति०	२१
स्वरसाधारणं प्रोक्तं	१७६
स्वरसाधारणं तव	१८४
स्वरांश्चतुर आरोहेत्	२२२
स्वरान्मूलक्रमस्यान्त्यात्	२३१
स्वराणां बहवो भेदाः	३५१
स्वराणां या विचित्रत्व०	२४०
स्वरैरेकोत्तरं वृद्धैः	२०६
स्वरैश्च पार्वतीकान्तः	३४८
स्वस्वकोशाग्निना पक्वैः	५३
स्वातिगणो बिन्दुराजः	१५
स्वाधिष्ठानं लिङ्गमूले	६१
स्वाहाकारस्तनूनपात्	१७६
स्वाहा नमोऽमृतं सप्त	६४
स्विष्टकृच्च वषट्कारः	१८०
स्विष्टकृद्बहुसौवर्णः	१७८
स्वेदं समर्पयत्यष्टौ	५८
स्वेदोद्भेदजराय्वण्ड०	३४
स्वोपान्त्यतन्त्रीमानेयाः	६१
स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थेऽस्मिन्	१२३

पुटसंख्या

पुटसंख्या	पुटसंख्या
हृदयेऽनाहतं चक्रं	६२
हृद्युध्वंभाडीसंलग्ना	८०
हृन्नाभीत्येवमाद्यास्तु	४४
हृष्यको मूर्च्छना तालः	३३३
हृष्यकैत्य तासां तु	१२६
ह्रस्वैः स्वरैः स निष्कर्षः	१२७
ह्रस्वैः स्वरैः स निष्कर्षः	१६५
ह्रस्वैः स्वरैः स निष्कर्षः	२०६

ह

हृते पूर्वेण पूर्वेण
हृतिप्रोङ्गिताक्षित०
हृतिजिह्वा सर्वंगा तु
हारिणाश्वादिका गावैः
हास्यं रोमञ्चनियमः
हीनाश्चतुर्दशैव स्युः
हुंकारो ह्लादमानश्च

१६१
१६४
७२
१३१
६६
१४३
१६६

अनुबन्धः ६

उदाहृतग्रन्थानां, ग्रन्थकर्तृणां च नामानुक्रमः

अध्यात्मविवेकः ५६	जगदेकमहीपतिः १५
अनावृत्तिमतम् ६४	तत्त्वप्रदीपिका ५
अन्ये ८२, ८५, ८६	तैत्तिरीय ब्राह्मणम् २०
अपरे ८६	तैत्तिरीयसंहिता २४६
अभिनवगुप्तः १५	तुम्बुकः १५, ८६, १२१
अर्जुनः १५	दक्षप्रजापतिः १३५, १३६
अश्वतरः १५	दत्तिलः १५, १२०, १२८, १३४, १३५,
अश्वमेधप्रकरणम् २०	१३८, १४१
आगमशास्त्र ६५	दत्तिलादि १४५, १४८
आचार्याः १३४, ३६३	दत्तिलटीका १३५
आचार्यवचनम् २६१	दहराधिकरणः ५५
आञ्जनेयः १५	दुर्गा १५
आयुर्वेदः ५२	नन्दिकेश्वरः १५, १२६, १३६
उद्भटः १५	नान्यभूपालः १५
कम्बलः १५	नामलिङ्गानुशासनम् ४२
कम्बलाश्वतरादि १७७	नामलिङ्गानुशासनविदः ७६
कश्यपः १५	नारदः १५, १२७
कीर्तिधरः १५	निःशङ्कः ८६, १५६
केचित् ३०, ३१, ८२, ८६, ८७, १०१	नैषधीयचरितम् १०
कोहलः १५, ८२, ८६, ८७	न्यायः २२, २५, ६६
क्षेत्रराजः १५	परमर्षी १५
ग्रन्थकारः २२८	पूर्वाचार्याः १८२
ग्रन्थान्तरम् ७८, ३२८	बिन्दुराजः १५
चयनप्रकरणम् ३४६	बृहद्देशी २३, २७

बृहस्पतिसवः १५६

ब्रह्मा १५

भगवद्गीता ३६

भगवान् ३६

भट्टाचार्यः २४६

भरतः ८७, १२७, १३४, १३८, १४३,

१४५, १४४, १७७, १८५, १६१,

१६७, २१३, २२०, २२३, २२६,

२२७, २२८, २२९, २३०, २३२,

२३३, २३५, २३६, २४०, २४३,

२४६, २५०, ३१६, ३२८, ३३३

भोजभूवल्लभः १५

मतङ्गः १५, २७, ७८, ७९, ८१, ८२,

८५, ९०, ९६, ९७, ९९, १०२,

११४, ११५, ११६, ११७, १२०,

१२४, १३६, १४१, १४५, १४७,

१६०, १६१, २१२, २१४, २२६,

२२८, २३०, २३३, २३७, २४०,

२४८, २४९, २५१, २७८, २८६,

३०६, ३५१, ३६०, ३६३

मातृगुप्तः १५

मुनिवचनम् १२४, ३०४, ३०५, ३०६,

३११, ३१६, ३३३

याज्ञवल्क्यस्मृतिः २०

याष्टिकः १५

योगयाज्ञवल्क्यम् ४

रम्भा १५

रावणः १५

रुद्रटः १५, २३२, २३३

लक्ष्मीव्रतम् २४५

सोल्लटः १५

वाग्भट्टाचार्यः ४२

वाचस्पत्यम् ४६

वायुः १५

विशाखिलः १५, ८२, ८५

वेष्वादेयः ८७

वेदान्तकल्पतरुः ७३

वेदान्तिनः ४६

वैशेषिकदर्शनम् १७३

व्यासः ४

शक्तिः १५

शाब्दन्यायः ५

शार्दूलः १५

शिखः १५

श्रीहर्षः १०

श्रुतिः ३०, ३३, ३४, ५४, ७६

संगीतसमयसारः ७०, ९०, १०२, १२५,

१४७, १८३

सदाशिवः १५

मुश्रुतः १२०

सोमेशः १५

सूत्रम् २६

स्वातिर्गणः १५

अनुबन्धः १०

प्रमाणत्वेनोदाहृतानां वाक्यानामनुक्रमः

अंश एव ग्रहः कार्यः ३३३ ना० शा०

२८-३१

अंशवत् त्रिषष्टिभेद० २२८ बृ० दे० ५८

अंशो नानाव्यपदेशात् २६, व्या० सू० ३२

अंशो वाद्येव परम् ३३० बृ० दे० ५६

अकर्तरि च ६६, पा० सू० ३.३.१६

अकारान्तान्तसंभिन्नं १२२

अङ्कान्ते निष्क्रमणे २५०, ना० शा०

३१-३१२

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः १०, ३०, कठ० ४.१२

अङ्गनालम्बयेद् गीतं २६

अचलपतिसूनु० ३४१, क०

अजशिरः कपाल० ३४१, क०

अतिरुचिरकान्ति० ३०३, क०

अतो गीतप्रपञ्चस्य ७६

अतो निपादगान्धारी १२० द० १७

अत्र प्रवेशो नाम० १४५

अथ यदिदमस्मिन् ५५, छा० उ० ८.१, १

अधमानां तु कर्तव्या २५०, ना० शा०

३२-३३

अधिकमुखेन्दुनयनं २६२, क०

अधिगीकृत्यासां कर्म १३८, पा० सू०

१-४-४६

अनंशत्वात् भेदेन १२० द० १७

अनंशा बलवन्तस्तु ३१६, ना० शा०

२६-१३६

अनिबद्धाक्षराणि स्युः २५०, ना० शा०

३२-१६

अनुलंघने ४, पा० सू० १-४.८४

अनुवृत्तिश्च यच्चेह ८२, ना० शा०

२८-२६

अन्तरस्वरवर्तित्यः ८२, बृह० १४

अन्धकारस्थिता यद्वात् १०१, बृ० दे० ३६

अन्ये तु द्विनिवृत्तां ३४३, बृ० दे० १८२

अन्येभ्योऽपि दृश्यते १००, पा० सू० ३-३,

१३०

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ६७, पा० सू०

३.२-१०१

अपन्यासः कदाचिच्च ३११, ना० शा०

२८.१३८

अपरोक्षव्यवहृतेः ५, त० प्र० १-१०

अपि स्यात् सन्निवदानन्द० १०, बृ० दे०

७६

अपीनस्त्वत्वात् क० १६० क०

अभिच्यक्तेरित्याश्मरथ्यः व्या० सू०

१.२-२६

अभूततद्भावे च्चिः ६६, पा० सू०
५-४-५०

अमृतभवं गुणरहितं ३३३ क०

अयमेव हि भेदो भेदेतुर्वा ८२

अलोपिनं विजानीयात् १२८, द० २०

अवधानातिरेकेण १३६ दश०

अवधानादिगान्धर्वं १३६ दश०

अव रक्षणे २४२, घा० पा० भ्वा ७००

अविनष्टं विजानीयात् १२१, बृ० दे० ७०

अविभूषितेव कान्ता १६१, ना० शा०

२६-४५

अश्वाभिधानीमादत्ते २४६ तै० सं०

५-१-२-१

अष्टमस्य तृतीयं तु १२१, बृ० दे० ६७

अस्मदो द्वयोश्च ३५, पा० सू० १-२-५६

अहिमुखमणिखचितं ३४६ क०

आ

आकाशाद् वायुः ३३ तै० उ० २-१-१

आगमस्थः स्वरोद्धारः १२२, बृ० दे० ८४

आग्निष्टोमिकतानेन १८१

आतोऽनुपसर्गं कः ६८, पा० सू० ३-२-४

आत्मन आकाशः ३३, तै० उ०

आद्यं स्वरं स्वरज्ञस्तु १२१, बृ० दे० ६७

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ७६, तै० उ०

आनन्दं हि श्रुतीनां ८८, बृ० दे० २६

आ पञ्चमात् सप्तमाद्वा २३३, ना० शा०

२८-७०

आरोहणावरोहेण १३०, बृ० दे० ६४

आचिको मायिकश्चैव १५०, बृ० दे० १७

आश्रयाश्रयिभेदाच्च १०१, बृ० दे० ३६

आसनेजन्मधीरास्ते ४, यो० या० ६३

इ

इति तावन्मया प्रोक्ताः ८७, बृ० दे० ५

इति त्रिषष्टिरशाः स्युः २५१, बृह०

२-२२६

इति भूतमयी देहः ५२, अ० शा० ३-८

इति स्वरगता ज्ञेयाः ८०, सं० सं०

इदं शरीरं कौन्तेय ३६, भ० गी० १३.१

इदानीं संप्रवक्ष्यामि १३६, बृ० दे० ३७

इमाममुष्णन् रजनाम् २४६ तै० सं०

५-१-२-१

इयतां प्रतिपद्यन्ते ८८, बृ० दे० ३०

ईश्वरी चैव कौमारी ६१, सं० शा०

उ

उच्चैस्तरो ध्वनी रुक्षः ८६, बृ० दे० ५

उत्तरमन्त्रानुगता १८१

उत्तालपवनोद्देशं ८०, बृ० दे० ३०

उदुल्यं जातवेदसम् ३६३, ऋ० सं०

१-५०-१

उद्दिश्यमानप्रतिनिदिश्यमानं ३३

उद्धरेत्तु स्वरं नित्यं १२१, बृ० दे० ६६

उपसर्गं घोः किः २४५, पा० सू० ३-३-६२

उभयोर्ग्रामयोर्मध्ये १२६, बृ० दे० २१

ऊर्ध्वं च कुस्ते यस्मात् ८८, बृ० दे० २१

ऊर्मयः षडिति प्राण० ३३

ऋष(गी) मती ६, घा० पा० तु० १२, ८८

ऋषभश्च बली भवेत् २४६

ऋषभश्चैव पञ्चम्यां २७१, ना० शा०

२८-६३

ए

एकबीणेव भासेते ८६

एकश्रुत्यंशहीनत्वेन ११८, बृ० दे० १६

एकस्वरप्रयोगो हि बृ० दे० १७

एकाक्षरा भृङ्गाजती ६०, सं० सा०

एकेन गुणितं तदेव १६२ न्यायः

एकैकमपि तेषु स्यात् ८०, सं० सा०

एकैकशो द्विशो वापि १६०, बृ० दे०

एतं रजनिवधूमुखं २६६ क०

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः ३६, भ० गी० १३.१

एतासामपि वैस्वयं ८६, बृ० दे० ४७

एवं हि द्वादशैते स्युः २७१, ना० शा०

२८-६३

एव उ एव साधु कर्म ३०, कौ० उ० ६

एष एव तु संन्यासः २४०, बृ० दे०

२-१६६

एष सेतुविधरणः ६, बृ० दे० उ०

४४.२२

ओजोऽष्टमे संचरति ४२, अ० शा० १-६३

ओडुवः पञ्चभिश्चैव १५०, बृ० दे० १

ओडुवः षाडभ्यश्चैव १५०, बृ० दे० १७

क०

कण्ठमध्यस्थितो व्यक्त० ७८, बृ० दे० २४

कथं चेद् दश दन्तोष्ठाः ४६, वि० चि०

कथमेषां तानानां प्रयोगः १४५, बृ० दे०

२८

कथयन्ति प्रतिग्रामं १४८, द० ३६

कन्दस्थानसमुद्योषि ७८, बृ० दे० २०

कम्पमानार्धमुक्तश्च ७७, ना० शा०

२०-२

कर्मप्रवचनीययुक्तं ४, पा० सू० २-३-३८

कान्तं वार्मिकदेशं ३२७ क०

कामिजननयनहृदयं २६८ क०

कार्यरूपेण नानात्वं ३२

कार्येषु विद्यमानेषु १०३, बृ० दे० ४४

काली सूक्ष्मातिसूक्ष्मा च ६१, सं० सा०

कूटतानानां सहस्राणि १४८, बृ० दे० ३०

कुत्रिभो मुखदेशे तु ७८, बृ० दे० २५

कलीहृतकामतनुं ३१३

कैशिकी रक्तगान्धारी ३४१, बृ० दे०

२४५

कोदण्डद्वयसंभूतम् १२२, बृ० दे० ७२

ग

गन्धर्वमुखहेतुः स्याद् १०२, सं० सा०

गम्भीरो घनलीनस्तु ८६, बृ० दे० ५

गायिको द्विःस्वरो ज्ञेयः १५०, बृ० दे०

१७

गान्धारं धैरवी कुर्यात् १३५, बृ० दे० २६

गान्धारप्रहो जातिविशेषो ३३३

गान्धारस्यासतिङ्गेन २३५, ना० शा०

२८-७०

गान्धारर्षभयोश्चैव ३२८, ना० शा०

२८-१३१

^१ अविनाशिनमिति मुद्रितकोशे.

गान्धारश्च भवेन्न्यासः ३८५, ना० शा० २
गान्धारस्तद्वदेव स्यात् १२०, द० १६
गान्धारस्य च बाहुल्यम् २४८, ना० शा०
२८-६७
गान्धारस्य विशेषेण ३१६, ना० शा०
२६-१३६

गान्धारा रक्षोघ्नी १८१
गान्धारीरक्तगान्धार्याः ३४१, बृ० दे० ६२
गान्धारीदीप्त्वया कार्मा० ३४१, बृ० दे०
६२
गीतं वाद्यप्रमाणेन १८, ना० शा०
३४-१८३
गुणलोचनादिक० २७०, क०
गै शब्दे ८, धा० पा० भ्वा ६१७
गौरीकरपल्लव० २७ क०
ग्रहापन्यासविन्यास २२६, ना० शा०
२८-६६

घ

घटादयो विद्यमाने हि १०२, बृ० दे० ४४
घृतमाक्षिकतैलाभं ३७, अ० शा० १-१७
घोषवती लीननादा ६०, सं० सा०

च

चतुःस्वरप्रयोगोऽपि २२६, ना० शा०
२८-७६
चतुःस्वरप्रयोगो हि १५०, बृ० दे० १७
चतुरस्था स्मृता पेशी ३८, सु०
चातुर्विध्यं मूर्च्छनानां १३४, क०

जनिकर्तुः प्रकृतिः ६, पा० सू० १-४-३०
जातिभाषादिसिद्धयर्थं १३६, बृ० दे० ३२
जायते तावतिष्येव १३५, द० २७
टिड्ढाणञ् १३६, पा० सू० ४-१-१५
(डु)कृञ् करणे १६२, धा० पा० त०
१४७३

त

तं प्रणमामि देवं २२७, क०
तं बालरजनिकर० ३०८, क०
तं भवलाटनयन० २५६, क०
तं सुरवन्दितमहिष० २८२, क०
तं स्थाणुललितवाम० ३२३, क०
तत्क्राण्डिन्यन्यायः ३३३, लौ० न्या०
२-२१
तत ऊर्ध्वं तृतीयः स्यात् १३५, द० १२
ततोऽभूदावतिथ्यंवा १३५, द० २७
ततो द्वितीयो गान्धार० १३५, द० १३
तत्करोति ३६५ धा० पा० चु० १६१६
तत्तत्स्थानधृतो यस्मात् १०३, सं० सा०
तत्र चान्यत्र च प्राप्ती २४६ तत्त्वार्थात्मिकम्
१-४-४२
तत्र जातः २४२, पा० सू० ४-३-२५
तत्र श्रुतिरेकत्वविषये ८२, बृ० दे०
तत्र सप्तस्वरा मूर्च्छना २४६, बृ० दे०
२२
तत्राङ्गान्ते निष्क्रमणे २५०
तत्त्वमसि ४, छा० उ० ६-२-१
तत्त्वव्यासादेव ५, तै० उ० ६, ५
तथा च कारणत्वं च १०२, बृ० दे० ४३

तथापवादनिर्मुक्ताः २२६, बृ० दे० २५०
तस्य संज्ञातम् २४३, पा० सू० ५-२-३६
तदाकृत्युपरस्तानाम् ३० न्यायः
तदात्मा जायते यत्र ४, यो० वा० ६-७५
तदादिप्रथमोपेतम् १२१, बृ० दे० ७१
तदेवान् प्राविशत् ५, तै० उ० ६-५
तद्वि विशेषैः शून्यं १०१, बृ० दे० ३७
तद्व्याप्तमध्यमादीश्च १३५, द० २६
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः २७, बृ० दे० १८
तमेव भान्तमनुभाति २८, श्वे० उ०
६-१४

तरुणामलेन्दुमणि० १७८, क०
तरुणेन्दुकुसुम० ३३२, क०
तस्मात् स्वरगता न्याः ८२, बृ० दे० ४
तस्मादश्वदा गर्भः २४६
तस्येदम् ६०, पा० सू० ४-३-१२०
तान्क्रिया द्विधा १५८, द० ३६
तानाश्चतुरशीतिः स्युः १४३, ना० शा०
तारगत्या तु षड्जं च २३२, ना० शा०
२८-१२८

तालज्ञश्चाप्रयासेन २०, या० स्मृ०
३-४-११५
तिस्रो ऽष्टकलिकाः पञ्च ३४२
ते तु द्वाविंशतिर्नादाः ८६, सं० सा०
ते भुक्त्वा विप्रुलान् १८१
त्यक्तानां न सकृत् १६६
त्रयाणां गुणसंयुक्तः ८६, बृ० दे० ५
त्रयोदश तवात्मस्मृ १३४, बृ० दे० १४
त्रिंशत्प्रकारविहितम् २२६, ना० शा०
२८-७६

त्रिधा मन्द्रगतिः अंशपरा० २३५, ना०
शा० २७-७१
त्रिषष्टिरंशा विज्ञेया २२८, ना० शा०
२८-२८
त्रिस्थाना मुखरा ६०, सं० सा०
त्र्यर्थं विरामस्विकलः २५०, ना० शा०
२२-२५०
त्वं हृद्मता भूमि १०, नै० च० ३-१०४
त्वगमृद्मांसमेदोऽस्थि० १२०, सु०

द

दक्षप्रोक्तं पठेद्यस्तु १८१, ना० शा०
२८, ३०
दिव्याङ्गैश्च ललिता ६१, सं० सा०
देवमसकलशशि० २८८, क०
देहाधर्मतिकांति० ३१८, क०
दीर्घत्वं चात्र विज्ञेयं २४५, ना० शा०
२२-१२५
द्वंद्वश्च प्राणित्वं ४६, पा० सू० २-४-२
द्वाविंशत् कला चैका ३४२
द्वादश स्वरसंपन्ना १३६, बृ० दे० ३२
द्वाविंशतिं केचित् ८२, बृ० दे० ५
द्वाविंशतिः समाख्याताः ६१, सं० सा०
द्वाविंशतिविधो मन्द्रः ८०, सं० सा०
द्विकद्विकचतुष्कस्तु ८७, ना० शा० २०-२
द्वितीयं तु स्वरं विद्धि १२१, बृ० दे०
६८
द्वितीयस्य तृतीयं तु १२१
द्वितीयस्यापि कर्मस्य १२१, बृ० दे० ६६
द्वितीया तु तत्तत्स्त्री० ६०, सं० सा०

द्विधा तानत्रिया १३८, ना० शा० २८
२७
द्विश्रुतिस्त्रिश्रुतिष्वैव ८७
द्वे वीण्ये तुलिते कार्ये ८६
द्वचत्तरी तु स्वरी ११७, बृ० दे० १७
द्वचत्तरीत्वाद् विवादित्वं ११४, बृ० दे०
१५
द्वौ ग्रामौ विश्रुतौ १२४, बृ० दे० २१

ध

धात्वाशयान्तरकलेदः ५२, अ० शा० ३-६
धारयन् मनसा वायुं ४, यो० या० ६-६१
धीरस्यास्ति धीवान् ६८
ध्रुवका सर्पिणी कृष्या ३६८, बृ० दे० ५१
ध्रु धारणे ६७, धा० पा० (भ्वा) ६२६
ध्रुवतनिषादयोः ३०६, बृ० दे० ७४
ध्रुवतैश्च निषादे च ३०१, ना० शा०
२८-१३८

न

न कदाचिदनीदृशं जगत् ३१
नकारं प्राण इत्याहुः ७६, बृ० दे० २२
नगसूनुलक्ष्मी ० २७८, क०
न चित्तमात्रमिति १०, तै० च० ३-१०५
नदत्युषमवधस्मात् १०२
न नादेन विना नृत्तं २७, बृ० १६
ननु अलंकारशब्देन १६२, बृ० दे० ३४

ननु कथं षड्जमध्यमं १२८, बृ० दे० २१
ननु कथं सप्त स्वराः १२०, बृ० दे० १२
ननु तानानां यज्ञानां च १८३, सं० सा०
ननु मूर्च्छनातानयोः १४१, बृ० दे० २६
ननु श्रुतेः किं मानस्य ६०, बृ० दे० ५
नराणां तु मुखं यद्वत् १०१, बृ० दे० ३३
नाट्यसंनिधित्वं वेदं १७-१८, ना० शा०
१-१५

नादरूपः स्मृतो ब्रह्मा २७, बृ० दे० १७
नादरूपा परा शक्तिः २७, बृ० दे० १८
नादादुत्पद्यते ब्रिन्तुः २७, बृ० दे० २०
नादान्ता निष्कला मुह्यः ६०, सं० सा०
नादोऽयं न्यतेर्धर्तः ७६, बृ० दे० २३
नानाबुद्धिगृहीतत्वात्^१ १०१, बृ० दे० ३६
नाभेः समुत्थितो वायुः १०२, सं० सा०
नासाकण्ठ उरस्तालुः १०२, सं० सा०
नाभेः समुत्थितो यस्मात् १०३
नियतश्रुतिसंस्थातः ८२, बृ०
(बृ० विश्व० ४)

निविशेयं परं ब्रह्म ७३, वे० क०
निविशेयं च सामान्यम् ६६, न्यायः
निषादः काकलीसंज्ञः १२०, द० १६
निषादोजो द्वितीयः स्यात् १३५, द० १४
निषीदन्ति स्वराः सर्वे ६६, बृ० दे० १८
निष्कामोपगमपुण्यं २५०, ना० शा०
३१, ३१२
नेता च तारमन्द्राणां २२६, ना० शा०
२८, ६८

^१ प्रसाधत्वात् इति मुद्रितकोशे.

नैष्कामिकी तु प्रथमा २४६, ना० शा०
२८, २६
न्यासः शुद्धास्तु मन्त्रे स्यात् २१३

प

पचि विस्तारे ६८, धा० पा० चु० १६५२
पच्यमानात् प्रजायन्ते ५२, अ० शा० ३-६
पञ्चमं मध्यमग्रामे १२८, द० २०
पञ्चमस्यापि वर्गस्य १२२, बृ० दे० ७२
पञ्चम्यामजाती ६७, पा० सू० ३-२-६८
पञ्चस्थानसमुद्भूतः १०३, सं० सा०
पञ्चस्वरमौहुवितं २२६, ना० शा०
२८, ७६

पदस्थः स्वरसंघातः १३६, द० ३
परीणमेत् यथा कीरं १०१, बृ० दे० ३५
पाठक्रमेण गणने ६८, बृ० दे०
पातु भवमूर्ध्वजाननं ० २७०, क०
पालिः स्त्यश्चक्षुषकृत्किप् ४२, नाम०
पुण्डरीकसंनिवेशं ५५, छा० ८-१-१
पूर्णाः पञ्च सहस्राणि १४८, द० ३६
पूर्णलंकारिणी चैव ६०, सं० सा०
पूर्णाविस्त्रयायं षड्जं ० २७८, बृ० दे० २५१
पूर्णाविस्त्रयामृषमं ० २७८, बृ० दे० २५१
पूर्ववत्सलः ७७, पा० सू० १-३-६२
पूर्ववन्मध्यमाद्योश्च १३५, द० २८
प्रणमामि गौरीचदनं ३०८, क०
प्रणमामि दिव्यमणिं २६०, क०
प्रतिधाति स्वरास्तद्वत् १०१, बृ० दे० ३३
प्रत्ययलोपेऽपि तदर्थं ह्यहम् १०४ (पा०
सू० १-१-६२)

प्रत्यहं संध्ययोः स्तोत्रम् १८१, (ना०
शा० २८ ३०)
प्रत्यासन्नतायात्यन्तं ७६, बृ० दे०
प्रयुक्तशवाधानेन १३६, द० ३
प्रवेशो ध्वनिसादृश्यम् १४४, द० ३६
प्राक्मुखोऽस्मानि भुञ्जीत २४५
प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म ५४, छा० उ० ४-१०-५
प्रातः संध्यामुपासीत २४५
प्राप्तिः प्रभाप्रवृत्तस्य ७६, बृ० दे०
प्राप्नोति हृदयं शीघ्रं ६७, बृ० दे०
प्रावेगिकी तु प्रथमा २४६, ना० शा०
२७, २६
प्रावेगिक्यां ध्रुवायुं तु २५०, ना० शा०
३२, २५०
प्रासाधिका तृतीया च २४६, ना० शा०
३२, २७

ब

बलिनी चान्त्यपञ्चमी ३०६, ना० शा०
२८, १३६
बलिनी भवतश्चात् ३०४, ना० शा०
२८, ११७
बाहुल्यमुषमस्यात् ३३४, ना० शा०
२८, १२३
बुद्धिमनसोश्च करणयोः ४६, वाच०
बुभुक्षा च पिपासा च ६५
ब्रह्मस्थानसमुद्भूतं १२२, बृ० दे० ७३
ब्राह्मणोऽयं मुखमासीत् ५, पु० सू० १३
ब्राह्मणो वीणागानिनी २०, तै० ब्रा०
३-८-१४

भ

भवहरकमलगृहं ३४१, क०
भासिनी लोहिनी श्वेता ५२, अ० शा०
व्या० ६
भेदः स्वरलक्षणानां १०१, ब० दे० ३८
भूयस्वात्पदश्रमस्य ३६६, ब० दे०
२-१८२
भोगवीर्या मनोरमा ६१, सं० सा०

म

मण्डना च तथा सोम्या ६०, सं० सा०
मदी हर्षे २३६, धा० पा० भ्वा० उ
मध्यमं मध्यमग्रामे १२८, द०
मध्यसप्तकेन मूर्च्छनानिर्देशः १३०
मध्यमस्वरेण वैषवेन १३०, ब० दे० २२
मध्यमात् पञ्चमस्तद्वत् १३५, द० १३
मध्यमोत्तमयोः कार्या २५०, ना० शा०
३२-२३
मध्यात्मः ६८, पा० सू० ४-३-८
मनःपवनी सहचारिणी १०
मन्त्रमुच्चार्य मनसा ४, योग० ६, ६२
मन्द्रजा सुप्रसन्ना च ६०, सं० सा०
मन्द्रस्त्वंशात् परो नास्ति २३५, ना० शा०
२८, ७०
मन्द्रा चैवातिमन्द्रा च ६०, सं० सा०
महाकां शङ्खिनी राका ६१, सं० सा०
मार्गं अन्वेषणे १८, धा० पा० चु० १८-४७

मिथः संवादीनी ज्ञेया ११६, द० १८
मुखकमलमस० ३१३, क०
मुखप्रतिमुखादीनि २४६
मूर्च्छना तावदित्येव १४१, द० २१
मूर्च्छना शब्दनिष्पत्तिः १३०, ब० दे० ६५
मूर्च्छनाशब्दवाच्यं हि १३०, ब० दे० ६४
मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः १२५, ब० दे०
६४ धा० पा० भ्वा० २६
मूर्च्छयते येन रागो हि १३०, ब० दे० ६४
मृत्पिण्डदण्डकार्यत्वम् १०१, ब० दे० ३४

य

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः १७३ वै० सू०
१-१-२
यतो वा इमानि ५, तै० उ० ३-१-३
यत्तदोनित्यसंबन्धः ६
यत् क्रियन्ताराभावः ५, शाब्दव्यायः
यत् ताने संचरन्ति १६०, ब० दे०
१४८ समाप्तमिव गीतं २३७, ब० दे०
५, ५०
यथा कुटुम्बिनः सर्वे १२५, ब० दे० ६०
यथा ध्वनिविशेषाणां ८८, ब० दे० २६
यथा यथा तथोर्मध्ये ६०, सं० सा०
यथोत्तरमसौ नादः ८०, सं० सा०
यदभाषणं विवर्तत्वं १०२, ब० दे० ४०
यदात्मकानि तानि स्युः २४६
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं २७, ब० दे० १८
यदेव विद्याया करोति ८, छा० उ०
१-१-१०

१ यत्र गीतमिति समाप्तिरिति मुद्रितकोशे.

यद्यत्पश्यति तत्सर्वं ४, योग० ७-३
याः शृङ्गास्तासु नामकारी २४०, ब० दे०
५४
यानि चैवं निबद्धानि २४६, ना० शा०
३२, ३४
ये मन्दास्तैः अनुकम्प्यन्ते ७३, वै० क०
योज्याः सप्ताधिकास्ते २२६, ब० दे०
२४८
यो ब्रह्माणं विदधाति ३४, श्वे० उ० ६-१८

र

रजतगिरिशिखरं २६६, क०
रजनिवधूमुखं २६८, क०
रञ्ज रागे १०५, धा० पा० भ्वा० ३१५
रणदा चैव गम्भीरा ६०, सं० सा०
रागश्च यस्मिन् वसति २२६, ना० शा०
२८-६८
राजु दीप्तावस्थ प्रालोः १०२, ब० दे०
६-३
लाक्षारसशशासामं ३७, अ० शा० १-१६

व

वतोरिथुकु १३६, पा० सू० ५-२-५३
वदि अभिवादनस्तुत्योः ८, धा० पा०
भ्वा ११
वर्णाष्टकं तु संप्राप्य १२१, ब० दे० ६६
वर्णमात्रसमायुक्तम् १२१, ब० दे० ६६
वह्निमात्रसंयोगात् २७, ब० दे० १६
वा गतिगन्धनयोः २४२, धा० पा० अ० ६

वाचं गानात्मिकां धत्ते ६७, ब० दे०
वायुः समुत्थितो नाभेः १०२, १०३,
सं० सा०
वायुना पुरिते व्योम्नि ४, योग० ७४
विशिष्टाख्या पताका च ३६८, ब० दे०
५०
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म २८, ६, ब० दे० ३६
विज्ञेयं षड्जगन्धारं २४५, ना० शा०
२८, २६-१०५
विधिरत्यन्तमप्राप्तौ २४६ तन्त्रवार्तिकम्
१-२-४२
विवर्तत्वे स्वरानां हि १०२, ब० दे० ४०
विशेषस्य शून्यत्वात् १०१, ब० दे० ३२
विस्पष्टा काकली चैव ६१, सं० सा०
विस्फोटान्तर्भेदिनी च ६१, सं० सा०
वीचीतरङ्गन्यायः ८८, लौ० न्या० १-४६
वीणावादनतत्त्वज्ञः २०, या० स्मृ०
व्योमसंख्यासमायुक्तं १२१, ब० दे० ८१
व्यवस्थितश्रुतीनां हि १२५, सं० सा०

श

शक्तं शुक्लं युग्मं स्निग्धं ३७, अ० शा०
१-१८
शक्या दर्शयितुं तस्माद् ८६, सं० सा०
शङ्खिनी चैव नीला च ६०, सं० सा०
शतानि नव षष्टिश्च १५६, क०
शशिना रहितेव निशा १५६, ना० शा०
२६-४५
शात्मलीमुकुलाकारम् ३८ (सुश्रुत?)

मुद्रशुद्धार्त्वं ३७, अ० शा० १-१६
 मुद्रत्वे षड्जश्च २५३, वृ० दे० २-२५०
 शैलेशसूनुप्रणव० २६२, क०
 श्रवणार्थस्य धातोः ८२, वृ० दे० ८५
 श्रवणेन्द्रियग्राह्यत्वात् ८२, वृ० दे० ८५
 श्रुतयः स्वररूपेण १३५, वृ० दे० ३४
 श्रुतयो द्वादशाष्टौ च ११६
 श्रुतिद्वयापकर्षेण १३५, द० २८
 श्रुतिशब्दः प्रसाध्योऽयं ८२, वृ० दे० २५
 श्रुतिस्वरग्रामसमूहात् २१४, वृ० दे० २५
 श्रुतिस्वरप्रमाणज्ञः १३४, क०
 श्लेष्मस्तावपराच्छलः ५२, अ० शा०
 ३-१०

ष

षट्षष्टिभिन्नः खलु ८२, वृ० दे० ५
 षट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति २२६, ना० शा०
 २८-७७
 षड्जग्रामे षड्जसाधारणं १३४, ना० शा०
 षड्जत्वेन गृहीतो यः १३५, द० १२
 षड्जत्वेन षड्जस्वर १३५, (द० टी)
 षड्जमध्यमयोः साक्षात् २४५, ना० शा०
 २८-१२४
 षड्जश्च ऋषभश्चैव २८८, ना० शा०
 २८-११६
 षड्जस्यैव हि मुख्यत्वं १२६, ना० शा०
 (वृ० दे० २१)
 षड्जादयः स्वराः सप्त १०१, वृ० दे० ३६
 षड्भिः संजायते यस्मात् १०२, सं० सा०
 षड्भ्यो वा जायते ६७, वृ० दे०

षण्मुखविनोद० ३२७, क०
 षष्टिश्च सैका कूट० १६०
 षट् लं विशरणे ६६, धा० पा० तु० १४२८
 षष्ठस्थाने धृतो यस्मात् ६८
 षष्ठस्यापि हि वर्गस्य १२१, वृ० दे० ७०

स

संक्षिप्तता संभाव्यते ३६५, वृ० दे०
 संगीतरत्नाकर० १६०, क०
 संहयश्लोके मूर्च्छनातान०, वृ० दे० २६
 संपत्कामः पञ्चम० २४५, ल० वृ०
 संपूर्णः सप्तभिश्चैव १५०, वृ० दे० १८
 संपूर्णा च प्रसन्ना च ६१, सं० सा०
 संवादिनस्तु पुनः ११५, वृ० दे० १४
 संवादिलोपात् सप्तैताः ३०५, ना० शा०
 २८-७१

स एव द्विगुणी मध्याः ८०, सं० सा०
 स एव मस्तके तारः ८०, सं० सा०
 सतालं च ध्रुवायेषु २४६, ना० शा०
 ३२-२६
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ७६, तं उ० २-१-१
 सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ४, छा० उ०
 ६-२-१
 सनिपादावपन्यासी २४५, ना० शा०
 २८-१२४
 सप्तभिश्चैव विज्ञेया ३०५, ना० शा०
 २८-६२
 सप्तमस्य च षष्ठश्च २२८, ना० शा०
 २८-१३१
 सप्तमस्य द्वितीयं तु १२१, वृ० दे० ६८

समुद्धरेत् तृतीयं तं १२१, वृ० दे० ६६
 सरसकृततिलक० २५६, क०
 सर्वलोकस्य स ग्रामः ३२५, वृ० दे० ६०
 सर्वास्ताः पञ्चषट् पूर्णाः १४१, द० दे०
 २५
 स सर्वपातकैर्मृतः १७१
 सहस्रैः सप्तदशभिः १५६
 सा चैका द्विविधा ज्ञेया ८२, वृ० दे०
 वि० ४
 साधारणस्वरी विषाद० १३४, वृ० दे०
 २८
 सामवेदे गीतप्रधान० ३६३, वृ० दे०
 २-१८२
 सुपि स्थः २४२, पा० सू० ३-२-४
 सुराभिष्टुतमनिन० ३१८, क०
 सूक्ष्मो नादो गुहावासी ७८, वृ० दे० २४
 सूक्ष्मश्चैवातिसूक्ष्मश्च ७८, वृ० दे० २१
 शब्दो गतवत् त्रिषष्टिभेदे० २२८ वृ० दे०
 १६७
 सौम्यगौरीमुख० ३०३, क०
 स्त्रीगवीषु यथा तिष्ठन् ६७, वृ० दे०
 स्तिग्धश्च सुकुमारश्च ८६, वृ० दे०
 स्नेहोऽयं विशेषगुणः १००

स्याद्रोहिणी मांसधरा ५२, अ० शा० ६
 स्युः षोडशकलाश्चाष्टौ ३४१
 स्युर्द्विदशकलाः षाड्भी ३४१
 स्वं स्त्रीपीतो भवति ५५, छा० उ० ६-८-१
 स्वर्पं हि राजते यस्मात् १०२, वृ० दे०
 ६४
 स्वरग्रामे समुत्पन्नः ६७, वृ० दे०
 स्वरप्रयोगः कर्तव्यः ७७, वृ० दे० २८
 स्वरश्रुतिमूर्च्छनातान० १२५, सं० सा०
 स्वरश्रुत्योस्तु तादात्म्यम् १०१, वृ० दे०
 ३२

स्वराणां मध्यमत्वाच्च ६८, वृ० दे०
 स्वराणां मूर्च्छनातान० १२५, वृ० दे० २१
 स्वराणां श्रुतिकार्यत्वात् १०१, वृ० दे० ३४
 स्वरान्तराणां विस्तारं ६८
 स्वरी यावत्तथैव यस्यां १४१, द० दे० २१
 स्वांशानुपुर्वी व्याप्ति च ३३१, ग्रन्थान्तरे

ह

हरमम्बूदोदधि० २८८, क०
 हरमूर्धजानन० २८८, क०
 हेमात्मना यथा भेदः ३२
 ह्यावामश्च ६८, पा० सू० ३-२-२

अनुबन्धः ११

विशेषपदानुक्रमः

अंश	२१२, २२७, २४६, २४७,	अण्ड	३५
	२५६, २६७, २८८, २९३,	अतिदेश	७७
	३०३, ३०८, ३१८, ३४८, ३५०	अतिमन्द्रा	६०
अंशलक्षण	२२७	अतिसूक्ष्मा (नाडी)	७७
अंशस्वर	२४, २६, ३४३	अतिसूक्ष्मा (श्रुतिनाम)	६१
अंशांशित्व	२६	अतीतृपत्	१२
अंशेतर	२७६	अत्यग्निष्टोम (ताननाम)	१७८
अकारण	२८	अद्भुत	११६
अक्षरसाम्य	५	अद्वितीय	७५
अगोचर	६१	अधरोत्तर	८०
अग्निचित्	१७६	अधिकरण	२१
अग्निज्वाला	३६८	अधीति	२१
अग्निवत् (ताननाम)	२०२	अनंश	२३८, २७८, ३१८
अग्निशिखा	३६८	अनन्तरभावी	१८०
अग्निष्टोम (ताननाम)	१७८	अनभ्यास	२३८, २४०
अङ्कुर	३८	अनवच्छिन्न	२८
अङ्कुराः (ताननाम)	१६७	अनश्वर	२७
अङ्गुलिस्वर	८७	अनादि	२६६
अङ्गुष्ठमात्र	१०, ३५३	अनाहत (नाद)	२६
अचिरजीवी	१६	अनाहत (चक्र)	६२
अच्युत	१०८	अनाहतदल	१६
अच्छत्व	६६	अनीदृश	३१
अजशिर	३४१	अनुकल्प	६४
अजित	३५३	अनुगति	१
अजये	३५४	अनुच्चार	१३८

अनुच्छेद	३०	अपादान	६६
अनुनासिका	६०	अपीत	५४
अनुपसृष्ट	१६	अपुष्ट	७७
अनुरणनात्मक	१००	अपीनरुक्त्व	१५०
अनुवादिनी	२२७	अप्रयास	२०
अनुवादी	११२	अविध्यन	३१
अनुष्टुप्	११६	अव्यभय	१३८
अनुस्वाररूप	१००	अचक्षुप्रत्यय	६८
अनूतधिषणा	७	अभिधातज	८६
अन्तःकरण	३	अभिनवमुत्त	१६
अन्तर	२१	अभिनवभरत	२
अन्तरकाकली	११८	अभिरुद्गता	१२६
अन्तरगोचर	११२, ११४	अभिव्यक्तिपक्ष	१०१
अन्तरभाषा	२२	अभिव्यञ्जिका	५
अन्तरमार्ग	२२७	अभ्युल्लय	१६४, १६६
अन्तरभूति	८२	अभ्युदय (ताननाम)	१७६
अन्तरपङ्कज	१८२	अभ्युदयप्रद	१४, १७
अन्तरस्वरवर्तिनी	८२, ८६	अमर्ष	५०
अन्तर्मेदिनी	६१	अमात्य	११२
अन्धकार	१०१	अमृत	६४
अन्वयनाम	१८६	अमृतप्रदा	६०
अपन्यास	२१२, २३६, २३७, २३६, २५२, २६२, २७१, २८४, २६१, २६५, २६६, ३१०, ३१४, ३२४, ३४७, ३५०, ३५१, ३७४	अरति	६४
अपराध	१२७	अर्थसाधन	२०
अपरोक्षव्यवहार	६	अर्थविगति	२१
अपरोक्षव्यवहृति	८	अर्थमागधी	३५६, ३६१, ३६८
अपष्टुक्ति	७	अर्थमुक्त	८७
		अर्थसावित्री (ताननाम)	१०६
		अर्थस्वर	२०१
		अर्थेन्दु	३७
		अर्बुद	३७

अलंकार	२१, १६०, १६३	अश्वमेध (ताननाम)	१७८
अलङ्कार	६०	अश्विन्	१३८
अलोलुपत्व	२३८, २४३	अष्टकपालक (ताननाम)	१८०
अल्पता	२२७, २६६	अष्टलघु	२४७
अल्पत्व	२३८, २४३	असंकीर्ण	२३
अवगणन	६२	असंपूर्ण	११७
अवज्ञा	५५, ६१	असंस्पृश	१४५
अवटु	६५	असुरवंश	११८
अवनमन	२	अहङ्कृति	६२
अवभृथ (ताननाम)	१८०		
अवरुद्ध	१२६	आ	
अवरोही	१८१		
अवलोकित	१६६, २०७	आकल्पस्थायी	१२
अवलोपित्व	२८	आकारसाम्य	८६
अवश	६१	आकाश	६
अवानतरवाक्य	४	आशिक्षत	१६४, १६७
अविग्रह	५०	आक्षेप	१६६, २०१
अविद्या	३३	आगमस्थ	१२२
अविद्यापक्ष	४	आग्निष्टोमिक	१८१
अविद्योपहित	२६	आघाट	२
अविनाशी	२६	आशा	६५
अविरोध	३	आतान	१०
अविवादी	२३८	आत्तरस	३१
अविश्वास	६१	आत्मभरिता	६
अव्यक्तरूप	३६	आत्मज	४४
अव्यामोहक	२८	आदित्यायन (ताननाम)	१७६
अशनाया	५४	आद्यविदारी	२३८
अश्वक्रान्त (ताननाम)	१७८	आधारापङ्कज	६०
अश्वतर	१	आधाराख्य	३२
अश्वप्रतिग्रह (ताननाम)	१७६	आधेयता	१७

आनन्द	६०	आविद्यक	२६
आनन्दाविर्भाव	६	आविर्भाव	६५
आनुलोम्य	५	आशा	२१२
आन्तरयुति	८२	आश्रयाश्रयिभाव	१०१
आन्दोलित	१६६, १६७	आस्तिक्य	४६
आन्धाली	२६७, २७१	आस्वादक	६८
आन्ध्री	२१८, २३८, ३२६	आहत	३५
आपत्ति	७७	आहतनाद	७२
आप्यायनी	१३६	आहुति	३६
आप्यायित	३६		
आस्नेहित	१४	इ	
आय	२२		
आयतत्व	६०	इडा (ताननाम)	१७६
आयता	१०३	इडा (नाडी)	१०
आरूढ	१२६	इन्द्र	१३६
आरोहिवर्ण	१६४	इम्मिडिदेवराय	२
आरोही	१८६	इयत्ता	६३
आचिक	१४६	ईश्वरी	६१
आर्तव	३६	इषु (ताननाम)	१७६
आर्षभौ	२१२, २१६, २२०, २३६,	ईषस्पर्श	२०८
	२५६	ईर्ष्या	६२
आर्षभोकापाल	३५२, ३५७		
आलपति	२३	उ	
आलापा	१३६		
आलापिनी	१०४	उक्थ्य (ताननाम)	१७६
आलिक्रम	२३	उग्र	१०४
आलिसंश्रय	२३	उच्च	८६
आवर्त	५७	उच्चाटन (ताननाम)	१७६
आवर्तक	२०८, २०६	उच्चार्य	१३८
आवर्तनी	६०	उच्छ्वास	४८

उत्कर्ष	२	उपष्टम्भक	४७
उत्क्रमण	२४५	उपस्कारक	५
उत्तरमन्द्रा	१२६, १८१	उपांशु (ताननाम)	१७६
उत्तरवर्णता	१३६	उपाधि	२६
उत्तरांश	६	उपाधिवश	१४६
उत्तरायता	१२६	उपाध्युच्छेद	४
उत्तरीभूत	१३७	उरः	११२
उत्ताल	८८	उलूखल	५६
उत्पला	६०	उल्लासित	२०८, २१०
उत्सेध	३२, ६८	उष्णिक्	११६
उदीच्यवा	२३६, २३६	ऊर्ध्वनाडी	१२६
उद्गीत	१६४, १६७	ऊर्ध्वरेखा	१६१
उद्गीथ (साम)	६३, ६४	ऊर्मि	६५
उद्धतित	१६६, २०५	ऊर्मि (अलंकार)	१६६
उद्दिष्ट	२१		
उद्दीपन	१२०	ऋ	
उद्देशक्रम	१२		
उद्धुर	१	ऋतुविशेष	१२८
उद्भट	५	ऋषभ	१०२, २८८, ३२४
उद्भिद् (ताननाम)	१७८	ऋषभहीन	१७६, १८८
उद्यति	६६	ऋषिकुल	११८
उद्वाहित	१६४, १६७, १६६, २०२		
उद्देल	८८	ए	
उद्देलित	६		
उद्यमन	४६	एककलत्व	२४
उपद्रव (साम)	६४	एककलादिक	२४७, ३४३
उपराग	२२	एकपदी	६
उपरोधिता	६४, ६५	एकरसिक	१३
उपलम्भन	६५	एकस्वर	१४६
उपलोकक	२०८, २१०	एकाक्षरा	६०

एकाग्रता	६६	कपालपाणि	३५३
एलादि	२४	कपालहस्त	३५२
ऐक्याभ्यास	४	कफज	१३६
ऐश्वर्यसंपद	५७	कम्बल	१६, ३५१
		कम्बलपान	३५१
ओ		करण	२१
		कराली	६१
ओजः	४२	करण	११६
ओजोवाहिनी	५७	करुणा	८५, १०३
ओडुव १४६, २४२, २४३, २४६,		करुणाभेद	१०४
२६६, २८८, ३०३		कदुर	११८
ओडुवकारित्व	२४४	कर्मनिबद्ध	३१
ओडुवा	२४१	कर्मव्यापार	३१
ओडुवित	२२१, २४१, २६३	कर्मसाधन	८५
ओडुविती	१४२	कलना	६
ओडुवी	२२७, २४१, ३०३	कलल	३७
औत्तरायत	१४७	काकली (श्रुतिनाम)	६१
औदार्य	१२	कला	२४, ११३, १६६, ३१८
औपचारिक	१०१	कलावय	१६०, १६३
		कलानिधिः	३
क		कलाष्टक	२६६, ३४७
		कलासंख्या	३४३
कंदर्पबलशतनः (ताननाम)	१८०	कलेबर	४
कङ्क (ताननाम)	१७६	कलोपनता	१२६
कण्ठ	१०२	कल्लिनाथार्य	३
कण्ठस्थान	८०	कल्याणवाचक	१३
कण्ठर	५६	कपाय	६२
कण्डल	५६, ३४७	काकली (स्वर)	२१, ६१, १८२, २७७
कपाल	५६, ३४७	काकलीकलित	१२६
कपालपद	३५४	काकलीत्व	१०८

काञ्चनप्रभ		कुलप्रसूत	१२७
कामचार	२३१	कुल्या	४६
कामचारिता	२३४	कूटतान	१४६
कामतनु	३५३	कूटस्थग्रह	५४
कामद (ताननाम)	१८०	कूटा	२१
कामदर्प	३५४	कूर्च	४७
कामदेहेन्द्रन		कुश	११८
कामबीज	६६	कृत्रिम	७७
कामबीजयुक्त	८१	कृपा	५६
कामशक्ति	५२, ६१	कृष्णवेषी	२
कामसाधन	२०	केशाग्र	१८७
काम्यमान	८७	केदार	४६
कारीरी (ताननाम)	१७६	कैशिकी २१८, २१६, २३७, ३०८,	
कार्मारवी २१८, २३६, ३१८,		३१८, ३२३	३१०
कार्यानुदय	१४	कोशानि	५६
कालज्ञान	७१	कोह्लाटिक	५६, ६८
कालशोषिणी	७०	कोणपायन (ताननाम)	१७६
काली	६१	कोमारी	६१
कावेरी	२	क्रम	१६६, २०४
काश्मीर	११	क्रमरेचित	१६०, १६३
काश्यप	२२०	क्रियाङ्ग	२२
काण्टसार	५१	क्रियान्तरभाषा	
कासादि	४१	कृष्ट	१५
कीर्तिशालित	११	कूरता	४०, ६१
कीलन	५६	क्रोधा	१०४
कुण्डलिनी	६०	क्रौञ्च (द्वीप)	११८
कुमुदती	१०४	,, (पक्षि)	११२
कुल	२१	क्षत्रिय	६६, ११८
कुलप्रदीप	७	धमा	५६

विति	८६, १०४	गानक्रिया	३५६
क्षीरसमुद्र	१४	गायिक	१४६
क्षेत्रज्ञ	३५	गानक्रिया	११, १८६, ३५६, ३६०
क्षोभिणी	१०४	गान्धर्व	२३, १८०
क्षमावल्य	१२	गान्धर्वगुण	२
		गान्धर्वविग्रह	५०
ख		गान्धार	६७, १०२, २८८, ३१०, ३२४, ३२६, ३३३, ३३४
खट्वाङ्ग	२७८, ३५२	गान्धारपञ्चमी	२१८, २३७, २८४,
खण्डपट	१७		३२३, ३२४, ३२६
खण्डमेघ	२१, १६६	गान्धारहीन	१७६
खेद	६४	गान्धारा	१८१
खाडुल	२०	गान्धारी	२१२, २६२
		गान्धारीकपाल	३४७, ३४६, ३५३,
ग			३५५
		गान्धारोदीच्यवा	२१८, २६६, ३१३
गगनोदर	८८	गायत्री	११६
गजकान्त (ताननाम)	१७८	गीताङ्ग	२४
गजचर्म	३५३	गीतानुवर्ति	१७
गजच्छाय (ताननाम)	१८०	गीतामृत	१
गणेश्वरा	११६	गीति	३५६
गन्धर्व	१६, १०२	गीर्वाणकुल	११८
गमक	२३	गुणग्राम	१२
गम्भीरा	६०	गुणरागी	१२
गर्भनाश	६१	गूढा	६०
गर्भाशय	३६	गोदोहन (ताननाम)	१७६
गली	६०	गोसव	१७८
गवामयन (ताननाम)	१७६	ग्रस्तरस	३६
गात्रवर्ण	१६५	ग्रह	२१२, २२७, ३४७, ३५०
गात्रविक्षेप	२५	ग्रहता	२२७

ग्रहांश	२१	चातुर्मास्य (ताननाम)	१७८
ग्रहांशादि	२१	चान्द्रमसी	१३६
ग्राम	२१	चित्र	२४७, ३४२, ३४३, ३४७, ३६७
ग्रामत्रय	१२७	चित्रमार्ग	३६७
ग्रामविभाग	५, ८६	चित्रवती	३१६
श्रीष्म	१२७	चित्रा	१३६, ३१६, ३४३
धनी	८६	चित्रा (ताननाम)	१७८
धोरा	६०	चिदानन्द	२७
धोरतरा	६०	चिन्ता	५३
धोषावती	६०	चेतनस्थान	५४
		चैतन्य	७५
च		चोक्षकैशिक	२७४
		चोक्षपञ्चमी	२७१
चक्रनाभ	५७	चोक्षपाडव	२६७
चमण	२६७	चोक्षसाधारित	२७६
चच्चत्पुट	२५७, २६७, २८३, २६६, ३१३, ३१८, ३२३	च्युत	८८, १०८
चतुःश्रुतिः	८३		
चतुःस्वर	१४६, २०३	छ	
चतुरङ्गिका	२२४	छगणाधं	३६८
चतुरश्वा	३७	छन्दक	२४
चतुर्थप्रेक्षण	२६६, ३१३	छन्दकादि	२१
चतुर्दल	५२	छन्दांसि	२१
चतुष्कल	३६८	छन्दोवती	१०४
चतुष्पद	६	छाग	११२
चन्द्रकला	१	छायालग	२४
चन्द्रा	१३६		
चर्ममुण्डा	३५३	ज	
चलवीणा	७५, ६१		
चातक	११२	जगती	१७६

जनकजाति	२७३, ३४५, ३४७	तन्द्रा	५०
जनकलक्षण	६८	तारङ्ग	२
जन्मभूमि	१८	ताद्रूप्य	७७
जन्मादिसूत्र	५	तान	२१
जन्यराग	३४५	तानाः	१४२
जम्बू	११८	तानक्रिया	१४५
जरायुज	३५	तानस्वर	१७८
जाति	२१, १०१, २४६	तार	७६, ८६, १६०, २२७
जातिलक्ष्म	२१	तारव्यास	२१२
जातिसाधारण	२१, १८७	तारमन्द्र	२२७, २५७
जाम्बूनद	६८	तारमन्द्रप्रसन्न	२०८
जाल्मवी	३५३	तारषड्ज	२३१
जिज्ञासु	१३	तारसप्तक	६१
जितेन्द्रिय	४	ताराबधि	२३१
जिह्वा	१०७	तालाङ्ग	२४
जिह्वामूल	६४	तालान्तर	३६८
जीवकर्म	३६	ताली	६
जीवमञ्जक	२७	तालु	१०२
जैलपद	१०	तावतिथ	१३५
ज्योतिष्टोम (ताननाम)	१७६	तिरस्त्री	५
		तुङ्गा	२
		तुल	५६
		तुर्यप्रेक्षण	३२३
		तुर्यत्रय	१
तटस्थलक्षण	५	तृणाहार	१६
तडित्	३५२	तृतीयप्रेक्षण	२६१, ३०३
तत	२५	तृष्णा	६२
तत्त्वपदार्थ	४	तैजः	५०, २६६
तत्त्वज्ञ	२	तैक्ष्ण्य	५०
तनूतपात् (ताननाम)	१७६	तैजस	५५
तनुजाल	६८		

त

तोष	६४	दीक्षा (ताननाम)	१७६
तसरेणु	८८	दीर्घतारा	६०
त्रिशत्पदार्थ	२२	दीप्त	१६१
त्रिपुरविनाशी	३५३	दीप्ता	१०३
त्रिरावृत्त	१६७, ३५६	दुग्धाब्धि	१२
त्रिवचन	१५१	दुर्गोष्ठ	७
त्रिवर्ण	१६८, १६७	देयद्रव्य	१४
त्रिष्टुप्	११६	देवार्चन	२०
त्रिस्थाना	६०	देशी	१७, २६२, २७१, २८८,
त्रिस्वर	१४६, १६७		२८८, ३७४, ३७५
त्रैलोक्यमोहत (ताननाम)	१८०	देशीताल	२४
	१०३	दोहद	४०
त्वग्देदिनी	५२	द्वादशदल	६४
		द्वादशपत्र	६४
		द्वादशाह (ताननाम)	१७६
		द्विकल	३१८
दंष्ट्राकराल	३५२	द्रुतलय	३५६
दक्षिणपथ	३४३	दृष्टिण	१३६
दक्षिणा	२४७, ३४२	द्विजेन्द्र	११
दक्षिणायन	१२	द्वितीयप्रेक्षण	२६७, २८३
दण्डकार्य	१०१	द्विपद	६
दधिरूप	१०१	द्विस्थिति	८३, ८७, २५७, ३०८
दग्ध	१०२	द्वीप	२३
दम्भ	६२	द्विपन्नी	३०३
दयाव्रती	१०८	द्विष्ट	३०३, ३०८
ददुर	११२		
दर्श (ताननाम)	१७६		
दशदल	६२		
दानव	१६	धन्वन्तरि	५६
दिव्याङ्गा	६१	धरातल	१२३

द

ध

५२४

संगीतरत्नाकरः

धर्मधी	११	नवनीत	१६
धर्मसाधन	१६, २०	नष्ट	२१
धर्मरोप	२६	नाग	१३८
धर्मार्थ	२०	नागरग्राम	६
धातव	२३	नायरशाखा	६
धात्वाभ्य	५२	नाडीरुद्ध	४६
धीवान्	६८	नादतनु	१
धेवत	६८, १५६, ३१४	नादब्रह्म	७५
धेवती	२१२, २२०	नादव्यक्ति	२६
धेवतीकपाल	३५३	नादसंभूति	१२०
ध्यानाश्रु	६६	नादाधीन	२६
ध्रुवक	३६७, ३६८	नादान्त	६०
ध्रुववीणा	६१	नादिनी	६०
ध्रुवा	६१, ३१३	नादोपासन	७५
ध्रुवागान	२६१, २६७, २६६,	नादोत्पत्ति	११
	३२३, ३३३	नादोपयोगि	३५
ध्रुवाश्रुति	६३	नानारस	२५
ध्वनि	२७, ८६	नान्दी (ताननाम)	१७६
ध्वनिसादृश्य	१४५	नाभिकन्द	४८
ध्वनिसाम्य	८४	नाभिचक्र	६८
ध्वन्यन्तर	८३	नामकारि	२३६
		नामकृत	२३६
		नामत्व	१३
		नामस्वर	२१२
नगपक्षकः (ताननाम)	१७०	नाभि	१०२
नद्धजट	३५३	नारद	११८
नन्दयन्ती	२१८, ३३३, ३३४	नारायणी	३
नन्दा	१३६	नासा	१०२
नभःपुष्प	१०१	निकृष्टजीव	३१
नलक	५६	निग्रह	१४५

न

विशेषपदानुक्रमः

५२५

नित्य	२४	३३४, ३४८, ३५०, ३७०, ३७४
नित्यपूर्ण	२२०	
निदान	६	प
निघ्न (साम)	६४	
निनदा	६०	पक्वाशय ५०
निबन्धन	३	पक्ष १६, १३८
निरञ्जन	२७	पङ्कजकन्द ५१
निराकार	२७	पङ्कजजाकृति ५३
निर्भक्त	६	पङ्कजजादि ६७
निरूपकलक्षण	६७	पङ्कजित ११६
निर्मम	१४५	पञ्चपाणि २४७, ३०३, ३०८
निर्गुण	७२	पञ्चम ६८, ३१०, ३१६, ३२३
निर्मय्य	१५	पञ्चमप्रेक्षण ३०८, ३१८
निर्यत्न	२	पञ्चमर्षभहीन १४४, १७६
निर्विकार	२७	पञ्चमहीन १४३
निषाद	३१०, ३७६	पञ्चमांश ३१३
निरर्ष	१६४, १६५	पञ्चमी २१२, २७१, ३२४
निष्कला	६०	पञ्चमीकपाल २७६, ३५३
निष्कूजित	१६६, २०४	पञ्चमीजाति ३४७
निस्तुपतर	७	पञ्चस्थान ७७
नीला	६०	पञ्चस्वर २४२
नीलाबलि	१२	पञ्चांश २६६
नृपाल	१२	पञ्चाशद्वर्ण २
नृमुण्ड	३५२	पताका ३६८
नैषादी	२१२, २३६, २७६	पदलय ३५६
नैषादी (जाति)	२२०	पदाबलि ३५२
नैषादीकपाल	२४७, ३८४, ३५८	पद्मास ११८
न्यास	११२, २२७, २३८, २५२,	पयोक्षण १६
२६२, २८४, २६५, २६५,		पयस्विनी ७२
२६६, ३०८, ३१४, ३२४,		पयोनिधि १५

परम	६०	पितृत्व	१३६
परमाणु	८८	पिपासा	५४
परा	४१	पिशुनता	५३, ६२
परावाक्	७६	पीत	६६, ११८
परिकर	१४	पुण्डरीक (ताननाम)	१७८
परिच्छिन्न		पुरदहन	३५३
परिणाम	१०१	पुरारि	२५१, ३५१
परिणाहि	३५२	पुरुषप्रयत्न	८५
परिवर्त	२४, १६६	पुरुषमेघ (ताननाम)	१७६
परिवर्तक	२०१	पुष्करा	६०
परिवाहि	३५२	पुष्ट	७७
परिश्चान्त	१३	पुष्टा	६१
परिसंख्या	२४३	पुष्टिकृत् (ताननाम)	१७६
पर्यङ्किक	१६	पूजास्थान	६२
पाचकत्व	१४६	पूरणप्रत्यय	७०
पादकत्व	६८	पूरिताश	२
पाटश्री	१	पूर्णताहीन	२१५
पात	२४	पूर्णा	२१२, ३१३, ३१६
पातकला	२४	पूर्णापूर्णा	१२६, १५७
पात्रप्रापण	१४	पूर्णाङ्कारिणी	६०
पाथोनाथ	२	पूर्वाह्ण	१२७
पादभाग	२०, २४	पुषा	६०
पाल्यन्तरित	४१	पृथग्बोधि	१६७
पाश्चात्य	२	पृथुला (स्वरविशेष)	५६
पिङ्गला	७०	पृथुला (गीति)	२४७, ३४२, ३५५
पिञ्जर	११८, ३५३		३५६, ३६८
पित्तज	८६	पेशी	३७, ५७
पिण्ड	२६	पोषरूप	१
पितामह	३	पौरवी	१०४, १२६
पितृवंश	६६, ११८	पौरव्य	१५६

पीरुष	२	प्रभूत	१२
पीर्णमासक (ताननाम)	१७६	प्रमाद	४७
प्रकट	६२	प्रयोजककर्तु	१६
प्रकरण	१२०, १६०	प्रयत्न	४५
प्रकाश	५३	प्रवाल	२
प्रकीर्णक	२३	प्रवाह	२६
प्रकृति	३८	प्रवाहानादि	२६
प्रचुरतर	१३	प्रवीण	१४
प्रच्छादिक	४८	प्रवृत्त	१५६, १६६
प्रणव	४	प्रवेश	१४५
प्रणवाकृति	६२	प्रज्ञासा	१३
प्रणवाक्षर	२७	प्रथम	५२, ८१
प्रणाश	६२	प्रसन्नमध्य	१६०, १६३
प्रतर	५६	प्रसन्ना	६०
प्रतानवती	५६	प्रसन्नादि (अलंकार)	१६०, १६३
प्रताप	२	प्रसन्नान्त	१६०, १६३
प्रतापानल	१२	प्रसन्नान्त	१६०, १६३, २०६
प्रतिकल	१५६, १६३	प्रसाद	१६०, १६६, २०१, २०४
प्रतिजन्म	२६	प्रसारण	४८
प्रतिज्ञा	२२	प्रसारिणी	८५, १०४
प्रतिनियत	२०	प्रस्तार	२१, १६२, १६०, २००
प्रतिपत्तिक्रम	४	प्रस्तार (अलंकार)	१६०, १६६
प्रतिभट	२	प्रस्ताव (साम)	६४
प्रतिहार (साम)	६४	प्राबेशिकी	२०३
प्रतीतिजनक	५	प्रागल्भ्य	६२
प्रतीयमान	५	प्राज्ञापत्य (ताननाम)	१७८
प्रथमप्रेक्षण	२४७, ३३३	प्राज्ञ	५५
प्रपञ्चलयन	२८	प्रातिलोभ्य	५
प्रबलित	२	प्राबेशिकीध्रुवा	२८३
प्रबोधक	२१	प्रासादिकी	१६७

प्रीतिः	१०४	ब्रह्मभोक्त	३४५
प्रेक्षण	२४७, २८८	ब्रह्मयज्ञ (ताननाम)	१७८
प्रेङ्ख (अलंकार)	१६६, २०४	ब्रह्मरन्ध्र	६१
प्रेङ्खित	१६४, १६७, १६६, २०४	ब्रह्मशक्ति	७६
प्रेङ्खोल	२५६	ब्रह्मस्थान	१२१
प्रोदञ्चत्	१२	ब्रह्महण	३४५
प्रोदधी	१२	ब्रह्माश्रय	२८
प्लुत	१६१, १६५, ३६८	ब्राह्मणाः	११८
प्लुतीकृत्य	१६२, २०३		

भ

व

वधिर	७	भङ्गविशेष	६
वहि (ताननाम)	१७६	भङ्गगुर	३५३
बलविद् "	१७८	भयहरण	३५३
बहुत्व	२२७, २३८, २४३, २६३	भयानक	११६
बहुल	२२७	भवभञ्जन	७२
बहुसौवर्ण (ताननाम)	१७८	भानुभवन	६२
बिन्दु (अलंकार)	१६४, १६६, १६६, २०२	भारतीय	१५
बिन्दुशिरा	१६१	भारतीस्थान	६३
बीभत्स	६६	भावबोद्धा	१५०
बीजाक्षर	७७	भाषा (राग)	२२
बुन्दलक्षण	२३	भाषाङ्ग	२२
बृहती	११६	भाषाङ्गी (श्रुतिनाम)	६०
बृहस्पतिसव	१४६	भासिनी	५२
बोद्धता	४७	भास्कर	१२
ब्रह्म	११६	भिल्लम	१२
ब्रह्मग्रन्थि	१, ६१	भुजंगम	३५३
ब्रह्मपद	७	भूगुण	५२
		भूतमय	५२
		भूतात्मक	४७

भूरिगुह	३६४, ३६८	मध्यमाकपाल	३४७, ३४६, ३५३
भूरितार	२८८	मध्यमोदीच्यवा	३१३, ३१४
भूरिलघु	३६५	मध्यलय	३५६
भूङ्गजाती	६०	मध्यसप्तक	६१
भेदापल्लव	६७	मध्यस्थान	१०२, २३४
भैरव (ताननाम)	१८०	मध्याह्न	१२७
भैरव	३५२	मनश्चक्र	६५
भोगवीर्या	६१	मनोरञ्जक	६२
भौतिक	३४	मनोरामा	६१
भ्रान्ति	४६	मन्वा	१०४
भ्रान्तिज्ञान	१०२	मन्द्र ७६, १६०, १६१, १६६, २८८	१०४
		मन्द्रगति	१८६
		मन्द्रजा	६०
		मन्द्रतम	८३
मगधदेश	३६१	मन्द्रतमध्वान	६६
मणिपूरक	६२	मन्द्रतार	१६१
मण्डना (श्रुतिनाम)	६०	मन्द्रतारप्रसन्न	२०८, २०९
मण्डल	५६	मन्द्रमध्य	१६६
मत्सरीकृत	१०४, १२६	मन्द्रसप्तक	६०
मद	५४, ६४	मन्द्रा	६०
मदनतनु	३५३	मन्द्रादि	१६६
मदन्तिका	१०४, १८६	मन्द्रान्त	१६६, २००
मदन्ती	१०४, १८६	मयूर	११२
मद्रक	५५	मस्तक	८०
मद्रकादि	२०	महाराजन	४
मधुकरी	२५७	महावाक्य	४
मधुरा	६०	महान्नत (ताननाम)	१७८
मध्यमग्राम	२२०	महाका	६१
मध्यमा ६८, १०२, २१२, २३४, २६६, २६७, ३४६		मांसधरा	५१
		माशिकतैल	३७

मागधी	२४७, ३४२, ३५६	मुदु	१६०
मात्रा	२४, ३६८	मेघावित्ता	५०
मात्री	३६७	मेलन	३०३
मान	६४	मैत्री	१३६
मानसप्रत्यक्ष	४	मोक्षद (ताननाम)	१८०
मायाध्या	२६	मोक्षनिदान	८
मास्ताहित	८०	मोक्षमार्ग	२०
मार्ग	१४, १७, २४७, ३४२	मोक्षसाधन	
मार्गताल	२४	मोक्षहेतु	१५
मार्गभेद		मोक्षोपाय	३६
मागित	१४	मौल	१५३
मागितत्व	१७		
मांवी	१२६	य	
भाजनी	१०४	यक्ष	१३८
मादंब	६०	यज्ञा	११
माहेश्वर	२०६	यज्ञनाम	१८०
मिति	१७२	यज्ञोपवीतक	२५६
मिश्रितगरीर	२७८	यतय	२४
मुक्तिमार्ग	२, ७०	यथाक्षर	३६६
मूर्च्छना	२१, १२३, १६०, २४७, २५७, २६७, २८८, २६३, २६६, ३०३, ३०८, ३१८, ३२३	यथोत्तर	८०
मूर्च्छनाभेद	१३७	याज्ञिक	१४
मूर्च्छा	६१	यातना	३५
मूर्तधर्म	१०	यादव	२
मूलक्रम	१४६, १६३	यावतिथि	१३५, १३७
मूलाधार	६१	यूकादि	३४
मूलाविद्या	२६	योगानन्द	६०
मुगशिष्ट	१६		
मुत्पिण्ड	१०१	र	
		रक्तगान्धारी	२१८, २२४, २३७,
			३०३, ३०६

रक्तिका	१०४	रुचक	४७, ५६
रक्तिघ्न	६३	रुक्ष	८६
रक्तिलाभ	२११	रुक्षता	४१
रक्तिविहीन	७२	रेणुपिञ्जर	३५३
रक्तिव्यञ्जक	२२७	रैतसी	३४
रक्षस्	१३८	रोमाञ्च	६६
रङ्गघराणि	६	रोहिणी	५२, १०४
रञ्जित	१६६, २०५	रोहित	६७
रजतगिरि	२६६	रौद्र (रस्म)	११६
रजोविजित	३४१	रौद्र (ताननाम)	१८०
रणदा (श्रुतिनाम)	६०	रौद्री	१०३, ३२१
रतिका	१०४		
रत्नज्योति	२	ल	
रत्नाकर	३		
रथक्रान्त (ताननाम)	१७८	लक्ष्महीन	२१२
रम्या	३५, १०४	लक्ष्मीकान्त	६६, ११८
रस	३४३	लक्ष्मीधर	३
रसकलेद	५२	लज्जा (श्रुतिनाम)	६१
रसगीती	६०	लय	२४
रसवह	४१, ४२	ललना	५४, ६४
रसवाहिनी	५७	ललनाचक्र	६४
रसाभिव्यक्ति		ललित	१५६
रसायन	१३	ललितस्वर	१६६, २०६
राका	६१	लाक्षारस	३७
राशोघ्न	१८१	लिङ्ग	२४
राग	१३७	लिङ्गमूल	६१
रागाङ्ग	२२	लिङ्गशरीर	२६
राजपथी	६	लीननादा	६०
राजसूय (ताननाम)	१७८	लुब्धक	१६
रात्रि	१७६	लुब्धता	६४
”	”		

लूता	६८	वशीकरण (ताननाम)	१७६
लोपनीय	१३७	वषट्	६३
लोष्टक	१६३	वषट्कार (ताननाम)	१८०
लोष्टस्थान	१७५	वस्तुसंग्रह	२१
लोहिनी	५२	वह्नि	११८
लौल्य	६२	वांशिक	६०
		वाग्मेयकार	३, २३
		वाङ्मूल	२६
		वाजपेय (ताननाम)	१७८
		वाणिका (श्रुतिनाम)	६०
वंशध्वनि	१६	वातज	८६
वंशवृत्त	१३, ८७	वादिता	२४३
वक्रक्षण	४८	वादी	११२
वञ्चन	४७	वाद्यानुग	१५
वज्र (ताननाम)	१७६	वाद्यंश	२२७
वज्रिका	१०३	वायसतुण्ड	५६
वनेचर	१६	वायु	११२, १३६
वराठी	२५२	वायुविकृति	४७
वरेण्य	२	वारणास्य	२
वर्गाष्टक	१२१	वारुणी	५१
वर्ण	२१, १८६	वातिक	३४३, ३६८
वर्णरचना	१	वातिका	६०
वर्णलक्षण	२१	वासना	३०
वर्णसंदर्भ	१६०	वासव	१३६
वर्णाङ्ग	२११	विकटमुख	३४२
वर्णादि	३५६	विकर्तन	४
वर्षा	१७५	विकल्प	४६
वर्षाभिद् (ताननाम)	१७५	विकृत	२१
वलव	५६	विकृतमुख	३५३
वलाहक	३६	विकृता	१७०
वल्लभेश्वर	३		

विकृतावस्था	८८, १०८	विवृत्त	६२
विकृति	३३, ३८	विवेक	६२
विशिष्टा	३६८	विशाला	१३६
विचित्रता	२११	विशेषस्पर्श	६१
विजयनूप	२	विशेषोक्ति	१४
विततकीर्ति	३, ११	विशुद्धि	६३, ६६
वितर्क	६२	विश्वभरा	२
वितान		विश्व	५४
विदारी	२२७, २३८	विश्वकृत	१३६
विदारीभाग	२३८	विश्वजित् (ताननाम)	१७८
विद्याजात	८२	विश्वोदरा	६१
विद्याधर	२	विश्रान्ति	२६
विद्यानगरी	२	विष	६४
विद्रुमा	६१	विषमनयन	३५३
विधुर	७	विषयास्वाद	१६
विधूत	२०८, २०६	विष्णुक्रान्त (ताननाम)	१७८
विध्वंसकर	३५४	विष्णुविक्रम	१८०
विनय	१२	विसंवाद	११६
विन्यास	१८०, २२७	विसर्जिता	३८८
विप्रकर्ष	१३७	विस्तीर्ण	१६४
विप्रकीर्ण	२४	विस्पष्टा	६१
विभाव	२२	विस्फुलिङ्ग	२६
विभु	२७	विस्फोटा	६१
विमलयश	२	वीर (रस)	११६
विलम्बित	२८०	वीर (ताननाम)	१८०
विलम्बितलय	३५६	वीरपूवक	६०
विवदन	११३	वृत्ति	२४७, ३४२
विवर्ण	१६४	वृषगण	११
विवर्तल	१०२	वृषगणगोत्र	१३
विवादी	११२	वृषभगमन	३१३

वेणि	१६४, १६७	शब्दबोध	६५
वेणिका	६१	शब्दब्रह्म	४
वेणु	१६६, २०६	शब्दवाहिनी	५७
वेदनिधि	३३२	शब्दोच्चारण	३
वेदसंमित	२७३, ३४५	शर्व	११६
वेधाः	१८, ६६	शशाङ्क	११८
वेदान्तिनः	४६	शशाङ्कधारी	३५३
वेलावली	२६२, २६३, २७६, २८४	शशास्त्राभ	३७
वैकल्य	६२	शशितिलक	२८८
वैणिकी	६०	शस्त्र (ताननाम)	१७८
वेदध्व	१३	शाक	११८
वैदुष्य	१४	शाण्डिल्यगोन	३
वैद्युत	३१	शान्तिवृत् (ताननाम)	१७६
वैनतेय (ताननाम)	१७६	शान्दल्य	५
वैराग्य	१५६	शान्दल्य	१, ४
वैविक्रव	४७	शाङ्गदेव	१२
वैशिष्ट्य	१३	शास्मली	११८
वैस्वयं	८६	शास्मलीकुसुम	३८
व्यवित	१०१	शासक	२८
व्यस्तरूपण	१५	शिखावली	३५३
व्युत्क्रम	१४६	शिवप्रिय	१५६
व्योम	२४१	शिवस्तुति	१५
		शिशिरकिरण	७
श		शीर्ष	१०२
		शुक्ल	४४
शङ्खिनी	६१	शुक्लता	३६
शङ्ख	५७	शुक्लधर	५१
शङ्खचूड (ताननाम)	१८०	शुद्धशाल्याल	२३
शङ्खावर्त	५६	शुद्धजाति	३४८
शङ्खिनी	६०	शुद्धतान	१७८

शुद्धमध्या	१२६	षड्ज	१०२, २८८, ३१४
शुद्धषड्ज	१२६, १८१	षड्जकैशिकी	२३७, २८३, २८४
शुद्धस्वर	२७५	षड्जग्राम	२२०
शुद्धा	२१	षड्जमध्यमा	२३८, २६३, २६५
श्रुता	५०	षड्जलोप	३३३
श्रुत्कार	११६	षड्जपञ्चमी	२३७
शैलेश	२१२	षड्जहीन	१७८
शोक	६४	षड्जादव	६४
शोकशमनी	१२	षड्जोदीच्यवा	२८८, २६१
शोफादि	५०	षाडव १४६, २४३, २४६, २४७,	
शोषादय	३८	२५७, २८८, २६३, ३०३, ३०८	
श्वेन (ताननाम)	१७६	षडवल्	२६६
श्वेन (अलंकार)	११८, १६६, २०४	षाडवी	२२७
श्रद्धा	६४	षाड्जशामिक	२७५
श्रवणेन्द्रिय	८५, १०१	षाड्जी	२२४, २४६
श्रीकरण	१२	षाड्जीकपाल	३४७, ३५२, ३५४
श्रीदेवराय	२, २०८	षोडशच्छद	५६
श्रीमत्कीर्तिधर	१५	षोडशस्वर	६५
श्रुतिगण	३	षोडशी (ताननाम)	१७७
श्रुतिचोदित	१८०		
श्रुतिजाति	२१	स	
श्रुतिपद	१, ४		
श्रुतिशब्द	८५	संगीतपद्धति	६
श्रुतुप्रतीति	५	संगीतरस	६
श्लेषम	५१	संगीतागम	७
		संचारी	१८६, १६६
		संचार्यलंकार	२०८
		संतानिका	५२
		संदीपनी	१०४
		संदृब्ध	७

संधिप्रच्छादन	१६४, १६७	सर्वागमस्वर	३१४
संनिधि	३०३	सर्वागमवित्	२
संनिपात	८०	सर्वाहारी	३०३
संनिवृत्तप्रवृत्त	१६६, २०५	सबराली	६१
संन्यास	२३८	सशब्दक्रिया	२१
संपूर्णा	६१	सहकारिकारण	५
संप्रदान	२०८, २०९	सहचारिणि	१०
संभाविता	२४७, ३४८, ३६४	सहज	६०
संभ्रम	६४	सहवास	१३, १४
संमिश्रण	१८६	सात्म्यज	४८
संवादी	११२, २२७	सादित्व	३१
संस्था (ताननाम)	१७८	साधारण	१८२
सकला	६०	सान्तरमार्ग	२४०
सप्तचक्र	६७	साभिप्राय	१४
सप्तद्वीप	६७	सामगीति	१६
सप्तधातु	६७	सामवेद	१८
सप्तस्वर	६४, २३७, २६३, २६५	सामवेदप्रकृति	३६३
सप्ततालंकार	२०८	सामस्थ	२११
समा	१६६, २०३	सामिक	१४६
समतता	६२	सामुद्र्य	५६
समित् (ताननाम)	१७६	सारणा	६१
समीहा	५३, ६२	सारोद्धार	१५
समुपसर्ग	१६	सावेर्वाणिकत्व	१६
सरस्वती	११६	सावित्री (ताननाम)	१७६
सर्पायन (ताननाम)	१७६	सिंहभूष	७
सर्पिणी	२८६	सिंहली	३७४
सर्वतोभद्र (ताननाम)	१७६	सितकमल	३५३
सर्वरूपिणी	२८६	सिद्ध	१३६
सर्वव्यापनिका	६१	सीमभूत	५१
सर्वस्वदक्षिणा (ताननाम)	१७६	सुखा	१३६

सुतारध्वनि	१२२	सौवामणी (ताननाम)	१७८
सुधर्म	२	सौभर (ताननाम)	१७६
सुधाकर	१२	सौभाग्यकृत (ताननाम)	१७६
सुधाधर	७७	सौभाग्यलक्ष्मी	२
सुषुष्टिका	६१	सौम्या	६०
सुप्रसन्ना	६०	सौरभा	१२१
सुमना	६०	सोवीरी	१२६
सुमुखी	११२, १३६	स्खलित	१६६, २०१
सुरञ्जिका	६०	स्तौत्यादि	७
सुनलिता	६१	स्थानत्रय	८२
सुगिर (धातु)	५३	स्थाप	२३
सुगिर (सिरा)	५६	स्थायिगत	१६४
सुधुम्ना	७०	स्थायी	१५१, १५६
सुधुषि	५४	स्थायीवर्ण	१८६
सुस्तिन्धा	६१	स्थाय्यादयः	५
सुस्वरा	६०	स्थूलमति	६६
सूक्ष्म	७७	स्नायु	६१
सूक्ष्मगति	६६	स्निग्ध	१००
सूक्ष्मनाद	७८	स्नेह	६४
सूक्ष्मबोद्धु	४७	स्फुरत्कर	१२
सूक्ष्मा (श्रुतिनाम)	६१	स्फुलिङ्ग	३०
सूड	२४	स्फोटाल	६२, ६३, ६५
सूतिमाशत	४४	स्मृत्यनुमित	७
सूत्रशाटकन्याय	३६	स्वचित	७
सूर्यकान्त (ताननाम)	१७८	स्वधा	६३
सोढल	१२	स्वपिति	५४
सोम (ताननाम)	१७८	स्वप्न	५४
सोमचक्र	६५	स्वरग्राम	६७
सोमाक्य (ताननाम)	१७६	स्वरज्ञान	२११
सोमाभिध ,, ,,	१७६	स्वरवर्तिनी	८६

स्वरसब्द	५	स्वेद	३५
स्वरसंदर्भ	५, ११		
स्वरसाधारण	१८, २१, १८२	ह	
स्वरसंमिति	१५१	हरिबीज	१२१
स्वरान्तर	१४६	हरिबीजयुक्त	७१
स्वरारम्भ	११२	हर्षोत्कर्ष	१६, १६
स्वरोच्चार	१६५	हविः	५५
स्वरोत्पत्ति	६	हसित	१६४, १६६
स्वरोद्धार	१२२	हस्तिजिह्वा	१०४, १०६
स्वरवर्ण	६६, ११८	हारिणाश्व	१३१
स्वस्तिगृह	११	हास्य	६६
स्वाधिष्ठान	५२, ६१	हिन्दोलक	२२४, २८४
स्वाप्लिक	५५	हुंकार	१६६, २०६
स्वाप	५४	हेतुभेद	३५
स्वाहा	५४, १६४	हेमन्त	१००, १२७
स्वाहाकार (ताननाम)	१७६	ह्लादमान	१६६, २०६
स्विष्टकृत् (ताननाम)	१८०	हृष्यका	२०६, ३६३

अनुबन्धः १२

शोधनम्

पु०	पं०	
५	५	भवन्तीपरः
२२	१८	रागाङ्गान्य०
॥	१६	भाषाङ्गान्य०....क्रियाङ्गानि
६६	२१	कोङ्गाटिकः
७२	७	धीमन्तः
७६	१८	विवर्ततोच्यते
१२६	१८	मूर्छनेति
१८३	७	संगीतसमयसारः
१६४	२	निष्कर्षा
२३८	८	संन्यासोऽशा०
॥	१५	ईषत्स्पर्शा
२४७	३	गान्धारेऽणे
२५०	१३	विरामस्त्रिकल०
२७०	८	ऋषभोऽऽणः
३३३	५	पञ्चमोऽशो
३४७	६	तद् गदितं